

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Археологически институт

РАЗКОПКИ И ПРОУЧВАНИЯ. V

СЕЛИЩНАТА МОГИЛА ПРИ ГОЛЯМО ДЕЛЧЕВО

Х. ТОДОРОВА, СТ. ИВАНОВ, В. ВАСИЛЕВ, М. ХОПФ, Х. КВИТА, Г. КОЛ

31 май 1995г.

г. София

София . 1975

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ НА ПОРЕДИЦАТА

В. Велков (отговорен редактор), В. Василев, С. Георгиева,
Ал. Милчева, Д. Овчаров, Х. Тодорова и М. Чичикова

РЕДАКТОРИ НА ТОМА

Н. Я. Мерперт и Д. Димитров

RÉDACTEURS DE LA SÉRIE

V. Velkov (rédacteur responsable), V. Vasilev, S. Georgieva,
Al. Milčeva, D. Ovčarov, H. Todorova et M. Čičikova

RÉDACTEURS DU VOLUME

N. J. Merperte et D. Dimitrov

АРХЕОЛОГИЧЕСКО ПРОУЧВАНЕ НА СЕЛИЩНАТА МОГИЛА И НЕКРОПОЛА ПРИ ГОЛЯМО ДЕЛЧЕВО, ВАРНЕНСКО

Хенриета Тодорова

УВОД

Селищната могила при Голямо Делчево¹ е една от системата селищни могили, които се намират в полите на Камчийска Стара планина. В тази система се включват могили при селата Завет, Търнак и Голямо Делчево по р. Луда Камчия и при селата Цонево, Сава, Комунаре, Черноок и др. по р. Голяма Камчия. Както всички останали могили от този район, така и селищната могила при Голямо Делчево спада към средните могили с височина на културния слой от 4 до 10 м. Тя е била открита от Димитър Златарски през 1931 г., който е направил сондаж, достигайки до стерилна почва. Материалите от неговия сондаж са включени в настоящата публикация.

През 1968 г. започна строителството на язовир „Г. Трайков“ (Цонево), чиито води предстоеше да залее селата Голямо Делчево, Дебелец и Аспарухово. Това наложи извършването на спасителни разкопки върху селищната могила. Проучването беше финансирано от ДСО „Напоителни системи“ и ръководено от Хенриета Тодорова, научен сътрудник при Археологическия институт с музей при БАН в София. В продължение на два работни сезона от по 8 месеца през 1968 и 1969 г. могилата беше проучена, а през 1970 и 1971 г. бе изследван и принадлежащият към нея некропол.

Обработката на огромния археологически материал от разкопките беше извършена паралелно с проучването на обекта. Благодарение на това днес той е цялостно обработен и може да бъде представен на научната общественост чрез настоящия труд.

Искам да изразя дълбока благодарност на всички, които пряко или косвено допринесоха за успешното изпълнение на поставената пред нас задача. Голяма и искрена признателност дължим на др. Д. Златарски, директор на градския музей в гр. Дългопол, заслужил учител, откривател и пръв изследовател на селищната могила при Голямо Делчево, който постоянно оказваше неопценима научна, морална и практическа помощ на експедицията ни, започвайки от подбора на млади кадри и завършвайки с ценните указания и съвети и предоставянето на придобитите от него материали от могилата за публикация.

За успеха на разкопките имат голяма заслуга инвеститорите и строителите на обекта и особено другарите Д. Дашинев, Ц. Събчев, И. Манолов, Ст. Станчев, И. Радичков от ДСО „Напоителни системи“ и инж. Хр. Христов и Н. Недялков от ДСО „Водстрой“ във Варна.

Местната общественост в лицето на Общинския народен съвет в с. Цонево също ни оказва всестранны подкрепа; ДЗС в с. Цонево освободи своите работници от с. Голямо Делчево, за да могат да работят на разкопките, а гл. агроном Н. Ненов даде важни почвоведни и палеоагрономически консултации по време на проучването; АПК в гр. Дългопол ни подпомагаше всестранны.

Особена признателност дължим и на младите археолози Т. Генов, Ел. Кърджиева, Ал. Минчев, Л. Перничева, И. Щерева, Ал. Бонев и всички студенти-стажанти от СДУ и ВТУ, които не се уплашиха от трудните условия и съкращавайки изпитните си сесии, с ентузиазъм участваха в проучването на обекта.

Без самоотвержената работа на техническия ръководител на обекта А. Костакиев, който въпреки напредналата си възраст изнесе на плещите си цялата техническа документация на разкопките, днес не бихме могли да представим на обществеността архитектурата на отделните жилищни хоризонти в необходимия прецизен вид.

Благодарност дължа също така и на домакиня на обекта В. Величкова, на техн. сътрудници М. Тасева, Е. Близнашка и М. Аврамова, както и на статистичката Ст. Делева и реставраторката М. Неделчева. На жените и младежта от бившето с. Голямо Делчево, които изкопаха и извози за два сезона от по 8 месеца 5800 кубика пръст и с внимателната си работа разкриха всички тайни на селищната могила, дължим особено дълбока признателност.

¹ Село Голямо Делчево, Варненско, в източните покрайнини на което се намираше селищната могила, днес не съществува, тъй като е залято от водите на язовир „Г. Трайков“ (Цонево).

В кабинетната обработка на материалите от Голямо Делчево взеха участие проф. Ст. Иванов и д-р В. Василев, които обработиха остеологическите останки, д-р П. Боев — антропологическия материал, д-р М. Хорф — небогатия палеоботанически комплекс, д-р Х. Квита и Г. Кол — датировките по метода C14, а Е. Черних и Н. Риндина — анализите и технологическото изследване на метала.

МЕСТОПОЛОЖЕНИЕ НА СЕЛИЩНАТА МОГИЛА ПРИ ГОЛЯМО ДЕЛЧЕВО

Долните течения на р. Голяма Камчия и Луда Камчия образуват единен екологически микрорайон, известен под името „Лонгоза“. Основният определящ белег на този район са периодичните разливания на двете реки, които се повтарят през 2—3 години, а понякога и по-често в зависимост от дебелината на снежната покривка през зимата и бързото ѝ стопяване, но по-често от проливни дъждове, паднали в Балкана.

Докато р. Луда Камчия прорязва Източна Стара планина (т. нар. Камчийска Стара планина), то Голяма Камчия тече в северните ѝ подножия. И двете реки се подхранват от водите на многобройните планински дерета, които са почти сухи през цялата година, но по време на дъждовете по тях се устремяват мътни порои. В такива случаи нивото на реките бързо се покачва. Те носят голямо количество плодородна тиня (горска почва), която се утаява върху терена след разливането на водите на реката.

В древността Лонгозът на изток от с. Цонево е бил дълбок морски лиман, подобен на варненските и бургаските езера, които са се запазили частично до наши дни. Обаче лиманът на Луда Камчия с течение на времето е бил затлачен от наносите на реката и днес представлява суша. Трудно е да се каже кога е станало това затлачване, но археологическите данни помагат да се определи поне един *terminus post quem* за това явление. Такъв *terminus* може да бъде краят на енеолита, тъй като селищните могили в този район започват от с. Цонево на запад, а на изток до устието въпреки днешните благоприятни за поселения условия в долината те не се срещат. Това може да се обясни, ако предположим, че от вливането на Луда Камчия в Голяма Камчия при с. Цонево до устието на р. Голяма Камчия в Черно море през енеолита все още е съществувал лиман, в който са се строили наколни селища. Чрез този лиман тогава вероятно е била поддържана тясна връзка с по-развитите причерноморски селища.

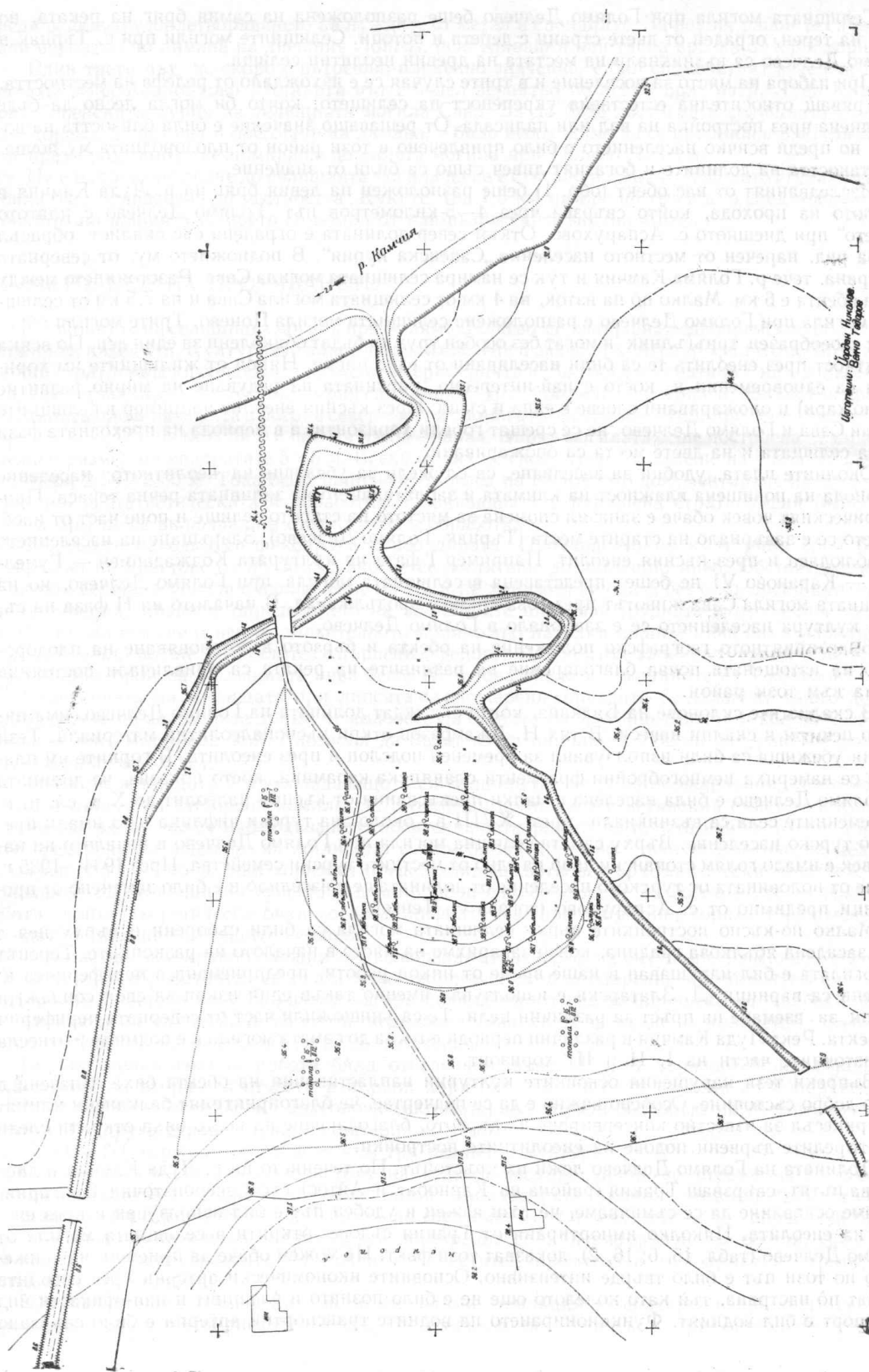
В гънките на Източна Стара планина р. Луда Камчия образува малки закътани долини, най-голямата от които е долината на Голямо Делчево. С течение на хилядолетия вследствие на периодичните разливания на реката тези долини са се запълнили с дебел слой плодородни наноси, т. нар. „пясъци“, които на места достигат 3 м дебелина. Те образуват „заливна тераса“, която е съвсем равна. Днешното корито на реката я прорязва на дълбочина от 2 до 3 м. При пълноводие цялата заливна тераса се превръща в огромно езеро, което се оттича толкова бавно, че съдържащата се във водата плодородна тиня успява да се утаи, добавяйки нов плодороден слой към алувиалния грунт. Благодарение на един отвесен профил, възникнал вследствие срутване на левия бряг на реката в местността „Куките“ между с. Голямо Делчево и с. Аспарухово, можахме да изчислим приблизително скоростта, с която нарастват наслагите в долината на Голямо Делчево. На 2 м под съвременната повърхност в споменатия профил беше открито славянско огнище с типична за IX—X в. керамика. Следователно в продължение на 1000 години се е образувал 2 м алувиален пласт, което дава средно нарастване с 2 мм в година.

Разбира се, този процес е имал различна интензивност в различните части на долината на Голямо Делчево, но в района на селищната могила, където долината е съвършено равна, той е бил най-интензивен, тъй като оттокът на водата е бил най-слаб.

През 1968 г. по време на разкопките на селищната могила сами присъствувахме на едно неочаквано разливане на реката, което за цяла седмица прекъсна всякакви съобщителни връзки и постави нашата експедиция в твърде затруднено положение.

До преди регулацията на теченията им с диги, завършена преди няколко години, вследствие разливанията и двете Камчии често са менели коритата си, образувайки ръкави, успоредни корита, гредове и блата из целия Лонгоз. Някои от близките селищни могили (при с. Сава например) са разположени на гредове върху заливната тераса на Голяма Камчия.

По-различно положение имат селищните могили по течението на р. Луда Камчия. Те са три и се намират на левия бряг на реката. Първите две — при с. Завет и при с. Търнак — са разположени върху високата ерозирана незаливна тераса, като за поселение е избрано неголямо пространство, естествено укрепено от ограждащите го отвсякъде дълбоки дерета, в едно от които има чешми. Днес реката тече на повече от 100 до 300 м от могилите.

Обр. 1. Карта на долината на р. Камчия при Големо Делчево, Варненско

Селищната могила при Голямо Делчево беше разположена на самия бряг на реката, но също на терен, ограден от двете страни с дерета и потоци. Селищните могили при с. Търнак и Голямо Делчево са възникнали на местата на древни неолитни селища.

При избора на място за поселение и в трите случая се е изхождало от релефа на местността, осигуряващ относителна естествена укрепеност на селището, която би могла лесно да бъде допълнена чрез постройка на вал или палисада. От решаващо значение е била близостта на водата, но преди всичко населението е било привлечено в този район от плодородната му почва. Закътаността на долините и богатият дивеч също са били от значение.

Изследваният от нас обект (обр. 1) беше разположен на левия бряг на р. Луда Камчия в началото на прохода, който свързва чрез 4—5-километров път Голямо Делчево с платото „Усоето“ при днешното с. Аспарухово. Откъм север долината е оградена със скалист, обрасъл с гора рид, наречен от местното население „Савенска курия“. В подножието му, от северната му страна, тече р. Голяма Камчия и тук се намира селищната могила Сава. Разстоянието между двата обекта е 6 км. Малко по-на изток, на 4 км от селищната могила Сава и на 7,5 км от селищната могила при Голямо Делчево е разположена селищната могила Цонево. Трите могили образуват своеобразен триъгълник и могат без особен труд да бъдат обиколени за един ден. По всяка вероятност през енеолита те са били населявани от едно племе. Някои от жилищните им хоризонти са едновременни и което е най-интересно, картината на редуване на мирно развитие (без пожари) и опожарявани слоеве е една и съща. През късния енеолит например в селищните могили Сава и Голямо Делчево не се срещат горели хоризонти, а в периода на преходната фаза Варна селищата и на двете места са опожарявани.

Околните плата, удобни за заселване, са служели за убежище на неолитното население в периода на повишена влажност на климата и заблътването на заливната речна тераса. Праисторическият човек обаче е запазил спомена за мястото на старото селище и поне част от населението се е завърнало на старите места (Търнак, Голямо Делчево). Завръщане на населението се наблюдава и през късния енеолит. Например I фаза на културата Коджадермен — Гумелница — Караново VI не беше представена в селищната могила при Голямо Делчево, но на селищната могила Сава животът през това време е продължавал. В началото на II фаза на същата култура населението се е завърнало в Голямо Делчево.

Благоприятното географско положение на обекта и бързото възстановяване на плодородието на изтощената почва благодарение на разливите на реката са привличали постоянно хората към този район.

В скалистите склонове на Балкана, които ограждат долината на Голямо Делчево, има няколко пещери и скални навеси. В тях Н. Джамбазов откри къснопалеолитни материали. Тези скални убежища са били използвани за временен подслон и през енеолита. В горните им пластове се намериха немногобройни фрагменти славянска керамика, което показва, че долината на Голямо Делчево е била населена с малки прекъсвания от късния палеолит до X в. сл. н. е. Съвременните села са възникнали през XVIII в. около два турски чифлика и са имали предимно турско население. Върху самата селищна могила при Голямо Делчево в началото на нашия век е имало голям стопански двор на едно от местните турски семейства. През 1934—1935 г. повече от половината от турското население от долината се е изселило и е било заменено от преселници предимно от с. Аспарухово (тогава с. Ченге).

Малко по-късно постройките върху селищната могила са били съборени и върху нея е била засадена ябълкова градина, която заварихме на място в началото на разкопките. Теренът на могилата е бил нарушаван в наше време от някои работи, предприемани в периферията ѝ: правени са варници (Д. Златарски е използвал именно такъв един изкоп за своя сондаж) и изкопи за вземане на пръст за различни цели. Те са унищожили част от северната периферия на обекта. Река Луда Камчия в различни периоди е текла до самата могила и е подмила и отнесла най-източните части на I, II и III хоризонт.

Въпреки тези нарушения основните културни напластявания на обекта бяха запазени в много добро състояние. Особено важно е да се подчертае, че благоприятният балкански климат е допринесъл за известно консервиране на дървото, благодарение на което бяха открити следи от негорелите дървени подове на енеолитните постройки.

Долината на Голямо Делчево лежи на кръстопът. По течението на р. Луда Камчия и днес минава пътят, свързващ Тракия (района на Карнобат и Айтос) със Североизточна България. Нямаме основание да се съмняваме, че този важен и удобен път е бил използван и през епохата на енеолита. Няколко импортирани от Тракия съдове, открити в селищната могила от Голямо Делчево (табл. 15, 6; 16, 2), доказват този факт. Не можем обаче да приемем, че движението по този път е било твърде интензивно. Основните икономически артерии през енеолита остават по настрана, тъй като колелото още не е било познато и главният и най-ефикасен вид транспорт е бил водният. Функционирането на водните транспортни артерии е било свързано

преди всичко с удовлетворяването на нуждите от метал и спондилус. За нашия район те са минавали вероятно по лимана на днешния Лонгоз, осигурявайки най-тясна връзка с Черноморието.

Един трети път, по-скоро с вътрешно-племенно значение, е бил споменатият вече път през прохода за с. Аспарухово. Четвърти път е водел вероятно по левия бряг на р. Луда Камчия през Савенската курия за селищната могила Сава. За да бъде достигната селищната могила при Цонево, а чрез нея и бреговете на лимана, е било необходимо да се преминава р. Луда Камчия през брод, който се намираще до самата могила при Голямо Делчево.

Не е изключено обаче до селищната могила да се е стигало и с лодки, тъй като Луда Камчия е била още плавателна до местността „Куките“ (на 1,5 км нагоре по течението след могилата) в началото на нашия век, което се помни от най-възрастните местни жители.

МЕТОДИКА НА ПРОУЧВАНЕТО

Разкопките на селищната могила при Голямо Делчево се извършиха едновременно върху цялата площ на обекта. Културните пластове бяха следени в аванс от контрапрофилите на 10-те контролни стратиграфски сондажа, заложили в периферията ѝ. За постдокументация на напластяванията се оставяха два перпендикулярни един спрямо друг профила—централен, широк 1 м, пресичащ цялата площ на обекта в посока север—юг, и спомагателен, широк 30 см, пресичащ част от източната половина на могилата с посока изток—запад. Върху могилата беше построена квадратна мрежа с размер на квадратите 5×5 м. Всеки от тях от своя страна се делеше на 4 планквadrата с размери $2,50 \times 2,50$ м. Това беше направено с оглед на по-точното документиране на масовата керамика и статистическата ѝ обработка. Планквadrати с нарушена стратиграфия (ями, изкопи и др.) не се включваха в статистическа обработка.

Отделните находки се фиксираха с координати. Проучването на културния слой беше извършено на пластове от по 20 см, ако не се достигаше до жилищно ниво. Обстоятелството, че цялата селищна могила с изключение на III и IV хоризонт се оказа без опожарени културни напластявания, правеше определянето на жилищните нива най-трудната и отговорна задача на обекта. За щастие освен от значителното количество находки нашите нива бяха маркирани от по-добре или по-зле запазилите се дървени „гредореди“, с които е започвал строежът на всеки дом. Общият брой на жилищните нива беше 17, в това число и землянките на I хоризонт.

Очертанията на жилищата при липсата на опожарени хоризонти се долавяха много добре благодарение на запазените дупки от коловете на стените им. На много места в коловете се откриваше гнил материал, който позволи да бъдат взети няколко проби за датиране по радио-въглеродния метод C_{14} .

Тъй като жилищата в преобладаващото си болшинство не бяха опожарявани, те не могат да бъдат приети за затворени комплекси. Затворени комплекси в истинския смисъл на думата се срещаха рядко, но се наблюдаваше относителна затвореност на пласта най-често под дървените гредореди на подовите на жилищата от по-горния хоризонт, така че фактически целият културен пласт на по-долния хоризонт представляваше затворен археологически комплекс по отношение на по-късни интервенции (изкопи, но не и по отношение на собствените си изкопни работи, които теоретически биха могли да инфилтрират във въпросния хоризонт фрагменти и находки от предшествуващите периоди.

За щастие тази крайно сложна за наблюдение стратиграфска ситуация, изискваща голямо внимание при обработката, се оказа само теоретическа благодарение на обстоятелството, че културните пластове от V хоризонт нагоре биваха много рядко нарушени от дълбоки ями. Като изключим изкопаването на тесни, недълбоки канавки за забиване на коловете за стените, други нарушения на пласта почти не се наблюдаваха.

По-значителни изкопни работи бяха отбелязани само в III и IV хоризонт, които сериозно бяха нарушили втория, а отчасти и първия хоризонт, но не бяха изнесли на повърхността чувствително количество чужд археологически материал поради бедността на първите два хоризонта. От друга страна, чуждите материали много лесно можаха да бъдат разпознати, тъй като I, II и III хоризонт се отнасят към три различни култури.

С оглед на типологическата чистота на статистическите данни се стремяхме да подложим на статистическа обработка само онези планквadrати, които представляват относително затворени комплекси в споменатия по-горе смисъл. От статистическа обработка бяха извадени също така всички планквadrати, намиращи се в периферията на обекта, тъй като там поради наклона, ерозията на почвата и честите укрепителни мероприятия стратиграфията не беше сигурна.

Проучването на затворените комплекси (ями, землянки и опожарени жилища) се извършваше според общоприетата методика — комплекс по комплекс, при вкопаните обекти

се прилагаше кръстообразен разрез, при който се изваждаха най-напред двете срещуположни четвъртини, за да се получат два профила — изток—запад и север—юг, след проучването на които обектът се изчерпваше напълно.

При землянките се оставяха профили с широчина 20 см. В морфологическо отношение структурата на различните видове вкопани, затворени комплекси е съвършено различна, което позволи точното им разграничаване:

1. *Боклучените ями* бяха плитки (30—80 см), запълнени изцяло с голямо количество изгнили органически остатъци и фрагменти керамика с патинирани ломове. Цветът на запълнителя беше сивозелен, наситен с черни и кафяви следи от гниене. Често върху една боклучена яма и край нея се проследяваше боклучен насип. Изкопавани специално за целта боклучени ями, по-дълбоки от 30 см, не бяха открити, срещнаха се обаче стопански ями, които след продължителна експлоатация, когато са били вече негодни да служат на предназначението си, са били превърнати в боклучени. Такива обекти бяха доста дълбоки, но те само условно могат да бъдат приети за затворени комплекси, понеже като правило съдържаха находки най-малко от два различни периода.

2. *Стопанските ями* най-често са загивали заедно с разрушаването на съответния жилищен хоризонт и бяха запълнени или с горели мазилки, или със сивозелена пръст. В този случай те почти никога не съдържаха находки, но понякога в тях се намираха цели предмети. Стените на много стопански ями са били укрепени с плет и обмазани с глина.

3. *Строителните ями* бяха запълнени равномерно с изкопаната от самите тях пръст, която около коловете беше добре утрамбована. Това пролича особено при II хоризонт, който беше вкопал своите обекти до дълбочина 0,80 см през ръждивокафявия пласт на основата до жълтата алувиална постилка на могилата. Жълтата глина от тази постилка се проследява добре в кафявия пласт.

4. *Землянките* имаха коренно различна вътрешна структура от тази на ямите. Те бяха запълнени с черен хумус, върху чийто произход ще се спрем в съответния раздел. Под него се проследиха културните напластявания, възникнали по времето на експлоатацията на землянката, които в зависимост от поддържаната на времето чистота в жилището бяха различно дебели — от 0,5 до 30 см (обр. 2:2 и 3).

За обработка на находките от обекта със съдействието на инж. В. Ставрев¹ беше разработена система, която позволяваше съпоставянето на материалите, формите на керамиката и орнамента с помощта на електронноизчислителна машина. Сумираните резултати от първата обработка на археологически материали у нас по системата на електронноизчислителната техника са залегнали в основата на настоящата публикация. Нашият опит показва, че подобна обработка има смисъл и може да бъде полезна само при работа с масов материал и приложена масово на много обекти.

Начините на съставяне на шифъра и кодовете са публикувани отделно,² тъй като те самите са резултат на самостоятелно изследване и детайлна класификация на съответната група материали.

За улесняване на обработката всички находки са разпределени по видове: керамика, предмети от рог или кост, предмети от камък, от кремък, от метали, идолна пластика, украшения, остеологически материали, палеоботанически материали, антропологически материали. Керамиката е обработена по системата на компютъра. Поради своята малочисленост идолната пластика е обработена по същата система, но ръчно. Всички останали археологически материали са обработени с помощта на перфокартотека. Върху тази система тук също няма да се спирам, тъй като съществуват публикации.³ Същото се отнася и до приспособената към изискванията на изчислителната машина типологическа класификация.⁴

Жилищните хоризонти в настоящата публикация са номерирани от долу на горе, а жилищата от всеки отделен хоризонт имат самостоятелна номерация, започваща от № 1.

¹ Х. Тодорова, В. Ставрев. Опит за приложение на съвременната изчислителна техника в археологията. — Археология, 1971, кн. 3, с. 63—69.

² Н. Тодорова-Симеонова. Typological processing of the finds from the Goljamo Deltsevo. In Mathematics in the Archaeological and Historical Sciences. Edinburgh, 1971.

³ Х. Тодорова-Симеонова. Изграждане на перфокартотека по история. — Музеи и паметници на културата, 1971, кн. 1, с. 36—42.

⁴ Н. Тодорова-Симеонова. Op. cit.

СТРАТИГРАФИЯ И ХРОНОЛОГИЯ НА СЕЛИЩНАТА МОГИЛА

Културните напластявания на селищната могила при Голямо Делчево имаха обща височина 7,40 м. Тази височина беше измерена от най-дълбокия вкопан обект до запазената през 1968 г. част от насипа на тракийската надгробна могила. Селищната могила се издигаше на 4,90 м над тогавашния терен, от което се вижда, че една значителна част от културните напластявания оставаха под съвременното ниво.

Потъването на тези напластявания се дължи на 3 основни причини: 1) постоянното покачване на нивото на долината на р. Луда Камчия поради периодичното натрупване на наноси при разливите; 2) постоянното ерозиране на самата могила и отнасянето на части от културните ѝ наслаги в подножието ѝ; 3) дейността на човека през хилядолетията.

Покачването на околния терен вследствие на действието на споменатите причини беше проследено много ясно в 10-те стратиграфски сондажа, заложи в периферията на обекта, където се редуха хоризонталните пластове тиня, донесени от реката, с коси свличания на смет и насип от могилата. За времето на съществуването на могилата можаха да се проследят 8 крупни наводнения, оставили след себе си хоризонтални ивици тиня.

През античността върху селищната могила е била насипана тракийската надгробна могила, облицована с няколко каменни кожуха и оградена може би със стена (?). Могилата е покривала погребална камера, вкопана в центъра на праисторическия обект, която ще опишем в съответната глава. Тук трябва да се отбележи нейната роля и място в стратиграфията на обекта.

Изкопните работи, извършени в центъра на могилата с цел да бъде укрита по-дълбоко погребалната камера, са пресекли всички културни напластявания и са навлезли на 2,80 м в здравия терен. Изкопаната яма е разрушила жилищата от всички хоризонти на средна площ от 5×5 м, което лишава градоустройствените планове на поселенията от тяхната цялост.

Каменната стена, ограждала погребалната могила, вероятно е била съборена отдавна, а камъните от нея бяха открити разпръснати по цялата могила. На места те покриваха направо останките от XVII хоризонт. С течение на времето с мелиоративни цели черноземът, от който се е състоял могилният насип на тракийския обект, е бил постепенно разстлан по цялата площ на могилата, така че от своя страна покриваше камъните и образуваше равна, удобна за обработка площадка. Дебелината на този черноземен пласт над камъните се движеше от 40 до 60 см. Под него се простираше почти напълно унищоженият по време на строежа на тракийското погребално съоръжение XVII жилищен хоризонт, отнасящ се към III Б фаза на енеолитната култура Коджадермен — Гумелница — Караново VI. По-късни праисторически материали върху могилата не бяха открити.

Културният пласт на могилата е образуван от 17 разположени един над друг жилищни хоризонти. От тях само IV и XVII са били изцяло опожарявани, частично е горял III хоризонт.

Останалите жилищни нива не бяха засегнати от пожари.

I жилищен хоризонт беше вкопан в жълтата алувиална глина, постилаща заливната тераса. Жилищните обекти бяха землянки и полуземлянки, в които след напущането им се е образувал черен хумус, който запълваше обектите изцяло. В I жилищен хоризонт беше открит нова ранноенеолитна култура, която беше наречена по името на селото до язовира, покриващ днес обекта, култура Цонево.¹ Тя е едновременно с културата Караново II в Тракия.²

Върху землянките се проследи 60—80 см дебел стерилен пласт, възникнал вследствие заблатяването на терена. Този пласт имаше кафяв цвят и целият бе изтъкан от ръждиви тръбички — останки от корените на блатната растителност. Възникването на този характерен кафяв слой може да бъде доста точно датирано благодарение на мястото му в стратиграфската схема на могилата от Голямо Делчево. Пластът се е образувал по време след културата Караново II (в Североизточна България култура Цонево) и преди началото на ранния енеолит (култура Сава). Тъй като подобен пласт се открива в основите на всички енеолитни археологически обекти в Североизточна България, може да се счита за доказано, че по времето на Караново III и Караново IV (Усое I и II в Североизточна България) е съществувало чувствително увеличение на влажността на климата, което е прогонило населението от заблатената заливна тераса и то е преместило селищата си върху платата (платото Усоето при с. Аспарухово и др.).

След описания хиатус, непосредствено върху ръждивокафявия пласт, лежеше II жилищен хоризонт, който се отнася към ранния енеолит — култура Сава. Този хоризонт може да бъде разделен на два строителни етапа, тъй като личаха две преустройства на някои съоръжения.

¹ H. Todorova. Die Kultur Tsonevo in Nordostbulgarien. Actes du VIII Congrès international des sc. prehistoriques et protohistoriques, I, 1973 p. 226—235.

² G. Georgiev. Kulturgruppen der Jungsteinzeit und Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien). In L'Europe à la fin de l'âge de la pierre. Prag, 1961. p. 57—64.

Преобладаващото болшинство на материалите се отнася към II фаза на културата Сава. Само съдържанието на отделни ями може да бъде отнесено към прехода между I и II фаза на тази култура.

След този хоризонт отново се проследи малък хиатус, изразен в 2—3 см дебела прослойка, примесена с охлювчета. Над нея се намираха III и IV жилищен хоризонт, които са били опожарявани. В същност III хоризонт представляваше мирното съществуване на домовете. Огънят е унищожил цялото селище по време на IV хоризонт. Тези хоризонти се отнасят към края на преходната фаза Варна. III и IV хоризонт бяха извънредно богати с дълбоки (до 1—1,20 м) строителни и стопански ями, които бяха засегнали чувствително по-долните хоризонти.

Тези ями маркираха линиите на домовете. Благодарение на опожаряването бяха се запазили някои детайли от отделните жилища и подовите замазки, които на места достигаха до 15 на брой. Ако приемем, че жилищата са били измазвани 1 път годишно, следва, че IV хоризонт е съществувал 15 години. Пожарът е бил всеобхватен, изгорели са освен домовете още палисадата, входните и съоръжения и постройката около кладенеца. След пожара селището е било напуснато от обитателите му, които са се преместили другаде, където са живели по време на цялата I фаза на културата Коджадермен — Гумелница — Караново VI. Съответната

Схема 1

Жил. хоризонти	Фаза	Култура	Епоха	Датировка по C ₁₄
XVII	III Б	Коджадермен Гумелница Караново VI		
XVI XV XIV	III А			
XIII XII XI	II В			3640 ± 100
X IX VIII	II Б			3690 ± 100
VII VI V	II А			3890 ± 100
		култура	енеолит	4020 ± 100
		Варна		
Хиатус	I фаза	преходна фаза Варна— Салманово	среден енеолит	3830 ± 100
IV III	Б			3990 ± 100
Хиатус	А			
II	II	култура Сава	ранен енеолит	
Хиатус		Усое II Усое I	среден и късен неолит	
I	неолит II	култура Цонево	ранен неолит	

* Подобни аномалии в датировките³ се срещат и в други паметници и се обясняват от Х. Квита в съответната част на настоящия сборник.

³ H. Quitta u. G. Kohle. Neue Radiokarbondaten zum Neolithikum und zur frühen Bronzezeit Südeuropas und der Sowjetunion. Zeitschrift für Archäologie. Berlin, 1969, p. 232—233.

фаза липсва в могилата. На нейно място се е образувал чувствителен хиатус от 5 до 8 см дебел хоризонтален пласт, възникнал вследствие на утаяване на дъждовната вода. В този пласт също бяха открити дребни охлювчета.

Животът върху могилата е бил възобновен по време на II А фаза на късния енеолит. От този момент нататък той е протичал без сътресения до края на III Б фаза. Хоризонтите са неопожарявани. Цветът на културния пласт беше сивозелен. Началото на всеки хоризонт се бележеше от наличието на тънка ивица от изгнило дърво, постилаща многократно измазваните подове. Структурата на самите подове, когато те не са горели или пъстроцветно обмазвани, представлява плътна добре утрамбована хомогенна глина, почти без никакви находки, докато деструкцията на хоризонта се състоеше от сивозелена глина с примеси от въглини, дърво, пепел, керамика и оръдия.

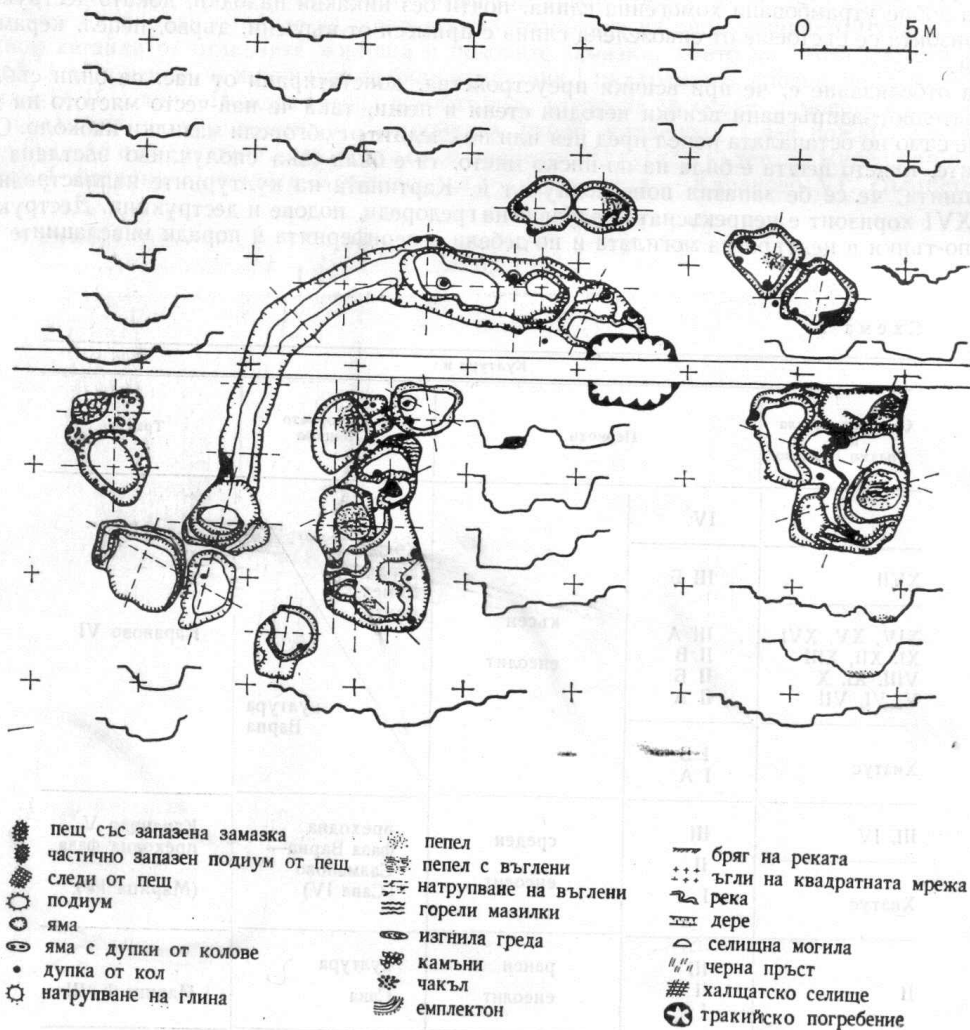
За отбелязване е, че при всички преустройства, констатирани от нас, са били събаряни и старателно разпръсвани всички негодни стени и пещи, така че най-често мястото на пещта личеше само по останалата пепел пред нея или по следите от обгорели мазилки наоколо. Само в случаите, където пещта е била на по-ниско място, тя е била така сполучливо застлана от деструкцията, че се бе запазил поне подиумът ѝ. Картината на културните напластявания от V до XVI хоризонт е непрекъснато редуване на гредореди, подове и деструкции. Деструкциите бяха по-тънки в центъра на могилата и по-дебели в периферията ѝ поради нивелациите на терена.

Схема 2

Култури в :				
Селищна могила при Голямо Делчево	Периоди	Черноморието и Лонгоза	Тракия	
	IV			
XVII	III Б	Колжа-дермен-Гумелница култура Варна	Караново VI	
XIV, XV, XVI XI, XII, XIII VIII, XI, X V, VI, VII	III А II Б II Б II А			късен енеолит
Хиатус	I Б I А			
III, IV	III II			среден енеолит
Хиатус	I	преходна фаза Варна—Салманово (Сава IV)	Караново V преходна фаза (Марица IV)	
II	III II I	ранен енеолит	култура Сава	Марица I—III
Хиатус	I	късен неолит	Усое II	Караново IV — Калояновец
Хиатус	III II I	среден неолит	Усое I (Златарски)	Караново III (Веселиново)
I	II I ?	ранен неолит	Цонево и Дългопол — Балкузу ?	Караново II Караново I ? ?

V, VI и VII хоризонт се отнасят към II А фаза на културата Коджадермен — Гумелница — Караново VI. В центъра на могилата по времето на V хоризонт беше открито масивно жилище с подове, застлани с много дебели греди, които образуваха ръждивокафяв пласт, дебел 8—10 см. Останалите жилищни обекти имаха обикновена конструкция. Това навежда на мисълта за по-специалното предназначение на този обект (храм, обществена постройка?).

VIII, IX и X хоризонт представляват II Б фаза на същата култура, а XI, XII и XIII хоризонт — II В фаза. В тези три хоризонта се срещаше по-често импортна керамика тип Езерово и инкрустирани култови паници тип Каблешково.

Обр. 3. План на I хоризонт

XIV, XV и XVI хоризонт се отнасят към III А фаза на споменатата култура, а XVII хоризонт — към III Б фаза. XVII хоризонт е бил почти напълно унищожен по време на строителството на тракийското погребално съоръжение. По някои данни обаче може да се съди, че той също е бил опожаряван. Над този хоризонт на времето си се е издигала тракийската погребална могила, от която през 1968 г. се беше запазил черноземен пласт, дебел 40—60 см.

Както се вижда, селищната могила от Голямо Делчево е била обитавана без прекъсване от V до XVII хоризонт. Тук се проследяват всички известни етапи на втората и третата фаза на културата Коджадермен — Гумелница — Караново VI.

Общата стратиграфска картина на обекта, допълнена от датировките по радиовъглеродния метод, е показана на схема 1.

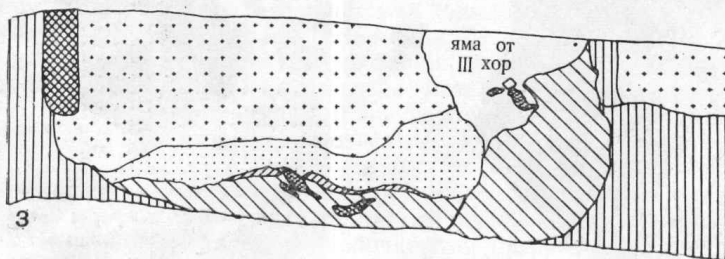
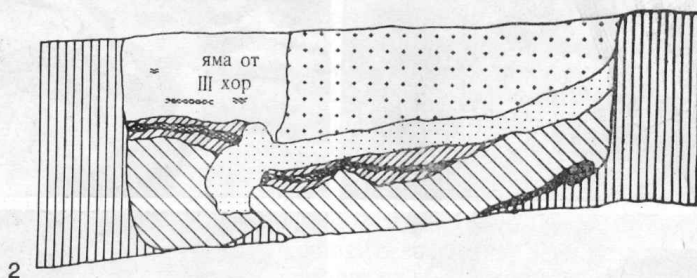
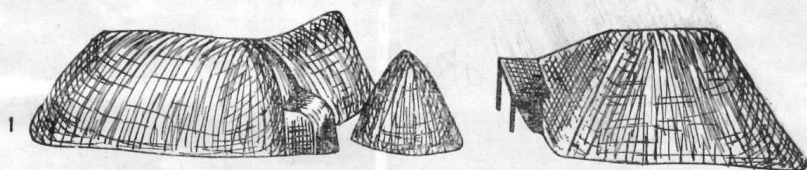
В общата схема на относителната хронология на неолитните и енеолитните култури в България селищната могила от Голямо Делчево заема мястото, показано на схема 2.

Различните жилищни хоризонти имаха различна дебелина на културния пласт (обр. 3) и следователно различна продължителност на живота — приблизително между 15 и 80 г. Ако приемем за средна продължителност на живота на отделен хоризонт около 40 г., общо може да се смята, че могилата се е създавала в продължение на около 700 г., като не се броят хиатусите. За съжаление не разполагаме с датировки от двете най-ранни жилищни нива, които биха допълнили значително хронологическата картина на обекта.

ТОПОГРАФИЯ НА СЕЛИЩНАТА МОГИЛА

I ЖИЛИЩЕН ХОРИЗОНТ. РАНЕН НЕОЛИТ (II) — КУЛТУРА ЦОНЕВО

Той представляваше малко поселение, което се състоеше от три големи землянки, четири малки полуземлянки, един вкопан коридор и една яма (обр. 3, 4 и 6). Съдържанието на дълбоко вкопаните в жълтата алувиална основа на заливната тераса землянки рязко се отличаваше от

+++ ръждива пръст
+++
..... пепел

||||| льос

//// деструкция

--- мазилки

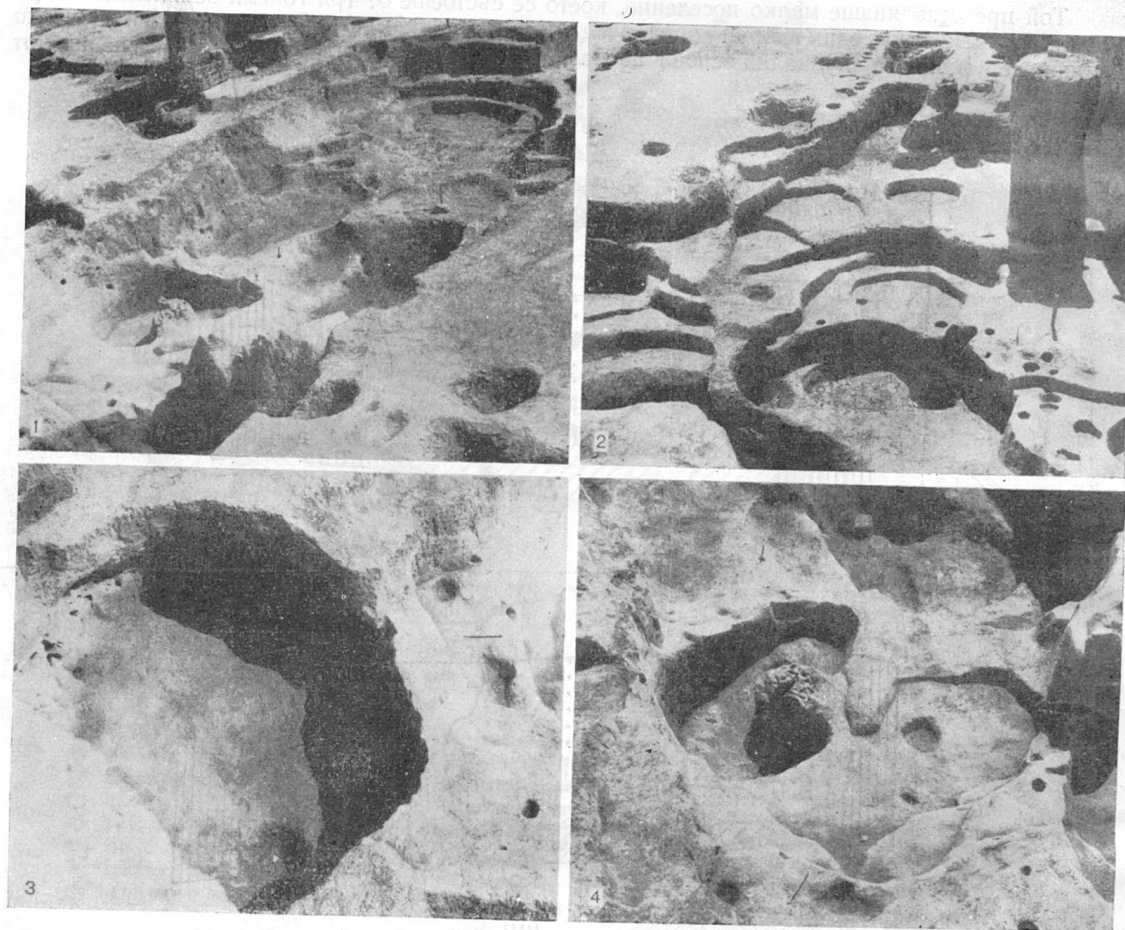
Обр. 4

1 — опит за реконструкция на покривите на землянките; 2, 3 — профил на ямата с огнището от землянка 3

околния терен по своя смолисточерен цвят, който в по-плитките полуземлянки имаше сиво-кафяв оттенък. Този запълнител се е създал след изоставянето на землянките. В дълбоките до 2,10 м изкопи са се срутили изгнилите покриви, вследствие на което тук се е натрупало значително количество гниещ органически материал. Дъждовете и снеговалежите непрекъснато са запълвали зеещите ями с вода, която вследствие характера на околния глинен терен не е могла

да се просмуква встрани и се е застоявала. Така са се създали идеални условия за протичането на интензивни хумусообразователни процеси, в резултат на които е възникнал черният смолист запълнител на обектите. Колкото по-дълбоко е била вкопана дадена землянка, толкова по-продължителен и по-интензивен е бил гореописаният процес и толкова по-черен на цвят е запълнителят. В разрезите на големите землянки обр. 4:2,3 личеше, че водите постепенно са нанасяли в ямите културни останки от повърхността около землянките: пепел, дребни фрагменти керамика и малки парченца мазилка от пещите и отделни камъчета. Това не се наблюдаваше при по-плитките полуземлянки, чиято дълбочина достигаше до 40—50 см. Тези обекти след изоставянето им са били по-бързо запълнени, хумусообразователният процес е бил по-слаб и цветът на запълнителя им е по-бледен.

Две от дълбоките землянки — № 3 и 4 — вероятно са служили за жилища на двете големи фамилии, населявали обекта.

Обр. 5

1 — землянка 3; 2 — землянка 4; 3 — землянка със следи от коловега от покрива; 4 — мазилки над огнището в сектора на землянка 3

Землянка 3 (обр. 5:1) беше ориентирана изток—запад и имаше неправилна трапецовидна форма. Тя бе 5 м широка, 9,5 м дълга и 1,20 м дълбока. Помещението беше разчленено на отделни вътрешни сектори, които са имали различни функции. До южната стена, в средата ѝ беше разположена ямата с огнището. Тя беше най-дълбоко вкопаният сектор на обекта. Дъното ѝ бе запълнено с дебел (до 30 см) пласт пепел, върху който от покрива са се срутили обгорели мазилки (обр. 5:4). От това можем да заключим, че землянките и покривната им конструкция отвътре са били обмазани с глина с растителни примеси (най-често листа), която мазилка е обгоряла до тъмно-червено над огнищата. В мазилките личаха отпечатьци от безразборно лежащи тънки пръти, което

показва, че покривната конструкция се е състояла от каркас и натрупани върху него пръчки.

Към огнището от изток водеше стълба с 4 стъпала, която маркираше входа на землянката. Вдясно от стълбата бе разположен един овален вкопан сектор (I), до източната стена на който се намериха следи от малко огнище с диаметър 50 см. Друг подобен овален обект (II) се очерта на запад от централното огнище. Той представляваше яма пред разрушената пещ, следи от която бяха открити на височината на древния терен в най-западния ъгъл на землянката. По всичко изглежда, че пещта е била прилепена към западната стена на землянката и е излизала отчасти вън от нея. Този втори овален обект на запад от огнището е бил пристроен малко по-късно, тъй като непосредствено до него беше открита друга овална яма, изоставена и затрупана от пръстта, изкопана от втория сектор. На дъното на тази яма също така бяха открити мазилки от по-стара пещ.

На запад от тези съоръжения към землянка 3 са били пристроени две сравнително самостоятелни помещения — землянки 3а и 3б. Те имаха неправилна овална форма и средни размери $2,5 \times 3$ м. При землянка 3а личеше много добре конструкцията на покрива (обр. 5 : 3). В горната част на стените бяха открити няколко реда късо разположени дупки от тънки пръти, чийто диаметър се движеше от 0,5 до 10 см. Продължени, линиите на прътите се пресичаха на 2 — 2,10 м височина, давайки евентуалната височина на покрива. Наредените в няколко реда един над друг тънки колове и пръти са били затрупани в основата си, а може би и изцяло с жълтата глина, изкопана от землянките. Такава жълта глина беше открита на много места в периферията на всички землянки. На места дебелината ѝ достигаше 50 см. Землянка 3б също имаше запазени останки от покривната конструкция, която вероятно е била съединена с покрива на голямата землянка. До северната ѝ стена беше открито малко огнище, покрито от падналите от покрива слабо обгорени мазилки.

Като разгледаме откритите дупки от колове в голямата землянка 3 (обр. 5 : 1) и нейните землянки-сателити — 3а и 3б, можем да предположим следния процес на развитие на този обект: голямата землянка първоначално е имала трапецовидна форма и двускатен покрив. По-късно към нея е била пристроена землянка 3б, като покривът е бил удължен на запад. Вероятно по същото време е станало и преустрояването на пещта в сектор II. След известно време разрастването на броя на обитателите на землянката и оформянето на ново семейно звено е наложило пристрояването на землянка 3а, която обаче не е могла да бъде приета под общия покрив, тъй като между нея и голямата землянка е била пещта.

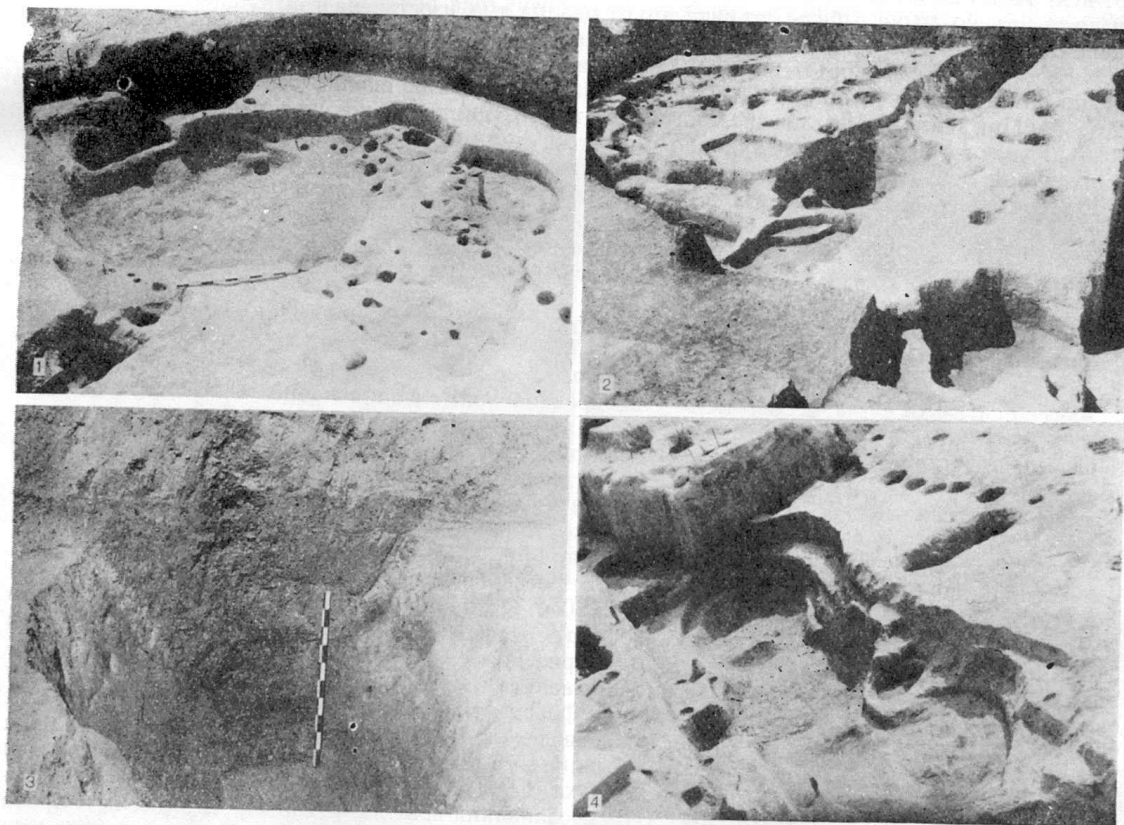
Землянка 4 (обр. 5 : 2) се намирала на 15 м северно от землянка 3. Тя представляваше неправилен правоъгълник с размери 6,80 на 8,30 м. Огнищната ѝ яма бе открита до северната стена и бе дълбока 2,10 м. Днес тази дълбочина се освобождава изцяло от подпочвената вода едва през месец октомври. Това обстоятелство говори, че през ранния неолит климатът е бил значително по-сух от днешния и нивото на подпочвената вода по-ниско. В огнището бяха открити натрупвания от пепел, покрити от единични фрагменти обгоряла мазилка, паднала от тавана. И тук входът е бил от изток. Четири стъпала водеха към централното огнище, около което бяха разположени четири овални сектора: I — малка яма край стълбите, II — голям бъбрековиден обект край южната стена, по-малка площадка между него и огнището (III) и друг бъбрековиден обект (IV) край западната стена. В северозападния ъгъл на четвъртия сектор беше открита ямата пред пещта, запълнена с пепел и фрагменти от мазилката на пещта. Следи от самата пещ до ямата не бяха открити, тъй като тя, както и при землянка 3, е била разположена на повърхността, а деструкцията ѝ е била отнесена от водите в близкото дере, до чийто бряг се намирала землянката.

От разположението на коловите на землянка 4, която в конструктивно отношение не се отличаваше от землянка 3, може да се заключи, че сектор IV е пристрояван по-късно, може би едновременно със сектор II на землянка 3. Наличието на два централни носещи кола навежда на мисълта, че покривът на тази землянка е бил може би двускатен.

Особен интерес представляваше комплексът от съоръжения около землянка 1 (обр. 6 : 4). Самата землянка беше разположена на запад от описаните и за разлика от тях бе ориентирана север—юг. Тя беше 2 м широка, 10,90 м дълга и 1 м дълбока. Състоеше се от два сектора — голямо помещение, дълго 7 м, към което откъм северната страна бе пристроен малък овален сектор, дълбок 1,20 м. Покрай стените на голямото помещение бяха разположени околоръст стъпаловидни глинени „скамейки“, високи 50 см. Не бяха открити следи от огнище. Землянка 1 се свързваше с тесен дълбок коридор с групата обекти около землянка 5 (обр. 6 : 2, 3). Коридорът беше дълъг 14 м и имаше трапецовиден профил. В горната си страна беше широк до 2 м, а при дъното — 0,80 м. Дълбочината на коридора беше 1,10 м, но по посока за яма 5б ставаше все по-плитък и почти достигаше повърхността. Изходът в коридора беше в източния му край до яма 5б. Коридорът водеше в землянка 1.

Трудно е да се интерпретира този странен комплекс. Някои факти обаче навеждат на мисълта, че това би могло да бъде обор за отглеждане на едрия рогат добитък на селището през

зимата(?). От тази гледна точка описаният коридор има някакъв смисъл — да се даде възможност на добитъка по един полегат наклон да достигне дълбочината на вкопаната в земята землянка 1. В полза на това предположение говори и откритият на дъното на землянка 1 черен културен пласт (не запълнител), който би могъл да произхожда от тора. В такъв случай възвишения около стените биха могли да бъдат ясли, а малкият сектор 1а — отделение за млад добитък. Този сектор беше нарушен частично от тракийското погребално съоръжение в центъра на могилата. Както коридорът, така и землянки 1, 1а и яма 5б са били покрити с двускатни

Обр. 6

1 — землянка 2; 2 — източната половина на коридора със землянка 2, 5 и 8; 3 — източната половина на коридора, водещ от землянка 1 към землянка 3; 4 — землянка 1

покриви. Три плитки ями от носещите билото на покрива греди се бяха запазили и в землянка 1. Разположен в полукръг, описаният комплекс е пазел завет на поселението от западните ветрове, духащи през прохода.

Най-характерна и най-добре запазена от полуземлянките беше № 2 (обр. 6 : 1, 2). Тя се намираше на юг от коридора. Както всички полуземлянки, така и този обект имаше осморкообразна форма. Землянката беше дълга 4,90 м, широка 3 м и дълбока 40—65 см. По-плътък (40 см) беше по-малкият сектор, в който беше открито добре запазено огнище, изцяло покрито с паднали от покрива мазилки. Край огнището бяха открити долен и горен хромелен камък, три характерни неолитни съда и една костена лъжичка (табл. 3 : 1, 3; 10 : 12; 4 : 1, 3, 4, 13).

Този стопански сектор беше разположен 25 см по-високо от втория сектор, който бе по-голям, вкопан по-надълбоко, но без никакви находки. Вероятно това е било мястото за живеене. Запазените дупки от колове показват, че полуземлянката е имала лек конусовиден покрив от клони и пръти, който отвтъре е бил измазан поне над огнището (обр. 6 : 1).

Подобна осморкообразна форма имаше и землянка 5. Тя се състоеше от малък сектор — 5а, и голям сектор — 5. Тя обаче беше значително по-дълбока от землянка 2. Възможно е тези два сектора да са били само част от една трета голяма землянка (?), чиято най-източна част да е

била отнесена от р. Луда Камчия. В момента на откриването източната стена на землянка 5 свършваше с древния бряг на реката.

Полуземлянки с осморкообразна форма бяха също обектите № 7 и 6/9. И в двата имаше огнища в един от секторите.

Отделно трябва да бъде интерпретирана яма 8, която имаше диаметър 1,30 м и беше дълбока 0,90 м. В стените ѝ личаха следи от късо втиквани колове, които обаче имаха много голям наклон и височината на покривната конструкция на този обект не можеше да бъде повече от 1 м. Обектът не съдържаха никакви находки. Тъй като поради малките му размери живеенето в него на хора е било невъзможно, бихме могли да предположим, че се касае за кучешка колиба (?).

От изложеното се вижда, че землянките имат помежду си редица общи елементи. Те съдържат еднакъв археологически материал и са следователно едновременно. Големите и дълбоко вкопани землянки могат да бъдат интерпретирани като зимни жилища, в които са се приютявали две големи фамилии. Фамилията от землянка 3 се е състояла от четири семейства, а тази от землянка 4 — от две семейства. Общият брой на жителите на селището едва ли е надвишавал 30 души.

Малките полуземлянки вероятно са служели за летни жилища на отделните семейства, тъй като през лятото не е било необходимо да се живее в задушната, силно опушена и тъмна голяма землянка.

Обстоятелството, че през лятото големите фамилии се разделят на отделни семейни звена, говори, че стоим пред такава форма на семейно-родствени отношения, при която голямата фамилия, която е част от рода и племето, се гради от отделни, свързани помежду си семейства по двойки.

Фамилията е била голям произвеждащ и консумиращ основните хранителни запаси колектив. Обаче семействата вътре в този колектив се имали здрава и трайна спойка, отразена в съществуването на отделни летни полуземлянки и отделни сектори в общото помещение на голямата землянка. При благоприятните за събирателство условия през лятото семействата са могли да си позволят известна, макар и твърде относителна самостоятелност. Ситуацията в I жилищен хоризонт на Голямо Делчево показва, че не бива да си представяме опростено първобитния родов колектив, хранещ се на обща софра в духа на утопиите на Томас Мор.

Каменните оръдия от I хоризонт представляват един характерен неолитен комплекс (табл. 1). Повечето бравди и тесли са с овални напречни сечения, матово полирани и силно износени от употреба (табл. 1 : 1, 2, 7, 10, 12, 21, 22). Срещат се в значително количество счупени бравди и тесли, употребявани като чукалки за каменните хавани (табл. 1 : 13, 18, 23). Специални, почти цилиндрични чукалки към тези хавани бяха също открити (табл. 1 : 24). Малък брой оръдия имат калъпеста форма (табл. 1 : 17). Много често се срещаха кръгли и овални чукалки (табл. 1 : 14, 16), изработени или от речни валути, или от използвани до последна възможност кремъчни нуклеуси. Тези чукалки имат винаги размери, равни на обема на човешката длан, и са били използвани в производството на кремъчни оръдия.

Кремъчната индустрия има предимно микролитонен характер. Преобладават дребните оръдия на труда. Най-масово се срещат безформени кремъчни пластини с ретуширани ръбове, служили вероятно за резци на сърпове. Освен това се откриват и ножовидни пластинки без ретуш, свределчета, миниатюрни челни стъргалки, резци и пр. (табл. 1 : 43). Наред с този дребен инвентар са били в употреба, макар и не така масово, и ножове, стъргалки и пластини с нормални размери (табл. 2 : 50—62).

В условията на интензивен хумусообразователен процес в землянките костта е била подложена на въздействието на различните видове киселини, поради което е свършено разложена. Много малко са костените предмети, които са се запазили до наши дни, и то само в по-плитките полуземлянки. Измежду тях трябва да споменем разните видове мотики. (табл. 1 : 4, 8, 9, 11, 20). Копачки и сохи отсъствуват, което е указание за съществуването на примитивно мотично земеделие. Костените шила са груби, с неправилни форми. Откриват се още костени длета, и както вече споменахме, костена лъжичка.

Керамиката е богата на форми (табл. 4 : 17). Всички съдове с изключение на крушовидните са със сива и сивочерна полирана повърхност. В категорията на грубата керамика се срещат конусовидни и полусферични блюда (табл. 6 : 1, 4, 7, 11, 15) и различни видове вазовидни съдове с високи шийки (табл. 6, 10, 12, 14, 16). Към категорията на фината керамика причисляваме блюда (табл. 5 : 2, 7), паници и купи с извит навън ръб на устието (табл. 4 : 2; 5 : 11, 12, 14), крушовидни съдове (табл. 4 : 4, 5; 5 : 17) и цилиндрични или сферични чаши с ниско поставени дъговидни дръжки (табл. 4 : 1, 3; 5 : 4, 6, 13) и др.

Общ характерен белег на керамиката са извитите навън или леко надебелени отвън устия на съдовете (Lippenrand), уплътнените дъна, образуващи ниски пръстеновидни столчета, и високите кухи цилиндрични или конусовидни столчета (табл. 4 : 8, 10, 12).

Керамиката не е орнаментирана. Единствената украса са различно обработените ръбове на устието (табл. 6 : 1; 5 : 8). Срещат се вълнообразни ръбове и ръбове с насечки (табл. 6 : 2, 5).

Само върху един фрагмент има набоден орнамент (табл. 5 : 3). Дръжките са въжести — върху най-издута част на крушовидните съдове (табл. 4 : 4), и дъговидни със и без израстък — в долната част на чашите (табл. 5, 4). Върху някои вазовидни съдове вместо въжести дръжки се срещат 3 или 4 цилиндрични пъпки (табл. 4 : 5).

Никаква идолна пластика от този период не беше намерена. Като се има пред вид, че с изключение на втора полуземлянка в никой от обектите не беше намерен *in situ* запазен инвентар, може да се предположи, че тамошното население е напуснало селището поради някакви обективни причини, без бързана, като е взело със себе си целия инвентар. Такава причина би могла да бъде повишаването на влажността на климата и вследствие на това повишаването на подпочвената вода, която е направила живота върху заливната речна тераса невъзможен. Наложило се с населението да потърси място за поселение на по-високите плата, и то вероятно се е спряло на най-близко разположеното и най-удобно плато Усоето край с. Аспарухово.

За отбелязване е, че откритата там среднонеолитна култура Усое I има тесни генетически връзки с културата Цонево, открита в I жилищен хоризонт на Голямо Делчево.

Между другото архитектурата на двете поселения напълно съвпада. И там наред с полуземлянки и дълбоки ями се срещат и големи землянки. Пещите и огнищата са разположени по същия начин. Селището Усое I е най-близкият, макар и в хронологическо отношение малко по-късен паралел на I жилищен хоризонт от Голямо Делчево.

Повишаването на влажността на климата и покачването на подпочвените води е бил един продължителен, постепенно усиливащ се процес, който в крайна сметка след известен (но не кратък) период от време е превърнал мястото на поселението в блато. То е образувало един 60—80 см дебел стерилен пласт, който покриваше I жилищен хоризонт, превръщайки го в голям и сигурен затворен комплекс. За щастие той е бил съвсем слабо засегнат от по-късните строителни работи, извършвани на това място. I жилищен хоризонт на селищната могила е първото цялостно проучено неолитно селище в Североизточна България и първият обект със землянки, изследван в България.¹

II ЖИЛИЩЕН ХОРИЗОНТ. РАНЕН НЕОЛИТ КУЛТУРА САВА, II ФАЗА

След споменатия хиатус, който по време отговаря на средния и късния неолит (културите Усое I и Усое II в Североизточна България) и Веселиново и Калояновец (в Тракия) животът на мястото на селищната могила се е възобновил. Върху останалия от пресъхналото блато стерилен слой се е настанило раннонеолитно население, носител на II фаза на културата Сава (обр. 7, 8).

За да бъде отново обитаемо това заблатено място, трябва да са станали значителни промени в климата, който да се е приближил твърде много до днешния, а дори е възможно той да е бил и по-сух. За такава основна промяна в климата говори още обстоятелството, че в основата на другите две, разположени върху заливната речна тераса селищни могили — Сава и Цонево, също лежи раннонеолитен пласт. Следователно промяната в климата е подтикнала пранеолитическото население да слезе от платата и да се засели отново край реките, където условията за примитивно земеделие са по-благоприятни. Личи също така, че от времето на културата Цонево до времето на културата Сава броят на населението в този микрорайон е нараснал значително. Това се вижда както от многобройните землянки на платото Усоето, така и основаването през ранния енеолит на три вместо едно селище върху заливните тераси.

Раннонеолитното население от II фаза на културата Сава вече не е живеело в землянки, а е строило наземни жилища. Преходът от землянките към наземните жилища по всяка вероятност е станал по времето на I фаза на културата Сава, тъй като в периода на фазата Усое II — Протосава, населението все още е живяло в землянки, а в основата на селищната могила Сава, където е представена I фаза на културата Сава, се срещат някои вкопани жилищни обекти,² докато в II хоризонт на Голямо Делчево такива липсваха.

Тази промяна в архитектурата може да бъде свързана пряко с промяната в климата, който е станал по-сух и по-топъл.

За разлика от по-късните планировки на енеолитните селища в Голямо Делчево раннонеолитното поселение имаше правоъгълен градоустройствен план.

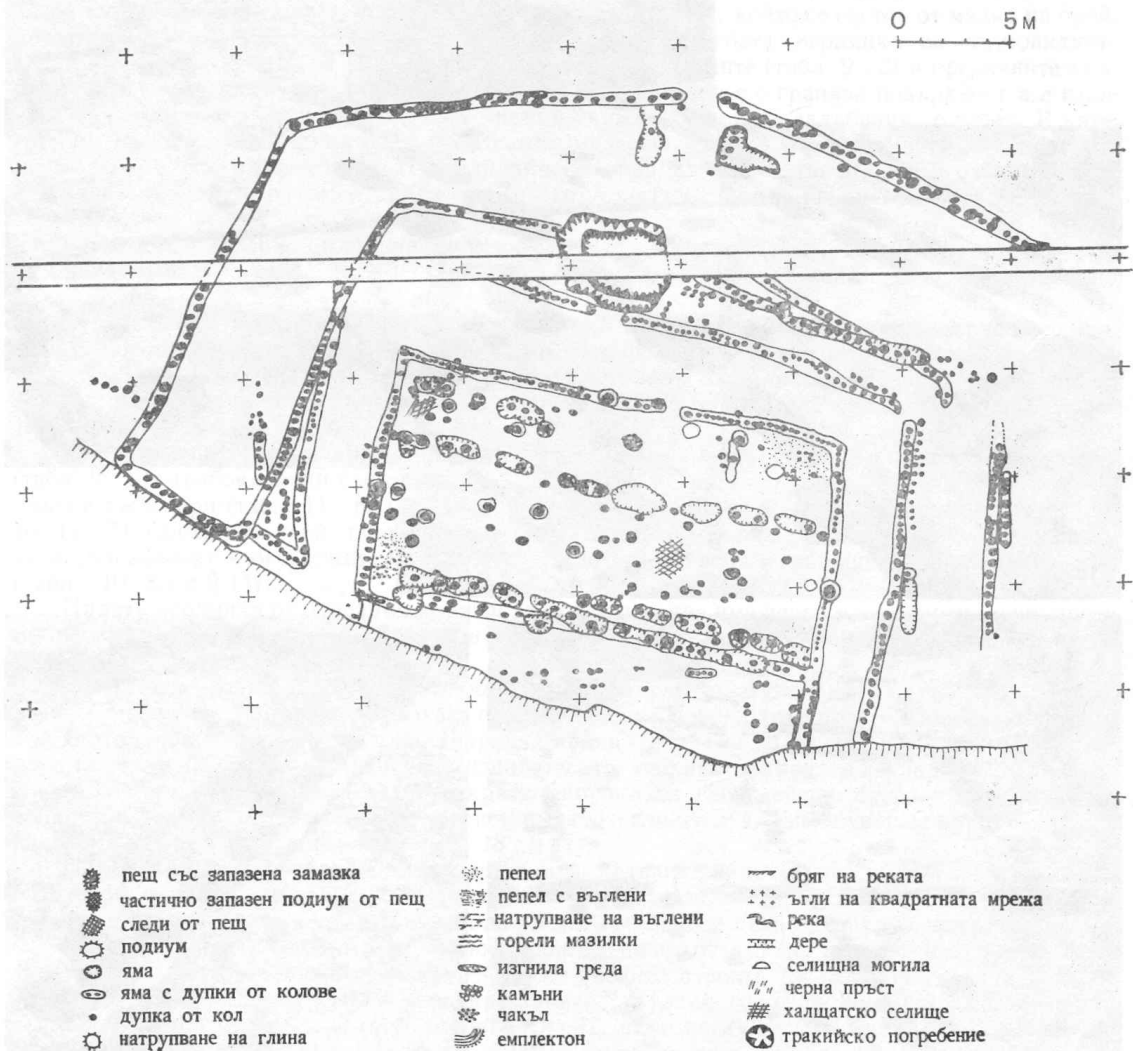
Непосредствено до брега на реката е била построена огромна правоъгълна ограда с размери 18×2 м. За да бъдат закрепени в земята дебели 25—30 см в диаметър колове, са били из-

¹ Н. Тодорова. Die Kultur Tsonevo. . .

² Контролни разкопки на Д. Златарски, 1961 г. Материалите са непубликувани, съхраняват се в музея в Дългопол.

копани 80 см дебели жлебове (обр. 8 : 4), в които са били поставени коловете, а около тях е била утрамбувана пръстта, извадена при изкопа. В средата на тази ограда минаваха редица колове, носещи билото на покрива на жилищата, които са били ориентирани север—юг. В този хоризонт бяха открити две разрушени пещи и 4 открити огнища.

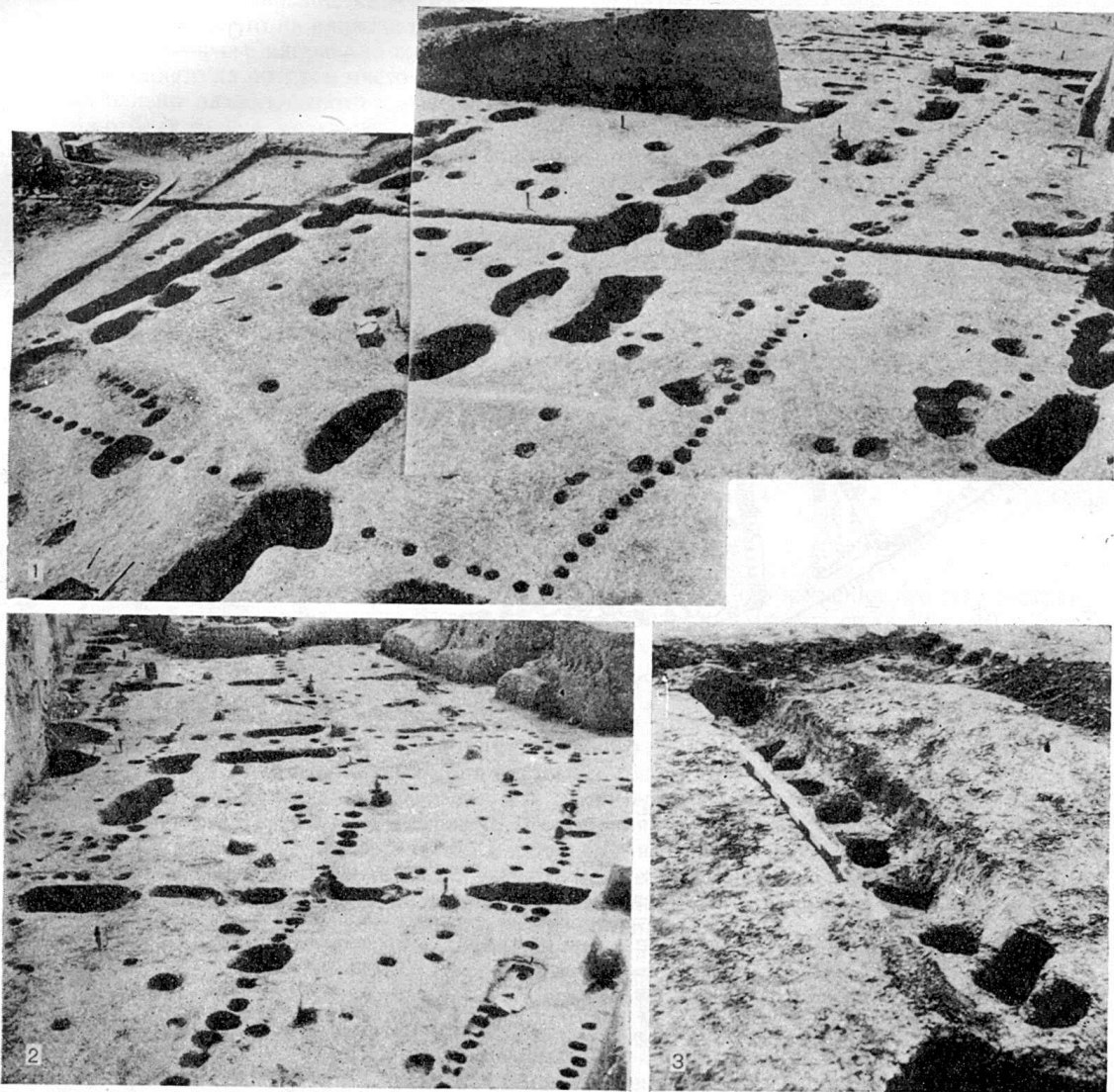
Входовете в оградата личаха от запад и юг. Оградната стена откъм реката не беше запазена. Личеше обаче, че към реката оградата е продължавала, но е била отнесена от водата вследствие на промяната на бреговата линия.

Обр. 7. План на II хоризонт

Около тази вътрешна ограда бяха разположени във форма на буква „П“, обърната с отворената си страна към реката, още две успоредни палисади, които бяха изградени също с помощта на дълбоки канавки, в които са били изправени коловете им. На запад се намираше входът на палисадите, който беше симетричен с входа на вътрешната ограда. От запад и юг стените на палисадите са били преправяни. Това се е наложило вероятно поради меката почва, тъй като точно на това място долният терен е бил по-податлив поради присъствието на землянка 4 от I хоризонт и коловете вероятно не са могли да стоят достатъчно стабилно в земята. Възможно е между двете външни палисади да е бил вкарван вечерно време добитъкът. Те не са били измазани с глина, тъй като по всичко личеше, че са били опожарявани, но от тях бяха ост анали само пласт пепел и въглени.

Описаният архитектурен план на първото енеолитно поселение в Голямо Делчево има аналогии в Североизточна България в долните (I) хоризонти на селищните могили Овчарово и Поляница. В Тракия подобна планировка беше открита при разкопките върху Азмашката селищна могила при Стара Загора, а именно в V жилищен хоризонт, принадлежащ на развитата култура Марица. Едновременността на изброените поселения навежда на мисълта за съществуването на определена ранноенеолитна градоустройствена и фортификационна традиция.

Обр. 8

1 — укрепителна система от II хоризонт; 2 — двете палисади, погледнати от запад; 3 — дълбока канавка с дупки от колове от II хоризонт

В една от ямите от този хоризонт беше открита керамика, която характеризира прехода между I и II фаза на културата Сава (табл. 16 : 5, 9). Целият останал материал е типичен за нейната II фаза.

Оръдията от камък (табл. 8 : 37—47) имат вече определено енеолитни форми. Напречните им сечения рядко са овални, а най-често правоъгълни. Срещат се трапецовидни и триъгълни

форми. Повърхността им е блестящо полирана. След кремъчните оръдия³ се срещат пластинки от сърпове, като за целта най-често са използвани вторично счупени кремъчни инструменти (табл. 8 : 1—9). Стъргалките имат познатите ни от всички балкански енеолитни селища форми и размери. Най-често се срещат челни стъргалки с дълговиден работен ръб (табл. 8 : 12—24). Ножовите са два вида — корубести и прави (табл. 8 : 27—33). Целият кремъчен инвентар е произведен от жълт и жълтокафяв кремък, който не се среща в околността на Голямо Делчево, а по всяка вероятност е бил донасян от района на Плиска (Шуменско).

Костените оръдия, твърде зле запазени, са представени от шила, гладилки и мотики.

Керамиката от II хоризонт е много характерен комплекс, който се състои от малко на брой, но богато орнаментирани форми. В категорията на грубата керамика са конусовидните гювечи (табл. 9 : 19 и 15 : 1), черпаците (табл. 9 : 6, 7), чашите (табл. 9 : 2) и сферичните и биконичните гърнета с неразчленен профил. Грубата керамика е с грапава повърхност и е изпечена до сивобежов цвят. Под ръба на устието е украсена с редица вдлъбвания с пръст. В категорията на фината керамика разнообразието е малко по-голямо. Масова форма са конусовидните блюда, които биват три вида — полирани, без орнамент; полирани отвътре, а отвън покрити с врязан орнамент и орнаментирани отвън и отвътре (табл. 9 : 13, 14, 17, 18, 22; 10 : 10, 11; 12 : 1, 5, 6).

Има паници с горна цилиндрична и долна конусовидна част, една протоформа на съдовете от преходната фаза (табл. 9 : 20). Най-характерни за културата Сава са лилевидните купи върху фусбоден, украсени отвън с врязан орнамент. От цялото селище бяха намерени фрагменти от 37 такива съда (табл. 9 : 12; 11 : 5, 12; 15 : 2, 5 и 16 : 6). Срещат се цилиндрични чаши, украсени с врязан орнамент (табл. 9 : 4; 16 : 3) и големи делви с хоризонтални плещи (табл. 15 : 12 и 16 : 8, 9). Тези делви са били покривани с много живописни високи капаци — една оригинална форма, характерна за ранния енеолит на цялата подунавска област (табл. 11 : 9, 11; 12 : 2, 3; 13 : 1, 3—6, 8, 14; 14 : 1—3, 5, 6, 9, 10).

Неинкрустираната фина керамика е представена от паници със завит нагоре ръб на устието (табл. 9 : 3), дълбоки купи със слабо профилирано тяло, някои от тях украсени с букели или плитки канелюри (табл. 11 : 8, 10; 15 : 4, 7, 8; 16 : 1), и кани с дръжки при плещите (табл. 9 : 16; 11 : 7). Срещат се също така фрагменти от кани с кукообразни дръжки, които излизат от устието и завиват към плещите на съда, но без да ги достигнат, завършват с малък израстък (табл. 10 : 3; 15 : 9, 11).

Цялата керамика от описания хоризонт без изключение има черен и сивочерен цвят, който много ефектно контрастира с бялата инкрустация, очертавайки позитивни ленти. Графитна украса се среща само в два случая.

Откритата идолна пластика е малобройна, но твърде характерна. На първо място трябва да бъде отбелязан типичният за епохата плосък женски глинен идол, украсен с врязан орнамент, при който коремът е отбелязан с цилиндрична пъпка (табл. 17 : 7; 18 : 11). Схематизмът на този идол контрастира силно с талантливо изработената неорнаментирана фигурка на молителка (табл. 17 : 6; 18 : 12). Освен тях е открита фигурка на неподдаващо се на идентифициране животно и релефно изображение на човек върху груб глинен съд, използван за приготвяване на храна върху огъня (табл. 17 : 1, 8; 18 : 9, 7).

Поселението от II жилищен хоризонт е било недълготрайно. По неизвестни причини жителите са били принудени да напуснат това място и да се преселят другаде. Изселването е станало при мирни условия, така че те са могли да вземат със себе си целия здрав инвентар.

Над II хоризонт беше открит тънък стерилен пласт от кафява почва и охлювчета. Там, където той се беше запазил ненарушен от по-късните строителни мероприятия, получихме затвореност на комплекса. За съжаление такава ситуация се откри на много малко места.

Времетраенето на този хиатус отговаря на III фаза на културата Сава и на началото на IV ѝ (преходна) фаза Варна. Едва в самия край на тази преходна фаза животът на мястото на могилата се е възобновил.

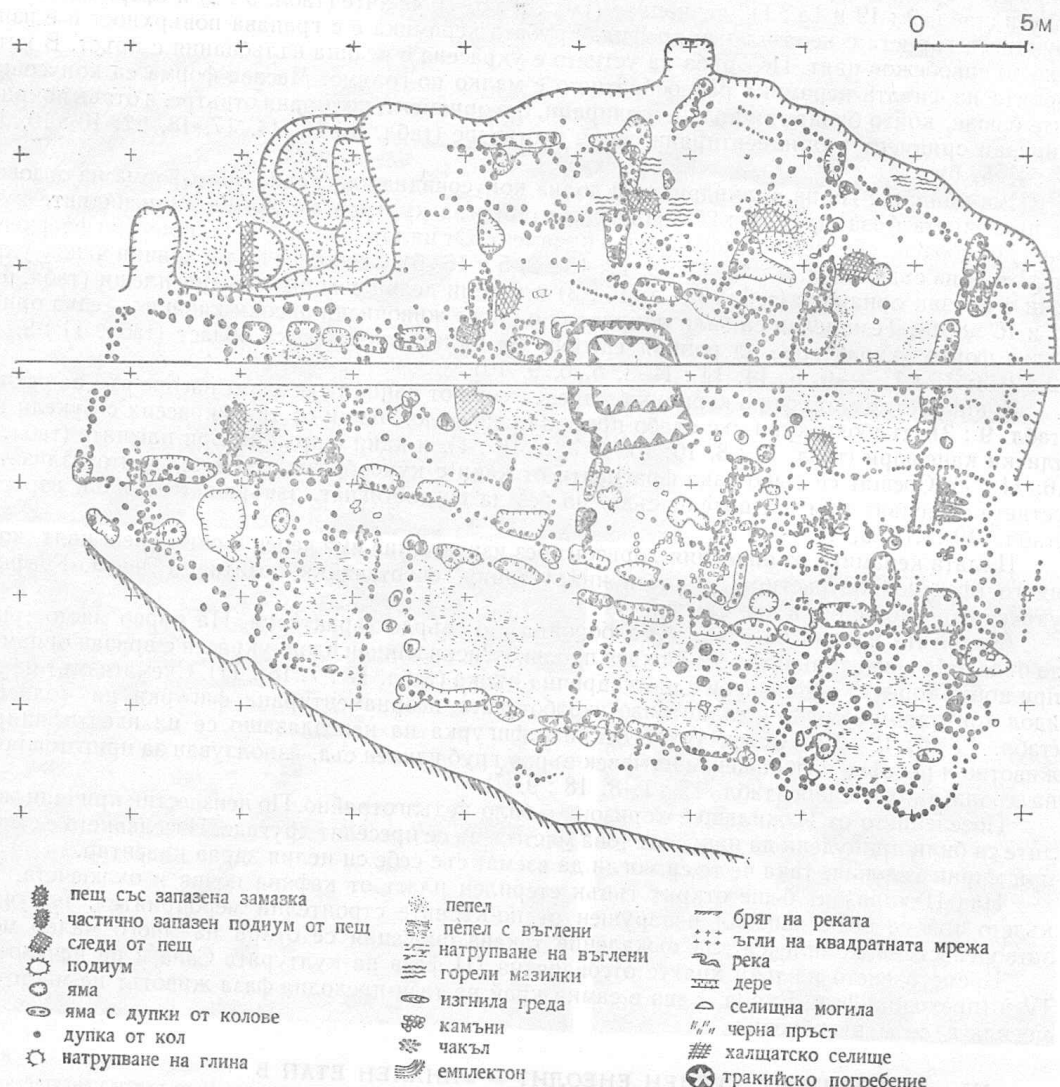
III и IV ХОРИЗОНТ. СРЕДЕН ЕНЕОЛИТ — ФИНАЛЕН ЕТАП Б НА ФАЗА ВАРНА — САЛМАНОВО НА КУЛТУРАТА САВА

След неособено продължителен период от време населението отново се е завърнало в долината на Голямо Делчево и отседнало пак на старото място (обр. 9 и 10).

Първоначалното поселение от този етап е заело цялата площ на селищната могила. Къщите са били построени в три успоредни редици, ориентирани в североизток — югозапад. Самите домове са били разположени гъсто един до друг, някои дори опрени на калкан, а пътеките между ре-

³ Кремъчните оръдия са обработени по типологически признаци, които невинаги отговарят на функционалното им предназначение. Трасологически изследвания на инвентара не са правени.

диците постройките са били толкова тесни, че едва е могъл да мине един човек. Селището се е състояло от 10 къщи. Тази гъстота на застрояване на терена готвори за значителното нарастване на населението от времето на ранния енеолит до края на средния енеолит и е характерна за района. Променила се е не само планировката на поселението, но и начинът на изграждане на отделните жилища. За закрепване на коловете на стените вече не са се копали жлебове, а само отделни ями, които обаче не са се запълвали отново с утрамбувана пръст, а след укрепването на коловете от стената край едната страна на ямата и утрамбуването на дъното ѝ тя е била използвана като зърнохранилище. Стените на ямите са били облицовани с плет, а самата яма — покрита с дървен капак. По този начин е възникнал прабразът на днешните мазета.

Обр. 9. План на III хоризонт

които също са под пода на къщите и тяхното съоръжаване също е свързано с изкопните работи при строежа на дома.

Всяко едно от средноеолитните жилища е имало две и повече ями от този род по дължината на източната и западната си стена. Тези ями особено добре проличаха след раздигването на мазилките и подовите на опожарените жилища.

Не всички ями са служели на дома едновременно. Има ями, които са били засипани в процеса на експлоатацията им, други са се запълнили едва при срутването на стените. Този вид ями не съдържаша почти никакви находки, а само изгнили останки от плета около стените, парчета изгнило дърво от капака и 10—20 см пласт гнили органически вещества (вероятно от храни) на дъното.

В морфологическо отношение всички открити в III и IV хоризонт ями бяха еднакви. Приличаха си и по форма — продълговати или удължено бъбрековидни със свършено отвесни стени и равно дъно. Някои достигаха до дълбочина 1,20 м.

Жилищата от III и IV хоризонт с едно, две и три помещения бяха правоъгълни. Запазили се бяха следи от централните, носещи билото на двускатните покриви колове. Ъгловите колове

Обр. 10. План на IV хоризонт

на стените са имали диаметър над 30 см, както и някои от носещите, докато диаметърът на останалите колове е бил 15—20 см.

Благодарение на пожара до нас са стигнали някои детайли от вътрешната уредба на домовете, които не бяха запазени в по-горните хоризонти.

В няколко жилища бяха открити по дължината на северните им стени 10 см високи подиуми, върху и пред които се намираха съдовете и оръдията на труда. Един от тези подиуми беше разположен в специална ниша (еркер) в стената. При източната или западната стена на жилището, перпендикулярно на подиума, но близо до него бе разположена пещта, а между нея и подиума — стопанският комплекс (обр. 11 : 2).

Обр. 11

1 — тежести от тъкачен стан; 2 — хромелно съоръжение и пещ от IV хоризонт

Пещите бяха правоъгълни, изградени върху 20—25 см високи подиуми, но бяха открити в силно разрушено състояние, тъй като енеолитните жители са преиърсвали развалините, за да бъдат извадени съхранените се предмети. Добре запазен беше стопанският комплекс в жилище 7, който се състоеше от пещ, прилепено до нея малко корито с 23 см високи стени, а до него хромелно съоръжение с вграден елипсовиден долен хромелен камък, ограден от стенички, за да не се разпилява брашното.

Друго стопанско съоръжение беше открито в жилище 10. То представляваше 40 см висок подиум, върху който беше паднала стената на постройката и от нейната ненарушеност личеше, че тук развалините не са били преравяни. Подиумът беше неколккратно измазан с 3—4 см дебели мазилки. В южната си страна имаше покрита с плочи площадка. Върху подиума, до площадката с плочите, бяха открити останки от кръгло, изградено на място корито, а хромелните камъни бяха сложени вдясно от него. Тук имаше и два силно натрошени съда.

В южната част на могилата в жилище 4 бяха открити *in situ* тежести от тъкачен стан за 58 см широко платно. Нишките са били обтягати от 12 кръгли глинени тежести, паднали шахматно. Две конусовидни тежести лежах в двата края на останките от стана (обр. 11 : 1). Вероятно се касае за малък, отвесен стан, като откритите два камъка са служели за укрепване на конструкцията му. Глинени тежести са кръгли, със сплескано — елипсовидно напречно сечение и ексцентрични дупки в средата, едностранно износени от нишките на основата при дългата употреба. Само крайните тежести са конусовидни.

Тежестите са от твърде зле изпечена глина. Вероятно е те да са се изпекли едва при пожара, а да са били употребявани само изсушени. Никакви очуквания по околостъпните ръбове не се наблюдават, така че находката в никакъв случай не може да бъде интерпретирана като тежести от риболовна мрежа. Откриването *in situ* на следите от този твърде ранен за нашите земи тъкачен стан говори за съществуването през средния енеолит на развито тъкачество.

Един интересен архитектурен детайл от поселението е откритият кладенец. Той се намирал в югозападния ъгъл на селището и е бил дълбок над 7,50 м. Поради бликащата вода не можехме да проучим дъното му. Жълтата глина, която е била извадена при дълбаенето на кладенеца по времето на III жилищен хоризонт, не е била използвана, а е била натрупвана наоколо. Върху това невисоко възвишение е бил изграден обширен навес, добре обмазан с глина, оцветена с червена боя. По време на пожара на IV хоризонт цялото съоръжение е изгоряло и част от мазилката му се е срутила в кладенеца, запълвайки го частично. Пълното му затрупване е станало след напушането на поселението от жителите му. Кладенецът е бил облицован с дебели диреци, които бяха частично запазени при дъното на нивото на водата. На още по-голяма дълбочина се натъкнахме на пясък и чакъл, вероятно нарочно насипани за дренаж.

В следващите строителни периоди кладенецът е бил възстановяван на три пъти почти на същото място (обр. 12 : 1).

Справедливо е да се зададе въпросът, защо е бил необходим кладенецът, след като селището е на брега на реката? Не бива обаче да се забравя, че р. Луда Камчия е винаги мътна и има тинестозелена, с неприятен дъх вода. Най-близкият извор се намира на около 900 м от могилата, на височината, където беше разположен площадът на бившето с. Голямо Делчево. Тази значителна отдалеченост на питейната вода, а вероятно и някои съображения от отбранително естество са довели жителите на селищната могила до идеята за създаването на най-ранния досега известен кладенец в Европа. Самите те са се отнасяли с голямо уважение към този източник на вода — за това говори обстоятелството на изграждането около него на специално съоръжение, а също така и упоритото му възстановяване на същото място през следващите епохи.

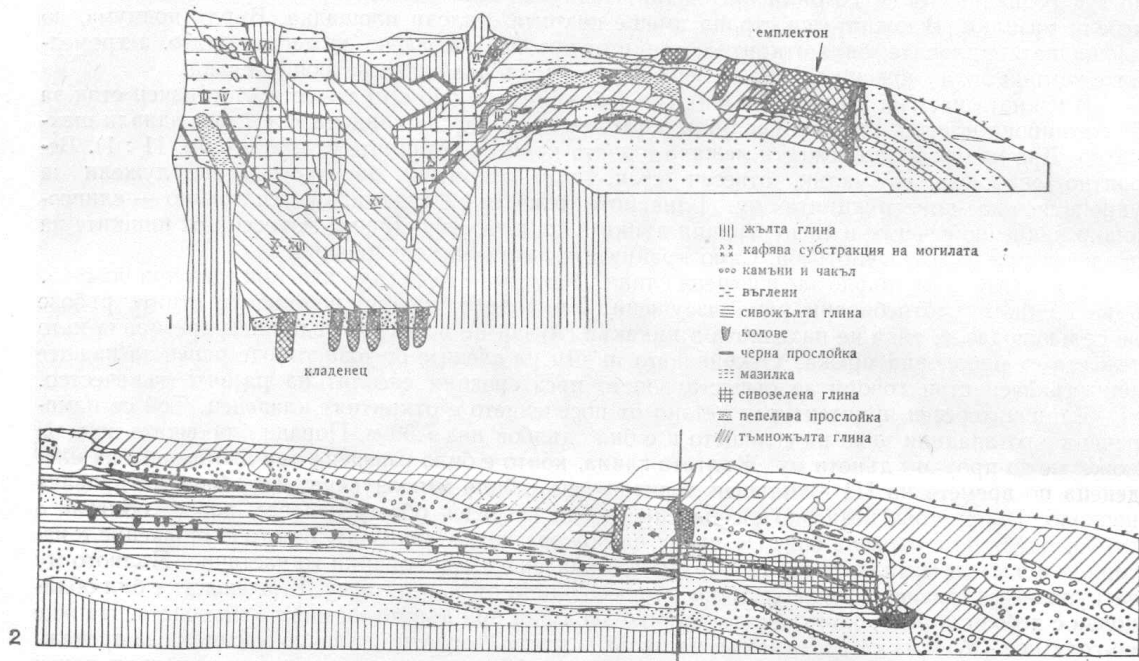
Средноенеолитното селище е било укрепено с палисада, която го е ограждала откъм достъпните от сушата страни — юг, запад и частично от север. Откъм изток селището е било защитено от реката. При входа е имало масивно глинено съоръжение (портал?), което, изгаряйки по време на пожара, унищожило IV хоризонт и оставило деструкция, дебела до 80 см.

Тази ранна фортификационна система говори за съществуването на необходимост от защита на поселението срещу нападатели.

В III и IV жилищен хоризонт имаше по 10 отделни правоъгълни жилища с различни размери. Тези от тях, които са се състояли само от по едно помещение, имаха средни размери 9×6 м, а тези с две помещения — 7,50×12 м. Ако приемем като среден брой на обитателите на един дом около 10 души — възрастни и деца, може да се предположи, че IV жилищен хоризонт е бил обитаван от около 100—120 души.

От керамичния инвентар на селищната могила най-многобройни и най-запазени съдове бяха открити благодарение на пожара в IV жилищен хоризонт. Вследствие високата температура целият керамичен комплекс от този хоризонт е добил ръждивокафява и червеникава окраска. Обаче по съдовете от същата епоха, открити в III хоризонт, може да се съди, че обикновеният цвят на керамиката е от сивокафяв до бежов.

В категорията на фината керамика твърде често се срещат паници с цилиндричен перваз, върху който има врязан орнамент във вид на мрежа или рибена кост (табл. 39 : 10, 11; 40 : 10, 11). Срещат се също така биконични паници (табл. 39 : 5, 7, 8, 17, 18) без украса, паници със завит навътре ръб на устието (табл. 39 : 4, 19; 40 : 4), купи с високоцилиндричен перваз (табл. 39 : 6; 40 : 1) и съдове, в които постоянно е варена вода. Те са без шийка, с полегати плещи и почти цилиндрична долна част (табл. 39 : 22; 40 : 16; 24; 1, 3, 6; 26 : 8, 9, 12) и са покрити отвътре изцяло с котлен камък. Към категорията на фината керамика трябва да бъдат отнесени и делвите с украсено тяло (табл. 24 : 10; 25 : 5; 37 : 12; 32 : 7), „фруктиерите“, укра-

Обр. 12.

1 — разрез на кладенеца и емплектона в мащаб 1 : 150 : I период — жилищен хоризонт III и IV; II период — VI и VII хоризонт; III период — X—XIII хоризонт; IV период — XV хоризонт; 2 — надлъжен и напречен разрез на емплектона

сени с канелюри и шампован орнамент (табл. 32 : 2), и каните с коленести дръжки при плещите (табл. 24 : 8, 9; 25 : 7).

Към категорията на грубата керамика отнасяме биконични гърнета, едни украсени с врязан орнамент горни части (табл. 20 : 2, 4, 14; 21 : 4, 11), други с леко издути стени на горната част (табл. 22 : 6, 8, 9, 12, 13, 15, 17), делви с високи шийки и слабо издути, почти цилиндрично оформени търбуси, украсени с релефни пъпки (табл. 21 : 2, 7, 9; 22 : 10, 14), биконични купички с чучурки (табл. 22 : 2; 23 : 11) и др.

Съдовете-хранилища също се срещат в два варианта, но размерите им са много по-малки от тези от по-късните хоризонти. Първият вид са грубите хранилища, украсени с барботина и релефни ленти (табл. 20 : 7, 12; 21 : 10; 37 : 9, 11; 38 : 13), а към втория вид спадат богато орнаментираните хранилища с широк, цилиндрично оформен търбух, който е украсен с комбинация от кербшнит и графитен орнамент (табл. 20 : 10; 21 : 6; 39 : 14; 40 : 20).

Към горе посочените съдове принадлежат капаци, инкрустирани обикновено с техниката кербшнит (табл. 29 : 10, 12, 13; 31 : 10, 14; 35 : 2, 7, 12; 36 : 6, 8), но има и рисувани с графит (табл. 29 : 6; 35 : 3; 36 : 3), украсени с врязан или шампован орнамент (табл. 29 : 1, 3, 4, 7; 35 : 10; 36 : 4). За първи път се срещат корубести капаци с назъбен перваз (табл. 29 : 11; 30 : 11). Честа находка в тези два жилищни хоризонта са моделите на жилища (табл. 20 : 1; 21 : 8 : 1), четвъртитите и кръглите барабани (поставки)⁴ (табл. 24 : 11, 13; 25 : 1, 2, 6) и глинени черапи.

Два вносни съда, произхождащи от Добруджа и принадлежащи на по-късния етап на културата Хаманджия, представен в селищната могила от Хиршова,⁴ потвърждават синхронността

⁴ D. G a l b e n u. Aesz area neolithic de la Hiršova. — SCIV XIII, 1962, p. 291.

на края на фазата Варна в Лонгоза с края на културата Хаманджия в Добруджа⁵ (табл. 27 : 16, 17; 23 : 10, 15).

Особен интерес представлява големият глинени барабан с прободени като цедилка стени. Понеже той няма дъно, вероятно е служел за ударен музикален инструмент (табл. 31 : 14; 32 : 6). Бяха открити също така няколко поти за топене на мед (табл. 22 : 4, 16), култова масичка на къси крачета (табл. 29 : 8; 39 : 9; 40 : 17) и др.

Идолната пластика на двата хоризонта е малобройна, но много интересна. Преди всичко трябва да бъде отбелязана колективната находка от идол и съд, изработени в малко архаичен за тази епоха стил. Съдът представлява конусовидно блюдо с нарязи по ръба на устието и широк пояс от врязан орнамент по долната му част. Личат следи от бяла инкрустация (табл. 31 : 9; 32 : 1). Намереният заедно с него идол е най-крупната статуетка от селищната могила (табл. 18 : 13, 4, 5, 9). Тя е покрита с врязан орнамент и има следи от червена и бяла инкрустация. Този не е единствената колективна находка от идол със съд, намирана досега в Североизточна България. Подобна находка от същия период (фаза Варна, етап Б) беше открита неотдавна край Балчик,⁶ но тя е украсена в стила на епохата си, с шампован орнамент, докато в украсата на нашата колективна находка се проследяват съхранени ранноенеолитни елементи.

Значението на тези две колективни находки изпъкна най-добре след откриването на култовата сцена от Овчарово,⁷ при която една от жриците бе намерена заедно с голям съд, служел за обредни цели. Функцията на нашата колективна находка вероятно е била същата.

Триръбести костени идоли се срещат за пръв път в тези два хоризонта. В Североизточна България те са най-ранната костена идолна пластика, която се задържа почти без типологически промени до края на културата Коджадермен — Гумелница — Караново VI (табл. 33 : 5, 8; 18 : 14). Първият меден предмет от могилата — едно дъговидно извито шило, беше открит в IV жилищен хоризонт (табл. 33 : 4; 18 : 10).

Поселенията от III и IV жилищен хоризонт са ярки представители на финалния етап на преходната фаза Варна (среден енеолит), който в Североизточна България се характеризира със следните елементи:

1. Семейни надземни жилища с правоъгълна форма; гъсто застроени, укрепени поселения. Чести опожарявания.
2. Сивочерна и бежова керамика.
3. Малки биконични паници с черна полирана повърхност.
4. Паници с цилиндричен перваз, украсен с врязан орнамент, графит или набоден орнамент.
5. Купи с цилиндричен търбух.
6. Вазовидни гърнета със сплеснат цилиндричен търбух.
7. Кани с коленести дръжки при плещите.
8. Биконични съдове-хранилища, украсени с редица ямички под устието, барботина и релефни ленти.
9. Куполовидни капаци, украсени с кербшнит на широки площи или с графит.
10. Съдове с канелюри и шампован орнамент тип Варна.
11. Четвъртити поставки, т. нар. „кутии“.
12. Барабани.
13. Медни шила.
14. Идолна пластика — често украсена с врязан орнамент.
15. Модели на жилища.

Целият комплекс от находки от този етап показва, че в керамиката вече доминират основните елементи на културата Коджадермен — Гумелница — Караново VI. Старите ранноенеолитни признаци (врязан орнамент, кербшнит, бяла инкрустация) обаче все още не са изчезнали напълно, което определя и преходния характер на инвентара от разгледаните два жилищни хоризонта.

Следващите V—XIII жилищни хоризонта се отнасят към II, класическа фаза на късния енеолит от Североизточна България. Тъй като инвентарът на тази фаза е претърпял постепенно, от нищо ненарушавано, но все по-интензивно развитие, тук ще се спрем на всеки един от хоризонтите поотделно, а резултатите от това развитие ще бъдат обобщени, след като бъде разгледана цялата фаза.

⁵ Н. V a j s o v á. Keramika typu Varna v Severovýchodnom Bulharsku. — Archeologické rozhledy, 1962, p. 321—381.

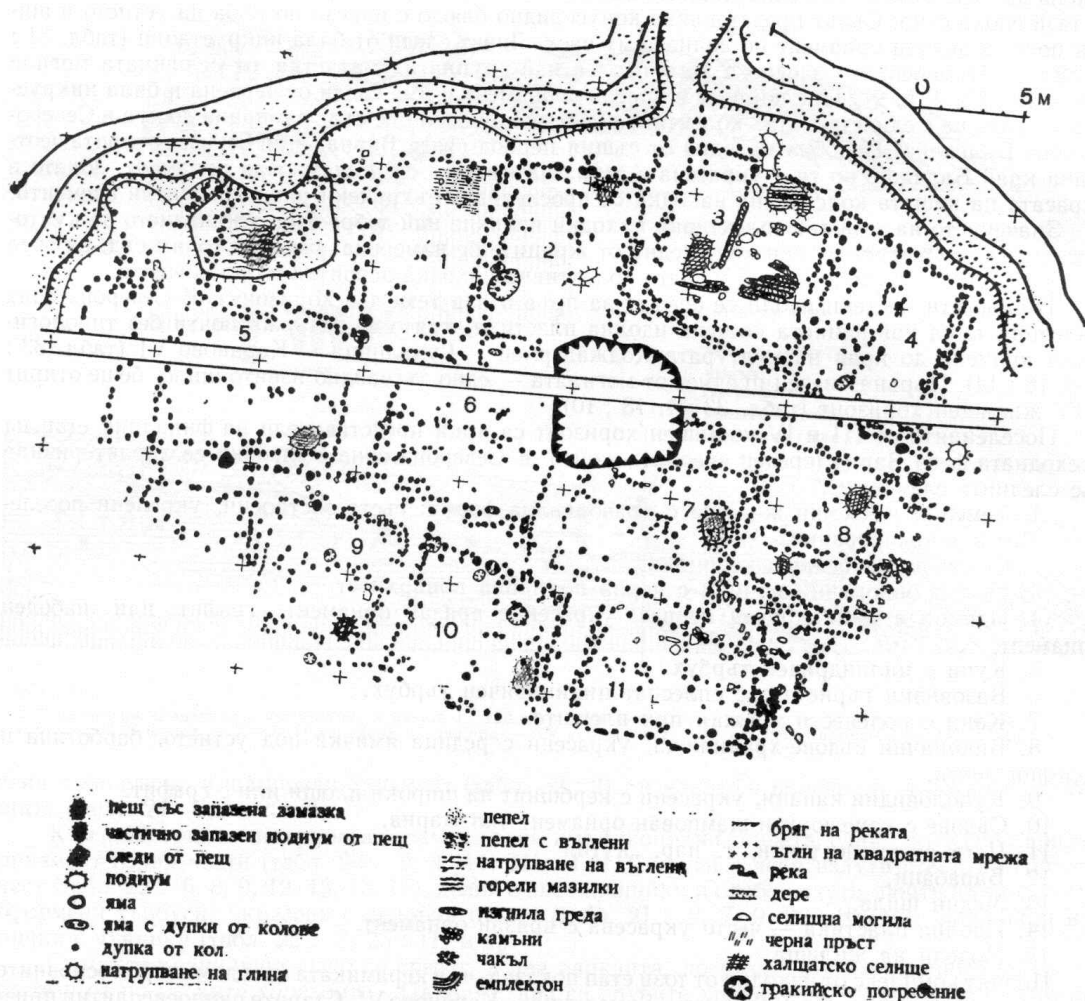
⁶ Х. Т о д о р о в а. Колективна находка от идол и съд от Балчик. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 39—45.

⁷ Н. Т о д о р о в а. Kultszene und Hausmodell aus dem Tell Ovčarovo. In Thracia, III, 1974.

V ЖИЛИЩЕН ХОРИЗОНТ. II ФАЗА НА КУЛТУРАТА КОДЖАДЕРМЕН —
ГУМЕЛНИЦА — КАРАНОВО VI

След известно прекъсване на живота върху могилата, траяло през времето на I фаза на тази култура, енеолитното население отново отседнало върху селищната могила, този път за един продължителен период от време (обр. 13 и 14).

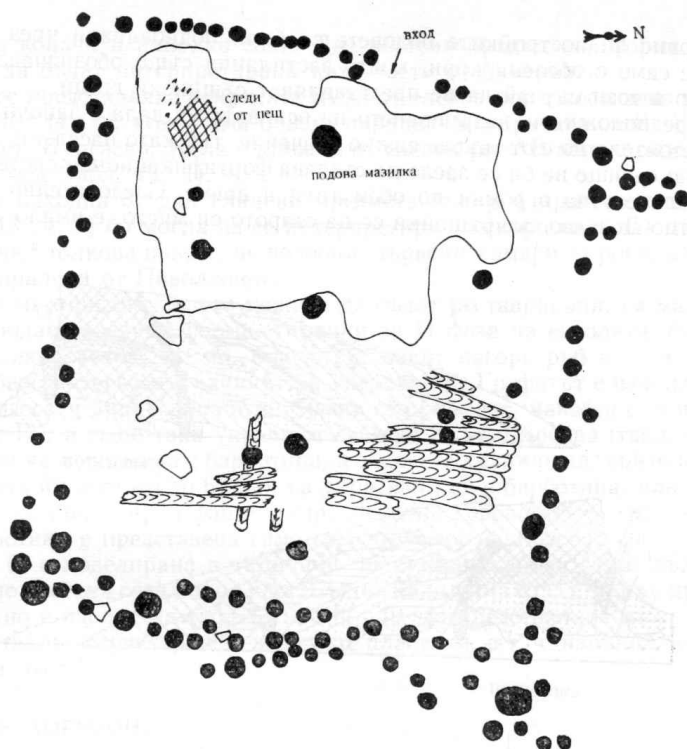
Селището е било възстановено в основни черти по стария градоустройствен план, който е личал на повърхността на разрушения от пожар IV жилищен хоризонт. Деструкцията на

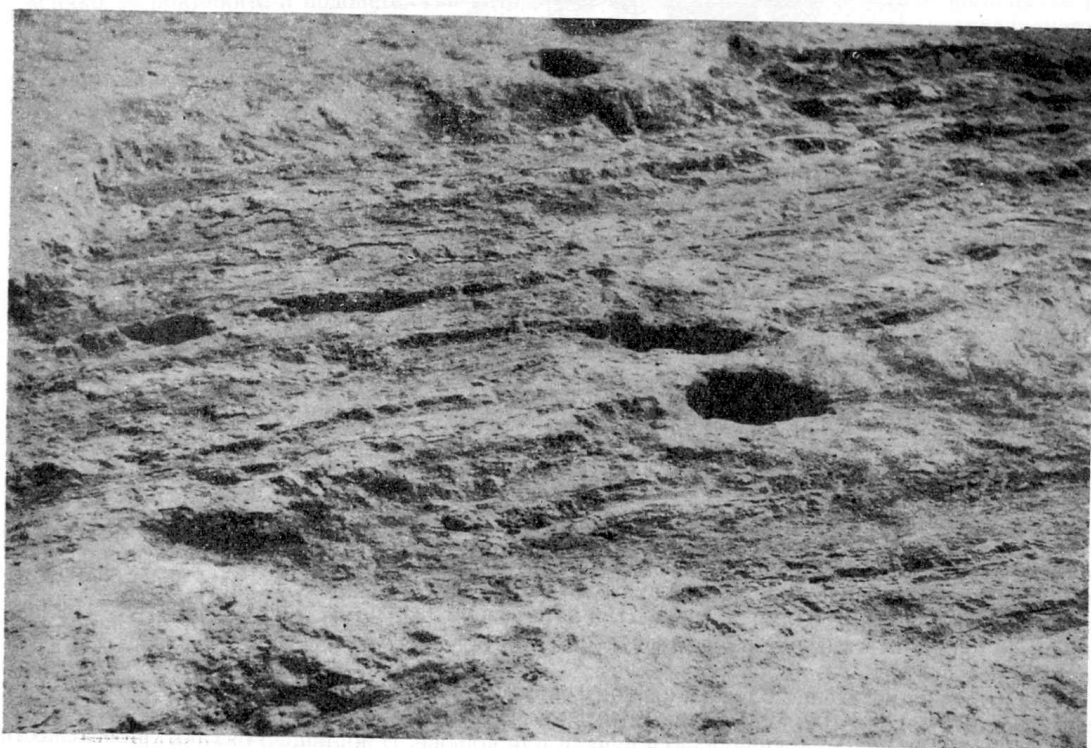
Обр. 13. План на V хоризонт

опожареното селище поради своята структура много по-трудно е могла да бъде заличена от действието на природните сили, отколкото деструкциите на един негорял хоризонт. Новопостроените сгради имат същия план и размери, само кладенецът не е бил възстановен в този период и върху него е минала редица от колове от южната стена на жилище 1.

В основата на жилище 3 бяха открити следи от гредоред (обр. 15). Това са следи от наредени един до друг разполовени дънери на дървета, положени, без да са обелени от корите. Отгоре тези дънери са били обмазани многократно с глина, която е запазила напълно отпечатъка на формата на дърветата. С течение на времето сърцевината на дърветата е изгнила напълно, докато изгнилата материя от кората е запазила на места структурата си. Това даде възможност в няколко сектора да бъдат разчистени изгнилите останки от основите на жилищата.

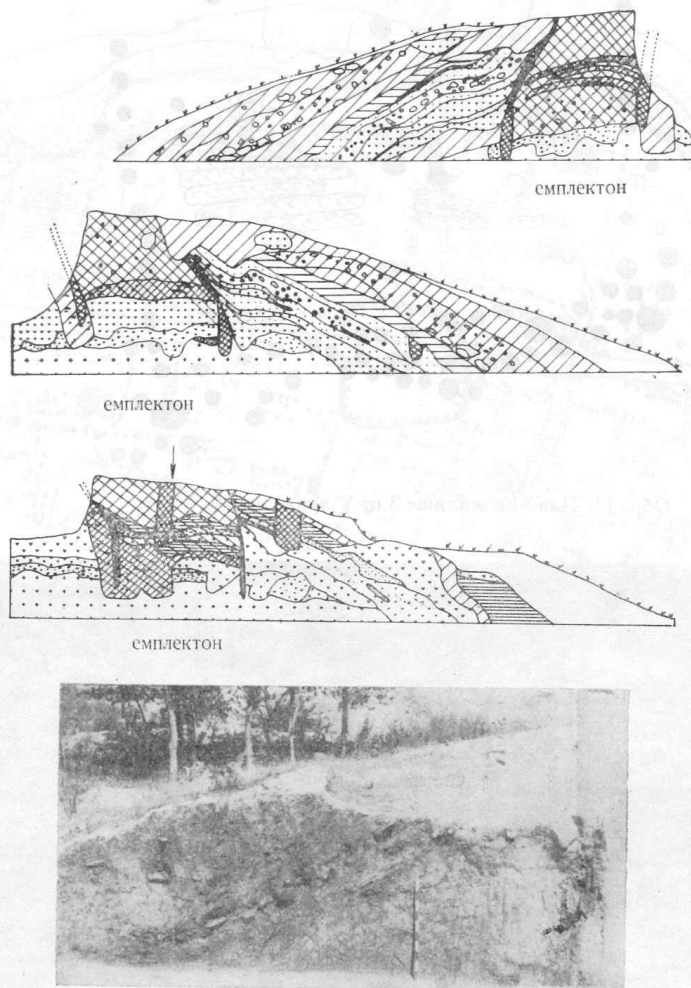
Обр. 14. План на жилище 3 от V хоризонт

Обр. 15. Гедореди от V хоризонт

При ремонтване на постройките подовите са били подновявани чрез ново застилане с подкоръци и даже само с обелени кори, които застилания също обозначаваме условно като „гредореди“, макар в този случай да не представляват същински греди.

Може да се предположи, че натрупването на основата на вала е започнало в този период (обр. 16). Това обстоятелство е от твърде важно значение, тъй като населението на едно сравнително краткотрайно селище не би се заело да създава фортификационна система, чието изграждане изисква полагането на огромни по обем труд и време. Следователно късноенеолитното население на Голямо Делчево, завръщайки се на старото си място, е имало ясното съзнание,

Обр. 16. Разрези на емплектона и вала

че отсяда тук за дълго време и следователно може да започне едно крупно строително мероприятие. Подобно съзнание не се забелязва у жителите на по-ранните селища. Това обстоятелство е от изключително голямо значение, тъй като говори за съществуването на определено разбиране за икономическия потенциал на селището, позволяващо на човека да вижда своето развитие в перспектива.

Гъстотата на населението в този период е равна на гъстотата, която предположихме за средния енеолит — около 100—120 души. Ями за съхранение на житото вече не са се копали. Възможно е то да е било съхранявано в чували или кошове. В жилище 5 бяха открити тежести от тъкачен стан. Сред каменните оръдия се срещат такива с пробити дупки. Наред с костените

мотики има много копачи и няколко сохи. Две костени оръдия във форма на винкел с прав ъгъл биха могли да бъдат интерпретирани като части от бумеранги.

Особен интерес представлява откритата муфа от еленов рог с поставена в нея каменна тесличка (табл. 43 : 10; 44 : 9), която има близки паралели в откритата от В. Миков в селищната могила при с. Завет, Бургаско, тесла с дръжка от еленов рог.⁸ В този хоризонт беше открита и масивна халка от мед (табл. 43 : 1).

Колективната находка от два глинени предмета върху 4 крачета с по два рогообразни израстъка (табл. 43 : 4, 5) би могла да се интерпретира по-скоро като два дървени самара, отколкото като столче,⁹ толкова повече, че подобни дървени самари за рогат добитък са известни по етнографски паралели от Поволжието.

Съдовете от този хоризонт, които можаха да бъдат реставрирани, са малко на брой. Сред тях обаче се наблюдават редица форми, типични за II фаза на енеолита: биконични панички (табл. 41 : 3, 7), блюда (табл. 41 : 5), блюдо със завит нагоре ръб на устието (табл. 41 : 12; 42 : 12) и др. Особено интересен е начинът на украсяване. Графитът е използван почти само в негативна позиция освен върху капачите. Среща се орнамент, нанесен с помощта на гладилка (табл. 41 : 14; 42 : 13), а също така украса от отвесни релефни ребра (табл. 41 : 16).

Грубата керамика е украсена с барботина, а съдовете-хранилища, които имат твърде големи размери (височината им достига до 65 см), са украсени или с барботина, или с релефен налепен орнамент върху бяло инкустиран фон (т. нар. „фалшив кербшнит“ — табл. 42 : 16, 17).

Идолната пластика е представена само от изправени неукрасени фигурки, една от които (табл. 43 : 8; 44 : 6) е моделирана в типичния постхаманджийски стил: хълбоци, подчертани чрез отстъп и равно скосена седалищна част. Същият идол има отзад, върху кръста, две врязани кръгчета. Възможно е идолът на табл. 43 : 7; 44 : 10 да представлява мъж, тъй като при него липсват редица детайли, характерни за женските пластички, в т. ч. изпъкналият корем и подчертаната седалищна част.

VI ЖИЛИЩЕН ХОРИЗОНТ

В този хоризонт (обр. 17) след едно основно подновяване на цялото селище е продължил животът, започнал тук през V хоризонт. Възможно е това подновяване да се е отнасяло преди всичко до покривите и подовите, тъй като върху терена се срещаше в голямо количество разхвърлян дребен изгнил дървен материал — вероятно съборен по време на подновяването на изгнилите покриви. Подовите също са били подновени, което личи от новите греди, кори и подкоръци, които бяха застлани над подовите замазки от V хоризонт. Над тези кори отново следват подови замазки, отнасящи се към VI хоризонт.

Пещите не са били разрушавани, а вероятно само подновени, затова ги намираме на предишните им места. По време на VI жилищен хоризонт е бил изграден емплектонът на укрепителната система и отново изкопан кладенецът. Натрупването на жълта пръст, извадена по време на изкопаването на кладенеца, покриваше едната стена на жилище 1 от V хоризонт.

От оръдията, намерени в този хоризонт, следва да бъдат споменати няколко сохи (табл. 45 : 17, 22), които свидетелствуват за съществуването на орно земеделие.

Към керамичните форми, известни ни от предишния хоризонт, тук се прибавят някои вазовидни купи, купи с издути стени, каквито бяха открити и в некропола в Девня,¹⁰ четвъртити култови масички (лампи) (табл. 46 : 10, 21), кръгла „подставка“, вероятно барабан и множество конусовидни блюда и гювечи. Гювечите са най-популярният съд през цялото съществуване на късния енеолит върху селищната могила.

VII ЖИЛИЩЕН ХОРИЗОНТ

През този хоризонт (обр. 18 и 19) се наблюдава началото на овехтяване на жилищата. Цели стени са се наклонили в определена посока, например южната стена на жилище 8 и цялото жилище 7 са се наклонили на югозапад, а жилище 6 — изцяло на юг. Малко по-стабилни са се оказали постройките в западната половина на могилата, където през този период се наблюдаваха ограничени преустройства, които обаче засягаха и пещите, и огнищата, като подовите им са били повторно измазани.

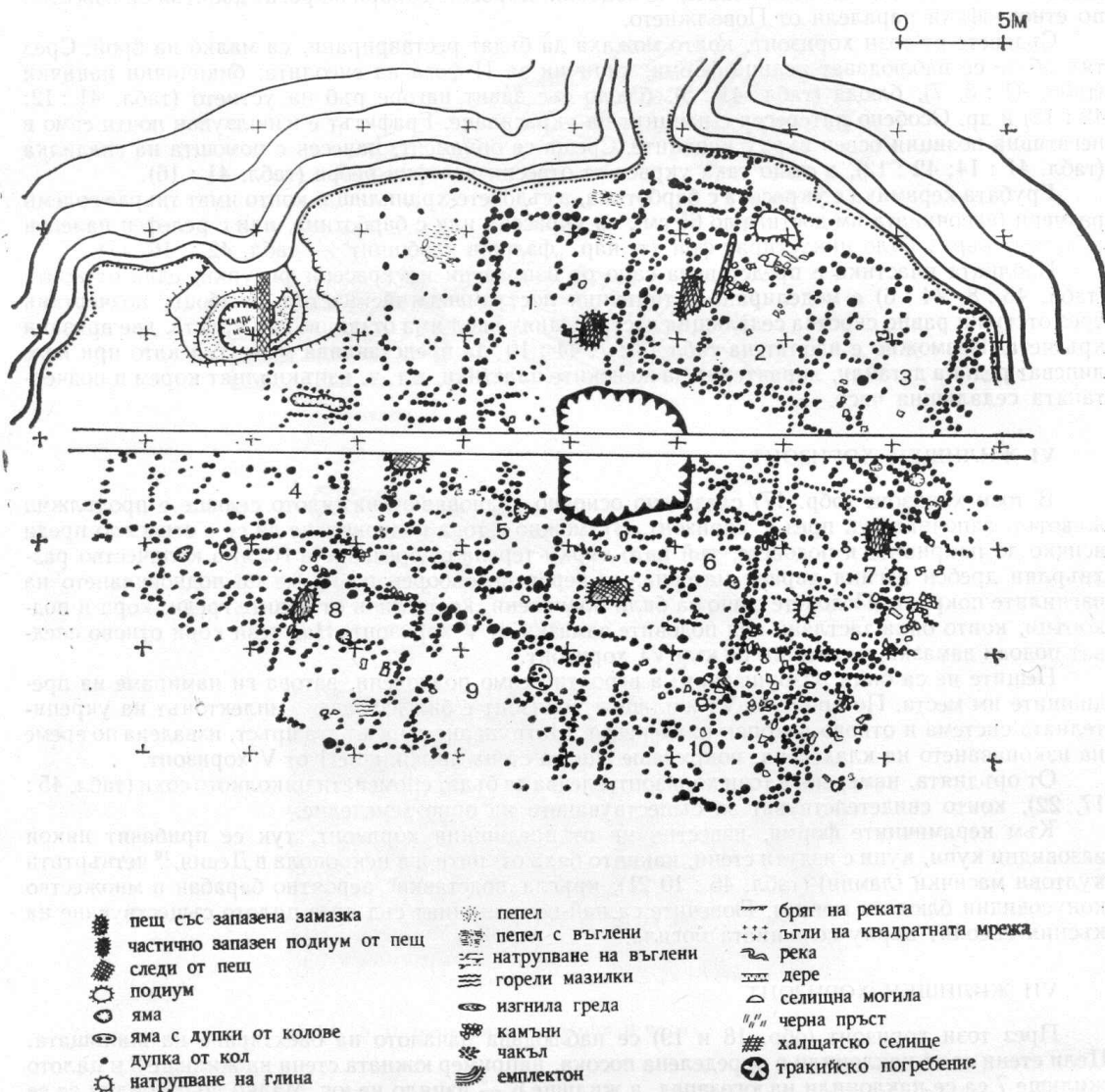
⁸ В. М и к о в. Селищната могила до с. Завет, Бургаско. — ИАИ, XXIV, с. 237.

⁹ Пак там, с. 285, обр. 19.

¹⁰ Х. Т о д о р о в а — С и м е о н о в а. Късноенеолитният некропол край гр. Девня, Варненско. — Известия на Народния музей Варна, т. VII (XXII), 1971, табл. VII, 3; XII, 11, 12.

В този хоризонт в жилище 2 беше проследена част от гредоредата от подновяването на пода (обр. 19 : 2).

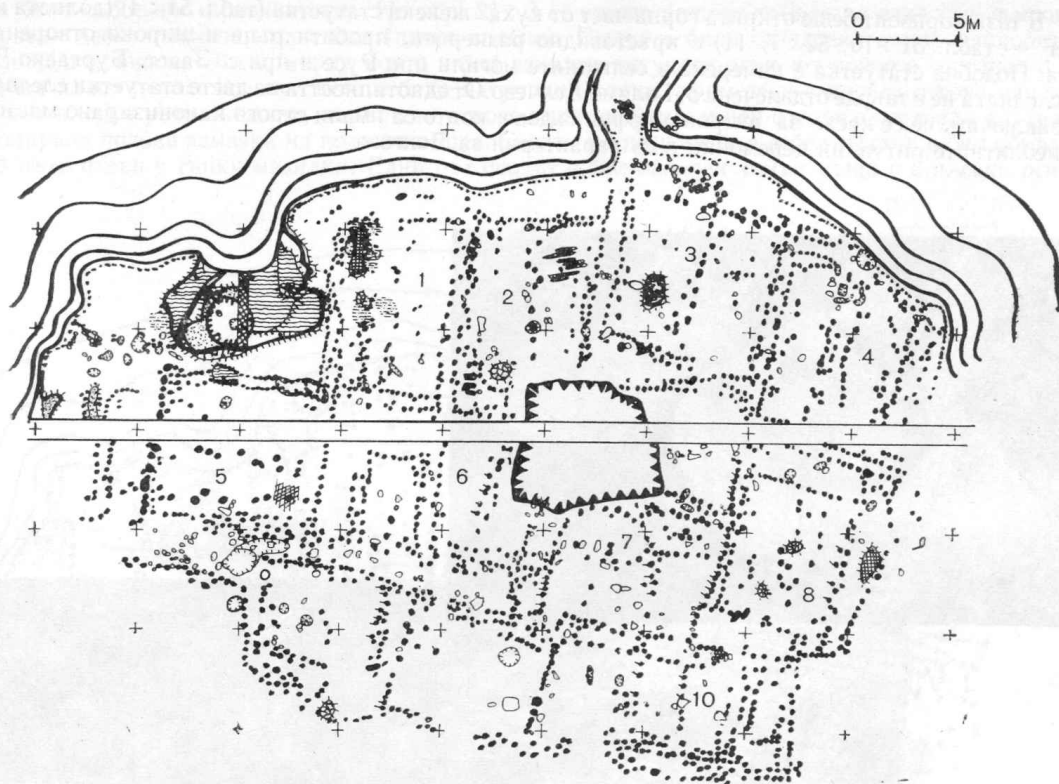
Както архитектурата, така и съдовете от този хоризонт повтарят формите от предишния хоризонт. Прибавя се нова форма — вазовидната купа с хлътване между шийката и почти хоризонталните плещи. Тази форма, която в по-късните фази на енеолита става твърде масова, тук се среща спорадично. За първи път в този хоризонт срещахме похлупка за пещ с два израстъка от вътрешната ѝ страна (табл. 47 : 22; 48 : 16). Появяват се също така купи с леко подчертан пояс около търбуха (табл. 47 : 11, 15, 25). Същите купи се намираха и в некропола.

Обр. 17. План на VI хоризонт

Особен интерес представляват конусовидните гювечи от груба керамика. От вътрешната страна те имат две или три хоризонтални канелюри до ръба на устнето, а от външната страна повърхността им е украсена с релефни дъги „панделки“, правоъгълници и др. върху отвесно набразден фон (табл. 49 : 31).

Сред стандартния набор на украшения-гривни и мъниста от мида спондилус в този хоризонт изпъква находка на голяма правоъгълна мраморна плочка-нагръдник, с две дупки за

пещ със запазена замазка	пепел	бряг на реката
частично запазен подиум от пещ	пепел с въглини	ъгли на квадратната мрежа
следы от пещ	натрупване на въглини	река
подиум	горели мазилки	дере
яма	изгнила греди	селищна могила
яма с дупки от колове	камъни	черна пръст
дупка от кол	чакъл	халщатско селище
натрупване на глина	емплектон	тракийско погребение

Обр. 18. План на VII хоризонт

пришиване, пробити в двата ъкрая (табл. 49 : 19). Плочката-нагръдник е изработена от фрагмент от ступено по-старо мраморно блюдо.

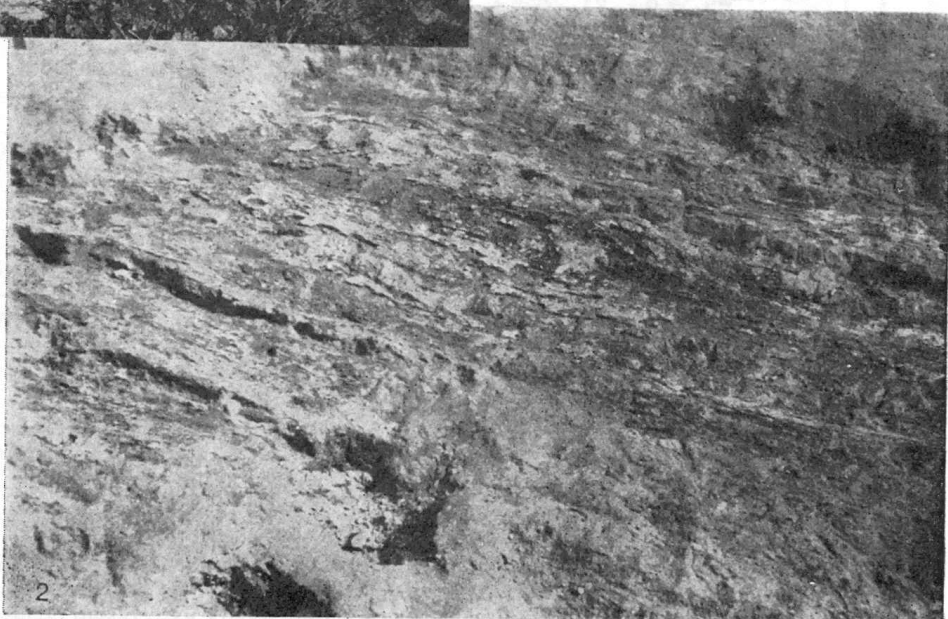
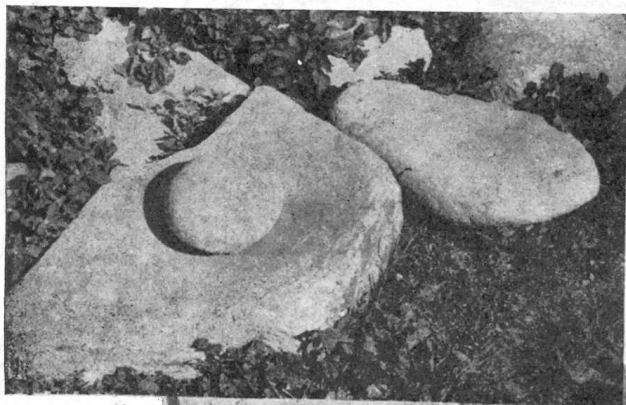
Носенето на нагръдни пластинки изглежда е било символ на особено обществено положение. През неолита и енеолита вероятно само вождовете от различни рангове (на селището, на рода, на племето) са имали привилегиите да носят нагръдни пластинки.

Най-ранна нагръдна пластинка у нас е позната от среднонеолитното селище Усое I край с. Аспарухово, Варненско,¹¹ масивна златна нагръдна пластина е част от инвентара на обект № 1 от некропола край Варна.¹² Така наречените „корубести костени идоли“ (табл. 110 : 9, 10; 109 : 1, 11) също могат да бъдат интерпретирани като нагръдни пластини. В нашето сравнително бедно поселение знаците на властта — каменни бравди, боздугани и в случая нагръдната пластина са били изработвани от мрамор и кост.

¹¹ Петогълна пластина, изработена от полирана зелена шиста. Непубликувана находка от разкопките през 1971 г., съхранявана в музея в Дългопол.

¹² Непубликувано. Съхранява се в музея във Варна. Благодаря на откривателя на находката Д. Златарски за разрешението да я споменавам тук.

В този хоризонт беше открита горна част от кука женска статуетка (табл. 51 : 4) (долната ѝ част — табл. 51 : 10; 52 : 7, 11) с кръстовидно разперени, пробити ръце и широко отворена уста. Подобна статуетка е намерена в селищните могили при Русе и при с. Завет, Бургаско.¹³ Последната не е твърде отдалечена от Голямо Делчево. От еднотипността на двете статуетки следва да заключим, че се касае за антропоморфни съдове, които са имали строго канонизирано място в енеолитните ритуални церемонии и са характерни за Лонгоза

Обр. 19

1 — хромелни камъни от VII хоризонт; 2 — гредореди

VIII ЖИЛИЩЕН ХОРИЗОНТ

Започналият през VII жилищен хоризонт процес на овехтяване и накланяне на стените на жилищата е взел в VIII жилищен хоризонт (обр. 20 и 21) заплашителни размери. Почти край всички стени бяха проследени допълнителни подпорни колове, за подкрепяне. Подменени са били и редица носещи покривни греди. Но всички тези мероприятия не са могли да задържат дълго време остарелите конструкции и в края на VIII хоризонт всички домове в селището са били съборени, като се е пристъпило към подновяване на целия жилищен фонд. Даже пещите

¹³ В. М и к о в. Селищната могила при с. Завет. . . с. 291, обр. 26; Г. Г е о р г и е в, Д. А н г е л о в. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948—1949 год. — ИАИ, XVIII, 1952, с. 177, обр. 167.

са били съборени и разчистени. На обр. 21 : 3 се вижда конструкцията на една пещ с многократни дебели замазки на свода (личат вдясно). Пещта е била създадена върху глинобитна площадка, висока 30 см, върху която е бил запален ритуален огън, от който е останал 3 см дебел пласт пепел. Върху него е била натрупана глина, примесена с пясък, отгоре нареден пласт плоски речни камъни, върху тях отново глина с пясък и най-отгоре е следвала плътната полирана подова замазка на пода на пещта. Сводът на пещта е бил дебел 10 см и е бил обмазан 33 пъти отвън с тънки мазилки. Един път сводът е бил облепен отвън също и с плоски речни

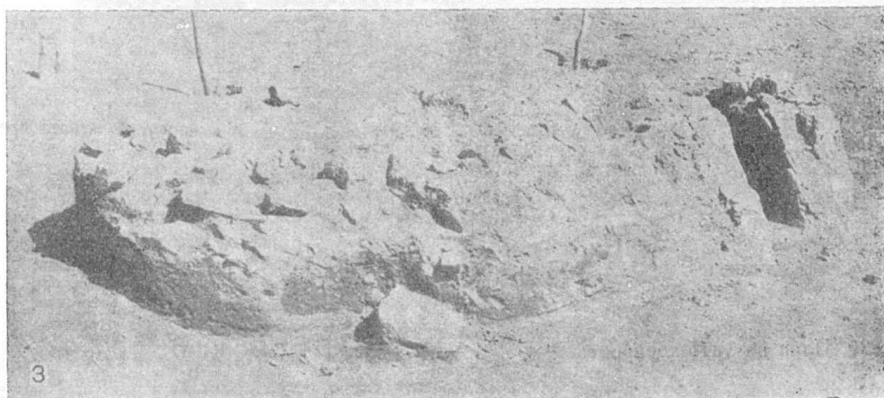
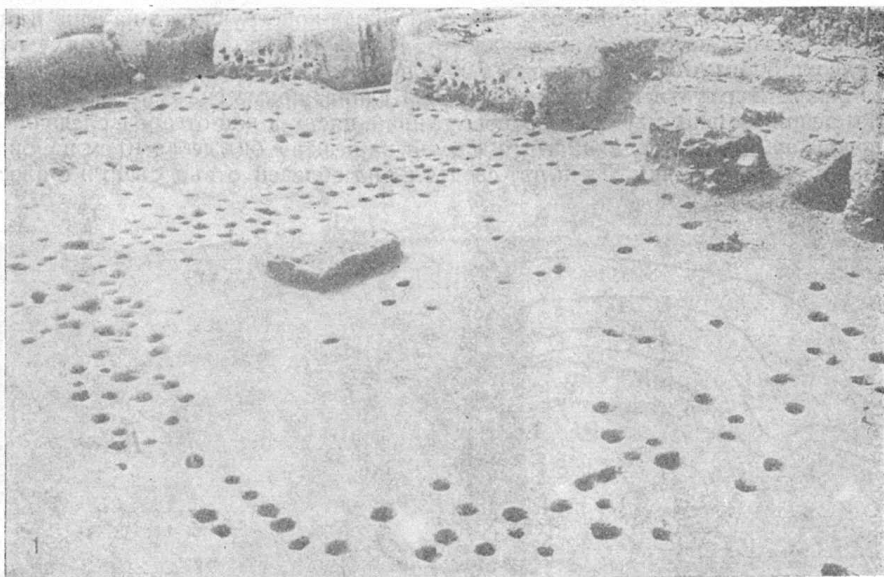

Обр. 20. План на VIII хоризонт

камъни. Тази пещ е обслужвала жилище 2 от VI до VIII хоризонт включително и подът ѝ е бил съответно 3 пъти подновяван.

Интересно е да се отбележи, че по време на VIII жилищен хоризонт къщите, за да не паднат, са били подпрени с хоризонтални диреци даже о емплектоната. Дупките от тези подпорки личаха на много места във вътрешната отвесна стена на емплектоната (обр. 21 : 1).

Непосредствено до укрепителната система в този хоризонт беше открита колективна находка от две много добре запазени бойни брадви от еленов рог (табл. 53 : 27, 31), които в типологично отношение явно подражават на медните брадви-чукове. Телата им са добре загладени,

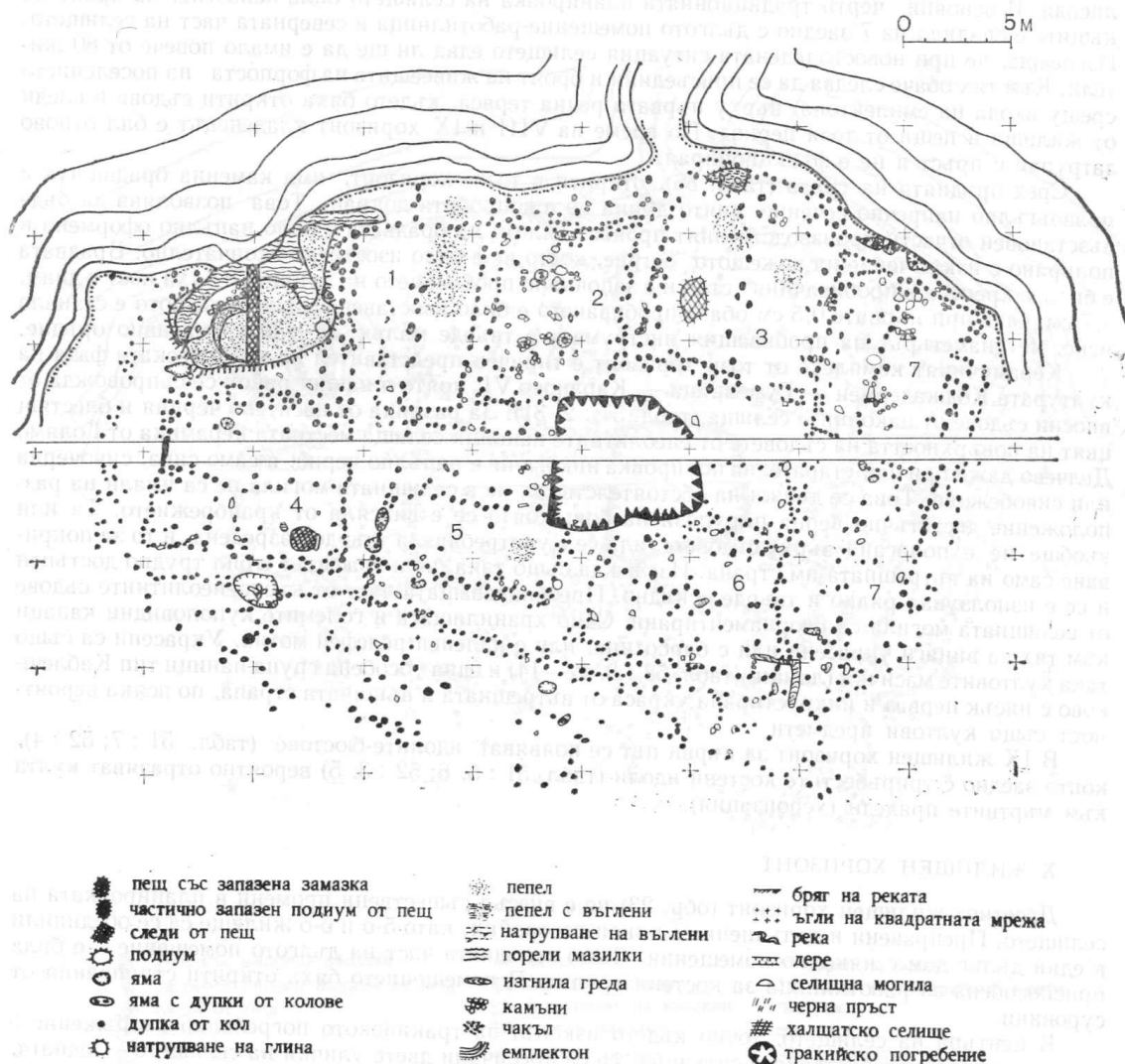

Обр. 21

1 — жилище 3; 2 — хромели; 3 — печь от жилище 3 от VIII горизонт

даже частично полирани, а по острието и тилната си част нямат следи от употреба. Също близо до вала беше открита друга колективна находка, състояща се от две дълги медни шила (табл. 53 : 1, 2).

Керамичният инвентар на VIII хоризонт е много разнообразен и интересен. Тъй като в керамиката му за първи път се срещат импортирани от Черноморското крайбрежие съдове тип Езерово (табл. 54 : 26; 55 : 27), а също така паници с отстъп при плещите и съдове със завит

Обр. 22. План на IX хоризонт

навътре ръб на устието (табл. 54 : 11; 55 : 16), този жилищен хоризонт може вече да бъде отнесен към II Б фаза на културата Коджадермен — Гумелница — Караново VI.

Идолната пластика от този хоризонт е представена от една единствена, но характерна фигурка от групата на правите женски статуетки (табл. 51 : 9; 52 : 10). Интересно е да се отбележи, че в един сравнително късен период постхаманджийската традиция в идолната пластика в Североизточна България все още се запазва. Статуетката от VIII хоризонт има подчертани с рязък отстъп хълбоци и скосена седалищна част, а коремът ѝ е отбелязан с хълмнала конусообразна пъпка. Повърхността на статуетката е обработена с пирулозитна черна боя, което е още едно указание за тесните контакти между Причерноморието и Лонгоза.

IX ЖИЛИЩЕН ХОРИЗОНТ

Деветият жилищен хоризонт (обр. 22) дава редица нови моменти в архитектурната планировка на селището. Вследствие конусовидното натрупване на културните пластове неговата площ вече се е значително стеснила и една част от населението вероятно е напуснала селището, за да си потърси другаде място за заселване. Цялата източна редица къщи след събарянето на VIII жилищен хоризонт вече не е била възстановена. На нейно място била издигната само палисада. В основни черти традиционната планировка на селището била запазена, но броят на къщите е спаднал на 7 заедно с дългото помещение-работилница в северната част на селището. Изглежда, че при новосъздадената ситуация селището едва ли ще да е имало повече от 80 жители. Към тях обаче следва да се присъедини и броят на живеещите на форпоста на поселението срещу входа на емлектоната, върху първата речна тераса, където бяха открити съдове и следи от жилища и пещи от този период. По време на VIII и IX хоризонт кладенецът е бил отново затрупан с пръст и не е функционирал.

Сред оръдията на труда (табл. 56), открити в този хоризонт, има каменна брадва-чук с правоъгълно напречно сечение, чиято дупка не е допробита докрай. Това позволява да бъде възстановен отчасти производственият процес. Тялото на брадвата е било напълно оформено и полирано с изключение на режещото острие, което не е било изострено окончателно. Брадвата е била закрепена в пробивачния стан и е започнало пробиването на дупката с куха кост с диам. 1,7 см. Още при първите 0,5 см обаче пробиването е било изоставено може би защото е станало ясно, че диаметърът на пробивачия инструмент е твърде малък за такова масивно оръдие.

Керамичният комплекс от този хоризонт е типичен представител на класическата фаза на културата Коджадермен — Гумелница — Караново VI, която в нашия район се съпровожда от вносни съдове от наколните селища (табл. 57 : 2, 31). За разлика от наситено черния и блестящ цвят на повърхността на съдовете от енеолитните наколни селища местната керамика от Голямо Делчево даже при най-старателна полировка никога не е напълно черна, а само сива, сивочерна или сивобежова. Това се дължи на обстоятелството, че в селищната могила не са имали на разположение достатъчно черна пирулозитна боя, която се е внасяла от крайбрежието. Тя или въобще не е полагана върху съдовете, или се е употребявала твърде разреждана, и то за покриване само на вътрешната им страна. Изглежда също така, че и графитът е бил трудно достъпен и се е използвал рядко и твърде оскъдно. Преобладаващата част от късноенеолитните съдове от селищната могила са неорнаментирани, Само хранилищата и големите куполовидни капаци към тях са винаги украсени или с барботина, или с налепен релефен мотив. Украсени са също така култовите масички (лампи) (табл. 58 : 8, 12—14) и една особена група паници тип Каблешково с нисък перваз и инкрустирана украса от вътрешната и външната страна, по всяка вероятност също култови предмети.

В IX жилищен хоризонт за първи път се появяват идолите-бюстове (табл. 51 : 7; 52 : 4), които заедно с триръбестите костени идоли (табл. 51 : 5, 6; 52 : 3, 5) вероятно отразяват култа към мъртвите прадеди (хероизация).

X ЖИЛИЩЕН ХОРИЗОНТ

Десетият жилищен хоризонт (обр. 23) не е внесъл съществени промени в планировката на селището. Преправени и допълнени са някои постройки, като 5-о и 6-о жилище са се обединили в един дълъг дом с няколко помещения. Също западната част на дългото помещение 7 е била приспособена за работилница за костени оръдия. В помещението бяха открити струпвания от суровини.

В центъра на селището, точно където изкопът за тракийското погребално съоръжение е разрушил градоустройствената ситуация, са се пресичали двете улици на селището — едната, идваща от входа на укрепителната система, и другата, водеща за кладенеца. Твърде е възможно тук да е било оформено площадче.

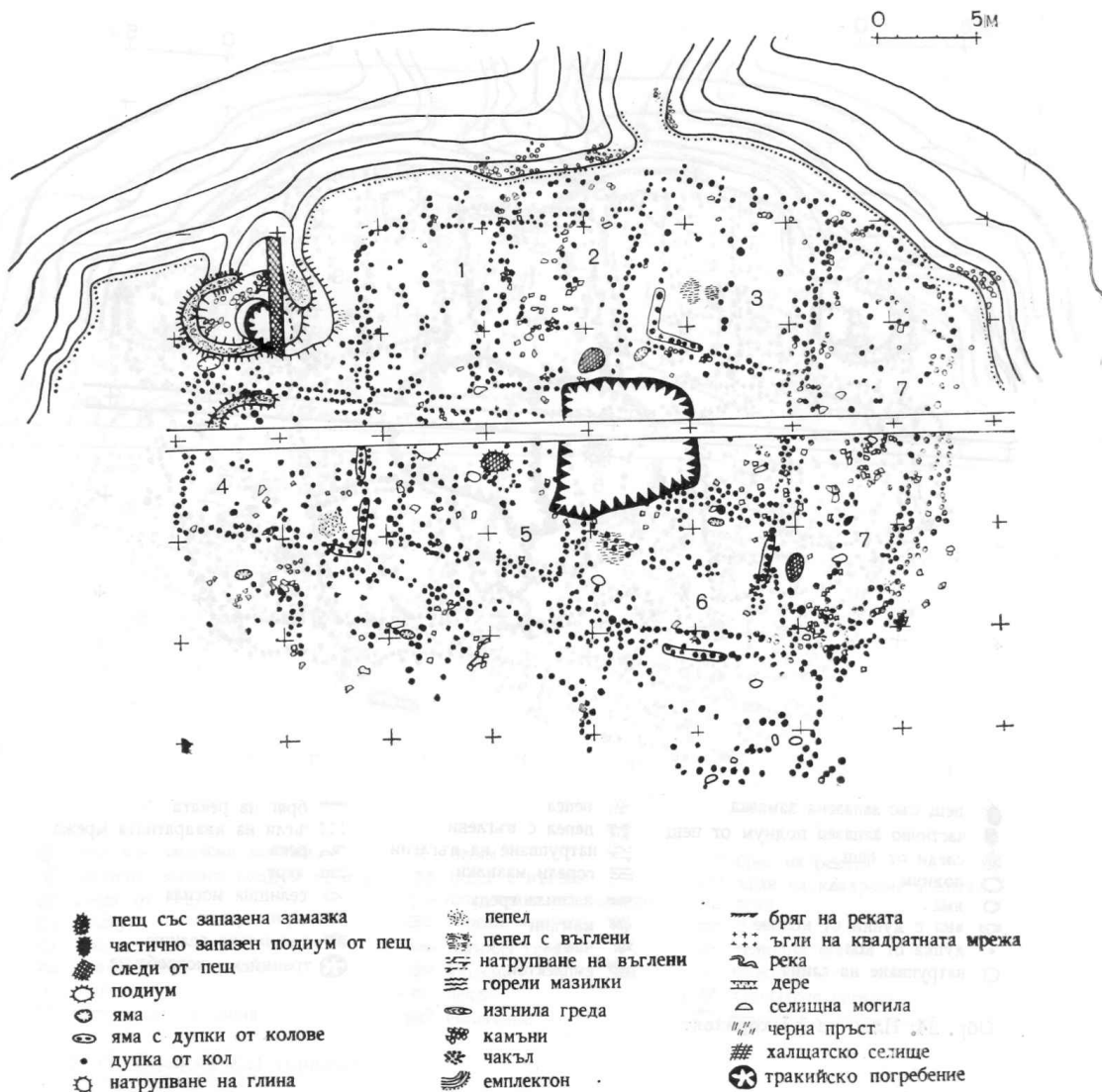
Кладенецът през този период е бил вече възстановен и ограден с 30—40 см висок перваз от жълта глина. В жилище 4 бе разчистена глинобитна полукръгла пейка, пред която бяха съсредоточени много находки и тежести за стан. Вероятно това е било работното място в жилището, където се е тъкало и са се изработвали инструменти.

Възможно е в този период укрепителната система да е била частично обновена и подсилена с камъни и нова пръст в основите на емлектоната.

В X жилищен хоризонт на места, под подовите мазилки, бяха доловени части от гредореди. В строителството отново са се използвали вкопани жлебове, в които чрез трамбоване са били укрепвани по-добре коловете от стените на жилищата. Това се е наложило от обстоятелството,

че на местата на стените почвата е била много мека, тъй като те са били възстановени почти на същото място, на което са стоели.

В керамичния комплекс все по-често започват да се появяват паници със завит навътре ръб на устието (табл. 60 : 15, 17), гърнета, украсени с барботина, и вазовидни съдове с отстъп под търбуха и набоден орнамент на плещите (табл. 60 : 8, 19). Едно типично пръстеновидно дъно тип Езерово заедно със значителното количество фрагменти от керамика и гривни от мида спондилус свидетелствуват за постоянно и редовно поддържани връзки с причерноморския ареал (табл. 75;14).

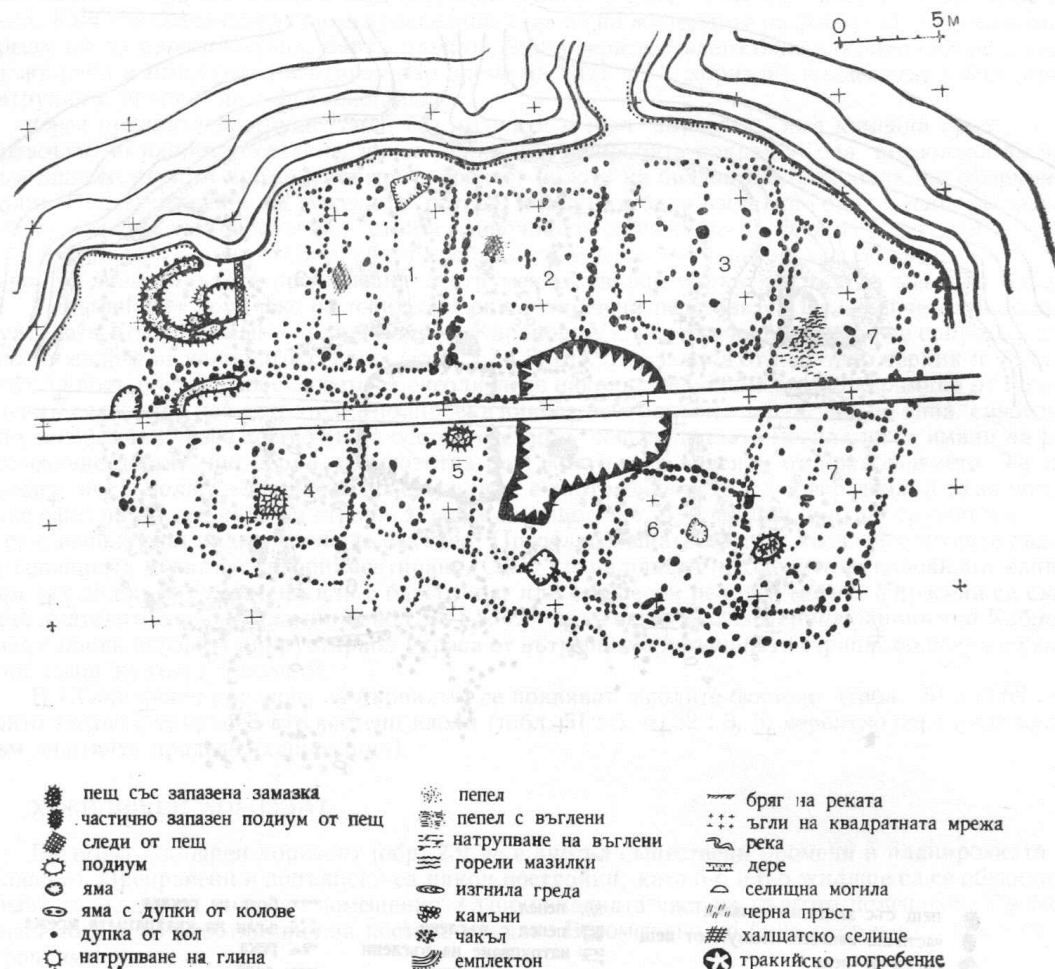

Обр. 23. План на Х хоризонт

Най-характерен за идолната пластика от това поселение е зооморфният съд, изобразяващ куче (табл. 62 : 13; 63 : 12). Това е засега най-ранното изображение на дог, открито в Югоизточна Европа. За първи път в този хоризонт се появяват цилиндричните вотивни статуетки (табл. 62 : 2; 63 : 13), както и корубестите костени „идоли“. Заслужава да се отбележи, че даже в този развит етап на енеолита в селищната могила от Голямо Делчево липсват плоските костени идоли.

XI ЖИЛИЩЕН ХОРИЗОНТ

По времето на XI жилищен хоризонт (обр. 24), който е представител на II В фаза на културата Коджадермен — Гумелница — Караново VI, се запазва планировката на селището такава, каквато я познаваме, но в значително по-избистрен вид. Подновяването на подовите през този период е повсеместно освен в жилище 7, чийто под изобщо никога не е бил настилан с гредоред. Това се дължи на специалното предназначение на тази сграда — да служи за работилница на различни занаяти. По данните от разкопките в него са работили майсторите по

Обр. 24. План на XI хоризонт

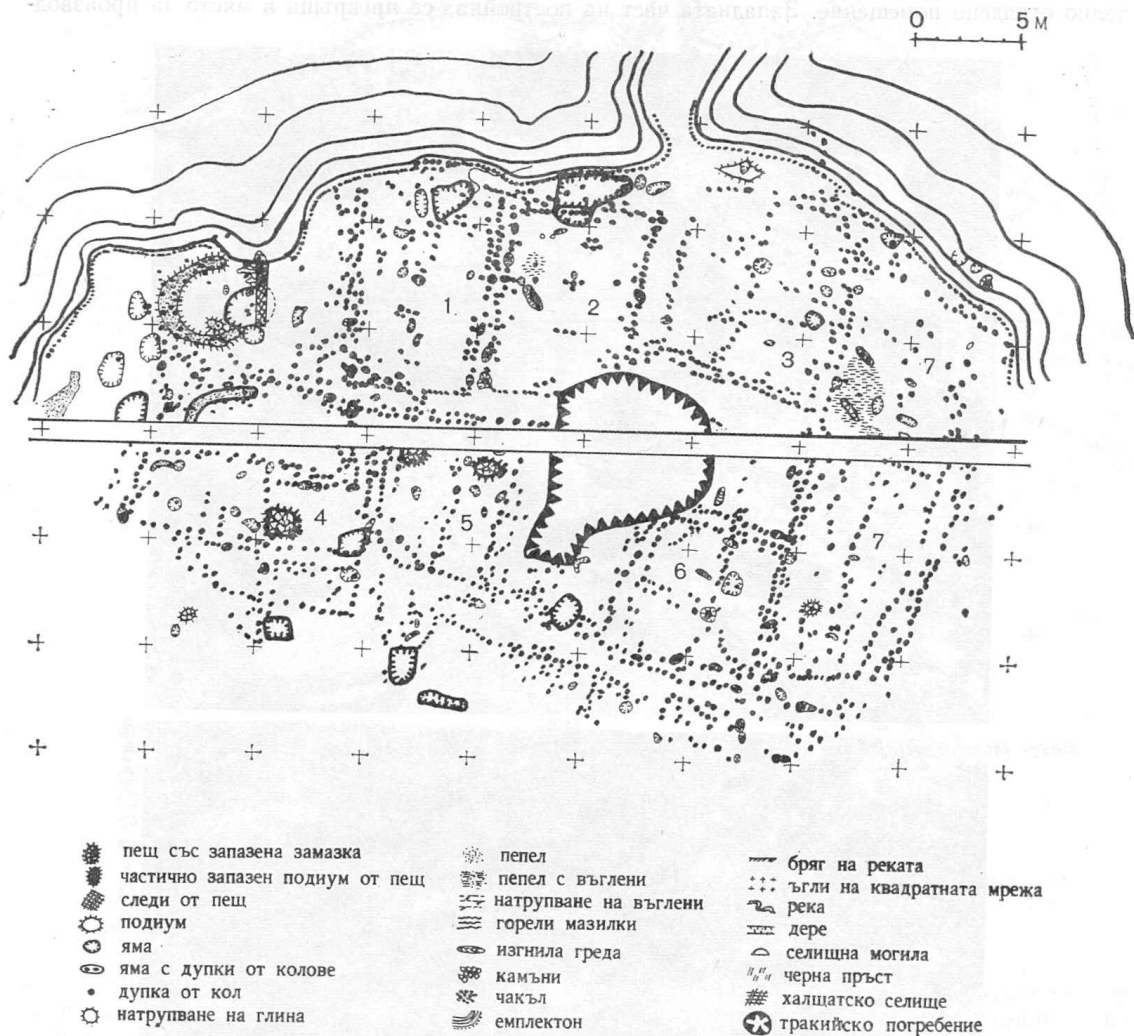
обработка на еленов рог и кост, а също така вероятно се е помещавала и ковачницата за наклепване на медните оръдия. Тук беше открито едно керамично супло за духало (табл. 65 : 2; 66 : 15) и медно шило (табл. 65 : 44).

Този хоризонт е особено богат с инвентар. От статистическата таблица на обр. 39 личи, че в този етап всички оръдия на труда се явяват в по-голямо количество, което говори както за едно по-продължително обитаване, така и за интензивността на живота на обекта.

На общия стандартен фон на късноенеолитната керамика изпъкват вазовидните съдове с украсена с графит шийка и покрит с нокътна барботина търбух (табл. 65 : 32), конусовидните блюда с пъпковидни израстъци по ръба (табл. 68 : 24), различните масички и култови лампи

и сплеснатосферични гърнета, украсени с барботина, нанесена чрез отвесно прокаране на пръстите (табл. 65 : 33). Импортираният съд тип Езерово, украсен с характерния за тази керамика релефен орнамент, говори за продължилите контакти с Черноморието.

Идолната пластика се характеризира с появата на няколко нови типа фигурки. На първо място стоят двете пластики-символи (табл. 70 : 8, 11; 71 : 5; 73 : 8), при които идеята за плодородието е доведена до пълна абстракция. Интересни са също така двете вотивни фигурки на бременни жени (табл. 70 : 1; 71 : 1; 72 : 6; 73 : 13), капакът-маска (табл. 70 : 6; 71 : 2) и старателно изработеният бюст (табл. 70 : 9; 73 : 10), при който майсторът е успял да предаде на

Обр. 25. План на XII хоризонт

лицето израз на ехидна усмивка. Това е един от ранните опити да бъде предадено настроението и вътрешната душевна нагласа на изобразявания индивид.

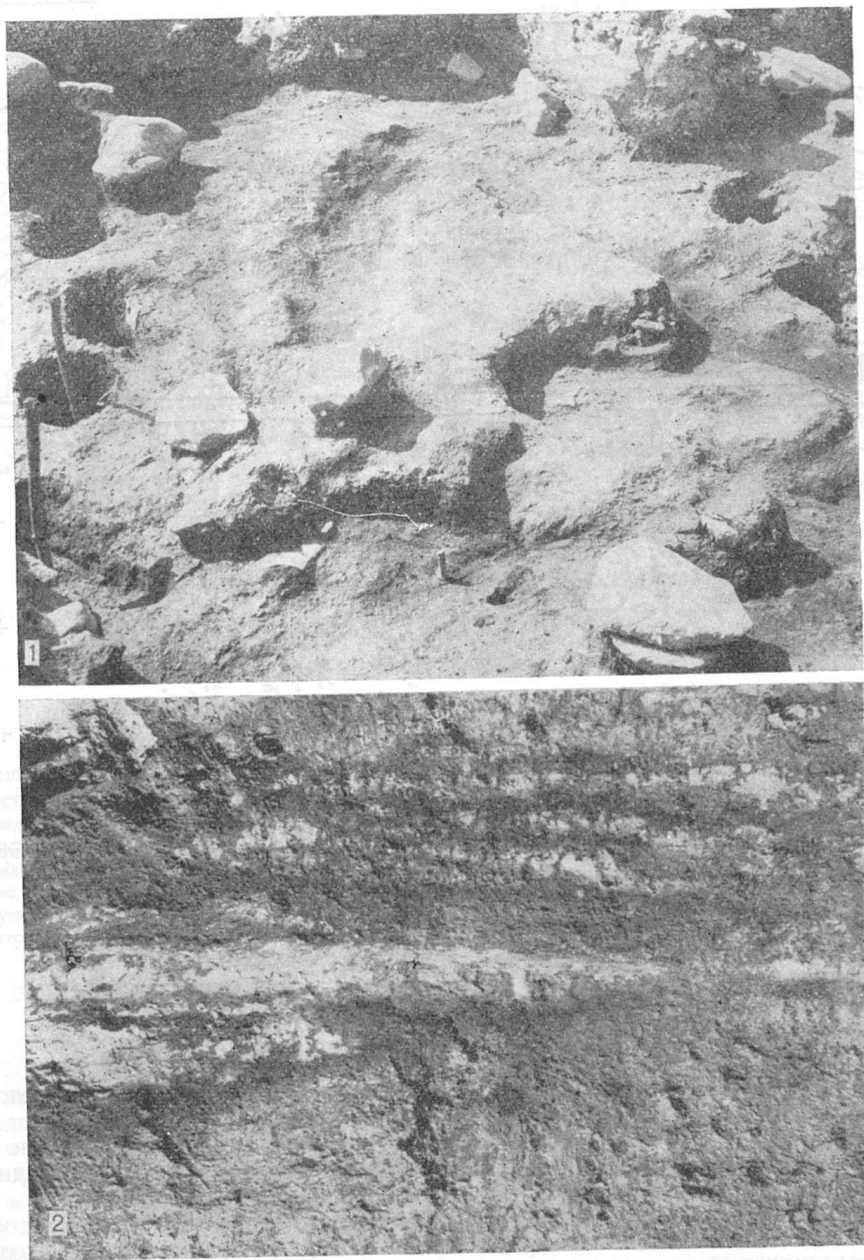
Вторият бюст (табл. 72 : 8; 73 : 4) е изработен много по-схематично и дори не е бил изпечен достатъчно, но татуировката на врата му също е указание за търсене на индивидуални черти.

Корубестият костен „идол“ (табл. 70 : 4; 73 : 14) беше открит почти неповреден, което дава възможност да се направи опит за интерпретация на този рядко срещащ се вид находки. Той е изработен от разполовена говежда кост и има лопатообразна форма, правоъгълно тяло и шия, завършваща с напомнящ глава израстък. В горната и долната страна на правоъгълника има

по три дупчици. Костта отвън и отвътре е добре полирана. Изхождайки от разположението на дупките, можем да предположим, че т. нар. корубести костени „идоли“ са антропоморфни нагръдни пластинки, носени като символи на власт подобно на мраморните и златните пластинки от същия период.

ХІІ ЖИЛИЩЕН ХОРИЗОНТ

Той се характеризира с някои вътрешни преустройства на жилищата в духа на общото подновяване (обр. 25). Така например в североизточния ъгъл на жилище 3 възниква самостоятелно оградено помещение. Западната част на постройката 7 се превръща в място за производ-

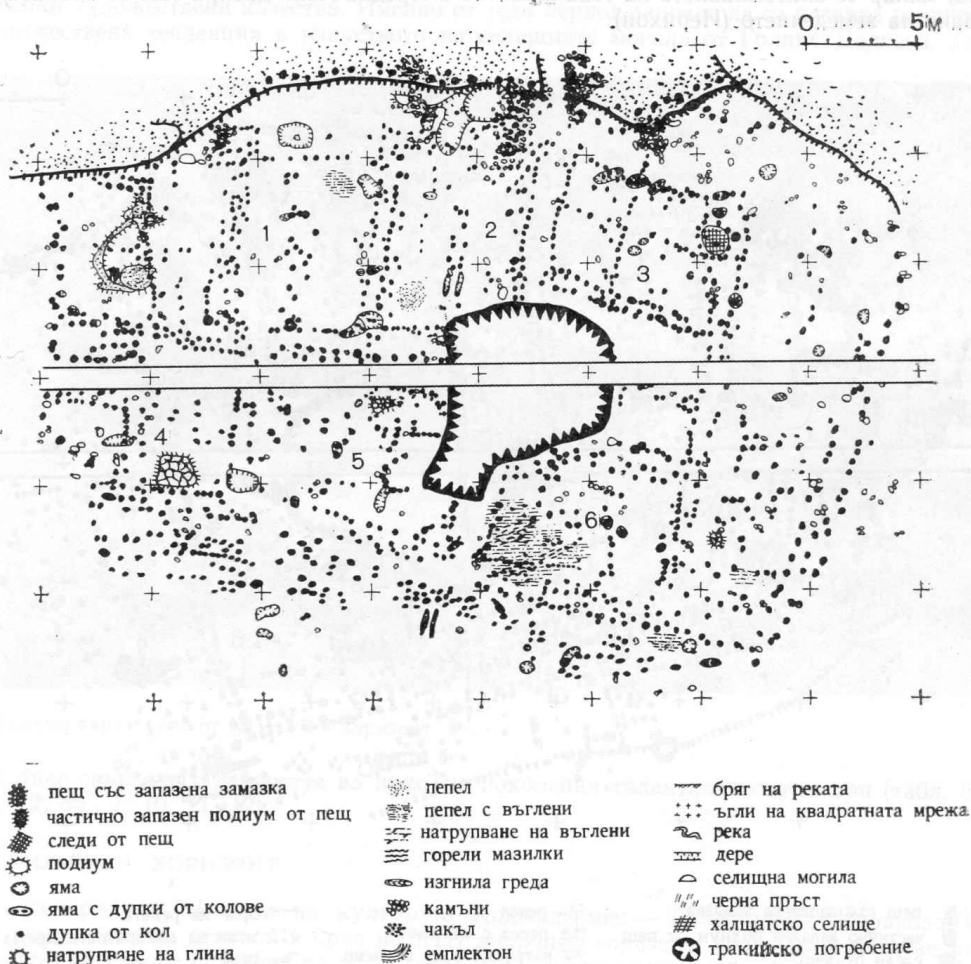

Обр. 26

1 — площадка за производството на дървени въглища; 2 — разрез на производствения комплекс за дървени въглища

ство на дървени въглища. В южната страна на селището, зад кладенеца, по дължината на улицата, която пресича поселението по посока север—юг, се оформя втори изход на фортификационната система и т. н.

Особен интерес представлява площадката за производство на дървени въглища, която подробно е описана в раздела за дърводобива и дървообработването. На обр. 26 личат останките от многократното повтаряне на производствения процес. В случая не може да става дума за

Обр. 27. План на XIII хоризонт

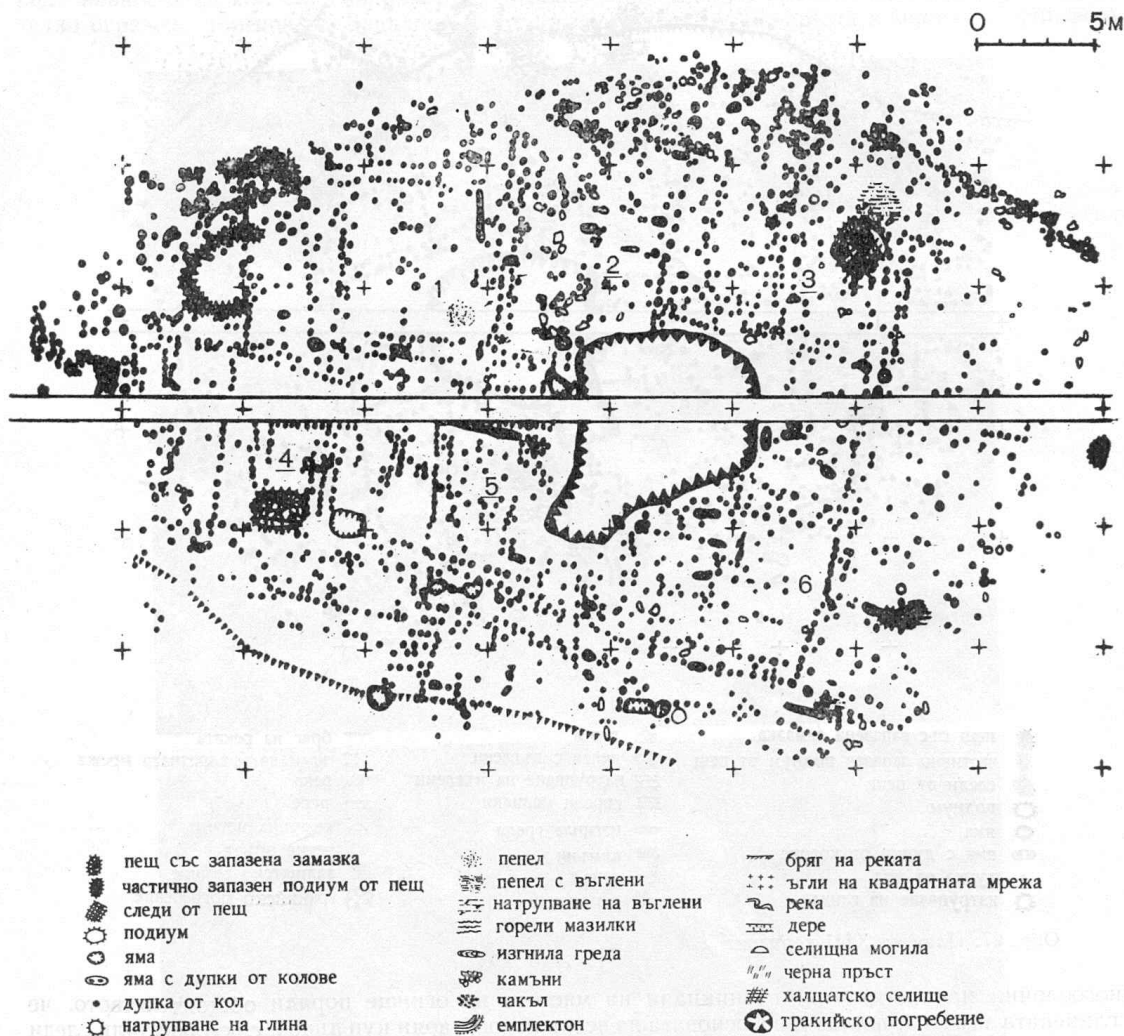
многослойни напластявания, възникнали на мястото на огнище поради обстоятелството, че в глинената замазка, поставяна в основата на всеки новообгарян куп дърва, са се запазили следи от просмуканите катранови и смолисти вещества, отделящи се при производството на дървените въглища.

Това производство е свързано с работата на местната работилница по преработка и поддържане на медния инвентар, от която произхожда още едно керамично супло (табл. 76 : 28), намерено в този хоризонт. В същата постройка беше открит точилен камък, служил за заостряне на каменните оръдия и голям фрагмент втвърден катран.

За високото ниво, достигнато от земеделието в този период, можем да съдим по открития лемеж, изработен от рог на лопатар (табл. 74 : 32), и множеството сохи и фрагменти от тях (табл. 74 : 21—25).

В керамичния инвентар, който не се отличава типологично от инвентара, открит в XI хоризонт, се срещат два импортни съда тип Езерово (табл. 76 : 27, 30; 77 : 29, 32), фрагмент от барабан, украсен с характерен за фазата Варна орнамент, който вероятно е попаднал

в този хоризонт при някои изкопни работи (табл. 76 : 23); намерените столче и малка масичка (табл. 76 : 22, 25; 77 : 6) са придружавали вероятно идолната пластика. От размерите на крака (табл. 78 : 12) можем да съдим, че е имало идоли, високи не по-малко от 40—50 см. Особен интерес буди откритата в този хоризонт зооморфна детска дрънкалка, представляваща коте с инкрустирани със седеф очи (табл. 78 : 10; 79 : 12). Тази находка, свързана с откритите в могилата кости от домашна котка, ни дава най-ранния известен в България случай на домашна котка, макар че опитомяването на това животно в Предна Азия датира още от епохата на възникване на земеделието (Иерихон).

Обр. 28. План на XIV хоризонт

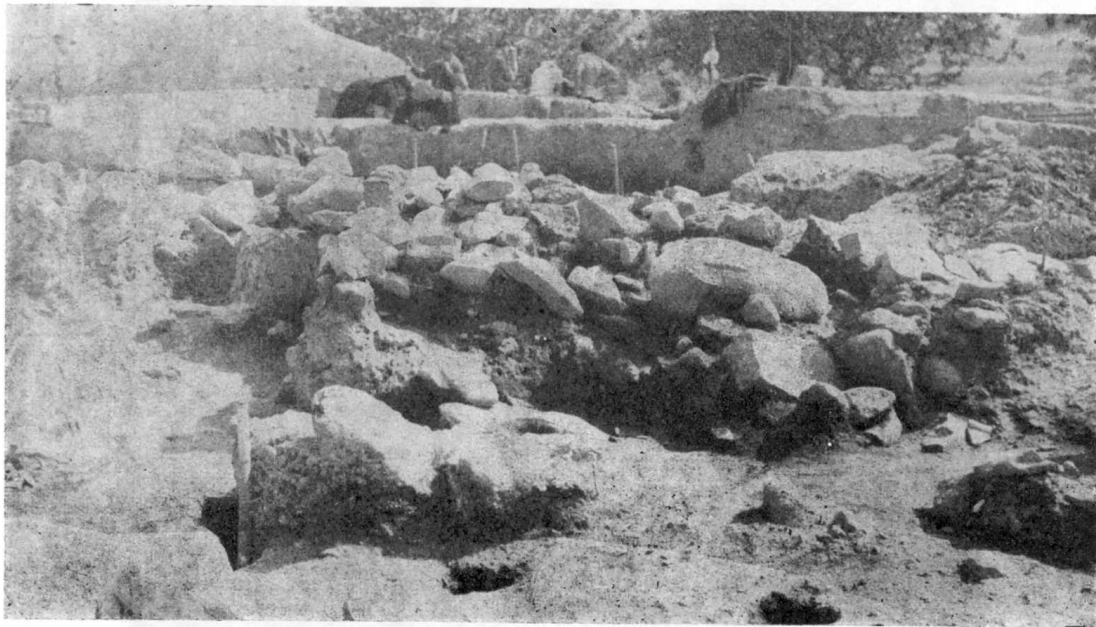
XIII ЖИЛИЩЕН ХОРИЗОНТ

Тринадесетият жилищен хоризонт (обр. 27), както и предишните два, се отнася към края на II фаза на културата Коджадермен — Гумелница — Караново VI. Изглежда, че в този период валът е бил вече твърде овехтял и наклонен по посока на жилищата, та се е наложило той да бъде подпиран с колове от вътрешната страна. Около входа са били натрупани много речни камъни, вероятно за допълнително укрепване. Обаче поради земетресение или нападение валът се е срутил по посока на селището, събаряйки западните стени на разположените тук домове. В жилище 8 се забелязваха следи от успешно потушен пожар. Кладенецът е бил за-

трупан. Въобще в края на съществуването на XIII хоризонт цялата площ на могилата е била покрита с повсеместни деструкции.

В богатия инвентар от този период открихме гривна от мед (табл. 80 : 28), кремъчна мотика (табл. 80 : 14), комплекс от 11 ашици (табл. 80 : 9) с хоризонтално изпилени страни и глинени маховици за механичен свредел (табл. 81 : 25). Керамиката запазва характера си.

Особено внимание заслужава идолната пластика от това ниво, която притежава изключително високи художествени качества. Именно от този период започва да се развива реалистичната художествена тенденция в изкуството на селищната могила от Голямо Делчево, която

Обр. 29. Камъни върху вала от XIV и XV хоризонт

следва да бъде свързана с дейността на няколко поколения талантиви скулптори (табл. 84 : 8, 10, 11, 12; 85 : 7, 10, 11, 12).

XIV ЖИЛИЩЕН ХОРИЗОНТ

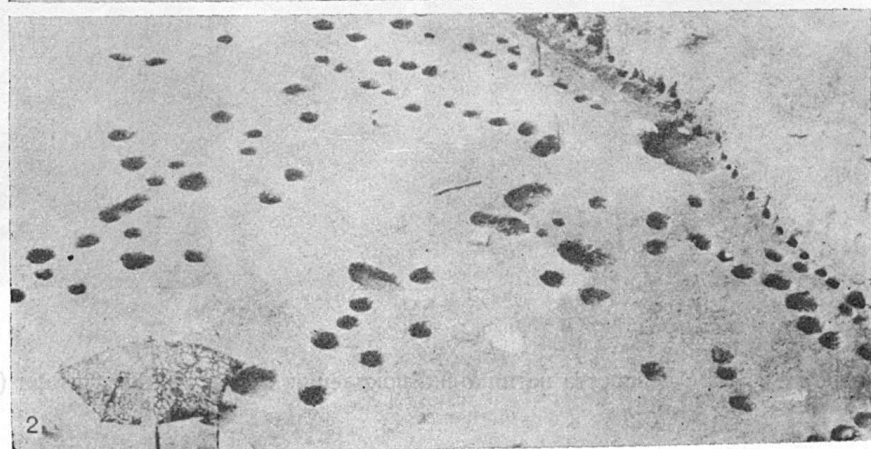
Той отговаря на III фаза на културата Коджадермен — Гумелница — Караново VI.

След разрушенията, станали в края на XIII жилищен хоризонт, селището е било веднага възстановено при строго спазване на градоустройствената традиция (обр. 28). При новото застрояване обаче се забелязваха някои нови моменти. Така например помещението на работилницата (№ 7) не е било вече използвано като сграда. Възможно е тук да са били изградени само открити навеси. Този производствен сектор обаче е останал в рамките на възстановената укрепителна система. Западните стени на жилища 4, 5 и 6 се отклоняваха силно на югозапад, така че улицата тук придобиваше неправилна форма. При строежа често са се изкопавали канавки за основа на стените, които на много места бяха двойни. Кладенецът не съществуваше вече и на негово място минаваше северната стена на жилище 1.

Емплектонът не е бил възстановен. На негово място е била издигната палисада, подпряна в основата си с камъни, които се проследяваха по цялата западна периферия на могилата (обр. 28, 29; 30 : 3). Останки от палисада личаха също така и на изток, но без камъни.

Някои елементи от керамичния инвентар от тази епоха бележат прехода към III фаза на културата Коджадермен — Гумелница — Караново VI. Това е преди всичко огрубяването и увеличението на размерите на съдовете от груба керамика и появата на съдове с удължени шийки и отстъпи под и над гърбуха при фината керамика.

Що се отнася до идолната пластика, то сега за първи път срещаме схематична костена фигурка (табл. 88 : 5; 89 : 5). Започвайки с XIV жилищен хоризонт, плоските костени идоли стават редовна съставна част от култовия инвентар.

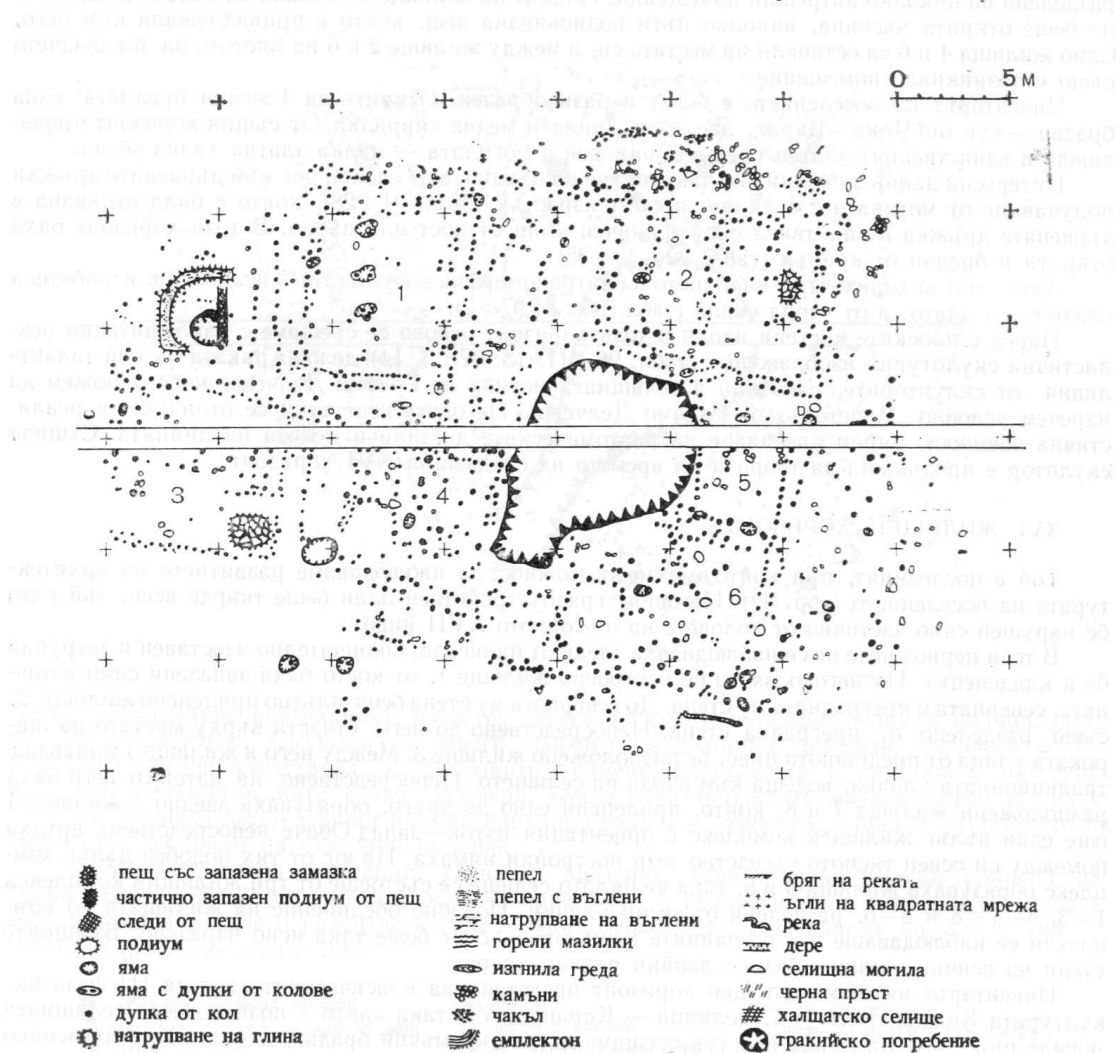

Обр. 30

1 — наклонения емплектон; 2 — емплектон и жилище от XII хоризонт; 3 — деструкция на камъните при входа на укрепителната система

Подобна закономерност беше наблюдавана и в селищната могила при с. Сава, Варненско, и при селищната могила при с. Овчарово, Търговишко. От това обстоятелство следва, че времето на разпространение на плоските костени идоли в Североизточна България обхваща III фаза на културата Коджадермен — Гумелница — Караново VI. По-рано те не се срещат.

Друг интересен предмет с култово значение е откритият в този хоризонт антропоморфен съд, изобразяващ пълна жена (табл. 88 : 4; 89 : 8). Главата липсва, но можем да предположим, че тя не се е отличавала от главата на кухия глинен идол от VII хоризонт (табл. 52 : 11), тъй като по начина на интерпретация на тялото двете находки не се различават. Интересна е тех-

Обр. 31. План на XV хоризонт

никата, с която е изработен антропоморфният съд от XIV хоризонт. Той е бил моделиран от цяло парче глина, след което, когато повърхността е била добре оформена и засъхнала, с клечка е изгребана излишната глина от вътрешността, за да се получи кухина. Следите от работата с помощта на клечката личат много добре. Предназначението на този съд вероятно е било същото, каквото е било предназначението на всички антропоморфни съдове от тази епоха: в тях са слагани течности с магически свойства, които са играли роля в ритуалните церемонии на соларния култ.

XV ЖИЛИЩЕН ХОРИЗОНТ

Последен опит за издигане значението и силата на енеолитното селище при Голямо Делчево е направен по време на XV жилищен хоризонт (обр. 31), когато е била все още поддържана палисадата, бил е възстановен кладенецът и преустроени по нов план жилищните сгради. Така например жилище 1 е представлявало помещение с ориентация изток—запад. До него е оставала широка незастроена улица с много камъни, между които и няколко точилни, поставени там явно за обществено ползуване. Жилище 2 е било преустроено с ориентация север—юг и разделено на няколко вътрешни помещения. Планът на жилище 3 не може да бъде възстановен, но беше открита масивна, няколко пъти подновявана пещ, която е принадлежала към него. Само жилища 4 и 6 са останали на местата си, а между жилище 2 и 6 на мястото на площадчето също е възникнало помещение.

Инвентарът на поселението е богат и разнообразен. Открити са 4 медни предмета: една брадва — чук тип Чока—Варна, две дълги шила и медна спиралка. От същия хоризонт произхожда и единственият златен предмет, намерен в могилата — малка златна халка-обеца.

Интересни данни за начина на закрепване на оръдията от еленов рог към дървените дръжки получаваме от мотиката с издялан, пробит израстък (табл. 91 : 28), която е била втиквана в дървената дръжка и занитвана със страничен клин от кост или дърво. В този хоризонт бяха открити и брадви от кремък (табл. 92 : 33—35).

Датиращо за хоризонта е наличието на антропоморфна висулка тип Тисаполгар, изработена обаче не от злато, а от черна скала (табл. 96 : 8; 97 : 2).

Наред с плоските костени идоли в този хоризонт отново се срещаме с изключително реалистични скулптурни изображения (табл. 96 : 11, 13; 97 : 3, 14), дело на ръката на най-талантливия от скулпторите, работили в селищната могила от Голямо Делчево. Неговите статуетки се отличават с реалистична обемност, върно предаване на анатомическите детайли и мекота на линията. Същият скулптор е продължил да твори и по времето на следващия XVI хоризонт.

XVI ЖИЛИЩЕН ХОРИЗОНТ

Той е последният, при който имаме възможност да наблюдаваме развитието на архитектурата на поселението (обр. 32). Неговият градоустройствен план беше твърде ясен, тъй като бе нарушен само частично от коловете на по-горното XVII ниво.

В този период вече не се наблюдаваха следи от палисада. Окончателно изоставен и затрупан бе и кладенецът. На негово място бе построено жилище 1, от което бяха запазени само източната, северната и преградната му стена. До северната му стена беше плътно прилепено жилище 2, също разделено от преградна стена. Непосредствено до него, отчасти върху мястото на широката улица от предишното ниво, бе разположено жилище 3. Между него и жилище 4 минаваше традиционната уличка, водеща към входа на селището. Непосредствено на изток от него бяха разположени жилища 7 и 8, които, прилепени едно до друго, образуваха заедно с жилище 4 още един дълъг жилищен комплекс с ориентация изток—запад. Обаче непосредствена връзка помежду си освен тясното съседство тези постройки нямаша. На юг от тях подобен дълъг комплекс образуваха жилища 5 и 6, така че цялото селище се състоеше от три жилищни комплекса 1—3, 4—7—8 и 5—6, разделени от тесни улички. Подобно обединение на жилищата по комплекси се наблюдаваше и в по-ранните хоризонти, но не беше така ясно изразено. Външните стени на всички жилища бяха с двойни редици колове.

Инвентарът на този жилищен хоризонт представлява класическият етап на III фаза на културата Коджадермен — Гумелница — Караново VI, така както я познаваме от селищната могила при Русе. За първи път тук срещаме масово кремъчни брадви, длета, но преди всичко масивни кремъчни мотики (табл. 98 : 16, 32, 33) и кремъчни стрели, които биват три вида: големи — със странични врязвания при основата, големи триъгълни — без такива врязвания, и малки — с врязване от страната на основата (табл. 98 : 29, 30; 99 : 21, 22, 24).

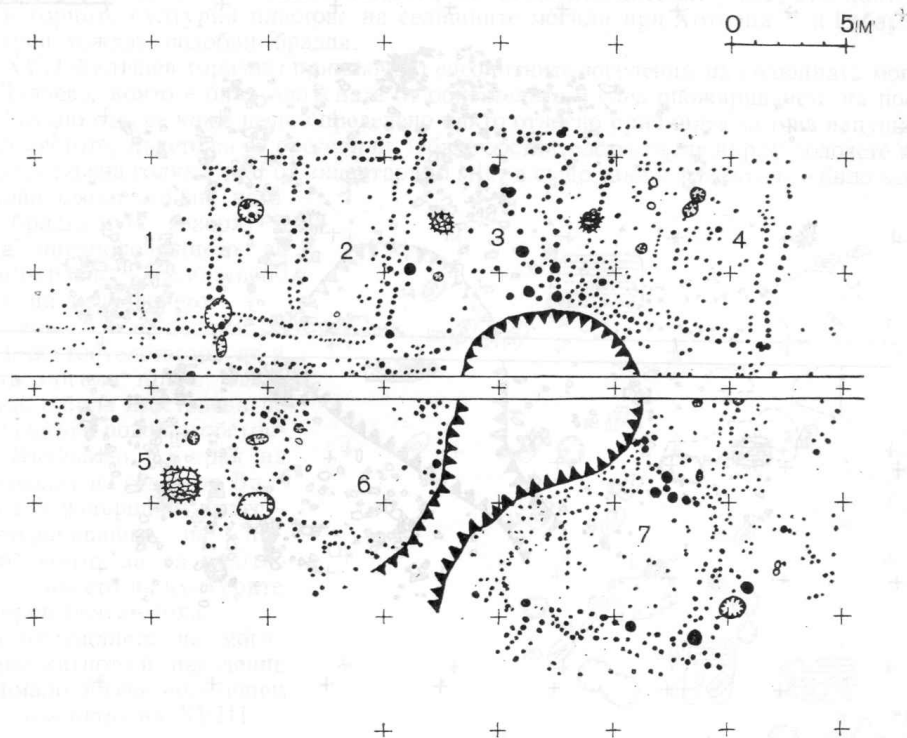
В същия хоризонт се срещат харпуни (табл. 98 : 18), чукове от еленов рог (табл. 98 : 31) и голямо количество ретушъори (табл. 98 : 14).

В керамичния инвентар открихме два фрагмента от лицеви урни (табл. 100 : 5, 6), биконични купи с високи шийки (табл. 100 : 12) и култови масички (лампи) (табл. 100 : 3, 17, 21).

Твърде интересна находка представлява капакът тип Езерово (табл. 100 : 18; 101 : 12), открит върху пода на жилище 7. Интензивните контакти с наколните селища от Черноморското крайбрежие, които бяха отбелязани от VIII до XIII жилищен хоризонт, са намалели по неизвестни причини след началото на III фаза на енеолита. Изглежда обаче, че импортната керамика тип Езерово се е ценяла високо поради декоративните ѝ качества и се е пазела въпреки

прекъсването на контактите. Така можем да си обясним преживяването на споменатия капак в течение поне на три жилищни хоризонта, неподлагани впрочем на насилствено унищожение. Подобна е била вероятно и съдбата на капака от табл. 100 : 13 и 101 : 21.

Сред идолната пластика от този хоризонт изпъква най-удивителното произведение на Майстора от Голямо Делчево — портретното изображение на 6-месечно дете (табл. 102 : 1; 103 : 1),

което представлява най-ранният, известен досега в Югоизточна Европа опит за индивидуален скулптурен портрет. Създадена с много любов от художника, детската главичка от Голямо Делчево свидетелствува за дълбоките промени, настъпващи в съзнанието на хората в края на каменно-медната епоха, промени, които отразяват както разложението на традиционните иконографски канони на матриархално-родовото общество, така и издигането на ролята и значението на отделния индивид.

От откритата наред с детската главичка напълно схематизирана женска глинена фигурка (табл. 102 : 9; 103 : 8) се вижда, че паралелно с реалистичните тенденции в изкуството напредва в своето развитие и символизъмът, водещ до създаването на лаконични по своето съдържание абстракции.

● пещ със запазена замазка	☼ пепел	— бряг на реката
● частично запазен подиум от пещ	☼ пепел с въглини	⋯ тгли на квадратната мрежа
▨ следи от пещ	☼ натрупване на въглини	— река
○ подиум	☼ горели мазилки	— дере
○ яма	☼ изгнила гредка	— селищна могила
○ яма с дупки от колове	☼ камъни	— черна пръст
• дупка от кол	☼ чакъл	— халщатско селище
☼ натрупване на глина	☼ емплектон	☼ тракийско погребение

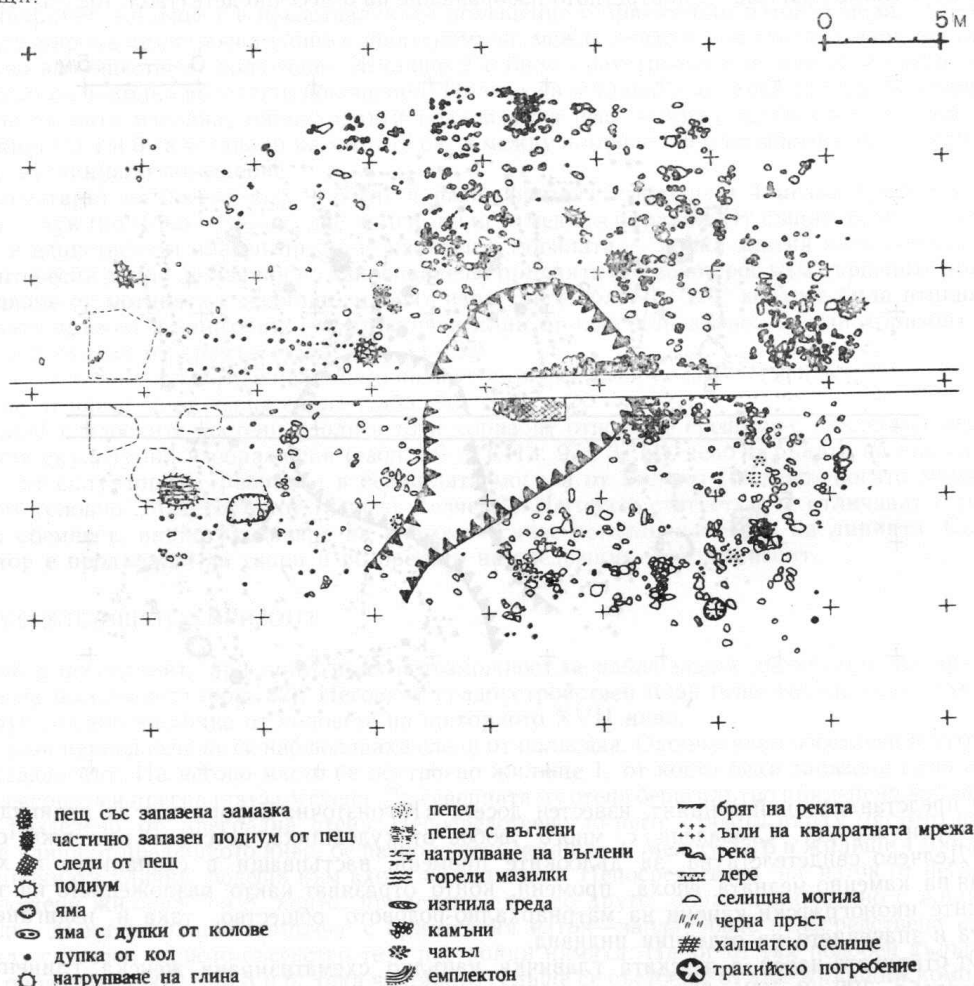
Обр. 32. План на XVI хоризонт

XVII ЖИЛИЩЕН ХОРИЗОНТ

Както това беше отбелязано, той се отнася към III Б фаза на късния енеолит у нас (обр. 33). В тази фаза се появяват немногобройни съдове с дръжки при плещите (табл. 101 : 16), укра-

сени с релефни орнаменти. Графитната украса отстъпва на заден план, за сметка на това много често е използвана барботина.

Появява се една много характерна за края на каменно-медната епоха керамична форма — гърнето с езичести израстъци и пъпки на плещите и под търбуха. Често се срещат похлупки от пещи.

Обр. 33. План на XVII хоризонт

Украшенията, както и в предишните хоризонти, се изработват от спондилус, кост и зъби на глиган. Особено характерна е костената висулка, открита заедно с пластина от огърлица, изработена от зъб на глиган. Висулката имитира една късна форма на златните висулки тип Тисаполгар, която е характерна за халколита в Европа.

В XVII жилищен хоризонт беше открита медна брадва-чук тип Видра (табл. 104 : 29; 106 : 30) заедно с плосък меден инструмент със завит край (шило? длето?) (табл. 104 : 28).

Стратиграфската ситуация в селищната могила при Голямо Делчево убедително доказва, че брадвите-чукове тип Чока—Варна са по-ранни от брадвите-чукове тип Видра. Първите се отнасят към началото на III фаза на културата Коджадермен — Гумелница — Караново VI, а вторите — към края на III и фаза. Разбира се, при тази датировка не бива да изпусваме пред вид възможността даден меден предмет да бъде използван твърде дълго време. Горепосочените стратиграфски констатации се потвърждават изцяло от откритите в енеолитния некропол при Девня медни оръдия. Всички открити там погребения със съпровождащ керамичен инвентар се отнасят към началото на III фаза на късния енеолит. В нито едно не беше открита брадва тип Видра, а само брадви тип Чока и Девня. От своя страна една брадва

тип Видра е открита в погребение на енеолитен вожд от Варна, (сега във Варненския музей) заедно с бравда тип Девня и подобен на нашия плосък меден инструмент. Този факт позволява да бъде датиран по-добре откритият от нас нов тип бравда тип Девня, който беше намерен без съпровождащ керамичен инвентар в некропола в Девня. Бравдата-чук тип Девня е късен вариант на бравдите-чукове тип Чока—Варна. Тя е едновременно с бравдата-чук тип Видра и следва да бъде отнесена към III фаза на късния енеолит у нас, към която фаза се отнасят и горните културни пластове на селищните могили при Хотница¹⁴ и Габарево,¹⁵ откъдето произхождат подобни бравди.

Със XVII жилищен хоризонт приключват енеолитните поселения на селищната могила при Голямо Делчево, която е била напусната от обитателите ѝ след опожаряването на последното селище. Трудно е да се каже нещо определено както относно причината за това напускане, така и относно мястото, където са се преселили. Обаче обстоятелството, че върху подовите на жилищата беше оставена голяма част от инвентара *in situ*, а също така и фактът, че е било изоставено едно такова ценно оръдие като медната бравда-чук, говорят в полза на предположението за едно прибрзано, насилствено оттегляне на населението.

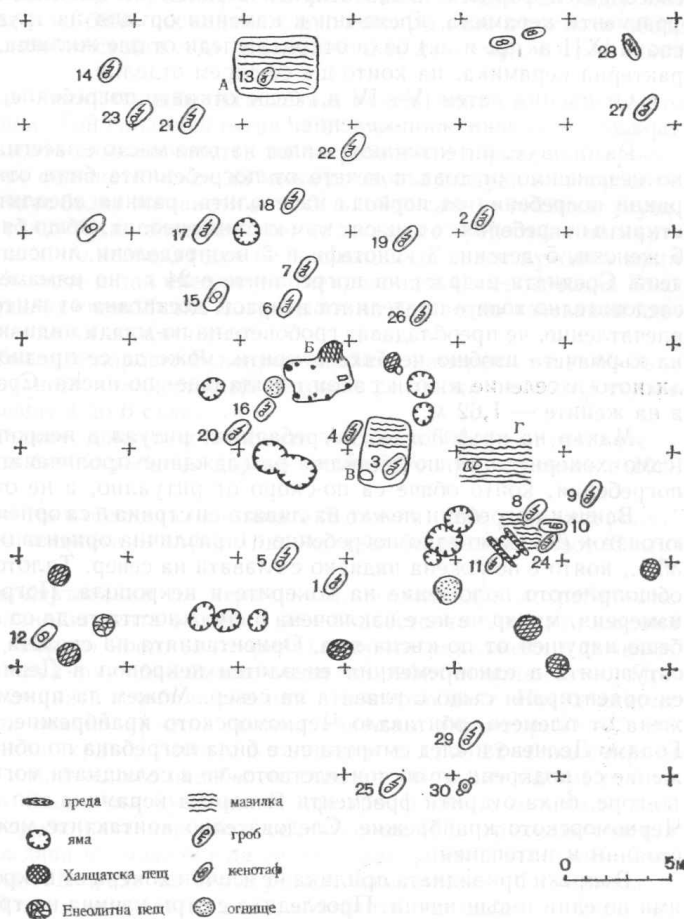
Към това съображение се прибавя и обстоятелството, че и селищната могила при с. Сава, Варненско, е била изоставена по същото време при подобни обстоятелства. Възможно е в края на късния енеолит на север от Балкана да са се извършили съществени придвижвания на населението, които да са подготвили възникването на културите от раннобронзовата епоха.

След напускането на могилата от енеолитното ѝ население тук не е имало повече поселищен живот до началото на XVIII

НЕКРОПОЛЪТ КЪМ СЕЛИЩНАТА МОГИЛА

Успоредно с проучването на селищната могила в Голямо Делчево беше организирано и търсене на принадлежащия към нея некропол (обр. 34). В топографско отношение нашите търсения бяха улеснени от обстоятелството, че на изток от обекта е протичала реката, следователно и в тази посока не е било възможно да се извършват погребения. По подобни съображения отпада и теренът на север, където е имало широко дере със стръмни брегове, които също са представля-

вали пречка за транспортирането на мъртвите. От своя страна теренът на юг освен малкото дере, което го пресича, е твърде често наводняван. Така като най-вероятно място за некропола оставаше високият бряг на първата незаливна тераса, простиращ се непосредствено на запад

Обр. 34. План на енеолитния некропол

А, В — суперпозиция на мазилки от халщатско жилище;

Б — славянска землянка от IX в.; Г — разрушено халщатско жилище

¹⁴ Д. Ангелов. Селищната могила при Хотница. Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, с. 395, обр. 7.

¹⁵ В. Миков. Селищната могила в с. Габарево. — ГНМ, V, 1926—1931, с. 111.

от селищната могила. За съжаление този терен влизаше в границите на съвременното село и беше изцяло разделен на дворове и застроен, което твърде много усложняваше проучването. На местата на къщите и стопанските постройки изобщо не можеше да се работи, а съвременните изкопи бяха разрушили частично някои погребения. Търсенето се извърши с помощта на успоредни траншеи, прокопани на разстояние 1 м една от друга с посока север—юг. Още на първия метър от първата траншея, на дълбочина 0,80 м от съвременното ниво попаднахме на енеолитно погребение. С помощта на траншеи беше изследвана площ от 150×100 м, на която бяха открити 31 погребения, 30 от каменно-медната епоха и едно средновековно. Проучването на тази част на терасата с помощта на траншеи показва, че тук е кипял живот не само през изследвания от нас период.

Най-ранните материали, несвързани с определени обекти, датират от ранния неолит — култура Цонево — и са идентични с материалите от I хоризонт на селищната могила.

През късните етапи на енеолита (XIV, XV, XVI, XVII хоризонт от могилата) тук е имало своеобразен форпост. Бяха открити останки от три пещи, значително количество разпилени фрагменти керамика, кремъчни и каменни оръдия на труда. От периода на ранната желязна епоха (XII в. пр. н. е.) бяха открити следи от две жилища, множество кръгли пещи, ями и характерна керамика, на които ще се спрем отделно.

От късния латен (V—IV в.) беше открито погребение, а от периода на първата българска държава — славянско поселение.¹

Разбира се, интензивният живот на това място е засегнал целостта на енеолитния некропол, но независимо от това повечето от погребенията бяха открити в добро състояние. Липсваха ранни погребения от периода на неолита, ранния енеолит и преходната фаза Варна. Всички открити погребения се отнасят към късния енеолит. Общо бяха разчистени 11 мъжки погребения, 6 женски, 5 детски, 3 кенотафи и 5 неопределени, липсват погребения на кърмачета и малки деца. Средната възраст на погребаните е 24 г., но нямаме индивид по-възрастен от 40—50 г., следователно това е пределната възраст, достигана от жителите на Голямо Делчево. Правеше впечатление, че преобладават гробовете на по-млади индивиди. Като се има пред вид, че гробовете на кърмачета изобщо не бяха открити, може да се предположи, че средната възраст на енеолитното население в този район е била още по-ниска. Средният ръст на мъжете е бил 1,71 м, а на жените — 1,62 м.

Макар на пръв поглед погребалният ритуал в некропола да изглежда доста унифициран (само хокери), при по-детайлно разглеждане проличават някои различия между отделните погребения, които обаче са по-скоро от ритуално, а не от социално естество.

Всички погребани лежат на лявата си страна и са ориентирани с главата на изток (16) или на югоизток (9). Само едно погребение е с различна ориентация. То принадлежи на жена на 30 до 35 г., която е положена надясно с главата на север. Тялото е също значително по-изправено от общоприетото положение на хокерите в некропола. Погребални дарове в този гроб не бяха намерени, макар че не е изключена възможността те да са лежали пред лицето, където теренът беше нарушен от по-късна яма. Ориентацията на скелета и неговото положение отговарят на ситуацията в едновременния енеолитен некропол в Девня, Варненско, където погребаните са ориентирани също с главата на север. Можем да приемем, че в нашия случай е погребана жена от племето, обитавало Черноморското крайбрежие, която може би е била омъжена в Голямо Делчево и след смъртта си е била погребана по обичая на своето племе. Това предположение се подкрепя от обстоятелството, че в селищната могила, както това вече беше споменато по-горе, бяха открити фрагменти импортна керамика тип Езерово, която произхожда също от Черноморското крайбрежие. Следователно контактите между двата микрорайона са били постоянни и интензивни.

Въпреки привидната прилика не всички хокери от некропола са положени в овалните гробни ями по един и същ начин. Проследиха се три начина на трупополагане:

Положение в гроба	% от мъжките погребения	% от женските погребения	% от детските погребения
1. Хокер, положен изцяло наляво	40	65	70
2. Хокер наляво, горната част на тялото по гърди, главата по очи	20	25	15
3. Хокер наляво, горната част от тялото по гърди, главата наляво	40	—	15
4. Хокер надясно	—	10	—

¹ Славянските материали ще бъдат публикувани отделно.

Ако приемем, че вторият и третият начин на трупополагане — по гърди и по очи, са два варианта на една и съща форма, общата картина на трупополагането в некропола е следната: при погребенията на жените и децата преобладава легналият изцяло на лявата си страна хокер, а при мъжете — погребението по очи и по гърди (60%).

При няколко погребения бяха открити доста оскъдни следи от червена боя. Тъй като тя на места бе полепнала по костите, може да се предположи, че произхожда от неорганичното багрилно вещество на дрехата на погребения. Че погребаните са били облечени в кожени или текстилни дрехи, свидетелствува погребение 8, при което долният ръб на дрехата и изрезът около деколтето са били обшити със спондилусови мъниста, които са се запазили и ни дават контурите на облеклото.

Особено място в некропола заемат погребения 17, 18 и 26, които са били посипани с въглени, но скелетът не беше обгорял. При две от тях отсъстваха каквито и да са погребални дарове. Възможно е в случая да са били погребани жертви на някаква епидемия, които по магически и хигиенни съображения са били засипани с въглени и веднага затрупани. Тъй като не е било желателно те да „отнесат“ болестта в света на мъртвите, не са им създали условия за задгробен живот — оставени са били без дарове и са били посипани с въглени. За едно от децата обаче са били положени повече грижи — сложени са два съда. Възможно е то да е умряло от някаква незаразителна болест.

Кенотафите са три. Този вид символични погребения е познат от некропола в Девня, който датира приблизително от същия период. Той свидетелствува за високо ниво на развитие на абстрактното мислене, при което е осъзната символичността на погребалните дарове и се приема възможността загиналият настрана от селището човек да може да се възползва в задгробния си живот от необходимите му вещи, ако те бъдат поставени в гроб, в който самият той отсъствува. Кенотафите могат да бъдат резултат също така на опасението, че ако не се предостави на мъртвия необходимият му инвентар и храна, то неговият дух бе се връщал да търси нужните вещи сред хората. Откриването на кенотафи вече в два енеолитни некропола в Североизточна България говори, че обичаят да се извършват символични погребения на безследно изчезнали членове от рода е бил закономерно явление за епохата си.

Интересна картина дават погребалните дарове. В некропола бяха намерени общо 50 съда и 3 капака в 23 от погребенията. Средното количество на съдовете се движи от 2 до 3 съда в погребение. Само в кенотафите се срещат 3 до 6 съда.

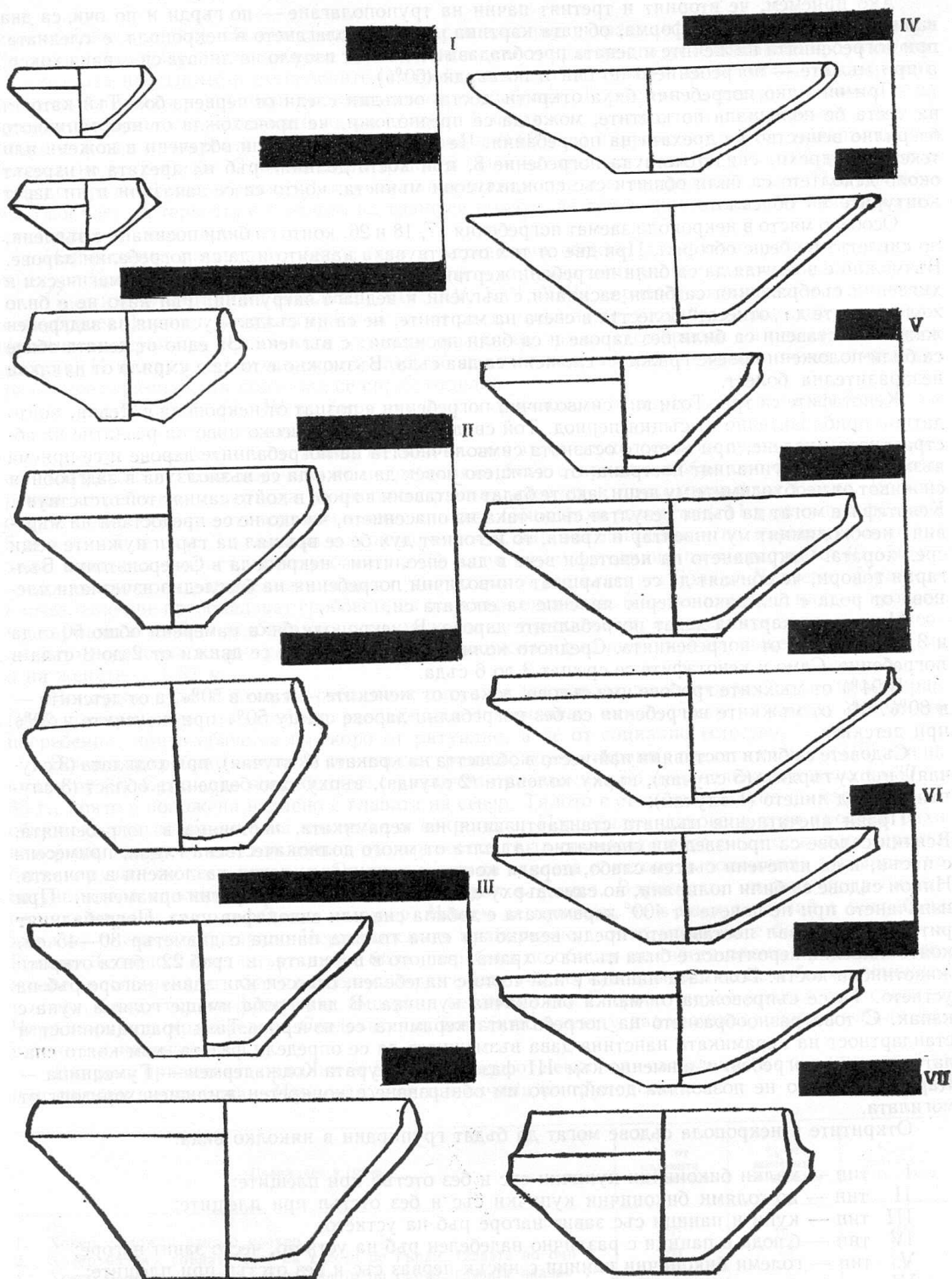
В 94% от мъжките гробове има съдове, докато от женските — само в 50%, а от детските — в 80%. 6% от мъжките погребения са без погребални дарове срещу 50% при женските и 20% при детските.

Съдовете са били поставяни най-често в областта на краката (6 случая), при ходилата (3 случая), върху гърдите (5 случая), върху колената (2 случая), върху тазо-бедрената област (3 случая) и пред лицето (1 случай).

Прави впечатление пълната стандартизация на керамиката, поставяна в погребенията. Всички съдове са произведени специално за целта от много доброкачествена глина, примесена с пясък, и са изпечени съвсем слабо, поради което се откриваха почти разложени в почвата. Някои съдове са били полирани, но само върху един имаше следи от графитни орнаменти. При изпичането при не повече от 400° керамиката е добила сив или сивокафяв цвят. Погребалният ритуал е изисквал поставянето преди всичко на една голяма паница с диаметър 30—45 см, която по всяка вероятност е била пълна с храна, защото в паницата в гроб 22 бяха открити животински кости. Голямата паница е най-често с надебелен, отвесен или завит нагоре ръб на устието. Тя се съпровожда от малка биконична купичка. В два гроба имаше голяма купа с капак. С това разнообразието на погребалната керамика се изчерпва. Тази традиционност и стандартност на керамиката наистина дава възможност да се определи фазата, към която спадат отделните погребения, а именно към III фаза на културата Коджадермен — Гумелница — Караново VI, но не позволява детайлното им обвързване с конкретен жилищен хоризонт от могилата.

Откритите в некропола съдове могат да бъдат групирани в няколко вида:

- I тип — малки биконични купички със и без отстъп при плещите;
- II тип — по-големи биконични купички със и без отстъп при плещите;
- III тип — купи и паници със завит нагоре ръб на устието;
- IV тип — блюда и паници с различно надебелен ръб на устието, често завит нагоре;
- V тип — големи биконични паници с нисък перваз със и без отстъп при плещите;
- VI тип — паници с извит навън ръб на устието със и без отстъп при плещите;
- VII тип — купи с тесен цилиндричен пръстен около прелома.

Обр. 35. Сравнителна статистическа таблица на керамичните форми от некропола по типове

В погребенията са слагани най-масово употребяваните в горните хоризонти на селищната могила керамични форми, характерни за развитата култура Коджадермен — Гумелница — Караново VI, при което са използвани съдове само от фина трапезна керамика (обр. 35). Съдове от груба керамика отсъствуват напълно, както и съдове с култово предназначение, импортирани съдове, съдове-хранилища и пр. Идолна пластика също не се среща. Обстоятелството, че в гробовете имаше само трапезна керамика, позволява да се направят някои заключения относно яврванията на енеолитния човек и неговите представи за задгробния живот. Явно е, че според него мъртвите нито произвеждат, нито си приготвяват храна в „отвъдния свят“, затова не им се предоставят съоръжения за това. Те са само консуматори на дадената им като погребален дар храна.

От своя страна отсъствието на идоли в некропола говори, че те не са играли никаква роля в погребалния ритуал. Ако изходим от доказаното напоследък обстоятелство, че при наличието на развит соларен култ идолите не са божества, а само посредници между хората и божествата, образи на умрели прадеди, персонификации на идеята за плодородието, вотивни предмети, амулети и пр., то нелогично е те в тези си функции да съпровождат умрелия, който вече няма отношение към плодородието на земята, няма защо да бъде предпазан от духове, тъй като сам се превръща в дух, а ако приживе е извършил подвизи, може дори сам да бъде канонизиран като херой. Ето защо отсъствието на идолна пластика в един енеолитен некропол не може да бъде изненадващо.

Освен керамиката в някои гробове беше открит и друг дребен погребален инвентар: кремъчни ножчета (често само фрагменти, излезли от употреба) — 3, гладилка от кост — 1, длето — 1, костена игла за коса — 1, спондилусови мъниста и мъниста от зелена шиста — само в 1 погребение, златно мънисто — 1, медна игла за коса с двойно спираловидна главичка — 1, медно шило — 1, 2 медни клина и една медна клиновидна бравда. Медните предмети бяха открити в мъжки гробове. Освен медните оръдия на труда и няколко фрагменти от кремъци и гладилки в некропола отсъствуваше целият комплекс от оръдия на труда, познат от селищната могила. Тези наблюдения навеждат на мисълта, че оръдията на труда в Голямо Делчево не са били лична собственост, а са принадлежали на семейството (семейна собственост), както това е до днес у редица народи, но по-ценните медни предмети и украшения са били лична собственост и съпровождат мъртвите дори в задгробния им живот. Малките ножчета от кремък, гладилките, иглите, шилата и пр. са били по всяка вероятност също лична собственост. Следователно през периода на късния енеолит у нас се наблюдават две форми на собственост върху оръдията на труда и предметите: 1) лична — разпространяваща се върху медните предмети, украшенията и личния инвентар, т. е. предмети с по-висока стойност или с индивидуална роля; 2) семейна — разпространяваща се върху масовия инвентар (мотики, брадви, сърпове и пр.).

От сравненията на отделните погребения от некропола при Голямо Делчево (вж. сравн. табл.) се вижда, че в поселението е господствувал родово-общинен строй с почти равностойно положение на всички членове на рода. Минимално предимство в икономическо отношение са имали мъжете, тъй като са имали по-голям достъп до произведенията на металургията и са притежавали медни предмети като лична собственост. Мъжете са били и тези, които се използвали по-често украшенията — единственото златно мънисто, както и иглата с двойна спираловидна глава са намерени при мъже. Последното обстоятелство би могло да произтича от съществуването на матрилинейна брачна организация, при която мъжете са избиращите, а жените избиращите, и следователно мъжете имат повече основание да носят украшения. Разбира се, това не е единственото възможно обяснение на въпроса, тъй като в некропола край Девня въпреки подчертано патриархалната организация на племето пак мъже са най-честите носители на украшения. Възможно е обаче тази древна традиция да се е запазила и по време на прехода към патриархални отношения, при което да е получила ново съдържание.

От казаното дотук се вижда какво голямо значение за праисторията на Североизточна България има сравнението между почти едновременните енеолитни некрополи в Голямо Делчево и Девня, толкова повече, че те дават представа за религиозните схващания на енеолитните жители на два съседни микрорайона. Това сравнение обаче не е в полза на Голямо Делчево. Неговият некропол дава представа за традиционализма и относителното изоставане в икономическо и социално отношение на планинския хинтерланд в сравнение с Черноморското крайбрежие. Причините за тази разлика трябва да се търсят в бързото развитие на ранната металургия, която дава чувствително отражение върху социално-икономическите условия на централните, които под една или друга форма участвуват в разпределянето на медта. Медта значително издига техния жизнен стандарт в сравнение с останалите територии. За Североизточна България такъв център са наколните жилища в системата на Варненските езера. Голямото богатство на мед личи от наситеността на Девненския некропол с медни изделия, в сравнение с който

Сравнителна таблица на погребенията от енеолитния некропол при Голямо Делчево

Гроб №	Пол	Ориентация	Положение	Съдове			Местоположение на съдовете	Други находки	Опечетаване	Възраст години	Дължина на скелета
				големи	малки	всичко					
1	м	и	хокер наляво	1	1	2	върху гърдите	стрела. 2 кремъка	червена охра	13-15	1,30
2	ж	и	хокер по очи и по гърди	1	1	2	при колената	гладилка, длето, кремък	чакъл	25-38	?
3	м	и	хокер наляво по гърди	1	1	2	при петите	—	—	18-20	?
4	м	и	хокер наляво	1	1	2	—	—	—	25-30	1,76
5	м	и	хокер наляво	1	1	2	върху гърдите	гладилка	—	30-40	1,72
6	?	и	хокер наляво	2	1	3	при краката	спондилус мърнста	—	—	1,70
7	дете	и	хокер наляво по гърди	1	2	2	при стъпалата	—	червена охра	7-8	?
8	м	и	полухокер наляво	1	1	2	—	—	—	10-12	1,12
9	м	и	хокер наляво по очи	1	1	2	—	—	—	30-32	1,65
10	ж	сев.	хокер наляво по очи и гърди	1*	1	2	при краката	—	—	30-35	1,59
11	м	и	хокер наляво	2+к	3+к	5+к	—	—	—	?	?
12	кенотаф	?	хокер наляво	1	2	3	до лицето	—	—	—	—
13	?	и	хокер наляво	1	1	2	—	—	червена охра	18-20	?
14	ж	и	хокер наляво	1	1	2	—	—	—	?	9
15	кенотаф	?	хокер наляво	2+к	1	3	—	—	—	—	—
16	?	и	хокер наляво по гърди	1	1	2	—	—	—	11-12	?
17	дете	ю-и	хокер наляво по очи и гърди	1	1	2	при краката	костен връх от стрела	—	18-20	?
18	ж	ю-и	хокер наляво по очи и гърди	1	1	2	върху тялото	животински кости и зъб	—	?	?
19	?	ю-и	хокер наляво	1	2	3	при краката	—	—	45-50	1,65
20	ж	и	хокер наляво	2	1	3	при краката	—	—	9-10	0,96
21	дете	ю-и	хокер наляво по гърди	1	1	2	върху таза	—	—	35-40	1,75
22	м	и	хокер наляво по очи	1	1	2	върху таза	мел. клин	—	6-7	0,80
23	дете	ю-и	хокер наляво по очи и гърди	1	3	4	при корема и краката	мел. клин и шило, златно мърнсто	червена охра	25-30	1,80
24	м	и	хокер наляво	1	1	2	върху таза	—	—	30-35	?
25	м	ю-и	хокер наляво	1	1	2	върху таза	—	—	10	?
26	дете	ю-и	хокер наляво	1	1	2	върху таза	—	—	40-50	?
27	ж	ю-и	хокер наляво	1	1	2	върху таза	—	—	—	—
28	ж	средновековно погребение	хокер наляво	2	2	4	при краката	мел. кл. брадва	червено опечетаване	30-40	?
29	м	ю-и	хокер наляво	1	1	2	върху таза	рог и чукалка	червена охра	?	?
30	кенотаф	и	хокер наляво	1	1	2	върху таза	медшило и игла за коса	червена охра	?	?
31	?	и	хокер наляво	1	1	2	върху таза	—	—	?	?
Всичко:				32+к	18	50+к	2 клина 1 брадва мел. 2 шила 1 игла	—	—	≈ 24,1 г.	—

* Катак.

трите медни оръдия на труда от некропола в Голямо Делчево са само слаб отзвук. Тук само 10% от гробовете съдържат мед, докато в Девня този процент е 60.

Революционизиращото влияние на металургията все още не е засегнало така дълбоко обществените отношения в Голямо Делчево, както това личи в Девня, където погребенията дават представа за икономическата сила на мъжа. Старата социална структура, при която всички са равни поради еднаквото им положение в недиференцираното земеделско-скотовъдно производство, запазва в Голямо Делчево характера си въпреки наличието на неголямо количество медни предмети в ръцете на мъжете. Това количество е все още недостатъчно, за да доведе до съществени качествени, структурни изменения в характера на общественно-икономическата организация, както това вече е станало в Девня.

Сравнението на двата некропола ни дава данни за една от най-ранните прояви на неравномерно развитие на сравнително близки територии — един икономически феномен, комуто предстои да играе важна роля през всички следващи исторически епохи.

Направените в Голямо Делчево наблюдения се потвърждават и от характера на другите едновременно късноенеолитни погребения от Североизточна България — Кубрат,² Русе,³ Виница,⁴ Лиляк⁵ и др.

ОПИСАНИЕ НА ЕНЕОЛИТНИЯ НЕКРОПОЛ

Г р о б 1 (табл. 111 и 112). Момче на 13—14 г. Хокер наляво, главата на изток. Добре запазен скелет, положен на лявата си страна със свити в лакътя ръце, със сложени една в друга длани пред лицето. Частично запазените крака са свити в коленете; десният — бедрената кост водоравно свита под ъгъл 30° в коляното; левият по-остро свит, колената по посока към лактите. Стъпалата и долната част на краката — разрушени. Върху коремната и гръдната област са сложени два съда: голямо блюдо с диаметър 31 см; малка биконична купичка с диаметър 9,3 см. Под голямата паница бяха намерени връх от костена стрела и два фрагмента от кремъчни ножове. *Инвентар на погребението*: 1. Голяма паница със завит нагоре, леко надебелен ръб на устието, конусовидна долна част и равно дъно. Сивочерна полирана повърхност (табл. 111 : 5; 112 : 5); 2. Биконична паничка с отстъп при плещите и леко издути стени на долната част. Вдълбнато дъно. Добре огладена повърхност със следи от политура, сега изцяло опаднала. Имала е тъмнокафяв цвят. Глината е кафява, ронлива, с примеси от пясък (табл. 111 : 1; 112 : 2); 3. Връх от вретеновидна стрела с квадратно напречно сечение. Задният край е изострен, отчупен при върха. Предният край е по-къс, с конусовидно заостряне. Гладка сиво-жълта повърхност, с успоредни следи от изглаждането. Кост. Височина 3,9 см (табл. 111 : 2; 112 : 1); 4. Фрагмент от кремъчен нож с трапецовидно напречно сечение. Ретуш по двата режещи ръба. Тилната и челната част са отчупени. Сивокафяв цвят. Височина 4,4 см (табл. 111 : 4; 112 : 3); 5. Фрагмент от едностранна кремъчна пила-острие. Режещият ръб е назъбено ретуширан, особено добре е оформен острият край на оръдието. Тилната част липсва. Восьчен цвят. Височина 5,6 см (табл. 111 : 3; 112 : 4). Общата дължина на запазената част на погребението е 0,75 м. Вероятна дължина на скелета 1,30/1,40 м.

Г р о б 2 (табл. 111 и 112). Жена на 25—38 г. Хокер наляво, липсващата глава на изток. Частично запазено погребение, разрушено от по-късен изкоп. Запазени са само тазът и свитите в колената под остри ъгли крака. Над бедрените кости при коремната област е била сложена паница със завит нагоре и навътре ръб на устието с диаметър 30 см (табл. 112 : 7). Дължината на урната 0,90 м. Прави впечатление масивността на костите.

Г р о б 3 (табл. 112 и 113). Мъж на 18—20 г. Хокер по очи, главата на изток. Добре запазен скелет, черепът и горната част на тялото положени по очи и по гърди, ръцете свити в лакътя под гърдите. Краката, силно разрушени при орането, са свити в колената и положени наляво. Върху тях е сложено голямо блюдо с леко извит нагоре надебелен ръб на устието (табл. 113 : 6). Около цялото погребение бяха намерени разпръснати множество малки, обли кварцови речни камъчета. Общо запазена дължина на погребението 1,00 м. Вероятна дължина на скелета 1,55 м.

Г р о б 4 (табл. 113 и 115). Мъж на 25—30 г. Хокер наляво, главата на изток. Сравнително добре запазеният скелет е прерязан от по-късен изкоп. Черепът е наляво, сгънатите в лактите

² В. Миков. Селищната могила при с. Балбунар (Кубрат). — ИБАИ, IV, 1926—1927, с. 283—285.

³ Г. Георгиев, Д. Ангелов. Цит. съч., с. 184—186.

⁴ А. Радунчева. Виница. Разкопки и проучвания, VI, 1976 г. (под печат).

⁵ Д. Овчаров. Енеолитен некропол до с. Лиляк, Търговишко. — Археология, 1963, кн. 1, с. 53—56.

ръце са били сложени пред лицето. Краката са свити в колената, както следва: десният — силно свит, коляното под нивото на таза; левият под остър ъгъл 25° , коляното е на нивото на таза. От положението на краката може да се съди, че погребеният е бил сложен в гроба по гърди. Върху коремната област над колената са били поставени един в друг два съда, сега само частично запазени. Инвентар на погребението: 1. Голямо блюдо с елипсоидно надебелен ръб на устието с диаметър 45 см (табл. 115 : 3); 2. Биконична купичка с неправилна форма, остър отстъп в областта на плещите и заоблени стени на долната конусовидна част, вдлъбнато дънце, сивочерна матова повърхност. Зле изпечена глина. Диаметър 11,9 см (табл. 113 : 1; 115 : 1). Обща дължина на погребението 0,96 м. Вероятна дължина на скелета 1,76 м.

Г р о б 5 (табл. 114 и 115). Мъж на 30—40 г. Хокер наляво, главата на изток. Добре запазен скелет, ръцете свити в лактите. Сложените една в друга длани са пред лицето. Гръдният кош лежи върху ръцете. Десният крак, силно свит в коляното, опира в лакътя на дясната ръка. Другият е свит под прав ъгъл и коляното остава на нивото на таза. Върху долната част на краката, с дъното нагоре, е похлупена голяма паница с диаметър 40 см. Пред коляното на долния крак е положена малка биконична купичка с диаметър 10,4 см. До паничката костена гладилка, кремък и каменно длето. *Инвентар на погребението*: 1. Голяма биконична паница с нисък перваз, долна конусовидна част и вдлъбнато дъно. Сивокафява полирана повърхност (табл. 114 : 4; 115 : 4); 2. Биконична паница с остър отстъп при плещите и леко изпъкнали стени на долната конусовидна част, сивочерна песъчлива повърхност. Зле изпечена глина (табл. 114 : 5; 115 : 7). Малко каменно длето с калъпеста форма, несиметричен надлъжен профил и полукръгло напречно сечение. Заоблен работен ръб, леко притъпен. Слабо очукана тилна част. Гладка повърхност. Сива шиста с бели жилки. Височина 2,9 см (табл. 114 : 1, 5); 4. Корубеста костена гладилка с добре полирани стени. Дължина 6,1 см (табл. 113 : 2; 115 : 2); 5. Кремъчна пластинка — част от кремъчен нож с трапецовидно напречно сечение. Назъбени при употреба режещи ръбове (табл. 115 : 6). Обща дължина на погребението 1,20 м. Вероятна дължина на скелета 1,72 м.

Г р о б 6 (табл. 114 и 117). Хокер наляво, главата на изток. Силно разложен скелет, запазени са само следи от черепа и ръцете, които са били свити в лактите и сложени пред лицето. Краката силно свити в колената, към лактите. Върху стъпалата са поставени един в друг три съда, твърде разложени поради лошото изпичане. *Инвентар на погребението*: 1. Голяма паница с отвесен перваз, леко надебелена откъм външната си страна, така че създава впечатление на завит навътре ръб на устието. Плоско дъно. Сивочерна песъчлива повърхност. Диаметър 33 см (табл. 116 : 6, 115 : 8); 2. По-малко блюдо с леко надебелен непрофилиран ръб с диаметър 23 см (табл. 117 : 5); 3. Малка биконична купичка с отстъп в областта на плещите, леко изпъкнали стени на долната част и вдлъбнато дъно. Сива песъчлива повърхност. Диаметър 8,6 см (табл. 114 : 3; 117 : 1); 4. Кремъчно ножче — фрагмент, трапецовидно напречно сечение, без следи от употреба (табл. 114 : 2). Обща дължина на погребението 1,27 м. Вероятна дължина на скелета 1,70 м.

Г р о б 7 (табл. 116 и 117). Дете на 7—8 г. Хокер наляво, главата на изток. Силно разложен скелет, само следи от костите на краката, таза, ръката и челюста. Върху горната част на тялото е захлупена голяма паница с дъното нагоре и диаметър 45 см, която закрива по-голямата част от скелета. Под паницата е намерена костена гладилка (табл. 116 : 1) и биконична паничка с диаметър 12,2 см (табл. 116 : 3; 117 : 2). *Инвентар на погребението*: 1. Голяма паница с извит навън перваз, лек отстъп при плещите, конусовидна долна част и плоско дъно (табл. 116 : 2; 117 : 4); 2. Биконична паница с изтеглен навън остър прелом и плоско дъно. Сивочерна небрежно полирана повърхност (табл. 116 : 3; 117 : 2); 3. Гладилка-длето (?) от еленов рог с два заострени края. Изцяло полирана повърхност. Дължина 11,2 см (табл. 116 : 1). Дължина на запазената част на цялото погребение 0,87 м.

Г р о б 8 (табл. 116 и 117). Момче на 10—12 г. Хокер наляво, главата на изток. Много добре запазен скелет, положен изцяло наляво. Ръцете свити в лактите и дланите, сложени една в друга под лицето на черепа. Краката свити под прав ъгъл по отношение на гръбнака и в остър ъгъл в колената. При краката са поставени две съдчета (табл. 116 : 6, 7). Полата на дрехата и изреза на деколтето са маркирани със спондилусови маниста (табл. 116 : 4).

Г р о б 9 (табл. 118 и 119). Мъж на 30—35 г. Хокер наляво, главата на изток. Много добре запазен скелет. Черепът е наляво, но горната част на трупа е положена по гърди. Ръцете са свити в лактите и дланите са сложени под брадата. Краката са наляво, силно свити в колената, които излизат под лактите, стъпалата са под таза. Под и отчасти върху стъпалата са сложени: голяма паница със завит навътре перваз, долна, конусовидна част и умбовидно дъно; диаметър 45 см (табл. 118 : 1; 117 : 3). До нея зад таза се намира друга подобна паница, която е била толкова зле изпечена, че се е разпаднала в пръстта. Диаметър 45 см. Обща дължина на погребението 1,30 м. Вероятна дължина на скелета 1,65 м.

Г р о б 10 (табл. 118 и 119). Жена на 30—35 г. Хокер надясно, главата на север. Черепът, дланите и колената му, както и евентуалната керамика, която при погребенията, ориентирани на север, се намира зад, пред или до главата (вж. Девня), са пресечени от по-късен изкоп. Тялото е положено надясно, ръцете свити в лактите, като едната длан е била вероятно пред лицето, а другата под челюстта. Костите в областта на таза са частично дислокирани от по-късни изкопни работи. Краката са свити под тъп ъгъл към таза и под остър в колената, така че стъпалата са в една линия с таза. Обща дължина на погребението 1,14 м. Вероятна дължина на скелета 1,59 м.

Г р о б 11 (табл. 119 и 120). Мъж. Хокер почти по лице, главата на изток. Много добре запазен скелет. Черепът е бил положен почти по лице, вследствие на което силно се е деформирал, а челюстите частично са се дислокирали. Гръдният кош е положен също „по гърди“, като лявата ръка, свита в лакътя, лежи пред гърдите, дланта пред лицето (т. е. под черепа), а дясната ръка силно свита в лакътя в долната си част е успоредна на долната част на лявата. Краката са наляво, силно свити в колената, успоредни. Върху коремната област е сложена купа с висока, леко наклонена навътре шийка, рязък отстъп при плещите, долна конусовидна част и плоско дъно. Заобленият прелом е украсен с една малка пъпка и къси отвесни плитки канелюри. Сивокафява матова огладена повърхност, диаметър 25 см (табл. 119 : 4; 120 : 5). Върху стъпалата са поставени: 1. Куполовиден капак, свързан чрез рязък отстъп с цилиндричния перваз. Сивочерна леко полирана повърхност. Диаметър 27 см (табл. 119 : 3; 120 : 4); 2. Малка биконична купичка с остър отстъп при плещите и равно дъно. Диаметър 13 см (табл. 119 : 1; 120 : 2). Голяма паница с отвесен перваз и силен отстъп над плещите с диаметър 31 см (табл. 119 : 2; 120 : 3). Обща дължина на погребение 1,00 м. Вероятна дължина на скелета 1,70 м.

Г р о б 12 (табл. 120 и 122). Кенотаф. Скелет отсъства. В неголяма яма с размери 70×80 см са поставени с устията нагоре един до друг и един върху друг шест съда, твърде лошо изпечени: 1. Биконична паница с отвесен ръб на устието и вдлъбнато дъно. Сива, матова, полирана повърхност. Диаметър 12 см (табл. 120 : 1; 122 : 2); 2. Паничка, твърде зле запазена, за да може да се каже нещо по-точно за нея; 3. Биконична купа с остър отстъп при почти хоризонталните плещи и изпъкнали стени на долната част. Вдлъбнато дъно. Сивокафява пясъчлива повърхност. Диаметър 10,8 см (табл. 123 : 2); 4. Биконична паница с отвесен ръб на устието на вдлъбнато дъно. Сивоматова полирана повърхност. Диаметър 14,2 см (табл. 120 : 8; 122 : 1); 5. Куполовиден капак с плоска, леко хлътнала пъпка вместо дръжка на върха. Леко прибран навътре перваз, разделен на две от дълбока хоризонтална рязка. Сивочерна матова повърхност. Диаметър 14,7 см (табл. 120 : 7; 122 : 3); 6. В един от съдовете е намерена: биконична купа с тесен цилиндричен пояс около прелома и хиперболично извити стени на долната част. Плоско дъно. Сивокафява пясъчлива повърхност. Зле изпечена глина. Диаметър 15,2 см (табл. 120 : 6; 122 : 4).

Г р о б 13 (табл. 117 и 121). Само следи от погребение, ориентирано с главата на изток. Запазени са само части от черепа и челюстта и двете свити в лактите под остър ъгъл ръце, дланите една в друга сложени пред лицето. Запазена дължина на погребението 45 см.

Г р о б 14 (табл. 121 и 122). Жена на 18—20 г. Гробът е твърде плитък, поради което скелетът е зле запазен. Главата ориентирана на изток. Хокер наляво. Дясната половина на черепа липсва, ръцете са силно свити в лактите, дланите поставени под челюстта. Гръбнакът има подчертана есовидност, краката лежат успоредно свити в колената под остър ъгъл със стъпала, прибрани към таза. Единственият дар е груб кремъчен отломък, намерен зад гръдния кош. Върху костите на краката и таза има следи от червена боя. Обща дължина на погребението 1,20 м. Вероятна дължина на скелета 1,70 м.

Г р о б 15 (табл. 121 и 122). Кенотаф. Скелетът липсва. В яма с размери 0,97×1,94 м са поставени три съда: 1. Паница с отвесен перваз и извит навън ръб на устието с диаметър 28 см (табл. 122 : 7); 2. Биконична купа с леко извит навън ръб на устието и тесен цилиндрично оформен пояс на мястото на прелома с диаметър 18 см (табл. 113, 3; 122, 6); 3. Куполовиден капак с отвесен перваз с три хоризонтални канелюри. Много зле изпечена керамика с диаметър 20 см (табл. 122 : 5).

Г р о б 16 (табл. 123). Само следи от погребение. Запазена част от черепа и върху гръдния кош следи от съд.

Г р о б 17 (табл. 123 и 122). Дете на 11—12 г. Ориентиран с глава към югоизток. Частично запазен, повредени са само горните части на скелета при оране. Черепът наляво, гръдният кош частично по гърди. Дясната ръка силно свита в лакътя с длан под челюстта, лявата свита в лакътя, остава под гръдния кош. Краката са свити под остър ъгъл в колената и са доближени до лактите. Под гърдите и лицето са сложени два съда: 1. Голяма конусовидна паница с леко завит нагоре уплътнен ръб на устието и равно дъно. Сивочерна, матова повърхност, с диаметър 25,5 см (табл. 122 : 9; 123 : 3); 2. Малка биконична паничка с изтеглен навън ръб на устието и плоско дъно. Сивочерна пясъчлива повърхност с диаметър 12 см (табл. 122 : 8; 123 : 1). Върху

костите на скелета, особено върху ръцете и краката личат черни петна. Обща дължина на погребението 68 см. Вероятна дължина на скелета 1,20 м

Г р о б 18 (табл. 124 и 125). Жена на 18—20 г. Частично запазен скелет. Главата ориентирана на югоизток. Хокер наляво, по лице. Черепът е поставен силно извит назад, така че лежи върху брадата, при това е обърнат леко наляво, докато гръдният кош е положен наляво и частично „по гърди“. Дясната ръка е силно свита в лакътя с длан под черепа, лявата ръка е изправена и минава късо под гръдния кош, между лакътя над ръката и коляното на левия крак. При дланта има следи от червена боя. Краката са наляво, левият е силно свит под прав ъгъл, като долната част на крака се издига нагоре — вероятно е била легнала върху страничния ръб на гробната яма. Фрагмент от кремъчно ножче се намира в областта на кръста. Върху целия скелет от врата до колената има следи от въглени с по-големи и по-малки размери, но самите кости никъде не са обгорени. Вероятно трупът е бил засипан по ритуални причини с жар, която е била веднага затрупана, така че не е могла да образува пепел, нито да обгори костите. Тъй като около трупа липсват дарове, би могло да се предположи, че става дума за умрял по време на епидемия, като жарта е била използвана като примитивно предпазно средство срещу разпространението на епидемията.

Г р о б 19. Разрушена пещ, върху мазилките на която има следи от погребение. Запазени части от черепа са ориентирани на югоизток. Личи плешката и горната част от дясната ръка. Погребението е напълно разбъркано. Запазена дължина 35 см.

Г р о б 20 (табл. 124, 125). Жена на 45—50 г. Хокер наляво, ориентиран с главата на изток. Силно разложен скелет. Запазени са само по-едриите кости на черепа. Двете ръце са свити успоредно под остър ъгъл в лактите със сложени пред лицето длани. Между ребрата на скелета, в долната част на гръдния кош към коремната област, беше намерен връх от вретеновидна стрела (табл. 124 : 1). Бедрените кости са успоредно свити под прав ъгъл по отношение на гръбнака и под остър ъгъл в колената. Върху свитите крака са положени три съда : 1. Голяма биконична паница с отвесен ръб на устието и равно дъно. Сивочерна полирана повърхност. Диаметър 42 см (табл. 124 : 5; 125 : 4); 2. Биконична паничка с отстъп при плещите, леко изпъкнало, издути стени на долната част и вдлъбнато дъно. Добре огладена повърхност със следи от полиране. Тъмнокافяв цвят. Зле изпечена ронлива керамика. Диаметър 10,8 см (табл. 124 : 2; 125 : 1); 3. Биконична паничка с отстъп при плещите, украсен едностранно с езичест израстък. Плоско дъно. Сива песъчлива повърхност. Диаметър 10 см (табл. 124 : 3; 125 : 2). Обща дължина на погребението 1,12 м. Вероятна дължина на скелета 1,65 м.

Г р о б 21 (табл. 124 и 125). Дете на 9—10 г. Сравнително добре запазен скелет. Хокер наляво, ориентиран с главата на югоизток. Черепът и цялото тяло са сложени наляво, ръцете са силно свити в лактите, дланите пред лицето. Краката са успоредно свити под прав ъгъл по отношение на гръбнака и под остър ъгъл в колената. Върху коремната област има сложени две паници една в друга : 1. Голяма паница с отвесен ръб на устието, остър прелом и долна конусовидна част с плоско дъно, кафява, песъчлива повърхност. Диаметър 31,5 см; 2. Паница с отвесен перваз, леко издаден навън прелом, долна конусовидна част и плоско дъно. Сивокафява песъчлива повърхност. Диаметър 20,3 см (табл. 124 : 4; 125 : 3). 3. Върху долната част на краката има сложена друга паница, силно разложена, с диаметър 25 см. Обща дължина на погребението 96 см. Вероятна дължина на скелета 1,50 м.

Г р о б 22 (табл. 125 и 126). Мъж на 35—40 г. Сравнително добре запазен скелет. Хокер наляво, ориентиран с главата на изток. Черепът лежи наляво със силно извита нагоре брада, трупът е сложен „по гърди“, лявата ръка свита пред гърдите, дясната — опъната по дължината на тялото. Краката са свити така силно, че колената лежат в коремната област. Върху свитите крака са положени две паници : 1. Голяма паница с отвесен перваз, долна конусовидна част и плоско дъно. Сива, леко полирана повърхност. Диаметър 34,5 см (табл. 125 : 6; 126 : 7); 2. Биконична паничка с отвесно профилиран ръб на устието, отстъп при плещите и равно дъно. Диаметър 9,6 см (табл. 125 : 5; 126 : 1). В голямата паница се намери една кост от животно, а от лявата страна на погребението — зъб от едър добитък. Обща дължина на погребението 1,05 м. Вероятна дължина на скелета 1,75 м.

Г р о б 23 (табл. 111 и 127). Дете на 6 г. Хокерно погребение, значително разрушено от оранта, със силно разложен скелет. Хокер наляво. Главата ориентирана на изток, положена с очи към изток, опряна на брадата. Пред лицето са кръстосани двете ръчички, горната част на трупа е легнала по гърди. Крачетата са силно свити в колената. Върху таза има паница с леко извит навън перваз с диаметър 25 см. Общата дължина на погребението 54 см. Вероятна дължина на скелета 0,80 см.

Г р о б 24 (табл. 126 и 127). Под гроб 2 на значителна дълбочина (1,80), непосредствено до гроб 8 беше открито ново погребение. Мъж на 25—30 г. Хокер наляво, ориентация на главата на изток. Изцяло запазен скелет. Черепът е сложен наляво, двете ръце свити в лактите са

сложени с дланите пред лицето. Краката са силно свити в колената, които достигат лактите. Върху коремната област са поставени: 1. Биконична купа с вдлъбнато дъно, сивокафява полирана повърхност. Диаметър 28 см (табл. 126 : 3; 127 : 4); 2. Малка купа с подчертан отстъп при плещите, значително изтеглен навън прелом и равно дъно. Сивочерна матова повърхност. Диаметър 12 см (табл. 126 : 2; 127 : 1); 3. Конусовидна паница с извит навън перваз, отстъп при плещите, долна конусовидна част и плоско дъно. Сивочерна матова повърхност. Диаметър 37 см (табл. 126 : 8; 127 : 2). На дъното на голямата паница беше намерен 1 см дебел пласт червена боя. Обща дължина на погребението 1,10 м. Вероятна дължина на скелета 1,80 м.

Г р о б 25 (табл. 126 и 127). Мъж на 30—35 г. Хокер наляво, ориентирана глава на югоизток. Добре запазен скелет, положен на страна. Ръцете са свити под остър ъгъл в лактите с длани пред лицето. Дясната ръка е с разперени пръсти, краката са свити в тазобедрената става под прав ъгъл, а в колената — под остър. Костите на стъпалата са разрушени и разместени. Върху таза е поставено голямо блюдо. Диаметър 50 см със завит навътре ръб на устието, дъно с малък жлеб. Върху нея е поставена друга по-малка паничка с диаметър 10 см. Под голямата паница е бил сложен меден клин (чиято тилна част остава вън от съда) и медна игла, а под главата златно мънисто. *Инвентар на погребението*: 1. Меден клин с правоъгълно напречно сечение, симетричен надлъжен профил и удължено тяло, стесняващо се по посока на острието. Плоска тилна част. Височина 12 см (табл. 126 : 4; 127 : 5); 2. Медно шило с правоъгълно напречно сечение в горния край и кръгло при удълженото острие. Височина 7,9 см (табл. 126 : 5); 3. Златно мънисто—дебелина на пластинката 0,5 мм. Мънистото е направено от златна лента, широка 1,3 мм, двата ѝ края са заоблени и леко изтънени. Пластинката е била навита върху тръбовиден предмет. Дължина 1 см, диаметър 0,4 см (табл. 126 : 6; 127 : 6). Запазена дължина на погребението 93 см.

Г р о б 26 (табл. 127 и 128). Дете около 10 г. Хокер наляво. Главата на югоизток. Черепът е почти унищожен, запазена е обаче долната челюст. Ръцете са свити в лактите под остър ъгъл, а дланите са разположени пред лицевата част на черепа. Краката са свити под остър ъгъл така, че колената опират в лактите. Костите на краката, ребрата и около лактите са черно оцветени. Вероятно от обгаряне. Може би върху трупа да е пален огън (дезинфекция при заразна болест). Находки липсват. Дължина на погребението 0,58 м. За отбелязване е, че при всички скелети с обгаряне липсват находки.

Г р о б 27 (табл. 127 и 128). Жена на 40—50 г. Хокер наляво. Глава е ориентирана на югоизток. Черепът е силно разрушен, но челюстта е запазена. Ръцете са свити в лактите към лицето и остават под голямата паница, сложена върху тях и гръдния кош. Тазът остава под втората паница. Краката са свити под остър ъгъл към гръдния кош, като стъпалата им остават под втората паница. Обща дължина на погребението 1,00 м. Инвентарът се състои от две паници — първата с диаметър 33 см, втората е с очертан перваз и диаметър 30 см. В нея беше открита костена игла за коса, завършваща със сърцевидно разширение, пробито в средата с малка дупка с диаметър 0,5 см. Запазена дължина на иглата 13,8 см (табл. 121 : 3).

Г р о б 29 (табл. 128 и 139). Мъж на 30—40 г. Хокер наляво, главата е ориентирана на югоизток. Скелетът е относително добре запазен. Черепът лежи наляво. Пред лицевата му част са разположени дланите на свитите в лакътя ръце. В една от дланите (лявата) е била сложена дървена дръжка на медно оръдие (клиновидна брадва) с разширено острие, която беше открита вън от дланите му пред лицето. Дръжката не е била по-дълга от 25—30 см. Краката са свити спрямо дъговидно извития гръбнак почти под прав ъгъл, а в колената под остър, така че петите са разположени на 10 см под таза. Върху долната част на краката са поставени две големи паници. *Инвентар на погребението*: 1. Голяма паница с извит навън перваз, отстъп при плещите, долна конусовидна част и равно дъно с умбо. Сивокафява полирана повърхност, от вътрешната страна съдът е украсен с линеен графитен орнамент, образуващ псевдосвастика. Диаметър 41 см (табл. 128 : 2; 129 : 4); 2. Биконична паница с отвесен ръб на устието, изтеглен навън прелом и равно дъно. Сива полирана повърхност. Диаметър 26 см (табл. 128 : 5; 129 : 3); 3. Клиновидна медна брадва без дупка, с тяло, разширяващо се по посока на дъговидното острие. Правоъгълно сечение, плоска тилна част. Дължина 14 см (табл. 128 : 1; 129 : 1). Пръстта около и под скелета е оцветена с червена боя и се откриха и няколко въгленчета. Следи от червена боя бяха открити и върху бедрените кости. Червеното оцветяване вероятно произхожда от боята по дрехите на погребения. Обща дължина на погребението 1,30 м.

Г р о б 30. Кенотаф. Той представлява голяма, много зле запазена паница, чиято форма не може да се възстанови, върху която е поставен голям еленов рог със следи от обработка — отрязани са разклоненията. До тях има голям камък-чукалка. Около инвентара — петна от обилно разпръсната червена боя.

Г р о б 31 (табл. 129). Почти напълно разложен скелет, от който са запазени само няколко кости, вероятно от краката. До и върху тях е разположена силно фрагментирана паница с

диаметър 43 см (табл. 129 : 7), а под нея — малка биконична купичка (табл. 129 : 2). При раздигането на гроба, под паницата бяха открити : 1. Медна игла за коса с двойно спираловидно навита главичка. Иглата има в горния си край правоъгълно сечение, а в долния — кръгло. От едната страна при спиралата има следи от оцветяване с охра. Дължина 13,4 см (табл. 128 : 4; 129 : 6); 2. Двустранно медно шило с кръгло напречно сечение и тънки остриета и от двата края. Дължина 13,2 см (табл. 128 : 3; 129 : 5).

РАННОХАЛЩАТСКИ ХОРИЗОНТ ОТ ГОЛЯМО ДЕЛЧЕВО

При проучването на енеолитния некропол, разположен на първата незаливна тераса, се натъкнахме, както вече беше отбелязано, на следи от две раннохалщатски жилища. Техните останки във вид на силно раздробени мазилки, равномерно разпръснати в чернозема, образуваха две почти правоъгълни петна с размери 5×8 и 7×9 м. Проучването на тези петна не даде никакви по-точни данни за архитектурата на жилищата, тъй като те бяха разположени в самата днешна повърхностна почва и до 20 см под нея, т. е. на една дълбочина, която непрекъснато е била преоравана. И при двете жилища обаче имаше добра вертикална стратиграфия. Жилище 1 покриваше гроб 3, а жилище 2 — гроб 13 от енеолитния некропол (обр. 34).

На много места от терасата обаче се натъкнахме на кръгли халщатски пещи, които са били до 20—25 см вкопани в земята и затова са се запазили по-добре. Край най-добре запазената пещ беше открита *in situ* халщатска купа, която даде възможност да бъдат добре датирани и останалите обекти (обр. 36 : 2). Пещта представляваше правилен кръг с диаметър в основата си 0,80 м и запазена височина на стените 10—12 см.

Подът на пещта беше измазан направо върху дъното на плитката яма с 10 см дебел пласт глина, който преминаваше без никакво прекъсване в стените. До запазената височина следи от пръчки или други помощни елементи за изграждането на свода не се откриха. Обаче свод е имало, защото неговите останки бяха намерени рухнали в пещта. Подът и цялата пещ отвътре са били добре огладени (обр. 36 : 2). До самия външен ръб на пещта беше открита малка биконична паница с диаметър 20 см (обр. 36 : 2), с груба пясъчлива повърхност. Вероятно известна част от откритите на първата тераса ями, които бяха запълнени предимно с преотложени енеолитни материали, се отнасят към халщатското поселение.

В една подобна плитка яма край деструкцията на жилище 1 бяха открити натрупани един върху друг и силно натрошени три съда — букел-урна, кана с висока дръжка и паница със завит навътре, торквиран ръб на устието (табл. 130 : 1, 3, 4; 131 : 1, 3, 4), а до тях комбинирано костено оръдие — шило-длето (табл. 130 : 5).

В някои от другите ями бяха открити фрагменти шампована керамика (табл. 130 : 6; 131 : 2). Разположението на халщатското поселение на първата незаливна речна тераса беше сходно с положението на останалите халщатски селища в Лонгоза (Сава, Дългопол—Пчелина и пр.).¹

Те всички се намират на брега на терасата, при което за поселение се избират естествено укрепените ѝ части, т. е. такива места, които са прорязани перпендикулярно на брега от дерета. Случаят с Голямо Делчево е точно такъв. Само на запад терасата остава незащитена, но там и до днес личи едно задълбаване на терена, което свързва коритата на двете дерета. Възможно е това да са останки от изкуствено прокопан ров, който да е оформял фортификацията на халщатското поселение (?).

За отбелязване е, че докато енеолитните обекти лежаха почти направо върху основата на терасата (жълт алувий), то всички халщатски обекти се намираха в чернозема, което свидетелствува, че към XII в. пр. н. е., към който датират откритите халщатски материали, процесът на образуване на черноземните почви е бил твърде напреднал за разлика от епохата на енеолита, когато той, както по всичко личи, е бил в самото си начало.

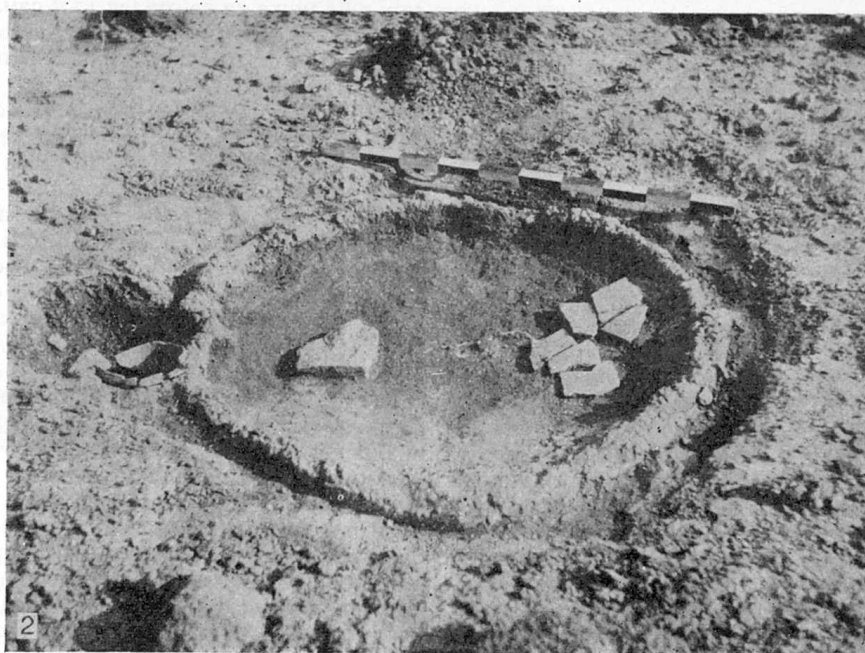
Керамиката на халщатските обекти в Голямо Делчево е твърде изразителна. Нейни най-близки паралели дават културите Пшеничево в Тракия² и Бабадаг в Румъния³. Склонни сме да разглеждаме материалите от Лонгоза като представители на един местен вариант на културата Пшеничево. Тъй като едновременността на културата Пшеничево с Троя VII/V₂ може да се счита за доказана,⁴ то и нашите халщатски материали са синхронни на Троя VII/V₂ в Анатолия.

¹ Х. Тодорова. Раннохалщатски селища по поречието на р. Камчия. — Археология, 1972, кн. 2, с. 17—22.

² М. Чичикова. Керамика от старата желязна епоха от Тракия. — Археология, 1968, кн. 4, с. 14 и сл.

³ S. Morintz. Quelques problèmes concernant la période ancienne du Hallstatt au bas Danube à la lumière des fouilles de Babadag. Dacia, VII, 1964, p. 106 ff.

⁴ Д. Димитров. Троя VII V₂ и балканските и мизийските племена. — Археология, 1968, кн. 3, с. 1 и сл.

Обр. 36

1 — немогилно тракийско погребение; 2 — халщатска пещ със съдове

Чрез средноевропейския хоризонт на букелкерамиката те се свързват и с втория етап на културата Сава в Словакия и Унгария

ЛАТЕНСКИ ОБЕКТИ В ГОЛЯМО ДЕЛЧЕВО

Селищната могила Голямо Делчево беше прокопана точно в средата до здрав терен от тракийско погребално съоръжение. По всяка вероятност някой местен тракийски вожд е използвал могилата, за да построи на това удобно място внушителна надгробна могила на някой свой

близък, като използва височината на самата селищна могила и издигне отгоре допълнително невисок насип.

Още в самото начало на разкопките се натъкнахме на това съоръжение, макар че в конфигурацията на селищната могила то изобщо не личеше, разнесено напълно при по-късната обработка на терена. Надгробният насип заедно с горната част на селищната могила са били облечени във външен кожух от речни камъни, донесени от коритото на реката. Възможно е да е имало и оградна стена(?). На места камъни от тези съоръжения покриваха непосредствено културния слой на XVII хоризонт от могилата. Самият надгробен насип е бил натрупан не от почвата на могилата, а от донесена отдалеч черноземна пръст, съдържаща охлюви и дребни камъни. Много е вероятно някои товари пръст да са били взети от брега на северното дере, при което е бил засегнат и теренът на първата тераса, в който беше разположен енеолитният некропол. Само така можем да си обясним присъствието на зле изпечена, некачествена енеолитна керамика в надгробния насип на тракийското погребално съоръжение. Черноземната пръст от купола на погребалната могила беше пропаднала в дълбочина след рухването на 5,70 м високата гробница, така че при проучването на обекта ясно се открояваше тъмнокафявото съоръжение на гробницата от сивозелените културни напластявания на енеолитния обект. При проучването в средата на могилата се очерта толямо тъмно петно с дълъг, ориентиран на югоизток коридор. За по-голяма прегледност тракийското съоръжение се проучваше с 0,50 м преднина, изпреварвайки изследванията на културния пласт на могилата. Това даваше възможност да се проследи в детайл структурата му. При този начин на проучване се изясни, че откритият от нас коридор върви под наклон 25—30° отегн към погребалната камера, като непосредствено при нея, на дълбочина от 4 м свършва, опирайки до югоизточния ъгъл на съоръжението на височината на предполагаемия му покрив, т. е. коридорът не може да се отнася към самата погребална постройка, защото няма връзка с входа ѝ. По всяка вероятност се касаеше за античен иманярски изкоп, който е успял да достигне до покрива на погребалната камера, през който иманярите са проникнали вътре и са я ограбили напълно.

Самото погребално съоръжение беше устроено твърде интересно. В центъра на селищната могила е била вкопана огромна яма до дълбочина 7,40 м от древното ѝ ниво. Като се има пред вид, че континентът лежи на дълбочина 4,60 м от завареното от нас ниво, то става ясно, че след като са прокопали изцяло културните напластявания, траките са продължили да копаят още 2,80 м в девствения терен, докато не са достигнали до чакълестия пласт, постилащ жълтия алувий, т. е. копали са до достигане на твърд, трудно пробиваем терен. На тази дълбочина е била оформена почти правоъгълна погребална камера със свършено отвесни стени и размери 5×3 м и височина на стените 2,20 на изток и на запад и над 3,50 м на север. Стената на юг е полегата и вероятно е носела дървената стълба към изхода. На височина 2,20 м от пода на камерата по дължината на източната и западната стена се очертаха широки стъпаловидни площадки, върху които се проследиха три последователни ръждивокафяви прослойки, дебели до 10 см с обща дебелина 30—35 см. Разрезът на прислойките показва, че те представляват изгнили останки от три реда поставени една над друга коси греди с диаметър 10—20 см. Следователно тези прослойки представляваха останки от опрените върху стъпаловидните площадки наклонени напречни греди, които, наредени една до друга и опрени в билото, са образували двускатния покрив на погребалната камера. Наредването им в три реда е имало своето основание: трябвало е те да издържат натиска на могилния насип и няколкото каменни кожуха. Напречните греди са имали наклон от около 45° и са лежали върху няколкото надлъжни греди от билото, стъпаловидни площадки за които бяха също открити на север и на юг, но на височина 3,50 м от пода на камерата. Тъй като по една щастлива случайност точно през средата на камерата преминаваше централният профил на могилата, мястото на тези надлъжни греди и ръждивокафявите следи на тях личаха точно в профила на обекта.

От направените наблюдения личеше, че погребалната камера е била правоъгълна, ориентирана точно по посоките на света, като широките ѝ стени са север—юг, а тесните изток—запад. Входът е бил откъм южната стена, която беше скосена. Върху откоса вероятно е лежала дървена стълба, тъй като тук в основата на южната стена бяха открити тесни ивици изгнило дърво, произхождащо от стълбата. Погребалната камера е била покрита със солиден двускатен покрив, изграден от масивни греди без употребата на гвоздеи.

Върху покрива е започнало насипването на пръстта за надгробната могила. За тази цел е бил взет, както вече се отбеляза, чернозем от околния терен, който е запълнил по-широкия изкоп около покрива на камерата до върха на могилата, след което е бил сложен първият каменен кожух. Насипването е продължило, като през 40—50 см са били изградени още два непълтни каменни кожуха.

Останките и от трите каменни кожуха са се запазили и са стигнали до нас благодарение на рухването на покривната конструкция на камерата след изгниването ѝ, вследствие на което

могилният насип е пропаднал в по-голямата си част в камерата и камъните от кожусите са заели конвексно положение (обр. 37 и 38).

Каменен кожух върху самия дървен покрив не е имало, защото на дъното на погребалната камера се откриха следи от изгнили греди, но камъни отсъстваха. От съоръжението на погребалната могила до рухването на покрива ѝ е изминал значителен период от време. Това личи от многочислените тинести прослойки на дъното на камерата, образувани при периодичното покачване и понижаване на подпочвените води. От този факт може да се заключи, че нивото на подпочвените води през V—VI в. пр. н. е. в този район е било същото, каквото е и до днес,

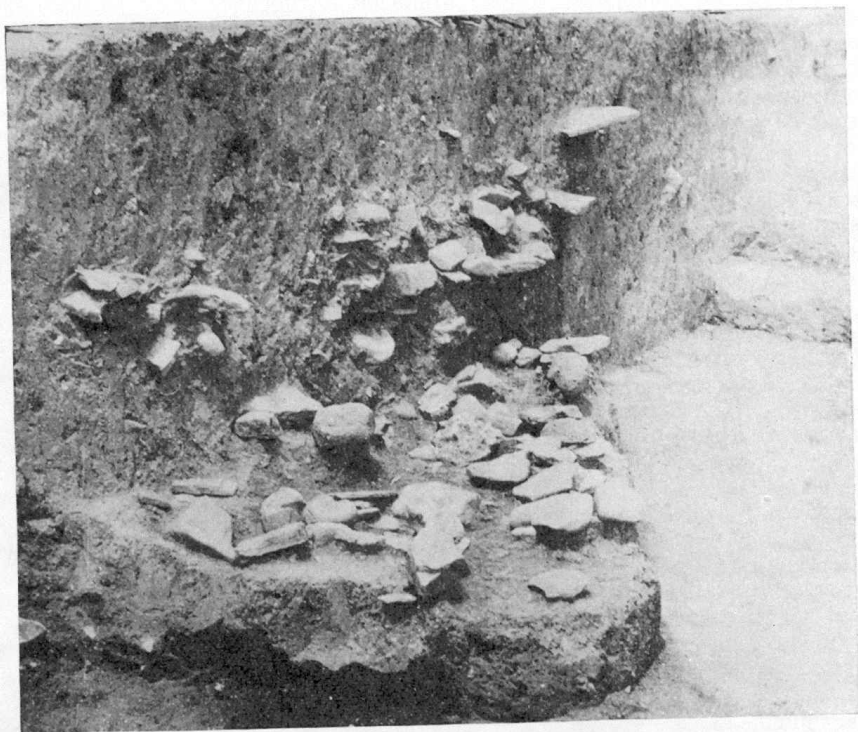
Обр. 37. Профил на тракийското погребение в центъра на могилата

тъй като на дълбочина 7,40 м подпочвената вода се появява през пролетта, покачва се до 7,20 м (същото ниво е достигано и в древността), след което спада, така че през септември и октомври се губи напълно. Това от своя страна е едно косвено доказателство, че погребението в селищната могила е било извършено през късна есен, когато подпочвените води не са могли да попречат на изкопните работи. На две места в насипа на надгробната могила бяха открити следи от огньове и сива тракийска керамика около тях — възможно място на тризни, празнувани по време на насипването. Открит беше също така череп на куче и единична кост на кон — настрана от камерата. Възможно е в насипа да са били погребани кон и куче, съпровождащи мъртвия. Костите на коня обаче са били разположени плитко и били разпилени при обработката на земята.

Вътре в самата камера на гробницата не се откри почти нищо. По пода ѝ бяха разпилени съвършено дребни въгленчета и овъглени кости, което говори, че е било извършено погребение чрез трупозгаряне, а пепелта се е намирала в урна, която е отнесена от иманярите. Освен това на самото дъно бяха сложени каменна тесла и кремъчна стъргалка. Събрани бяха и фрагменти от груб съд с езичести израстъци-дръжки, които обаче бяха така разложени от действието на подпочвените води, че не се поддаваха на реставрация. На места имаше ръждиви следи от разложено желязо.

Датировката на погребалното съоръжение може да се даде не толкова от съдържащия се в него съд, колкото от фрагментите сива тракийска керамика, намерена в насипа при тризните, а също така и от намереното наблизно друго, непокътнато тракийско погребение. И двете погребения се отнасят най-вероятно към V—IV в. пр. н. е.

По всичко личи, че в средата на селищната могила е бил погребан твърде богат тракиец, който е имал достатъчно подвластни или роби, които да могат да извършат огромните изкопни работи по съоръжаването на гробницата. Като се има пред вид, че изкопните работи в горните части на могилата са вървели фуниевидно, започвайки от една площ от 8×8 м, която едва на дълбочина

Обр. 38. Камъни от тракийското погребение в центъра на могилата

5 м се стеснява до размера на стъпалата за покрива на гробната камера, то става ясно, че за създаването на погребалното съоръжение са били изкопани, издигнати на височина средно 3,70 м и транспортирани вероятно до реката (на 100 м) около 250 m^3 пръст. За тази работа са необходими въз основа на днешните трудовашки норми при 8 ч. работен ден и добър железен инструмент приблизително 120 човекодни. Ако приемем, че удълженото работно време в античността компенсира по-добрата техническа въоръженост на днешния трудовак, то необходимите човекодни през V—IV в. няма да са били по-малко, а е възможно и да са много повече. Само един икономически силен тракиец е могъл да си позволи това строително мероприятие.

Възниква още въпросът, защо е било необходимо поставянето на гробната камера на такава дълбочина? Отговорът на този въпрос се крие в предишната констатация. Вероятно печалният опит с ограбването на погребенията е бил причината да се търси достатъчно сигурно и дълбоко укритие на едно богато погребение. Както видяхме обаче и тази мярка не е помогнала и гробът е бил разграбен напълно още по времето, когато покривът му е бил цял, така че крадците са могли да се движат спокойно в камерата и да приберат всичко.

Изглежда, че едновременно със създаването на погребалното съоръжение в могилата върху първата незаливна речна тераса е била погребана жена също чрез трупоишгаряне. Това изцяло запазено погребение беше открито на 100 м на запад от могилата. То е извършено в кръгла яма, в която са сложени урната и погребалните дарове. При сегашното състояние не личаха следи от могилен насип, но трябва да се има пред вид, че то попадеше в зеленчукова градина и следователно евентуално съществуващият малък могилен насип е могъл да бъде изравнен по мелиоративни причини.

Кръглата гробна яма имаше диаметър 1,35 м. В центъра ѝ беше разположен голям кратер с прилепени дълговидни дръжки. Той съдържаше следи от обгорели кости и бе похлупен с конусовидна паница. На 25 см северно от тях беше открита друга конусовидна паница, пред нея кана с два прешлена за вретено, до стената на ямата — малка чашка и голяма каменна плоча за разтриване на козметични вещества(?). На дъното на гробната яма имаше разхвърляни единични кости от животни (обр. 36: 1).

Откритата керамика датира това скромно женско погребение към V—IV в. пр. н. е. Може би тук е била погребана робиня-прислужница, която е трябвало да съпровожда и обслужва погребания от голямата гробница в „отвъдния“ свят.

Други тракийски погребения в околността не се откриха, което изключва предположението описаното погребение да е било част от по-голям тракийски некропол.

Изниква още въпросът, къде се е намирало тракийското селище, където са живели погребаните? Най-близкото тракийско селище се намира в местността Усоето край с. Аспарухово, Варненско, което е разположено на 4—5 км на запад. Възможно е долината на Голямо Делчево да е принадлежала на някой от знатните траки от въпросното селище и той да е пожелал да бъде погребан тук, за да укрие своето вечно жилище малко по-далеч от нежелани посетители.

Най-близките аналогии на керамичните форми, работени на гърнчарско колело, открити в описаното тракийско погребение, намираме в Севтополис.¹ Грубата ръчна керамика има много архаични форми, но не бива да се забравя, че е открита в затворен комплекс заедно с работената на гърнчарски кръг керамика и следователно датиращ е най-късният вид керамика, който се отнася към V—IV в. пр. н. е. Най-близки аналогии нашето погребение има в некропола от с. Равна, Варненско,² където също е открита в затворени комплекси груба ръчна керамика, съпроводена с фина, работена на гърнчарско колело.

ИКОНОМИКА НА СЕЛИЩНАТА МОГИЛА ОТ ГОЛЯМО ДЕЛЧЕВО

ЗЕМЕДЕЛИЕ

Благодарение на обстоятелството, че в селищната могила от Голямо Делчево са представени неолитни, ранно-, средно- и късноенеолитни пластове, получаваме една относително пълна представа за развитието на икономиката на обществото през един продължителен период.

От голямо значение за характера на поминъка на населението е била заобикалящата го природна среда.

В долината на Голямо Делчево съществуват изключително благоприятни условия преди всичко за развитие на земеделие. Постоянното обновяване на плодородния горен слой на почвата вследствие на периодичните разливания на реката е играло много важна роля при плиткото обработване на земята с помощта на примитивните оръдия от еленов рог, с които човек тогава е разполагал. Почвите на Лонгоза, наречен „пясъци“, и днес се славят с изключително високото си плодородие. Днес те дават почти без използване на изкуствено наторяване до 360 кг зърно от декар. В заливната тераса на Луда Камчия не е страшна никаква суша, тъй като подпочвените води през пролетта и началото на лятото се срещат на 25 см под съвременното ниво, а нощната влага, идваща от реката, винаги отсяда призори в изобилна роса. Поради близостта на подпочвените води не е необходима дълбока оран—8—10 см дълбочина на преораването е напълно достатъчна за посев на житни култури. При меката и рохкава почва на „пясъците“ оранта на тази дълбочина е била напълно във възможностите на първобитната агротехника. От по-голямо значение за плодородието е бил въпросът, дали ще се разлее или не в определено време реката, отколкото качеството и дълбочината на обработката на почвата.

По тази своя частична зависимост от приниждането на водите примитивното неолитно и енеолитно земеделие в Лонгоза стои близо до характера на земеделието на древния Египет, макар у нас да не се наблюдава точна цикличност на разливите.

От значение е било също така да бъдат за по-дълго време задържани разделите се води на реката, за да могат те да се утаят. Изглежда, че хората са разбрали това още в дълбока древност и за да се попречи на бързото оттичане на водите, през късния енеолит са били съоръжени перпендикулярно на реката няколко прегради от набити колове, пръти и пръст. Следи от такива прегради под формата на едва забележими валове се наблюдаваха на две места в долината. От направения сондажен разрез на едното се установи, че то се състои от хомогенна глина, но в основата му бяха открити дупки от забити в земята колове с диаметър 0,20—0,25 см и разстоя-

¹ М. Č i k o v a. Développement de la céramique thrace à l'époque classique et helenistique. Acta antiqua philippopolitana. — In Studia archaeologica. S. 1960, p. 40, Fig. 4; p. 4, Fig. 6, 1.

² М. М и р ч е в. Раннотракийски могилен некропол при с. Равна. — ИАИ XXV. 1962, с. 97—194.

горизонты	I								II								III								IV	V		VI	VII		VIII		IX			
	а	б	в	г	д	е	ж	з	а	б	в	г	д	е	ж	з	а	б	в	г	а	б	в	г	а	б	в	г	а	б	в	г				
XVII																																				
XVI																																				
XV																																				
XIV																																				
XIII																																				
XII																																				
XI																																				
X																																				
IX																																				
VIII																																				
VII																																				
VI																																				
V																																				
IV																																				
III																																				
II																																				
I																																				

Обр. 39. Статистическа таблица на каменните оръдия: I — брадви; II — брадви-чукове; III — тес-ни; IV — могики; V — длето; VI — боздугани; VII — чукалки; VIII — клигоге; IX — гладилки

ние между коловите 30—38 см. В хомогенния глинени насип бяха открити кремъчна стъргалка и фрагмент от копачка от еленов рог, които дават известни основания за датиране на насипа към късния енеолит. По-късни материали тук не бяха намерени.

Това дамбиране на разливите на реките е един от най-древните, именно енеолитни признаци за наченки на иригация. С една дума, благоприятните условия за развитие на земеделие в долината са обусловили приоритета на развитието на този клон от стопанството.

В I жилищен хоризонт земеделието е било мотично, за което говорят откритите мотики от еленов рог. Мотиките са обаче малки и нископроизводителни. Сред кремъчните пластини, така изобилствуващи в този хоризонт, има такива с полировка, следователно произхождат от сърпове

хоризонти	I			II		III			IV				V			VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII
	а	б	в	а	б	а	б	а	б	в	г	а	б	в						а	в		
XVII																							
XVI																							
XV																							
XIV																							
XIII																							
XII																							
XI																							
X																							
IX																							
VIII																							
VII																							
VI																							
V																							
IV																							
III																							
II																							
I																							

Обр. 40. Статистическа таблица на кремъчните оръдия

I — пластини; II — мотики; III — странични стъргалки; IV — челни стъргалки; V — ножове; VI — длетя; VII — пили; VIII — резци; IX — свредели; X — брадви; XI — стрели; XII — нуклеуси; XIII — чукалки

Количеството на получаваното зърно обаче едва ли е било твърде голямо. За това говорят малките размери на хромелните камъни. Независимо от това то вероятно е задоволявало нуждите на малобройното население на неолитното селище. За отбелязване е, че в този ранен период основният примес към глината за измазване на землянките не е плевата (макар че и тя се среща), а горската шума. Земеделието вероятно успешно се е допълвало от събирателство. В този район вирее див овес, вид див лук, много горски плодове, ябълки, круши и дива лоза.

Покачането на подпочвените води, което е станало причина жителите на раннеолитното селище да напуснат долината, е отнело на праисторическото население на Лонгоза най-удобните терени за земеделие, разположени върху заливната тераса, което би могло да доведе до промяна в баланса на поминъка им в полза на скотовъдството и лова.

Завръщайки се отново върху заливната тераса, раннеолитното население на II хоризонт вероятно е продължило древната традиция на мотичното земеделие, макар че в инвентара на селището се появяват и първите рогови сохи. Почвата обаче бързо се е изтощавала. Изглежда, че вследствие на настъпилото засушаване разливанията на реката са станали по-редки, което в крайна сметка е лишило населението от прехрана и го е принудило да напусне поселението и

[illegible]

Обр. 41. Статистическа таблица на труда от кост и рог

[illegible]

да се пресели временно на друго място. Кратковременно е и заселването на могилата през средния енеолит — за не повече от 20—30 г. След опожаряването на IV жилищен хоризонт жителите не са възстановили селището си, а са намерили за икономически по-целесъобразно да се преселят другаде.

Интересно е да се отбележи, че времетраенето на интервалите между II и III и между IV и V жилищен хоризонт е приблизително еднакво. В таблицата на относителната хронология то отговаря на една — една и половина фази. Последният срок е бил вероятно считан за достатъчен за възстановяването на плодородието на почвата и на гористата растителност, докато

хоризонти	глинени идоли															костени идоли					
	I		II		III					IV		V	VI		VII		VIII	IX	X	XI	
																					
	а	б	а	б	а	б	в	г	д	а	б										
XVII																					
XVI																					
XV																					
XIV																					
XIII																					
XII																					
XI																					
X																					
IX																					
VIII																					
VII																					
VI																					
V																					
IV																					
III																					
II																					
I																					

Обр. 42. Сравнителна таблица на идолната пластика по жилищни хоризонти

I — бюстове; II — цилиндрични; III — прави; IV — полуседящи; V — седящи; VI — символи; VII — антропоморфни съдове (жени мъже); VIII — глави; IX — плоски; X — триръбести; XI — корубести

времето на изчерпване на това плодородие при екстензивния характер на земеделието даже при разливите на реката е по-кратко. То трае само част от дадена фаза.

В началото на късния енеолит в стопанството на енеолитните племена в Лонгоза се забелязва качествена промяна, която намира своето отражение в обективната археологическа действителност: енеолитното население започва да се застоява по-дълго време на едно място. В селищните могили Сава и Голямо Делчево наблюдаваме по-продължителен непрекъснат мирен живот, преминаващ през цялата II и III фаза на културата Коджадермен — Гумелница — Караново VI. В резултат от тази продължителна отседналост са възникнали значителни натрупвания от културни останки върху селищните могили. Докато дебелината на II хоризонт в селищната могила от Голямо Делчево беше 25—30 см, а тази на III и IV хоризонт, взети заедно, — 50—60 см, то дебелината на цялостно представената II фаза на късния енеолит, съставена от 9 жилищни нива, възлизаше на 2—2,80 м.

Резултатите от споменатия качествен икономически скок не се изразяват само по продължителната отседналост. Те проличават както в увеличението на количеството и качеството на находките (обр. 39—43) — едно пряко доказателство за увеличение на броя на населението и на неговото културно равнище, така и във все по-масовото използване на медта, в усъвършенству-

ването на оръдията за обработка на земята и много други. Първопричината за този качествен скок трябва да търсим в постепенното натрупване на агротехнически опит, което в крайна сметка е довело до въвеждането на орно земеделие с помощта на соха, теглена от добитък.¹ Точно в този период започваме да срещаме в археологическия материал сохите от еленов рог с типични следи на износване вследствие плъзгане по земята за разлика от мотиките и копачките, които носят следи от удари о земята. Числото на сохите в жилищните хоризонти V—XVII бързо нараства с тенденция да доминират над всички останали видове земеделски оръдия (обр. 41). Откритите животински фигурки с напречно пробити муцуни могат да бъдат интер-

хоризонти	спондилус						миди	кехлибар	мед	мрамор	кост				камък	злато		
	i	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII
	a	б																
XVII																		
XVI																		
XV																		
XIV																		
XIII																		
XII																		
XI																		
X																		
IX																		
VIII																		
VII																		
VI																		
V																		
IV																		
III																		
II																		
I																		

Обр. 43. Статистическа таблица на украшенията

I — маниста; II — звено от диадема; III — гривни; IV — звено от огърлица; V — висулки; VI — всички; VII — кардиум; VIII — речна; IX — украшения от кехлибар; X — украшения от мед; XI — гривни и пластини; XII — игли; XIII — апликации; XIV — звено от огърлица; XV — маниста; XVI — амулети; XVII — маниста

претирани като впрегатен добитък (табл. 71 : 8; 110 : 12). С това разполагаме с безспорни данни за съществуването на орно земеделие в долината на Голямо Делчево през късния енеолит. То е представлявало основният поминък на населението до края на съществуването на поселищен живот върху могилата.

Преки доказателства за земеделския характер на икономиката са откриването на овъглено жито от жилищата на IV хоризонт (около 1½ kg) и използването изключително само на плява или слама като примеси в глината за измазване на подовите и стените на жилищата от всички енеолитни хоризонти.

Към косвените доказателства за това следва още да бъдат изброени:

¹ Х. Тодорова. Орното земеделие — основа на енеолитната революция. — Архив на селскостопанския музей, II, 1972 (Доклад на III международен конгрес на селскостопанските музеи в Будапеща, IV, 1971).

1. Характерът на сърповете: бяха открити голямо количество пластини изключително от дълговидни сърпове. Големите размери на пластините и тяхната значителна износеност говорят, че са били използвани високопроизводителни сърпове и че жътвата е била продължителна.

2. Хромелните камъни са също със значителни размери (някои достигат 50×30 см), често неподвижно вградени в обемисти глинени корита, което говори за значителни количества брашно, които са били консумирани ежедневно във всяка къща.

3. Ако изчислим обема на всички открити в III—IV хоризонт ями-хранилища, облицовани с плет, получава се цифрата $36 \text{ м}^3 = 25\,000 \text{ кг}$ жито. При една условно взета ниска урожайност от 180 кг от декар това жито би могло да бъде получено от обработката на 300 дека земя. Като основна храна, допълнена от месо, риба и продуктите на събирателството, то е могло да изхрани в течение на 1 година около 100—120 души население при завишен норматив от 210 кг жито на човек годишно. Получената по този начин цифра на броя на населението отговаря на предполагаемия брой на населението в опожарения IV хоризонт. Следователно хранителният баланс на средноенеолитното население се е крепял върху продукцията на земеделието, и то е осигурявало достатъчно прехраната през този период.²

За съжаление в късноенеолитните хоризонти хранителните запаси не са били съхранявани в ями, а вероятно в чували или големи, обмазани с глина кошове, които не са се запазили до наши дни, така че изчисление на хранителния баланс на по-горните хоризонти не може да се направи. Не подлежи обаче на съмнение, че този характер на хранителния баланс се е запазил и през по-късния период, дори може да се очаква делът на земеделието да се увеличи поради увеличаването на неговата производителност вследствие повишаването на производителността на земеделския труд с въвеждането на орното земеделие и на дамбирането на разливите на р. Луда Камчия.

ЛОВ, ЖИВОТНОВЪДСТВО И МЕСНА ХРАНА НА НАСЕЛЕНИЕТО*

Статистическата обработка на изобилния костен материал от селището край с. Голямо Делчево ни дава възможност да вникнем в някои страни на живота, бита и поминъка на тогавашното население. Видово определените животински кости и костни фрагменти на брой 16 661 се разпределят процентно така:

	Общо за селището	Ранен енеолит	Среден енеолит	Късен енеолит
От диви животни	43,82	41,62	46,31	43,69
От домашни животни	56,18	58,38	53,69	56,31

Това показва особено ясно и убедително неочаквано голямото значение, което е имал *ловът* за населението от Голямо Делчево. Неговото значение се проявява и при процентното разпределение на минималния брой индивиди, от които произлизат костите:

	Общо за селището	Ранен енеолит	Среден енеолит	Късен енеолит
Диви животни	36,16	37,17	43,36	35,06
Домашни животни	63,84	62,83	56,64	64,94

При високото ниво на материалната и духовната култура на тогавашното население, установени и разгледани от Х. Тодорова в останалите глави на настоящия том, би трябвало в съответствие с някои чужди схващания да се очаква по-друго съотношение, при което процентът на домашните животни както по кости, така и по индивиди да бъде много по-голям, а този на дивите животни — много ограничен. Случаят с Голямо Делчево идва да потвърди някои наблюдения извън нашата страна, които показват, че споменатото схващане няма обща валидност.

Внимателното разглеждане на посочените по-горе цифрови данни показва и друг интересен факт — процентът на дивите животни за сметка на домашните е най-голям през средния енео-

² Цифровите данни за урожайността са взети от данните за плодородието на „пясъците“ в Лонгоза преди кооперирането на селското стопанство, когато в този район е сят *Triticum bicoccum*, а оранта е била също много плитка — до 10 см.

* Тази глава е написана от С. Иванов и В. Василев.

лит. Това се вижда и при костите, но е особено ясно и убедително при минималния брой на индивидите.

Когато разглеждаме значението на лова, трябва да имаме пред вид и целите, за които той е практикуван. С оглед на това намерените диви животни, които са били обект на ловуване, трябва да разделим на две групи: 1) животни, които са доставяли главно месо, но са използвани и кожата, и 2) животни, които са убивани главно за кожата, но някои от тях са и консумирани. В първата група спадат бизонът, турът, еленът, сърната, дивата свиня и заекът, а във втората — бобрът, лисицата, вълкът, мечката, язовецът, рисът, дивата(?) котка и лъвът (предполага се, че през енеолита е консумирано и месо от бобр, язовец и особено мечка). Тези две групи диви животни са представени по броя на костите по следния начин:

	Общо за селището	Ранен енеолит	Среден енеолит	Късен енеолит
От животни за месо	7192	557	852	5783
От животни за кожи	109	22	24	63

Процентното им разпределение по отношение на всичките кости, намерени в Голямо Делчево, е:

	Общо за селището	Ранен енеолит	Среден енеолит	Късен енеолит
От животни за месо	43,17	40,05	45,04	43,23
От животни за кожи	0,65	1,57	1,27	0,46

А само по отношение на костите от дивите животни:

	Общо за селището	Ранен енеолит	Среден енеолит	Късен енеолит
От животни за месо	98,51	96,20	97,26	98,92
От животни за кожи	1,49	3,80	2,74	1,08

Процентното разпределение на индивидите от диви животни по отношение на общия брой индивиди от Голямо Делчево е:

	Общо за селището	Ранен енеолит	Среден енеолит	Късен енеолит
Животни за месо	31,75	28,20	35,20	31,67
Животни за кожи	4,41	8,97	8,16	3,39

А разпределението им само по отношение на дивите, т. е. помежду им, е, както следва:

	Общо за селището	Ранен енеолит	Среден енеолит	Късен енеолит
Животни за месо	87,85	75,86	81,18	90,34
Животни за кожи	12,15	24,14	18,82	9,66

Когато преценяваме дадените по-горе съотношения между диви и домашни животни и особено, когато разглеждаме двете групи диви животни, трябва да имаме пред вид схващането, че количеството и процентът на убиваните само за кожи животни не са напълно реални. Основателно се смята, че една част от тях се одират на самото място и в селището се отнася само кожата, най-често с неодрана глава, евентуално като трофей. Поради това процентът на убиваните само за кожи диви животни ще бъде в действителност по-голям. Този извод обаче може да се отнася главно за съотношенията между броя на костите (такива животни са представени с много малък брой, предимно черепни кости!), докато съотношението между броя и процента на индивидите ще бъде много по-близко до действителното. Колкото се отнася до Голямо Делчево, поради така голямата количествена разлика между двете групи диви животни това схващане представлява само подробност.

В резултат на направеното дотук разглеждане остава като напълно убедителен и извън всякакво съмнение изводът, че през трите периода на енеолита ловът е бил за населението от Голямо Делчево особено съществен източник на месо. В това отношение четири вида диви животни са представлявали интерес за праисторическия ловец. Подредени по общото количество на намерените кости, това са:

	Общо за селището	Ранен енеолит	Среден енеолит	Късен енеолит
Елен	4124	270	435	3369
Дива свиня	1849	192	249	1438
Тур	646	12	76	558
Сърна	538	78	66	394

Този ред е валиден общо за селището и за последните два периода от живота му, докато през ранния енеолит турът и сърната разменят местата си. Подредени по минималния брой на индивидите, местата на четирите вида диви животни изглеждат така:

	Общо за селището	Ранен енеолит	Среден енеолит	Късен енеолит
Елен	232	17	24	191
Дива свиня	173	13	23	137
Сърна	81	7	10	64
Тур	66	4	9	53

Тук размяната на местата на тура и сърната се наблюдава както общо за селището, така и за трите периода поотделно, макар че през средния енеолит то не е достатъчно отчетливо. Процентното разпределение на количеството кости от четирите вида диви животни по отношение на тези от всички намерени в Голямо Делчево видове (домашни и диви) е, както следва:

	Общо за селището	Ранен енеолит	Среден енеолит	Късен енеолит
Елен	24,75	19,42	25,63	25,18
Дива свиня	11,10	13,80	11,58	10,75
Тур	3,88	0,86	4,02	4,17
Сърна	3,23	5,61	3,49	2,95

Известна промяна на местата показва процентното разпределение на минималния брой между всички индивиди от селището:

	Общо за селището	Ранен енеолит	Среден енеолит	Късен енеолит
Елен	12,90	10,90	12,24	13,21
Дива свиня	9,62	8,38	11,74	9,47
Сърна	4,50	4,49	5,10	4,42
Тур	3,67	2,56	4,59	3,67

Вижда се, че при всички случаи еленът заема по количествено разпространение първо, а дивата свиня — второ място. Постоянно място по процентно разпределение на минималния брой на индивидите имат и сърната и турът — съответно трето и четвърто. В останалите случаи те отчасти разменят местата си. Независимо от тези различия посочените по-горе цифрови данни показват съвсем сигурно, че основното количество месо от дивеч праисторическият ловец е набавял главно чрез лов на елени и диви свине. От останалите видове по-съществено значение е имал турът, който, макар че е убиван много по-рядко, като едро животно е доставял сравнително голямо количество месо.

Особен интерес за бита и поминъка на населението от което и да е праисторическо селище представлява *животновъдството*. В дадения случай интересът към него е още по-голям с оглед на сигурно доказани широко практикуван лов. От намерените в Голямо Делчево общо 16 661 кости или костни фрагменти на домашните животни се падат 9360, или 56,18%, а от всички 1798 индивида — 1148, или 63,84%. По отношение на отделните периоди те се разпределят така:

	Общо за селището	Ранен енеолит	Среден енеолит	Късен енеолит
По броя на костите	56,18	58,38	53,69	56,31
По броя на индивидите	63,84	62,83	56,64	64,94

И тук проличава по-слабо развитото в количествено отношение животновъдство през средния енеолит.

При обработването на отделните кости от Голямо Делчево, на брой 16 661, бе установено, че костите от куче са много често силно фрагментирани и носят всичките белези на кухненски отпадъци. Това показва, че кучето е било нерядко обект на консумация. Наличността пък на така изобилен дивеч в близката околност ни кара да мислим, че употребата на месо от куче не е била предизвикана от оскъдица на месо, а е била в съответствие с навиците и обичаите на населението. Независимо от това по-нататък при разглеждане на животновъдството ще засегнем само четирите вида — говедо, дребни преживни (овца, коза) и домашна свиня. Тези видове, подредени по броя на намерените кости, се разпределят така:

	Общо за селището	Ранен енеолит	Среден енеолит	Късен енеолит
Говедо	5764	415	622	4727
Домашна свиня	2382	253	247	1882
Дребни преживни	913	116	119	688

Това се потвърждава и от процентното съотношение на костите от домашни животни, изчислено върху всичките намерени в селището кости:

	Общо за селището	Ранен енеолит	Среден енеолит	Късен енеолит
Говедо	34,59	29,84	32,87	35,34
Домашна свиня	14,30	18,19	13,05	15,07
Дребни преживни	5,48	7,62	6,29	5,14

Процентното съотношение на минималния брой на индивидите обаче, изчислен и тук върху броя на всичките индивиди, намерени в селището, показва различия:

	Общо за селището	Ранен енеолит	Среден енеолит	Късен енеолит
Говедо	17,35	13,46	15,31	18,05
Домашна свиня	23,41	19,24	13,78	25,18
Дребни преживни	17,07	21,16	21,43	16,04

Докато общо за селището първо място по установения брой индивиди изглежда, че заема свинята, а говедото и дребните преживни са представени с почти еднакъв процент след нея, през ранния и средния енеолит излизат на първо място дребните преживни, а свинята е на първо място едва през късния енеолит. Изчислените по този начин проценти, върху общия брой на всичките животни от селището обаче не дава точна представа за видовия състав на животновъдството и за развдната дейност на праисторическия човек.

Много по-достоверни са процентните съотношения на броя на костите и на минималния брой индивиди, изчислени само върху общия брой на домашните животни, без кучето. По количеството на костите тези съотношения са:

	Общо за селището	Ранен енеолит	Среден енеолит	Късен енеолит
Говедо	63,63	53,62	62,95	64,78
Овца, коза	10,08	13,69	12,05	9,43
Свиня	26,29	32,69	25,00	25,79

По минималния брой индивиди пък имаме следното разпределение

	Общо за селището	Ранен енеолит	Среден енеолит	Късен енеолит
Говедо	30,00	25,00	30,30	30,46
Овца, коза	29,52	39,29	42,43	27,07
Свиня	40,48	35,71	27,27	42,47

Вижда се, че по количеството на намерените кости както общо за селището, така и за трите периода от живота му на първо място стои говедото, на второ свинята и най-слабо застъпени са дребните преживни. По минималния брой на индивидите обаче се вижда нещо по-различно — говедото е застъпено с почти еднакви проценти (разликата е по-голяма само при ранния енеолит) и не заема първо място през нито един от периодите. Общо за селището и при късния енеолит е на първо място свинята, а през ранния и средния енеолит — дребните преживни овца и коза.

Това изчисление, направено върху действително намерени в селището индивиди, трябва да се смята като най-достоверно. Неравномерното разпределение на материала при различните периоди обаче би могло и тук да има известно влияние, което в дадения случай не би било от съществено значение.

От казаното дотук за лова и животновъдството може да се направи общият извод, че основни източници за *месна храна* за населението от Голямо Делчево са били 4 вида домашни животни — говедо, овца, коза и свиня, и 5 вида диви — елен, дива свиня, сърна, тур и бизон. Вижда се освен това, че значението на отделните видове диви и домашни, т. е. участието им в изхранването на населението, през отделните периоди от живота на селището е различно. Тук ще опитаме да определим това участие в килограми месо общо за селището.

За тази цел е необходимо най-напред да определим приблизителното общо живо тегло на консумираните в Голямо Делчево диви и домашни животни, като умножим минималния брой индивиди по средното ниво тегло за всеки вид поотделно. Средното живо тегло за дивите животни определяме, като изчислим средното аритметично от данните за теглото при всеки вид, които намерихме в познатите ръководства на Brehm, Petzsch, в колективното ръководство „Жизнь животных“, както и в излезлите напоследък книги на Г. Марков и на И. Йовчев. За теглото на домашните животни пък използвахме специалните проучвания на М. Йорданов и К. Николчев. Така изчислено, живото тегло е, както следва:

От елени	=	41 760	От говеда	=	99 840
От диви свине	=	32 870	От свине	=	54 730
От турове	=	46 200	От овце и кози	=	11 359
От бизони	=	4 100			
От сърни	=	2 268			
От диви животни	=	127 198	От домашни животни	=	165 929

или общо 293 126 kg

В определеното по-долу количество месо влиза не само месото в тесен смисъл на думата, т. е. само мускулатурата с костите, но и всички останали съставки, които са били консумирани — черен дроб, бъбреци, сърце, бял дроб, стомах, черва и др. Полученото месо в широк смисъл е, както следва:

От елени	=	25 056	От говеда	=	67 891
От диви свине	=	24 870	От свине	=	43 784
От турове	=	30 030	От овце и кози	=	8 178
От бизони	=	2 665			
От сърни	=	1 519			
От диви животни	=	84 140	От домашни животни	=	119 853

Или през цялото съществуване на селището са консумирани общо 203 993 кг месо. Това количество не е в никакъв случай по-голямо от реално консумираното месо — нека си припомним, че тук не влиза месото от куче, мечка, бобър, заек и някои други видове.

Процентното съотношение между консумираното месо от диви и домашни животни е съответно 41,25 и 58,75. Интересно е, че то е твърде близко до това на броя на намерените кости от диви и домашни животни общо за селището, дадено по-горе.

ДЪРВОДОБИВ И ДЪРВООБРАБОТВАНЕ

Отседналият начин на живот на неолитното и енеолитното население е тясно свързан с добиването на огромни количества дървен материал (предимно дъб) от девствените гори на Камчийска Стара планина.

Дървен материал е бил необходим преди всичко за жилищното строителство, фортификацията, дамбаирането, за огрев, за производство на оръдия на труда, дръжки за тях, битов инвентар и мебели. През късния енеолит се е развило също така и производството на дървени въглища, свързано пряко с обработката на медта.

Дърводобивът обикновено се свързва с наличието на каменни или метални брадви и клинове в инвентара на дадено поселение, а дървообработването — с наличието на тесли. Макар това становище да не е потвърдено у нас по експериментален път, при разбора на този клон на поминъка ще изходим от него. Към традиционните оръдия, признати за дървообработващи, трябва обаче да бъде присъединена и една значителна част от кремъчните стъргалки и хобели с типични следи от обработка на дървото — назъбени следи от употреба по работния ръб. Такива следи носят един голям процент от стъргалките, особено тези с равно или вдлъбнато чело. Те са свързани с производството на дребни дървени предмети и оръдия. Ранноеолитният I хоризонт е богат с тромави и тежки каменни брадви, които се отнасят приблизително 1:1 спрямо каменните тесли. Цялата група дървообработващи оръдия от камък е обаче твърде малобройна.

От друга страна, и самата конструкция на неолитното жилище — земянка или полуземянка — не е изисквало отсичането на голямо количество едри дървета. Такива са били необходими само по 3—4 в земянка, за да носят надлъжната греда на покрива. Дупките от всички останали колове имат диаметър от 5 до 12 см, т. е. става дума по-скоро за по-дебели пръти и клони, отколкото за сечене на големи дървета. От това можем да заключим, че производителността на тромавите неолитни каменни брадви не е била твърде висока.

За сметка на това вероятно е било силно развито производството на дребни дървени инструменти, оръдия и предмети, които са играели твърде важна роля в икономиката на обществото. Този факт се доказва от обстоятелството, че най-различни по форма и размери кремъчни пластини и артефакси носят следи от стъргане на дърво. С тяхна помощ са се произвеждали преди всичко острите пръчки-копачки, без които трудно можем да си представим издълбаването на огромните неолитни земянки. Също така произвеждането на сърпове е немислимо без кремъчна стъргалка. Това се отнася и до дръжките на всички оръдия, домашния инвентар — лъжици, дървени съдове, бухалки, предачни и тъкачни приспособления и т. н.

В началото на енеолита картината на дърводобива и дървообработването рязко се променя.

Преди всичко строителството на наземни жилища, изградени от колове и плет и обмазани с глина, изисква набавянето на огромно количество дървен материал, и то масивни дървета с диаметър средно от 15 до 25 см. Не по-малки по размер греди са били необходими и за построяването на палисадите. За изграждането на един енеолитен жилищен хоризонт от Голямо Делчево (например X или XV) са били необходими над 3000 дървета (в т. ч. и за покривните конструкции).

Енеолитният човек е вече дървар в истинския смисъл на тази дума. И тук възниква остро противоречие между характера на инвентара, свързан с дърводобива и реално констатираните размери на дърводобива. Започвайки от ранния енеолит, количеството на каменните брадви бързо намалява за сметка на каменните тесли, за да стигнем до XVI хоризонт, където то е 1:14 в полза на теслите (обр. 39).

Може да се търсят различни причини за това противоречие, най-вероятната от тях обаче е следната: колкото по-масова става продукцията на металургията (а тя в този период произвежда почти изключително медни брадви и клинове, които изтласкват по-нископроизводителните каменни брадви), толкова повече намалява броят на каменните брадви. Каменните тесли, изглежда, все още издържат конкуренцията по производителност и се запазват до края на енеолита като масово употребяван инвентар. Медни тесли почти не се срещат.

Могат да възникнат обаче възражения, че в енеолитните поселения много рядко се откриват медни брадви. Това е вярно (макар че от селищната могила от Голямо Делчево имаме три медни брадви), но не отразява реалното положение на нещата, защото не се взема пред вид честото намиране на медни оръдия в енеолитните некрополи. Освен това медният инструмент е твърде ценен и придружава винаги своя собственик даже и в гроба. Поради това трудно можем да си представим, че в едно поселение могат да бъдат открити изгубени или захвърлени негодни медни брадви, както е например при каменните. Към това трябва да се добави и обстоятелството, че медният инструмент е далеч по-нечулив от каменния, но дори да се счупи — медта подлежи на многократно преработване за разлика от камъка, който се захвърля. Следователно през енеолита медните брадви изтласкват постепенно на заден план каменните брадви и се превръщат в основно оръдие на дърводобива, чиято производителност вследствие на това се покачва значително.

Дървообработването в същата епоха става значително по-диференцирано в сравнение с неолита. Преди всичко се появяват разчепени наполовина и правоъгълно одялани греди и летви. Първите се използват при конструкцията на подовете на жилищата, вторите при подове, стени и за каркаси на пещи. На подобна обработка се подлагат особено дебелия дървета. Гредите, които се използват за изграждане на стени (и покриви?), се обелват от кората, като самата кора и подкоръците се полагат в основата на подовете, под подовата мазилка, при ремонта на подовете и пр.

За съществуването на мебели — ниски четвъртити масички и ниски столчета с облегалки — съдим от откритите глинени модели на тези предмети (табл. 76 : 22, 25).

Кремъчни стъргалки и хобели със следи от обработка на дърво продължават да се срещат много често и през енеолита. Това е обстоятелство, на което досега се е обръщало малко внимание.

В XIV и XV хоризонт на селищната могила бяха открити останки от производство на дървени въглища, крайно необходими в металургията. Тъй като в обекта бяха открити и няколко каменни и керамични поти, може да се предположи, че за задоволяване на местните нужди тук са били преработвани счупените инструменти, но преди всичко е работила ковачница, която е поддържала медните брадви и клинове чрез така необходимото за здравината им периодично наклепване на остриетата.

Мястото за производството на дървени въглища представляваше площадка с размери 2×2 м в самата периферия на селището, върху която са се натрупали многослойни напластявания. Те представляваха кръгове с диаметър от 70 см до 1 м. В основата беше насипан пласт, дебел 5—6 см от пясъчлива глина, обгорена равномерно при слаба температура до бялосиво. Над тази глина имаше слой дребни дървени въглища, дебел 1—2 см, които са останали след вдигането на годните за употреба въглища. В глинения пласт са се просмукали и личаха много добре отделящите се при производството на дървени въглища катран и смола (обр. 26); наоколо личеше съборената глинена обмазка на купа. Следващият производствен цикъл се повтаряше над този, но кръговете се покриваха само частично. Бяха изброени 15 такива частично застъпващи се производствени цикли.

Като имаме пред вид средния диаметър на пирамидата 80 см, при една предполагаема височина от 60 см, количеството на получените дървени въглища от един производствен цикъл не ще да е надвишавало 0,10 м³. Това са малки количества, които могат да задоволят напълно нуждите на една малка местна ковачница. Производството на дървени въглища е една важна техническа придобивка на енеолитното население. Такова производство бе констатирано за първи път у нас при разкопките на селищната могила от Голямо Делчево.

МЕТАЛООБРАБОТВАНЕ

Откритите в селищната могила от Голямо Делчево и в принадлежащия ѝ некропол медни оръдия на труда и украшения са 22 на брой, а златните украшения — две. Всички датират от епохата на късния енеолит и са намерени в следните жилищни хоризонти и гробове:

XVII хоризонт

брадва-чук със скосена тилна част, тип Видра

- XV хоризонт
брадва-чук с право тяло, тип Чока—Варна
тройна спиралка
късо медно шило с четвъртито напречно сечение
дълго шило с кръгло напречно сечение
- XIV хоризонт
тройна спиралка
- XI хоризонт
късо медно шило с правоъгълно напречно сечение
- X хоризонт
клиновидна брадва
масивен меден клин
- IX хоризонт
фрагменти от медна гривна или халка
- VIII хоризонт
дълго шило с кръгло напречно сечение
дълго шило с четвъртито напречно сечение
- V хоризонт
детска гривна
- IV хоризонт
част от тръбичка-манисто
- III хоризонт
шило с четвъртито напречно сечение
- II хоризонт
предмет с неизвестно предназначение
- Некропол
 - Гроб 25 къс клин
късо шило с правоъгълно напречно сечение
 - Гроб 27 къс клин
 - Гроб 29 клиновъдна брадва
 - Гроб 31 игла за коса с двойна спирала
дълго шило с правоъгълно напречно сечение.

Както се вижда от горния преглед, медните брадви-чукове тип Чока—Варна са малко по-ранни от брадвите-чукове тип Видра. Всички изброени медни брадви-чукове и клиновидни брадви са изливани в двустранен калъп³ и имат многократно наклепвани работни остриета, които са съответно типично разширени. Това е още едно доказателство в полза на нашето предположение за съществуването на местна ковачница в селището. На въпроса за евентуалното количество медни предмети, които са били притежание на жителите на късноенеолитните поселения, можем да отговорим, като имаме пред вид данните от некропола. Както е известно, некрополът датира от времето на X—XVII хоризонт, но тъй като бяха открити само малко количество гробове, те приблизително биха могли да отговарят на броя на мъртвите от един хоризонт.

В некропола бяха намерени 6 медни предмета — 2 медни клина, 1 клиновидна медна брадва без дупка, 2 шила и една игла за коса с двойна спирала. Те бяха намерени в 4 гроба, 3 от които на мъже, а единият неопределен, но може да бъде приет по аналогия също за мъжки. От всичко 11 мъжки гроба в 4 имаше мед. Следователно около 40% от мъжкото население на едно от късните селища е притежавало медни предмети, което прави приблизително 20 медни предмета в един жилищен хоризонт. Това количество не е голямо в сравнение с 90% от мъжкото население от Девня, което е притежавало медни предмети, но все пак е значително. Разликата в наситеността на двата обекта с мед се дължи на очевидното икономическо изоставане на хинтерланда в сравнение с бързо развиващото се поради занимание с металургия и посредническа търговия с мед Черноморско крайбрежие.

Ниският процент наситеност на селището от Голямо Делчево с медни предмети е едно от доказателствата, че пътят на търговията с мед не е вървял по суша и не е водил от новооткритите енеолитни рудници край Стара Загора⁴ през Балкана по течението на р. Луда Камчия за Северноизточна България, защото, ако търгозският път би бил такъв, то наситеността с медни пред-

³ Изследвания на Н. Я. Рындина от металургическата лаборатория на Археологическия институт на АН СССР в Москва.

⁴ Н. Я. Мерперт, Е. Н. Черных. Болгаро-советская экспедиция. — В: Археологические открытия 1971 года. М., 1972.

мети на Голямо Делчево би била значително по-висока от тази на наколните селища от Варненските езера, тъй като Голямо Делчево би било в този случай по-близо до центъра-производител. Фактите показват, че това не е така. Следователно разпространението на медта в причерноморските райони се е извършвало по море, като металът от Старозагорско е бил вероятно транспортиран за целта до Бургаския залив, а оттам се е вливал в общия търговски черноморски път, по който впрочем са попаднали и типично балкански медни оръдия на труда в Карбунското съкровище.⁵

Що се отнася до ролята, която металургията и металообработването са играли за развитието на късноенеолитното население на Голямо Делчево, тя може да бъде проследена, базирайки се на материалите на некропола.

На първо място виждаме, че се оформя определена лична собственост вече не само върху украшенията, но и върху скъпите и трудно достъпни медни предмети, които въпреки факта, че представляват значителна ценност, не се оставят в наследство на най-близките роднини, а се полагат в гроба. Това обстоятелство подчертава именно личната собственост върху тези предмети, а не някакъв ритуален момент, тъй като никакви каменни оръдия на труда от рода на брадвите не бяха намерени в нито един от останалите гробове, следователно поставянето на оръдия на труда не се изисквало задължително от погребалния ритуал.

От друга страна и тук, както и в Девня, тази лична собственост е съсредоточена в ръцете на мъжете. Това обстоятелство въпреки относителната уравниловка в останалия погребален инвентар на некропола навежда на мисълта, че и тук в един сравнително отдалечен от причерноморските центрове населен пункт се забелязват признаци на разложение на матриархалните отношения. В резултат на развитието на металургията и огромното ѝ революционизиращо стопанско значение мъжът, който по силата на чисто обективни обстоятелства е тясно свързан с този клон на стопанството, придобива все по-голяма социално-икономическа тежест, което неминуемо води до настъпването на патриархални отношения.

КАМЕННА ИНДУСТРИЯ

От всички хоризонти на селищната могила от Голямо Делчево произхождат голямо количество каменни чукалки, хавани, хромели, брадви, тесли, длета, клинове, гладилки, точилни камъни, брусове и др.

Чукалките са няколко вида — кръгли и овални, служили при производството на кремъчни пластини и каменни оръдия. Особено масово този вид оръдия за производство на оръдия за производство се срещат в ранноенеолитния I хоризонт. Освен тях в същия хоризонт се срещат удължени, почти цилиндрични чукалки, служили за стриване на храни в хаваните. Този тип чукалки не се среща в енеолитните пластове, в които отсъствуват и хавани (табл. 1 : 12, 23, 24; 3 : 11).

Хромелните камъни са няколко вида. Най-масово се срещат чифтове елипсовидни, преносни хромелни камъни — горен и долен, със средни размери 38×20 см (обр. 19 : 2). В ранноенеолитния жилищен хоризонт тези хромели имат по-малки размери — средно 25×12 см.

Вградените хромелни камъни са близки по форма до преносните или имат правоъгълна форма, но са с по-големи размери, които достигат 50×30 см. Те се намират укрепени на дъното на глиненото корито на хромелното съоръжение, като само горният хромелен камък е подвижен. Този вид хромели е характерен само за енеолитните жилищни нива, когато количеството на употребяваното за храна брашно е било по-голямо. Наред с тях съществуват камъни за разтриване на храни. Те представляват комплекс от долен камък с кръгло блюдообразно хлътване в средата и плосък кръгъл речен камък, който чрез въртеливо движение е стривал поставената в долния камък храна или боя.

Хромелните камъни са направени от едър пясъчник или от друг едрозърнест материал. Триещите се повърхности са грапави, за да могат да се задържат и разтрошават житните зърна между тях. Смяното по този начин брашно е било грубо подобно на булгур. Когато е било необходимо стриването на по-фин прах, използвали са се камъните за разтриване, които винаги имат идеално гладка повърхност, която осигурява получаването на най-fino мливо. В някои от откритите от нас къщи се натъкнахме на масивни точилни камъни за изостряне на каменните оръдия, различно износени вследствие на продължителната употреба. Срещаха се също така каменни брусове — малки парчета пясъчник, с които са били шлифовани каменните и костените оръдия.

⁵ Г. П. Сергеев. Ранне трипольский клад у села Карбуна. — СА, 1963, кн. 1, с. 135—151; Н. В. Рындица. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. М., 1971, с. 93.

Голямо количество най-различни каменни гладилки бяха открити във всички хоризонти. Това е едно наистина универсално оръдие, използвано в еднаква степен през всички периоди на неолита и енеолита. Несъмнено най-голямо приложение гладилките са имали в керамичното производство и обработката на кожата.

Развитието на каменните бравди, теслите и бравдите-чукове с дупка от Голямо Делчево потвърждава напълно направените от П. Детев наблюдения и констатации в тази област.⁶ В раннонеолитния жилищен хоризонт отсъствуват както бравди с дупка, така и бравди с правоъгълно напречно сечение. Изглежда, обработката на камъка все още е представлявала известна трудност, така че праисторическият човек се е задоволявал с минимална обработка на подбраните в коритото на реката подходящи валчести камъни.

В късноенеолитните хоризонти напълно отсъствуват оръдията с тумбесто елипсоидно напречно сечение, характерни за неолита, които са били твърде тромави и нископроизводителни. Почти не се срещат и оръдия с калъпеста форма. На тяхно място се появяват оръдия със сплескано овално или правоъгълно напречно сечение, вторите понякога с издути страни.

Каменни оръдия с пробита дупка се появяват за първи път в Голямо Делчево през средния енеолит. Това са масивни бравди-чукове с квадратно напречно сечение. През късния енеолит — V—XVII хоризонт — се появява още една каменна форма — бравдата-чук с удължено тяло, разширено в областта на дупката, с кръстовидно разположени режещо острие и тилна част. Преобладаващото болшинство от тези оръдия никога не са били употребявани за практическа дейност. Те са с тъпи остриета и полирана тилна част. По всяка вероятност представляват парадни имитации на медните бравди-чукове тип Чока и тип Девня⁷ и са служили за култови цели. Те са блестящо полирани и често са изработени или от бял мрамор, или от черен диорит. Към категорията на представителните произведения на каменната индустрия трябва да бъдат присъединени и бездуганите, изработвани също най-често от мрамор (табл. 56 : 30). Те всички могат да бъдат интерпретирани като символи на властта.

Каменни клинове бяха открити малко и атипични. Съдбата на клиновете през енеолита е била вероятно същата като съдбата на каменните бравди. Те са били изтласкани на заден план от масово произвежданите медни клинове. Затова пък до нас са стигнали няколко много добре обработени каменни длетата. Те имат удължено тяло с правоъгълен или калъпест напречен разрез. Работното острие е силно скосено под ъгъл от около 45—50°. По форма те извънредно много напомнят днешните стругарски брусове, а в производството са играли вероятно подобна роля. От това се вижда, че при този вид оръдия на труда още през енеолита е достигната най-високопроизводителната форма, използвана и в наши дни (табл. 1 : 3; 19 : 24, 25, 30, 35). Сред каменните оръдия особена група заемат мотиките. Те са най-често изработени от кремък, от останки от кремъчни нуклеуси, но също така и от камък (табл. 98 : 1, 16). Типологически те почти не се отличават от теслите, но са много по-големи и по-груби от тях. Не са били масово разпространени, поради което не са имали решаващо значение за характера на стопанството. Появяват се през III фаза на късния енеолит.

Основен източник на суровини за произведенията на каменната индустрия е била реката, в която и днес се намират подходящи за целта валутъци. Мрамор също се намира в околните скали, но той е бил рядко използван, тъй като е прекалено твърд. Диоритни ядра обаче в района на Камчийска Стара планина не се намират и този вид често използвана суровина вероятно е бил донасян от Ямболско по споменатия вече търговски път по течението на р. Луда Камчия.

Разглеждайки равнището на каменната индустрия в късноенеолитните жилищни хоризонти на Голямо Делчево на фона на динамиката на общото развитие в този период, забелязваме един значителен консерватизъм, който особено добре проличава при сравнение с керамиката. Този консерватизъм се дължи, от една страна, на относителната дълготрайност на производствените традиции в докапиталистическите формации, която се проследява във всички праисторически култури. От друга страна обаче, хилядолетното развитие на каменната индустрия достига в този период своя апогей, създавайки най-производителните и най-рационални форми, достъпни за този вид суровина. Този апогей е същевременно и изчерпване на еволюционните възможности на една хилядолетна традиция, обединена под названието „новокаменна епоха“. Именно това изчерпване на възможностите за развитие, съдържащи се в камъка, се явява и решаващата предпоставка за търсене и усвояване на нови суровини, в нашия случай медта, които да осигурят по-нататъшното прогресивно развитие на производителните сили на обществото.

⁶ П. Детев. Опит за различаване на неолитните бравди от длетата, теслите, мотиките и палешниците. — ГНМ Пл. IV, 1960, с. 61—77.

⁷ Х. Тодорова-Симеонова. Късноенеолитният некропол. . . табл. XIII, 34.

Околностите на Голямо Делчево са богати с кремъчни конкреции от сив и сивочерен местен кремък, който е бил масово използван от праисторическото население на долината още през епохата на палеолита. За съжаление обаче качеството на този кремък е много ниско и при отцепване от него се получават твърде безформени пластини.

Особено голямо е количеството на безформените пластини в I жилищен хоризонт, където те съставляват около 70% от целия кремъчен инвентар. Ръбовете им обаче са често ретуширани и е ясно, че са били използвани за практически цели. В по-късните жилищни хоризонти този процент спада до 10—15, но винаги се среща известно количество продукция от местен кремък и голямо количество нуклеуси от него, захвърлени поради негодност.

Наред с местния долнокачествен кремък в кремъчната индустрия от Голямо Делчево е използвано във всички периоди на съществуването на селищната могила и висококачествен жълт и кафяв кремък, доставян по пътя на обмяната вероятно от околността на днешна Плиска. Именно от този вид кремък са изработени кремъчните оръдия с най-ясна типология.

От I жилищен хоризонт към тях принадлежат миниатюрните кремъчни стъргалки, кремъчните ножове със стръмно ретуширани странични ръбове, свределите, малките ножовидни пластинки и пр. Нуклеусите от този вид кремък се използват до последен предел, а когато останат с размерите на голям орех, биват употребявани като чукалки.

Същото отношение към нуклеусите се наблюдава и в енеолитните селища. Нуклеуси от жълт кремък, изоставени неизползвани докрай, изобщо не бяха намерени. В този период всички те се експлоатират, докато станат по обем приблизително 6—7 см в диаметър (обема на човешката длан) и се превръщат след това в чукалки. Разликата в размерите на този вид чукалки в сравнение с неолита произтича от разликата в размерите на произведенията на кремъчната индустрия: микролитонидните неолитни пластини могат да бъдат отцепвани и от нуклеуси с много малки размери.

Енеолитната кремъчна индустрия произвежда три основни типа кремъчни произведения: ножове, стъргалки и хобели, при което по време на практическата им употреба техните функции се комбинират и ние често срещаме ножове-стъргалки и стъргалки-ножове, стъргалки-хобели и др. Резци като самостоятелни изделия почти не се срещат, те са допълнение на ножа или стъргалката. Негодните за употреба счупени кремъчни пластини се използват за сегменти на дървени сърпове. През целия енеолит сърповете са дъговидни с назъбено режещо острие. Това личи от характерната полировка във форма на триъгълник в краищата на пластинките. Самите пластинки са с големи размери, което говори за големите размери на сърповете.

Намерени бяха малко на брой, но характерни свредели. Те рядко са били използвани за ръчно пробиване на дупки, а като правило са били монтирани в механичен свредел. Бяха открити прешлени-маховици за такива свредели (табл. 81 : 25). За системното използване на механична пробивачна уредба от този род говорят дупките, вторично пробити във вече изпечената керамика. В огромното си болшинство те са абсолютно симетрични и кръгли и следователно не са били пробивани ръчно, а механично.

Една твърде архаична форма са страничните кремъчни стъргалки. Те са изработвани от масивни пластини с полукръгла форма чрез ретуширане на дъговидния страничен ръб и са били използвани вероятно в домакинството (остъргване на тесто, кожи и др.).

В III фаза на културата Коджадермен — Гумелница — Караново VI, и то в по-късните й етапи (XIV—XVII жилищен хоризонт на селищната могила), срещахме една нова форма на произведенията на кремъчната индустрия. Това са т. нар. „кремъчни брадви“, които фактически се оказват най-често кремъчни мотики или длета. Тези мотикообразни форми, открити в XIV и XVII хоризонт, носят следи от блестяща полировка на острието, което говори, че с кремъка е била обработвана почва. По длетата личат характерните нащърбвания на работното острие, които се получават вследствие обработката на дървото.

В по-късните етапи на III фаза, т. е. едновременно с появата на „кремъчните брадви“, се появяват и стрели, изработени от кремъчни пластини (табл. 99 : 21—24). Техниката на производството при „брадвите“ и стрелите е една и съща. И двата вида се изработват чрез двустранна обработка с плосък ретуш на кремъчната заготовка. Двустранна обработка не се среща изобщо в кремъчната индустрия от началото на неолита, ако не се смятат единичните находки от предмети с двустранно ретуширани режещи ръбове.

Изглежда, че въпреки своята архаичност кремъчната индустрия за разлика от каменната все още е имала резерви за прогресивно развитие и е създавала нови форми. Влиянието на медната индустрия в тази епоха с нищо не променя функциите и мястото на кремъка в икономиката на енеолитните селища, защото от чиста мед не могат да се произвеждат режещи инструменти (ножове, ками и пр.).

Голямо количество разнообразни произведения от еленов рог бяха открити в селищната могила при Голямо Делчево. Горите на Камчийска Стара планина и днес изобилствуват с дивеч, особено с елени, сърни и диви свине, чиито рога и зъби бяха открити в огромно количество в разкопките на селищната могила. Почти всички открити рога носят следи от съзнателно въздействие от страна на човека, като се започне от околоръстното връзване в основата на рога, направено, за да бъде улеснено счупването им от черепа или отделянето на някое разклонение, и се стигне до пробиване на дупки за прикрепване на дръжката на инструмента. Обработката на еленовия рог е извършвана преди всичко с помощта на кремъчни ножове, но следите по ножовете, получени при дялкане на дърво и рог, са твърде сходни.

Произведенията от рог в преобладаващото си болшинство представляват земеделски оръдия. Най-ранни от тях са мотиките, които се срещат още в I неолитен жилищен хоризонт. Те представляват най-често рог с пробита в горния му край дупка, така че оста ѝ остава перпендикулярна на работното острие. Има мотики с широко работно острие, което е издялано от разшириението на еленов рог на мястото на разклонението, но по-често се срещат мотики, чието работно острие е острието на самия рог. Първият вид мотики са значително по-нетрайни поради шуплестата структура на горните части на еленовия рог, докато острието на рога, което е най-плътната му част, осигурява здравина на работната част на инструмента.

Наблюдават се няколко начина на прикрепяне на различните видове оръдия от рог към дръжките.

1. В рога не се пробива дупка, а самият той се втиква в дупка, пробита в дървото на дръжката (табл. 98 : 27, 28 и др.).

2. При такова втикване, за по-добро укрепване, роговата част на инструмента се заклинява, като за целта се издълбават 1—2 плитки ямички.

3. След втикването в дървената дръжка инструментът се укрепва с връзване, като за целта се издълбава околоръстно жлебче (табл. 74 : 22).

4. Дръжката може да се прикрепя и чрез приковаване с дървен клин, като за целта се издяква израстък с пробита в него малка дупчица (табл. 91 : 28).

5. Сохата се надява на правоъгълна летва, която от своя страна се монтира в теглещото устройство.

6. На края съществуват разклонения от еленов рог, при които едното разклонение е използвано за дръжка, а другото за мотичка или едното се отрязва късо, пробива се надлъжно и в него се прокарава като в тръба дръжката.

От евентуалното положение на дръжката могат да бъдат правени заключения относно функционалното предназначение на някои оръдия от еленов рог. Така например за разлика от начина на прикрепване на дръжката на мотиките оста на дръжките на копачките и сохите е успоредна на работната площ.

Наблюденията, направени във всички хоризонти, показват, че от началото на средния енеолит броят на мотиките постепенно спада за сметка на увеличаването на броя на копачките и особено на сохите, което може да се свърже с развитието на орното земеделие.

От малките израстъци от еленовите рога са се произвеждали преди всичко ретушъори — малки чукчета, със или без дупки за прикрепване на дръжката, но също така и земеделски инструменти с толкова малки размери, че могат да бъдат разглеждани само като детски играчки. Надлъжно пробити еленови рога са били използвани за дръжки на кремъчни инструменти или за муфи на каменни тесли (табл. 43 : 10).

В XV жилищен хоризонт беше открит един твърде интересен земеделски инструмент, който би могъл да бъде интерпретиран само като лемеж. Това е масивен рог на лопатар, в който са пробити две правоъгълни дупки (табл. 74 : 32). Посредством тези дупки пластината на рога е могла да бъде прикрепена под желаниа ъгъл чрез отвесни правоъгълни летви към теглещото устройство.⁸ Лемежът е имал за задача да пори и едновременно да обръща земята. Използването му именно в тази функция се потвърждава от едностранната, къса износеност на работния му ръб. Откритият инструмент представлява при тази интерпретация най-ранният признак за поява на ранно плужно земеделие в края на енеолита в нашите земи.

Освен земеделски оръдия от еленов рог са произвеждани още чукове и бойни бравди. Бойните бравди представляват имитации на медните бравди-чукове и бяха открити в XII—XV жилищен хоризонт. По форма те стоят близо до копачките и имат също едностранно скосено острие и извита назад чукообразно оформена тилна част, но за разлика от земеделските оръдия на

⁸ Интерпретацията на закрепването на лемежа към теглещото устройство принадлежи на В. Маринов, комуто дължа благодарност за това.

труда повърхността им е изцяло одялана и добре полирана, а острието е притъпено. Колективна находка от две бойни брадви беше открита върху вала в югозападната страна на селището от XII жилищен хоризонт (табл. 53 : 27, 31), а и останалите открити екземпляри се съсредоточават в района на фортификацията, което е още едно потвърждение на предположението, че са използвани като оръжие.

Докато рогът се използва предимно в производството на крупни оръдия на труда, то от кост са правени битови предмети и украшения.

В I жилищен хоризонт бяха открити шила и малка костена лъжичка. В енеолитните хоризонти костеният инвентар става по-разнообразен и по-масов. Преди всичко се срещат костени гладилки с най-различни размери, използвани по всяка вероятност в керамичното производство, но възможно също така и в култа, тъй като някои от тях имат антропоморфни признаци. От кост са правени шила и дръжки за медните шила, длета, върхове на стрели, игли за коса, амулети и апликации. В последните жилищни хоризонти на могилата бяха открити много костени идоли, а наред с тях и особени предмети, изработени от корубеста кост. Те имат формата на лопатка с къса дръжка и имат пробити редица дупки в горната и долната си страна. В литературата те са известни като „корубести костени идоли“. Възможно е да са били пришивани като нагръдни пластинки към дрехата в ролята на символи на властта.

От кост са били изработвани и челните части на бумерангите (бяха открити два такива фрагмента), а също и харпуните, които са били използвани за риболов в р. Луда Камчия. Срещат се и костени стъргалки от ребра и лопатки на животни, куки за ловни примки и др.

ТЕКСТИЛНО ПРОИЗВОДСТВО

Започвайки от първото поселение на мястото на селищната могила при Голямо Делчево, можем да говорим за съществуването на тъкачество. Данни за него черпим от отпечатъците на тъкани и рогозки по дъната на някои по-крупни съдове, при които като подложка, улесняваща въртенето на суровия глинен съд при оформянето му, е използван плат или парче рогозка (табл. 37 : 8).

Наблюдават се две тъкачни техники — лита (1×1) и четворна (2×2 в кос ред). Бяха открити и отпечатъци от по-сложно плетени рогозки.

В енеолитните хоризонти постоянно се откриваха единични кръгли тежести от тъкачен стан, толкова лошо изпечени, че се бяха разложили в почвата. Благодарение на опожаряването на IV жилищен хоризонт можахме да открием запазени *in situ* тежести от тъкачен стан (обр. 11 : 1), описани в съответния хоризонт.

Многобройните открити във всички хоризонти прешлени за вретено най-често не са били произвеждани специално за целта, а са били правени от фрагменти от съдове чрез изпилване във форма на неправилна окръжност. Дупките са обикновено малко ексцентрични, но са пробиани с механичен свредел.

Можем да предположим, че приготвените от тъканите дрехи са били оцветявани с червена минерална боя, която се е запазила полепнала по костите на някои умрели, открити в некропола. В гроб 8 е било погребано дете, чиято дреха е била обшита със спондилусови мъниста.

Орнаментът върху някои видове идоли също може да бъде считан за изображение на дреха, дори за носия, тъй като се повтаря винаги в един и същ вид — елече и панталони до под коляно.

Относно влакната, от които са били произведени тъканите, не може да се каже нищо определено. Със сигурност е била използвана вълната от овцете, които съставляват значителна част от стадото на всяко селище. Възможно е също така да е бил обработван конопът. За материал за рогозките е служел папурът, който и днес се среща в изобилие в заблатените части на Лонгоза.

КЕРАМИЧНО ПРОИЗВОДСТВО

Най-динамичният показател за културното развитие на неолитните и енеолитните племена е развитието на керамиката, и то не толкова нейната технология, колкото промените в стила. Всяка култура, представена в селищната могила от Голямо Делчево, притежава свой специфичен керамичен облик.

Керамиката на I жилищен хоризонт има типично раннеолитен характер. Тя е произведена по няколко различни начина в зависимост от предназначението на отделните съдове, което говори, че все още съществува търсене на най-подходящата технология.

Тестото, от което е произведена грубата керамика, е с богат примес от пясък. Вследствие на това повърхността ѝ е грапава и суха и не е била подложена на никаква допълнителна обработка. Срещат се съдове с по-малък примес от пясък, а от фина трапезна керамика има много съдове — паници, чаши и пр., които са изработени без допълнителни примеси и изненадват с

хомогенността на глината, от която са направени. Често това не е било достатъчно и съдове от тази категория са били покривани с пласт пречистен шлик, който се е поддавал по-добре на полиране.

Профилът на лома на покритата с шлик керамика е с черно ядро, ограничено от двете страни с 1—1,3 мм широка, по-светла ивица. При нешликованите съдове тези пластове не се разграничават толкова рязко, макар че и при тях често ядрото на лома е по-тъмно. Тази типично неолитна характерна черта на лома се дължи на някои особености на изпичането и по-точно на промени в кислородната среда в пещта.

Повърхността на преобладаващото болшинство от съдовете е сива или бежовосива. Често се срещат такива с тъмнокафява повърхност, а крушовидните съдове с възжести дръжки са изпичани при малко по-висока температура и имат от бежов до светлочервен цвят.

Върху дъната на много съдове има отпечатьци от рогозки, което може да бъде свързано с начина на производство на тези съдове. Парчетата рогозка са служили вероятно като подложка, върху която добре е залепвала глината и която е позволявала съдът да бъде въртян в процеса на производството.⁹

По своята направа, форми и украса керамиката от енеолитните пластове рязко се отличава от тази през неолита. В този по-късен период вече се е утвърдила единна технология в производството на съдове. Глината, от която те се произвеждат, е без примеси. Можем да предположим, че съдовете се оформят с помощта на въртящо се приспособление, за точната конструкция на което днес не можем нищо да кажем, тъй като е било вероятно дървено, както са дървени всички занаятчийски грънчарски колела до днес. Формите на съдовете са симетрични, добре профилирани. Следи от въртливо движение по повърхността на съдовете не се забелязват, тъй като всички съдове са подложени на допълнителна старателна обработка на повърхността с гладилка. Съдовете от категорията на фината керамика са били боядисвани с черна пирулозитна боя, която е била втривана в глината с помощта на костена гладилка, за да не опада. Тази операция е имала за резултат полирането на оцветената повърхност, което в някои случаи е довеждано до висок блясък с помощта на допълнително лъскане с кожа. Графитният орнамент е бил нанесен върху боята преди втриването ѝ в повърхността и е бил едновременно подложен на описаната по-горе обработка заедно с цялата повърхност на съда. Поради това, когато графитът опада, ивицата под него остава неполирана.

Общо взето, през енеолита, черната на цвят керамика, украсена с бели и червени инкрустирани ивици или със сребрист графитен орнамент, е била предпочитана. За отбелязване е обаче, че по време на преходната фаза се забелязва известна промяна във вкусовете. За един недълъг период се предпочита ръждивокафявата или тъмночервенокафявата полирана керамика.¹⁰ Както беше убедително доказано от експерименталното изследване на В. Начева,¹¹ тези цветове се постигат не с помощта на бои, а със същата пирулозитна боя, която при по-високи температури дава споменатите тонове. Тонирането на съдовете е свързано с технологията на изпичането им.

Повърхността на грубата керамика е обработена двояко. Вътрешната ѝ страна е добре полирана, полиран е често и един тесен пояс от външната страна под ръба на устието. Останалата външна повърхност обаче е доста грубо обработена — покрита е с барботина или просто огрубена с някакъв инструмент. Вероятно е този начин на третиране на повърхността да е имал пряко отношение към употребата на тези съдове в огъня. Някои от тях имат черни следи от изкипяла, стекла се по външната страна на стените и загоряла храна.

Орнаментът на съдовете от II жилищен хоризонт е три вида: врязан, рисуван с графит и канелюри. Канелюрите се срещат много рядко само върху купите със слабо профилирани тела, докато врязаният орнамент определя облика на ранноеолитната култура Сава. Той се състои от тесни врязани ивици, като инструментът, с който те са наносени, е държан перпендикулярно спрямо повърхността на съда. Възникналите ивици с правоъгълно вътрешно сечение са запълнени с бяла паста. Много рядко се среща врязан орнамент във вид на жлебчета, при който издълбаните ивици са по широки и имат „U“-образно вътрешно сечение. Интересно е да се отбележи, че се среща и трети вид техника на нанасяне на врязания орнамент — когато едната страна на линията се реже отвесно, а при изваждането на излишната глина срещуположната страна на линията се реже косо. Този вид врязан орнамент е характерен за културата Видра в Румъния и за културата Поляница в Североизточна България. Тъй като се среща върху съдове с местна форма, например върху капак тип Сава (табл. 13 : 9), можем да

⁹ В. Миков. Техника на керамичното производство през праисторическата епоха в България. — ИАИ, XXIX, 1966, с. 175—177.

¹⁰ H. Vajsová. Keramika typu Varna. . . р. 329.

¹¹ X. Тодорова, В. Начева. Псевдофирнисова керамика от енеолитното наколно селище при с. Езерово, Варненско. — Археология, 1971, кн. 2, с. 66—76.

приемем, че не се касае за импорт на самия предмет, а за привнесена производствена практика вероятно от преселен тук жител на някои от горепосочените райони.

Върху някои категории паници врязаният орнамент тип Сава е съпроводен с врязани линии, прекъсвани от редица набодени триъгълничета или точки. Тези прекъснати от набодения линии придобиват голяма популярност в следващите културни етапи и по-точно през преходния период към късния енеолит.

Що се отнася до графитния орнамент, то той се среща изключително рядко в този район. Изглежда, че графитът не е бил лесно достъпен. Във II жилищен хоризонт открихме само две украсени с графит находки. Едната от тях е заоблено-биконичен съд с букели, целият покрит с линеен графитен орнамент, който по форма е чужд на културата Сава, но има преки аналогии във II и III фаза на културата Марица в Тракия и по-точно в VI—V хоризонт на Азмашката селищна могила край Стара Загора.¹² Намереният в Голямо Делчево съд може да се счита за импорт от Тракия, обстоятелство, което потвърждава съществуването на преки контакти между тези два района, осъществявани посредством описания вече път по долината на Луда Камчия откъм Айтос.

Ранноеолитната груба керамика е с матова, добре огладена повърхност, барботина почти не се среща. Под устието на съдовете има редица от ямички, които са типични за доста едновременно култури от Подунавската област.

Средноеолитната керамика от III и IV жилищен хоризонт по технология на производството не се отличава от ранноеолитната. Някои специфични моменти обаче дават характерния ѝ облик. На първо място тук трябва да споменем комбинирането на елементите на преходната фаза Салманово (Спанцов) с елементите на фазата Варна. В този период широко са разпространени купите с цилиндричен перваз, който е украсен с врязан мрежест орнамент или врязани ромбове. Врязаните линии, прекъсвани с триъгълничета, на които се спряхме по-горе, в този хоризонт украсяват плещите на всички гърнета, маркирайки границата между полираната и неполираната повърхност (табл. 20: 2,4). Много честа украса са изпъкналите полирани пъпки, разположени по три върху плещите и долните части на съдовете (табл. 20: 3,6,8.).

Върху каните се среща орнамент от релефни полирани ребра (табл. 30:8,9), а когато каните принадлежат към категорията на грубата керамика, те са покрити с барботина и украсени с релефни ленти, притискани с пръст (табл. 31:7,13).

Най-живописни от този период (както и във всички следващи) са хранилищата и принадлежащите към тях капази, които са украсени с негативен орнамент, изпълнен с техника „кербшнит“, при което върху белия ниско изрязан фон изпъкват само малки релефни детайли (табл. 20:10). Височината на хранилищата не надминава 50 см.

Графитният орнамент в този период се появява по-често, и то предимно върху малките купи с висок цилиндричен перваз, върху който той образува прости мотиви — триъгълници, полудъги, мрежа и т. н. (табл. 21:6; 27:15).

Най-интересен е орнаментът тип Варна¹³ (табл. 24:12; 25:1,5), който представлява вдлъбнати с помощта на назъбен дъговиден печат линии. По този начин са украсени само съдове от категорията на фината керамика — капази, делви, купи. Много често той съпровожда основния орнамент, състоящ се от канелюри, като образува нещо като рамка около мотива и запълва междурнаменталните пространства. В тази комбинация той се среща и в културата Прекукутени, фаза III.¹⁴

Характерът на мотивите показва, че и двата хоризонта (III и IV) се отнасят към етап „Б“ на фазата Варна¹⁵ и по-точно към самия край на средния енеолит — култура Сава IV.

В селищната могила при Голямо Делчево липсва цялата I фаза на културата Коджадермен — Гумелница — Караново VI, поради което при разглеждането на керамиката се създава впечатление, че между тази от средния и тази от късния енеолит съществува рязко типологическо прекъсване. Обаче ако вземем пред вид керамиката от липсващата фаза от някои други добре проучени обекти, например от селищната могила при с. Овчарово, Търговишко,¹⁶ където тази фаза обхваща VIII—X хоризонт, може да се проследи едно плавна еволюционно развитие от I към II фаза на тази култура. Втората фаза е изцяло представена в селищната могила от Голямо Делчево от V до XIII хоризонт. В рамките на тези хоризонти керамиката се развива постепенно, като някои форми засилват своето значение, а други изостават на заден план.

¹² Разкопки под ръководството на Г. Георгиев. Изложба „Азмашка могила“; H. V a j s o v á. Stand der Jungsteinzeitforschung in Bulgarien. — Slovenská archeologia, XIV, 1966, I, p. 20, Tabl. 8. 1.

¹³ H. V a j s o v á. Keramika typu Varna. . .

¹⁴ R. V u l p e. Izvoare. Bucurest, 1957, p. 95, p. 120.

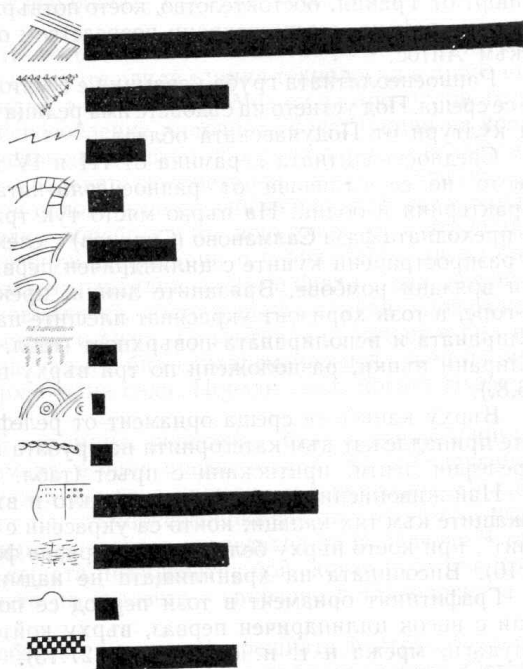
¹⁵ H. V a j s o v á. Пак там, с. 330.

¹⁶ Проучвания през 1971—1972 г. Непубликувани материали от музея в Търговище

Никакви съществени промени в технологията в сравнение със средния енеолит не се отбелязват, съдовете са значително по-груби от познатите ни съдове от същата епоха от селищните могили Коджадермен, Сава, Овчарово, от няколкото селища във Варненските езера и другаде. Този дебелостенност, която се наблюдава както при грубата, така и при фината керамика, е характерен белег на керамиката от Голямо Делчево. При това тези относително дебелостенни съдове запазват както правилността на формите, така и високото качество, присъщи на едновременните хоризонти от други обекти. Грубостта на съдовете от Голямо Делчево може да бъде разглеждана като локална особеност, която би могла да бъде резултат на отдалеченост

Орнаментация на съдовете от II жилищен хоризонт

1. Врязан орнамент тип Сава II
2. Врязана линия, прекъсвана от набождания
3. Косо врязване тип Видра
4. Врязани широки стълбички тип Марица
5. Врязани жлебчета
6. Врязани самостоятелни орнаменти
7. Плоски канелюри
8. Графит-позитивен
9. Фурхенших
10. Набодени или вдлъбнати ямички под ръба на гърнетата
11. Плоска барботина
12. Пъпки
13. Шахматен орнамент

Най-често срещани комбинации :
Врязан орнамент тип Сава, ограден с набодена линия ; врязан орнамент с шахматен ; канелюра пъпки ; графитен с пъпки ; вдлъбнати ямички с барботина.

та на обекта от по-активните културни средища, водеща до известен провинциализъм. Този провинциализъм в общия стил на керамиката изпъква особено ярко при сравнението ѝ с мерената в VIII—XVII жилищен хоризонт импортна керамика тип Езерово.

Става дума за т. нар. „псевдофирнисова“ керамика,¹⁷ която се намира в малко количество в горните хоризонти. В технологическо отношение тя се отличава силно от местния тип керамика, пък и формите ѝ са много по-развити и диференцирани. Тази керамика е покрита с наситено черна, блестяща политура и е украсена с характерен само за нея врязан орнамент. При него мотивът (обикновено свършено разчленен спирало-меандър, изгубил първоначалното си значение) е оставен релефен, а фонът му е изрязан с кербшнит. Самият мотив е ограден с плитко жлебче. Фонът и жлебчето често се инкрустират с бяла или бяла и червена боя, а релефният мотив се полира заедно с останалата част на съда. Така се получава много ефективна композиция — черен съд и черни мотиви в червена рамка на бял фон или, обратно — бяла рамка на червен фон.

Обстоятелството, че тук намираме един наистина не масов, но регулярно поддържан внос на този вид керамика, ни кара да приемем, че Голямо Делчево е поддържало най-тесни търговски връзки с Причерноморието посредством някогашния Камчийски лиман. Относно съществуването на реална възможност дадено енеолитно селище да внася висококачествена керамика отвън

¹⁷ Х. Тодорова, В. Начева. Цит. съч.

вече споменахме на друго място.¹⁸ Тук бихме подчертали само два момента в подвърждение на тази хипотеза:

1. Вносът на такава керамика в селищната могила от Голямо Делчево е реален факт, тъй като местното население не произвежда толкова качествени съдове, нито пък владее стила тип Езерово.

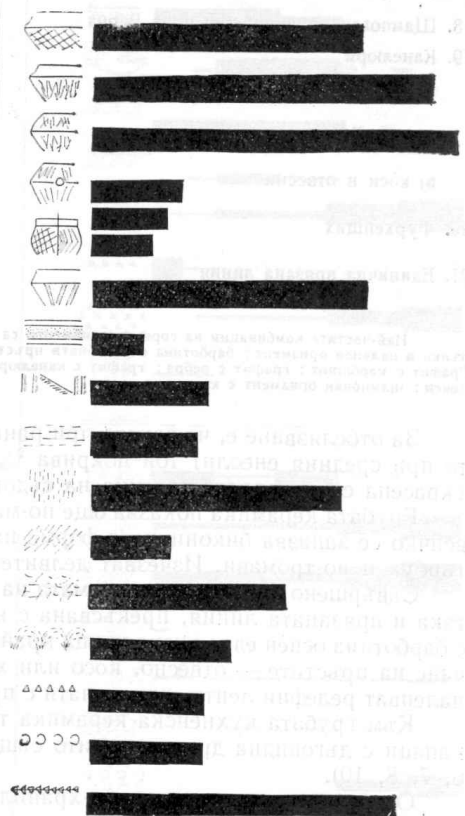
2. Този внос на керамика говори още, че съществува център, който е произвеждал с цел да изнася.¹⁹ Следователно висококачествената керамика наред с украшенията и метала е била един от артикулите на междуплеменния обмен.

Фината керамика от II фаза на културата Коджадермен — Гумелница — Караново VI се отличава с разнообразните варианти на биконичните съдове. Техните размери се движат от големите паници с диаметър над 35—40 см до съвсем малките купи с диаметър 5—6 см. Всички съдове от тази категория са сивочерни, с полирани отвътре стени, а отвън до 3—4 см под прелома. Долната неполирана част на съда е сива, различно обработена, често издраскана с плоска клечка на отвесни черти, в които се наблюдават следи от бяла инкрустация. Много от съдовете са полирани до самото дъно, което бива вдлъбнато или равно.

Върху плещите на шийката на съдовете се среща сравнително рядко графитен орнамент, образуващ квадратчета, къси линии, ромбове, дъги и други прости геометрични мотиви в негативна позиция. Въобще графитът се използва, за да запълни фона на орнамента. Една форма, която бързо се увеличава количествено, са блюдата с надобелен ръб на устието и особено паниците със завит нагоре ръб на устието. Върху ръбовете на блюдата се среща торквиране. Вазовидните съдове често са украсени с релефни ребра върху плещите и търбуха, редуващи се с набодени полета. Набоден орнамент се среща и върху капациите на тези съдове.

Орнаментация на съдовете от III и IV хоризонт. Края на средния енеолит, преходна фаза Варна — етап Б

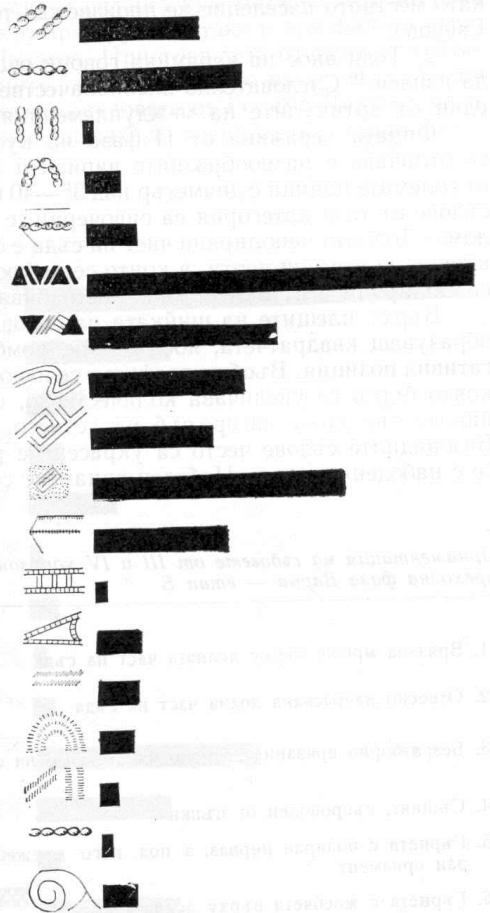
1. Врязана мрежа върху долната част на съда
2. Отвесно надраскана долна част на съда
3. Безгазборно врязани черти по цялото тяло на съда
4. Същият, съпроводен от пъпки
5. Гърнета с полиран перваз, а под него мрежест врязан орнамент
6. Гърнета с жлебчета върху долната част
7. Тип Езерово — лента с кербшнит, оградена с жлебчета
8. Ребра — отвесни, коси, хоризонтални
9. Барботина
 - а) хоризонтална
 - б) отвесна
 - в) коса
 - г) неорганизирана
 - д) дълговидна
10. Набоден и вдлъбнат орнамент
 - а) триъгълничета
 - б) кръгчета (вдлъбнати пръсти)
11. Врязана линия с набодения

¹⁸ В. М. М а с с о н. Изучение обмена и торговли первобытной эпохи. В Тезисы докладов к симпозиуму теоретического семинара сектора Средней Азии и Кавказа. — ЛОИА—АН СССР, 1972, с. 6.

¹⁹ В. М и н к о в. Цит. съч., с. 206—208.

12. Релефна налепена лента, притискана с пръсти
 - а) коса
 - б) хоризонтална
 - в) отвесна
 - г) дълговидна
 - д) на прелома
13. Графитен орнамент
 - а) негативен
 - б) смесен
 - в) позитивен
14. Релефен налепен орнамент (фалшив кербшнит)
15. Кербшнит на широки площи (фон)
16. Нарязани ръбове
17. Врязан орнамент тип „стълбичка“ — култура Марица (импорт)
18. Щампован орнамент тип фаза Варна
19. Канелюри
 - а) хоризонтални
 - б) дълговидни
 - в) коси и отвесни
20. Фурхенших
21. Единична врязана линия

Най-честите комбинации на горните орнаменти са следните: барботина с пъпки; барботина с налепен орнамент; барботина с пъпки и налепен орнамент; барботина с вдлъбнати пръсти под устието; барботина с вдлъбнати ямички — всички при полирано устие. Графит с кербшнит; графит с ребра; графит с канелюри; графит с набоден орнамент; графит с червена охра; графит с огрубени пояси; щампован орнамент с канелюра.

За отбелязване е, че докато при ранния енеолит орнаментът покрива цялата площ на съда, то при средния енеолит той покрива $\frac{2}{3}$ от височината му, а при късния енеолит най-често е украсена само горната третина на съдовете от фина керамика.

Грубата керамика показва още по-малко различия между средния и късния енеолит. Преди всичко се запазва биконичната форма на гърнето, но съдовете стават по-ниски, с по-изпъкнал търбух и по-тромави. Изчезват делвите с висока шийка и каните.

Свършено изчезват от системата на украсата на грубите съдове както врязаният орнамент, така и врязаната линия, прекъсвана с набодени тригълничета. Гърнетата са изцяло покрити с барботина освен една тясна ивица край устието. Барботината се нанася най-често чрез провличане на пръстите — отвесно, косо или хоризонтално. Върху така обработената повърхност се налепват релефни ленти, притиснати с пръсти, които често се редуват с малки пъпки.

Към грубата кухненска керамика трябва да бъдат причислени и плоските или корубести капаци с дълговидна дръжка, които също имат обработена с барботина повърхност (табл. 47: 6, 7, 8, 10).

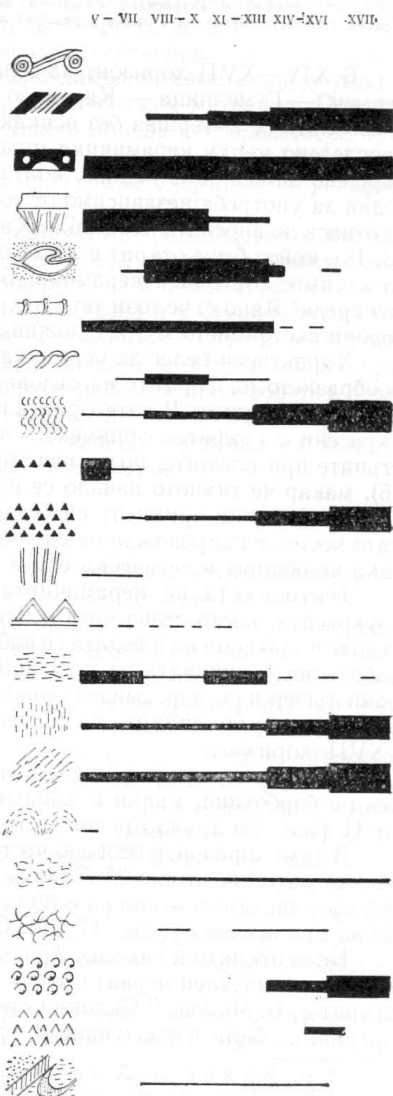
Особено крупни са съдовете-хранилища. Някои от тях достигат 70—80 см височина. Те са две категории: 1) съдове-хранилища с грубо обработени с барботина стени и масивни езичести дръжки на прелома (тип А; табл. 42: 16) и 2) съдове-хранилища с релефен орнамент върху търбуха, изпълнен в техниката „псевдокербшнит“ (тип. Б, табл. 42: 17). При тази техника фонът не се изрязва. Релефните части на орнаента се налепват и полират, а площите между

тях се покриват с бяла инкрустация, която много лесно опада. Тъй като класическите съдове-хранилища от този вид са открити в Коджадермен, те биха могли да бъдат обозначени като хранилища тип Коджадермен. Към тези хранилища принадлежат големи куполовидни капаци с перваз, украсен с три-четири налепени ленти, редуващи се с бяла инкрустация и с купол, украсен с графитен орнамент. Този вид капаци също биха могли да бъдат наречени тип Коджадермен. Те намират широко приложение и като похлупки на големите паници от същата епоха.

Следва да бъде особено подчертано значителното увеличение на количеството и размерите на съдове-хранилища през късния енеолит в сравнение с всички по-ранни епохи. През неолита е изобщо трудно да се говори за хранилища от изпечена глина. Явно е, че стопанството не е създавало условия за трупане на запаси. Съдове-хранилища през ранния и средния късния енеолит са с малки размери, по обем най-големите от тях не надвишават 8—10 л. Обаче през късния енеолит съдове-хранилища стават многобройни и обемът им се увеличава до 40—50 и повече литра. Това е косвено доказателство за нарасналата производителност на късноенеолитната икономика вследствие въвеждането на орното земеделие, което позволява създаването на значителни количества запаси.

Орнаментация на съдовете от V—XVII хоризонт

1. Графитен орнамент
 - а) позитивен
 - б) смесен
 - в) негативен
2. Издраскана с плоска клечка долна част на съдовете
3. Тип Езерово — релефен орнамент върху изрязан с кербшнит фон, ограден с жлеб
4. Ребра
 - а) отвесни, коси, дъговидни
 - б) торквирани
5. Миден (набоден нокътен) орнамент
6. Набоден орнамент
 - а) на линии
 - б) на цяла площ
7. Полиран орнамент
8. Врязан орнамент
9. Барботина
 - а) хоризонтална
 - б) отвесна
 - в) коса
 - г) дъговидна
 - д) неорганизирана
 - е) „парцалена“
 - ж) нокътна
 - з) пъпчеста
10. Полихромен

11. Налепени ленти, притискани с пръст

12. Релефен орнамент — налепен (фалшив кербшнит)

13. Пъпки
единични

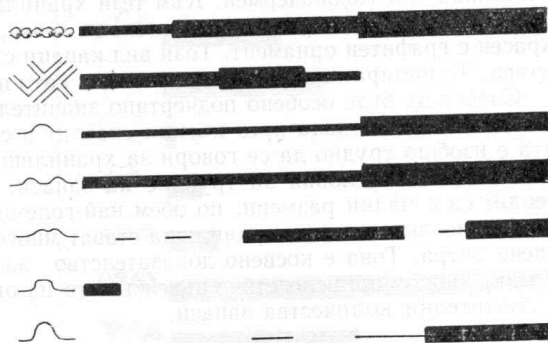
двойни

раздвоени

цилиндрични

езичести

V — VII VIII — X XI — XIII XIV — XVI XVII

Най-чести комбинации, в които се срещат отделните видове орнаменти: графит с барботина; графит с миден орнамент; графит с набоден орнамент на широка площ; графит с ребра; графит с тип Езерово; графит с налепен релеф тип „фалшив кербшнит“; графит с издраскана с клечка долна част на съда; барботина с пъпки; барботина с релефна лента, притискана с пръст; барботина с пъпки и релефна лента, притискана с пръст.

В XIV—XVII хоризонт на селищната могила проследяваме III фаза на културата Коджадермен — Гумелница — Караново VI. Трябва да се подчертае, че преходът между II и III фаза в могилата се извършва без всякакви катаклизми и сътресения, което най-добре може да бъде проследено върху керамичния инвентар. Срещат се някои единични отживели времето си, съвършено демодирани съдове, които въпреки това продължават да се употребяват, тъй като са годни за употреба независимо от това, че стоят в дисонанс с променящия се стил. Това особено се отнася до вносната керамика. Характерен тук е случаят с един капак тип Езерово (табл. 100 : 13, 18), който беше открит в XVI хоризонт върху пода на жилище в обкръжението на характерна за късните хоризонти керамика. Бихме могли да си зададем въпроса, какво търси капакът в тази среда? Явно е, че този твърде красив предмет е бил пазен и използван дълго време (за което говори състоянието му) и е доживял края на поселението върху селищната могила.

Характерен белег за керамиката на XV—XVII хоризонт на могилата е богатството и разнообразието на формите на съдовете, което се проявява особено добре в детайлното разчленяване на профилите. В категорията на фината керамика се появяват купи с твърде високи шийки, украсени с графитен орнамент, израстващи от плещи с остър, често торквиран прелом. Отстъпите при плещите, под и над търбуха на съдовете стават твърде често явление (табл. 107 : 15), макар че тяхното начало се проследява в по-ранните жилищни хоризонти.

Графитният орнамент си остава рядък, но продължава да бъде преди всичко негативен, като често се съпровожда от снопчета линийки, които въздействуват върху зрителя позитивно, така че общият естетически ефект е много живописен.

Тектониката на керамичните форми дава възможност да бъдат подчертани някои детайли в украсата, което става чрез подсилване с релефен орнамент. Върху плещите на вазовидните съдове и ръбовете на блюдата се наблюдават канелюри, отвесни и коси резки и др. Често се среща набоденият с помощта на миди или нокът орнамент от гъсто лежащи една до друга инкрустирани дъгички (т. нар. „миден орнамент“). Тези два начина на украса се съпровождат от графитен орнамент върху шийките на съдовете. Съдове с дръжки бяха открити малко, и то само в XVI и XVII хоризонт.

Грубата керамика се състои от няколко варианта вазовидни гърнета с шийка, богато украсени с барботина, пъпки и езичести израстъци. Капаците към гърнетата стоят близко до тези от II фаза, но дръжките им често имат фронтонна форма.

В тези хоризонти особено често се срещаше една керамична форма, интерпретирана от В. Миков като „похлупак“²⁰. Това се дебелостенни конусовидни форми с надебелена, разширена периферия, които отвън са с полирана, а отвътре с груба повърхност, с 2—3 езичести израстъка за прихващане (табл. 47 : 22). Служили са вероятно за закриване на отвора на пещта.

Бяха открити и няколко фрагмента от съдове с високи шийки, които от вътрешната си страна имат хоризонтален перваз с тесен отвор в средата. Подобен съд с гъбовиден капак в него е бил открит от В. Миков,²¹ Склонни сме да приемем, че гъбовидните похлупки, открити в селищната могила, са били използвани и при този вид съдове.

²⁰ В. Миков, Н. Джамбазов. Деветашката пещера. С., 1960. с. 72 и обр. 51 е.

²¹ В. Миков. Селищната могила при с. Балбунар, с. 263, с. 94

Що се отнася до съдовете-хранилища, то те почти не претърпяват промени между II и III фаза на късния енеолит. В третата фаза преобладават украсените с барботина хранилища, но формите им, както и тази на съответните куполовидни капаци не се променят. В тази връзка също така не бива да се забравя, че един голям съд-хранилище се произвежда трудно, а напълнен с жито или течност той е твърде трудно преносим. Поради относителната си неподвижност съдовете-хранилища са били по-рядко заплашени от счупване, имали са значително по-дълъг живот от обикновената керамика и затова ги срещаме непроменени до най-късните етапи на селището.

Проследеното развитие на керамиката от селищната могила при Голямо Делчево позволява да бъде решен един съществен методически въпрос, а именно въпросът за динамиката на развитието на керамичните комплекси през отделните фази на късния енеолит.

Керамичните форми и орнамент от Голямо Делчево показват по недвусмислен начин, че те са преживели постепенно еволюционно развитие, което е водело до смяна на стиловете. при което старите форми не са били изхвърляни, а са доживявали до счупването си в новата среда. Това показва, че е отсъствувал какъвто и да било антагонизъм между последователно променящите се стилове. От демодираните съдове също така са се избавяли, поставяйки ги в гробовете на починалите под формата на погребални дарове, което се наблюдава например в некропола в Лиляк, Търговишко.²² Нови съдове в стария, отживял времето си стил не са произвеждани. При опожарените жилищни хоризонти обаче, при които пожарът е унищожил целия домашен инвентар и всичките налични съдове, картината на еволюцията на керамиката е съвсем друга. Ако пожарът е станал на границата между две епохи, следващото селище, макар да е изградено непосредствено след опожаряването, вече произвежда съдове само в новия стил и привидно изглежда, че има по-рядко стилова промяна в археологическия материал. Подобна е ситуацията и когато се изследват еднослойни поселения, където липсва непосредствена приемственост в развитието.

В последните два случая фазите и подфазите на дадена култура се очертават по-релефно, но се тушира еволюционният характер на развитието.

Ако сравним технологическото ниво, достигнато от керамичното производство в късноенеолитните жилищни нива на селищната могила при Голямо Делчево, с това в останалите едновременни енеолитни селища на Балканския полуостров, виждаме, че в целия ареал на културата Коджадермен — Гумерница — Караново VI както в Румъния, така и в Североизточна и в Южна България е създадена една свършена производствена традиция, която в технологическо отношение вече не претърпява промени. Бихме могли да кажем, че в тази област през изследвания период е достигнат апогей на праисторическото керамично производство. Това обстоятелство не е характерно само за нашите земи. Същата картина се наблюдава в цяла Югоизточна Европа, като започнем от висококачествената ленгелска керамика на запад и свършим с не по-малко свършената триполска керамика на северозток.

АРХИТЕКТУРА

Особен интерес представлява устройството на отделните жилища и на целите селища, наблюдавани по време на разкопките на селищната могила при Голямо Делчево.

В методическо отношение това проучване беше изключително трудно, тъй като отделните жилищни нива не бяха твърде дебели (от 20 до 30 см), което значи, че дупките от коловете от един хоризонт се срещат в още няколко следващи, внасяйки неясноти в градоустройствения план.

Към това трябва да се прибави обстоятелството, че при констатираното непрекъснато развитие между V и XVII хоризонт са съществували масивни колове, които са оставали по местата си, преживявайки преустройството и подновяването на стените. От друга страна, архитектурният план почти не се е изменял. Съборената къща е била построявана отново на същото място, в най-добрия случай стените са се предвиждали с 0,50 см по на север или на юг, но нищо повече. При това положение теренът, в който са били забивани коловете, е станал твърде податлив, та за закрепването на коловете много често се е прибегвало до камъни. Такива се срещат край ^{1/10} от броя на всички колове от дадено ниво. В резултат на горното се създава илюзията, че някои стени се състоят от два и повече реда колове, което само в редки случаи се оказва действително така. Сложността на ситуацията личи от тук публикуваните планове на отделните хоризонти.

Номерацията на жилищата е отделена за всеки хоризонт и започва от югозападния ъгъл на селището с № 1.

Самостоятелен, незасегнат от никакви архитектурни инвазии от страна на по-горните строителни хоризонти, се оказва I жилищен хоризонт от селищната могила, и то благодарение на по-

²² Д. Овчаров. Енеолитен некропол до с. Лиляк, Търговишко. — Археология, 1963, кн. 1, с. 54 обр. 1 б, в.

кривацията го 60—80 см стерилен пласт, възникнал вследствие на образуването на блато на това място.

В I жилищен хоризонт за първи път у нас беше проучено неолитно поселение със землянки. По-късните проучвания в Североизточна България (Усоето при с. Аспарухово, Варненско, с. Овчарово, м. Земника, с. Руец, с. Стража, с. Подгорица и „Полигона“, Търговишко, В. Търново и др.) показаха, че еднослойните поселения със землянки са закономерно явление за неолита в Североизточна България. Този тип жилища, съпроводен от полуземлянки, се различава рязко от наземните неолитни постройки от селищните могили в Тракия. Разликата може да бъде обяснена не само с известни климатични причини, но също така и с вероятни етнически и културно-исторически различия между двата района.

Изкопаването на обемистите неолитни землянки е факт, който не следва да бъде пренебрегван. Той говори за големите производствени възможности, с които е разполагал първобитният род независимо от крайно ниската техническа въоръженост на труда.

Въпреки различните си форми и размери землянките и полуземлянките са организирани еднотипно: те имат централна дълбока яма с огнище, обиколена от овални вкопани жилищни обекти. Входът е от изток с няколко стъпала, а в срещуположния край е била разположена на нивото на терена, а не на дъното на землянката. Пещта с яма за обслужване пред нея. Тази яма е част от землянката, която е имала двускатен покрив от дебел пласт клони и вършина, затрупани с изкопаната глина. Покривът и стените на обекта са били измазани с примесена с листа глина, която над огнищата е обгоряла.

Полуземлянките имат осморкообразна форма и се състоят от два сектора — стопански, където е било огнището, хромелните камъни и съдовете, и жилищен или преддверие — без инвентар.

Повтарянето на тази архитектурна схема говори за съществуването на наченки на типизация на строителството още през неолита. Никакви данни за фортификация на неолитното поселение не бяха открити.

Енеолитната архитектура представлява нещо принципно различно от архитектурата на неолита, защото в този период вече се строят наземни жилища. Можем да приемем, че това е един от признаците за подобряването на климатичните условия, но също така може да се предположи и определено културно влияние върху енеолитните племена на север от Балкана от страна на по-напредналата Тракия.

Особен интерес представлява ранноенеолитното селище, възникнало на мястото на могилата след пресъхването на образуващото се тука през средния неолит блато. То възниква върху празно равно място непосредствено на някогашния бряг на р. Луда Качмия.

В центъра на селището е била оградена една правоъгълна площ с размери $18 \times ?$ м, с редица масивни, забити в земята посредством вкопани жлеbove, колове. Това е първата вътрешна палисада на ранноенеолитното селище. Нейните входи са били откъм запад и юг. В палисадата бяха открити на няколко места следи от пещи и огнища и следи от няколко постройки. Източната стена на палисадата е напълно разрушена по посока на реката. Около тази правоъгълна ограда се откриха още две солидни оградни стени — външните дървени палисади.

Първоначално на около 3 м разстояние от вътрешната правоъгълна ограда е била построена външна оградна стена, която е обикаляла от юг, запад и север вътрешния правоъгълник. Впоследствие тя е била изоставена и са били създадени I и II оградни палисади на разстояние около 5 м от вътрешната палисада и една от друга. Тези две нови палисади са съединени помежду си със стена при южния вход на укреплението. Това навежда на мисълта, че почти половината от площта на селището се е намирала на изток и е била унищожена от реката.

Тази премислена и наистина внушителна концентрична укрепителна система, макар и състояща се само от дървени палисади, говори, че ранноенеолитното население, идвайки тук, не се е чувствувало в безопасност. Този факт от своя страна може да служи за указание, че производителността на труда е била достатъчно висока, за да възникнат излишъци, които трябва да бъдат защищавани.

Оригиналният архитектурен план на II жилищен хоризонт е едно убедително указание за големите строителни възможности на една относително недиференцирана родово-общинна организация, за която защитата на общата собственост е стояла на първо място. Освен това изграждането на цялата система в сравнително правилна правоъгълна форма говори за предварителното съществуване на готова градоустройствена концепция, с която населението е дошло тук, т. е. съществувал е определен архитектурен план, по който е станало изграждането.

Описаната градоустройствена система има близки аналогии в културата Марица в Тракия (Азмашка могила) и в селищните могили при с. Овчарово и Поляница Търговишко (IX хоризонт).

След известно недълготрайно прекъсване върху развалините на II жилищен хоризонт бива построено ново средноеолитно селище (III и IV нива). Неговата планировка и сградостроителни принципи са съвършено различни от тези на ранния енеолит, макар в случая също да се строят наземни домове и да се създава палисада.

Цялата годна за живеене площ на селищната могила е била изцяло застроена от гъсто прилепени едно до друго правоъгълни жилища с различни размери и вътрешна планировка, които са описани при съответния хоризонт. Стените са се изграждали от забити в земята колове, оплетени с пръти и обмазани с глина. Някои от тези колове са били разцепвани наполовина, а в жилище 10 бяха открити части от рухнал таван, състоящ се само от правоъгълно одялани греди, плътно наредени една до друга. Покривите са били двускатни, личаха следите от централните носещи колове. Край стените са били издълбани тесни, дълги ями, дълбоки до 1—1,20 м, облицовани с плет, в които са се държали запасите от зърнени храни. Ямите са били покривани отгоре с дървени капаци. Пещите бяха правоъгълни и стояха във връзка с цели стопански комплекси, състоящи се от хромелно съоръжение с корито и нисък подиум-пейка, на който са били нареджани съдовете. На места бяха открити и обикновени огнища.

В югозападния край на селището е бил изкопан дълбок кладенец с диаметър 1,24 м, над него е имало обмазан с глина навес, който след опожаряване се е срутил и запълнил кладенеца. От юг, запад и изток селището е било оградено с дървена палисада, която е изгоряла заедно с цялото селище. Изходът на палисадата по традиция се е запазил на същото място, на което той е бил и през ранния енеолит — откъм запад. От входа водеше тясна уличка през селището.

Изглежда, че в началото на строителството на домовете от III жилищен хоризонт почвата на места е била още твърде влажна и блатиста, което е наложило понякога в основата на домовете да бъдат наредени камъни. Такива камъни се наблюдаваха в жилища 2, 7, 6. В последното те бяха наредени по протежение на северната стена под мястото на стопанския комплекс с подиума и пещта.

Ориентацията на общия план на поселението е югозапад—северозток. Тази посока е дадена от формата на строителната площадка, чийто източен край е отграничен от р. Луда Камчия, която тече в същата посока.

Следователно обстоятелството, че всички енеолитни селища на това място са ориентирани повече или по-малко югозапад—северозток, не може да се тълкува като приемственост в градоустройствения план, а произтича от обективната обстановка на терена. Това не значи обаче, че такава приемственост не е съществувала. Тя се проследява, започвайки от средния енеолит, по редица други показатели и преди всичко по общата планировка на поселението.

Късноенеолитните нива започват от V жилищен хоризонт. При разглеждането на плана му веднага се хвърля на очи липсата на принципна разлика между градоустройствения план на IV и V хоризонт, следователно прекъсването на живота на поселението в продължение на I фаза на културата Коджадермен — Гумелница — Караново VI не е дълготрайно, така че следите от старите напуснати жилища не са могли да бъдат напълно заличени и завършвайки се, населението е подновило домовете по подобен план.

За първи път в V жилищен хоризонт (който не е бил опожаряван) се натъкнахме на конкретни данни за дървената конструкция на подовете на жилищата. В жилище 3 бяха открити гредореди с посока на гредите северозток—югозапад, с подложени отдолу надлъжни греди. По този начин стана ясно, че тънката черна прослойка, която се откриваше винаги под подовите замазки на опожарените енеолитни жилища както в Тракия, така и в Северозточна България не представлява нищо друго освен овъглен без достъп на въздух гредоред, който е лежал в основата на почти всички жилища.²³

Гредоредът, особено когато се касае за ремонт на подовете, често се е състоял просто от подкоръците на очистените или правоъгълно одялани греди, които са служили за конструкцията на стените. Върху тези гредореди никога не се е ходило. Те са били покривани с пласт глина още по времето на вътрешното измазване на стените. Впоследствие в процеса на експлоатацията на дома подовете са били многократно измазвани, а при някои по-големи ремонти (например на покрива), когато отново са се оказвали излишни кори и подкоръци, те са били подреждани пак върху пода и отново замазвани с глина.

Това използване на греди, подкоръци и кори в конструкцията на подовете на жилищата е било правено по всяка вероятност с цел да се постигне максимална изолация срещу влагата.

Трудно е да се каже нещо определено относно укрепителната система на V хоризонт. Възможно е през този период да е бил натрупан валът, който лежеше в основата на по-късния емплектон и чийто обем от около 300 м³ пръст предполага продължителна работа.

²³ Г. Георгиев. Главни резултати от разкопките в Азмашката селищна могила през 1961 г. — ИАИ, XXIV, 1963, с. 162, обр. 4.

В следващия VI жилищен хоризонт върху така натрупания вал вероятно е започнало изграждането на емплектоната. Кладенецът също е бил възстановен по време на VI жилищен хоризонт, жилището в тази част на могилата повече не е било използвано. Като изключим някои промени в плана на южната половина на обекта, плановите на V, VI и VII жилищен хоризонт почти напълно се покриват. Въпреки това обаче всеки един от тях е отделен от следващия от нови гредореди в основата на подовете на домовете.

В VII жилищен хоризонт се забелязваха наченките на всеобщо овехтяване на редица жилища в източната част на селището. При това стените на жилище 8 са се наклонили на югозапад, а тези от жилище 6 — на юг. Това разкривяване на домовете е достигнало своя предел в VIII жилищен хоризонт, когато е взело застрашителни размери за цялото селище. Никакви допълнителни подпорки към стените, каквито през този хоризонт се забелязваха почти при всички стени, не са били в състояние да удържат изгнилите домове, които в края на този хоризонт са били съборени повсеместно. Площта е била заравнена, пещите, които са стърчали над нивото, също са били съборени, в т. ч. и подиумите им.

Върху тази новосъздадена площадка е възникнало селището от IX хоризонт, което имаше един значително по-прост и ясен план благодарение на обновяването. Въпреки това този план малко се отличава от предишния. Неговата характерна черта е явното намаляване на броя на населението, свързано със стесняването на строителната площ вследствие издигането на културните напаставания на селищната могила на височина. Редицата домове край брега на реката са били ликвидирани и на това място е била създадена обикновена палисада. Под нея по склона на реката се сринали всички останки от старите жилища, много глина, мазилки от пещи и всевъзможна смет.

Изглежда, че в този период на строителство е било обърнато особено внимание на вала и емплектоната, които са били допълнително укрепени с глина. За сметка на това пък през VIII и IX хоризонт кладенецът, изглежда, е бил напълно изоставен, срутил се е и е бил запълнен с глина, дървета, камъни и всякакви други останки.

Данни за възстановяването на кладенеца, при което около отвора му е бил оформен глинен перваз, имаме през X хоризонт.

Общият план на този хоризонт е интересен както със своята относителна лаконичност, така и с обстоятелството, че в жилище 5 в горната част на обекта беше открит полукръгъл глинен подиум, вероятно пейка, висок 45—50 см, пред който лежаха разхвърлени няколко тежести за стан и прешлени от вретена. Тежестите от тъкачен стан, открити в IV хоризонт, бяха намерени на същото място. Това навежда на мисълта за съществуването на определена специализация в домашните занаяти на отделните семейства от поселението. Жителите на жилище 5 са се занимавали предимно с тъкачество.

Друг характерен белег на плана на X хоризонт е палисадата (без вал и емплектон), която се проследи в северния край на могилата и която се свързваше с вече съществуващата през предишния етап източна палисада.

Жилищата от XI хоризонт повтарят плана на X, но тъй като тук те личат най-добре, ще се спрем в детайли на тях. В тези късни нива поселението се е състояло вече не от три, а само от два реда плътно прилепени един до друг домове, при което както разположението, така и размерите им, а също и общата планировка на комуникационните линии в селището са останали непроменени. Кладенецът, добре ограден от глинен перваз и навес, остава близо до вала в югозападната част на селището. Към него е водела уличка, която е разделяла двата реда домове и се е опирала под прав ъгъл в уличката, която е идвала от входа на емплектоната на запад. Възможно е точно при пресичането на тези единствени по-широки пътеки да е имало в известен период (през жил. хоризонти IX—XII) малко площадче, което обаче е силно засегнато от изкопа на тракийското погребално съоръжение (в плана под „черна пръст“).

Дългото правоъгълно помещение 7 в северния край на селището е най-големият архитектурен обект. То е било разделено на две части, източната от които поради наличието на пещ би могла да бъде приета за жилищно помещение, но северната се оказва работилница за обработка на кост и рог. В помещението бяха открити следи от голямо огнище, а около него множество рога от елен във всевъзможни степени на обработка. Беше открит и склад от суровини.

Въобще в северозападната част на могилата са били съсредоточени през различните периоди повечето от местните занаяти. Именно тук върху повърхността на вала бяха открити отпадъци във вид на големи количества изхвърлена пепел и въглени. Изглежда, че вследствие производствената дейност този район на селището в следващите етапи е станал непригоден за живот и е бил предоставен само за производствени нужди. Никакви хромелни камъни и почти никаква керамика в този район не се откриха, срещаша се обаче често точилни камъни, брусове и много пепел.

Въпреки изоставянето му като жилище през XII—XV хоризонт този район е останал в рамките на фортификационната система на поселението, която е продължавала да се поддържа през цялото време.

Интересно е да се отбележи, че през XII—XIII хоризонт между жилищата и емплектона бяха открити големи боклучени натрупвания, които дотогава не бяха характерни за селището, тъй като жилищата от източния ред са изсипвали сметта си в реката, а работилниците от северната половина — през оградата върху склона на вала.

Жилище 1 и 2, разположени на запад, са били в това отношение най-затруднени и вместо да изхвърлят сметта зад стената, са си устроили боклучени насипи в пространството между нея и собствените си стени, което говори за значителната височина на емплектона.

Що се отнася до самия вал, то през XII хоризонт вероятно е бил открит вход и към южната страна, край кладенеца, а по време на XIII хоризонт върху вала са били наредени като облицовка и подпора на овехтелите вече емплектон голямо количество речни камъни. Най-много камъни са били съсредоточени около западния вход, където може да се предполага, че са били натрупани на голяма височина, оформяйки входа.

Натрупването на камъни не е спасило емплектона и той се е срутил в края на XIII хоризонт върху западните домове (обр. 30). Изглежда, че това срутуване не е станало без външна намеса. Макар селището да не е било изцяло опожарено, по цялата му площ срещаме и повсеместни деструкции. Възможно е това да е настъпило вследствие на земетресение, а може би и вследствие на нападение. Едно от жилищата в източната редица, при това частично, е било обхванато от огън, който обаче е бил своевременно потушен. Кладенецът е бил също затрупан.

Възстановяването на селището е последвало веднага и то отговаря на XIV жилищен хоризонт. Сбореният емплектон обаче вече никога не е бил възстановен. На негово място върху вала и деструкцията на емплектона е била изградена палисада, подпряна в основата си от едри камъни, но следите от нея бяха много зле запазени.

Жилищата от новоизграденото селище стоят също близко по план до предшествуващите хоризонти. В конструктивно отношение често се срещаха темели, изкопани, за да бъдат укрепени в тях коловите от стените. Строили са се също така жилища с няколко вътрешни прегради (например жилище 1), чиято южна стена отново преминаваше през разрушения още през XIII хоризонт кладенец. Неговото последно възстановяване датираше към XV жилищен хоризонт. Той е бил обаче много по-тесен и само кратко време експлоатиран, тъй като през следващия XVI хоризонт го открихме отново и този път окончателно затрупан, а върху него е било отново построено жилище, както това личи от плана на XVI хоризонт и от разреза на кладенеца.

Като изключим жилището в района на кладенеца, плановите на XV и XVI жилищен хоризонт са много близки помежду си. Особено ясен е планът на XVI хоризонт, тъй като е нарушен само от строежа на XVII хоризонт и от изкопа за тракийското погребално съоръжение в центъра на могилата. Особен интерес тук представлява жилище 2, което е почти квадратно, с размери $8,5 \times 9,5$ м. То е било преградено в средата от двойна редица колове, носещи вероятно покривната конструкция. Тази редица на две места е била разделена от проходи. Непосредствено на юг до него е било прилепено второ такова жилище. По-голямата част от жилищата от последните два хоризонта са били с двойни редици от колове при стените си. Вероятно вътрешната редица се е отнасяла към самата стена, а външната е представлявала подпорките на стряхата, като при домовете, подпрени един до друг на калкан, подпорки на стряхата не са били нужни.

От последния — XVII — жилищен хоризонт бяха останали само незначителни следи, като фрагменти от трамбувани подове, части от стени на частично опожарявани жилища и значителни количества керамика върху подовите на жилищата. Въпреки че поради по-късните мероприятия върху могилата общият план на този хоризонт не беше запазен, можем с увереност да кажем, че по своята концепция този план не се е отличавал от плана на XVI жилищен хоризонт, тъй като запазените от него дупки от колове не противоречат на плана на по-долното жилищно ниво.

Някои данни говорят, че през този последен етап на заселване селището е било отново опожарено.

Непосредствено върху разрушения и изоставен културен пласт се е образувал тънък слой почва, който от своя страна беше покрит от камъните от кожуха на тракийската могила. На онези места, където в процеса на строежа на могилата е бил вдигнат горният пласт почва, камъните залягаха непосредствено върху културните останки на XVII жилищен хоризонт, а на места дори засягаха и XVI хоризонт.

Поразяващото постоянство във възобновяването на последователните жилищни хоризонти все в духа на първоначално заложения план на селището говори за дълбокия традиционализъм, който е владял умовете на хората през късния енеолит. В светлината на този традиционализъм

промените, които наблюдаваме между архитектурните планове на I и II и II и III хоризонт, изпъкват в нова светлина. Възниква въпросът, при какви обстоятелства може да бъде преодолян този традиционализъм и във връзка с това, кои са факторите, външни и вътрешни, които все пак довеждат до фундаменталните промени в архитектурните концепции на епохата?

По наше мнение освен основните икономически фактори в това направление са играли роля още демографският елемент и структурата на семейството.

От архитектурните данни можем да направим заключение, че малобройното неолитно и енеолитно население е нараствало постепенно, и то толкова бърже, че през средния и късния енеолит на поселението се е застроявала съвсем гъсто, за да побере всички необходими постройки. Обаче с увеличаването на дебелината на културните наслаги площта на пресечения конус, каквато е по форма селищната могила, се намалявала, стеснявала се съответно и строителната площ. Оттук може да се заключи, че част от населението през късния енеолит е било принудено да се пресели другаде. Именно в този период на брега на първата незаливна речна тераса, пред некропола, се наблюдаваха следи от селище (форпост).

Обединенията на големи фамилии под един покрив, наблюдавани от нас през неолита и ранния енеолит, отстъпват в по-късните етапи постепенно място на по-малки семейни жилища. Гъстотата на разположението на тези жилища обаче говори за съществуването на най-тесни връзки между жителите на дадена родова община, която е представлявала един единен производствен колектив.

УКРЕПИТЕЛНА СИСТЕМА

Както видяхме, поселенията от селищната могила при Голямо Делчево са били укрепени почти през целия период на съществуването на обекта (обр. 44). Само при I, XVI и XVII жилищен хоризонт не бяха открити достатъчно убедителни следи от фортификация. II жилищен хоризонт е бил ограден с три вписани една в друга палисади, III и IV — с единична палисада.

По време на V жилищен хоризонт е започнало натрупването на вала, а от VI до XIII жилищен хоризонт с различни допълнения и преправки е действувала най-ранната укрепителна система, открита досега у нас, състояща се от вал с емплектон върху него. Тук ще се спра накратко върху конструкцията на това фортификационно съоръжение.

Валът, който е трябвало да образува основата, върху която да бъде издигнат емплектонът — защитната стена на поселението, е бил натрупан по времето на V жилищен хоризонт на един сравнително равен терен, върху който проследихме останалите под него културни слоеве, отговарящи на II, III и IV хоризонт. Валът е натрупан от чиста жълта пясъчлива глина, която е била силно утрамбована. Той е ограждал поселението от юг, запад и север, и то не изцяло, а само в онези негови части, които са били сравнително по-достъпни откъм сушата. Стръмните склонове на двете дърета, ограждащи могилата на юг и север, и р. Луда Камчия от изток, са се считали за достатъчно непристъпни. Само в определени периоди (в по-горните нива) на тези места се е издигала палисада. Върху около 80 см високия вал е бил издигнат емплектон, състоящ се от два успоредни плета, разположени на разстояние 0,70—0,80 см един от друг, запълнени с утрамбована глина. За изплитането на плетове в земята са били забити не особено дебели колове (8—15 см в диаметър) на разстояние 20—35 см един от друг (обр. 12 : 2).

Оплетени с плет и на места свързани помежду си с напречни пръти (обр. 12 : 1), плътно запълнени с глина, тези два плета са образували лицата на една масивна стена, която е могла, както това показва разположението на обекта, да издържи десетки години. Отвън, а вероятно и отвътре стената е била измазвана многократно с глина. Следи от тези замазки личаха в основата ѝ при разрез I, II и III (обр. 12 : 1; 16). Възможно е в по-горните части на емплектона, в средата му да са били забити допълнително дебели колове (разрез В, обр. 16), които да са увеличавали още повече височината и здравината на оградата. С течение на времето под тежестта на натрупването от външната страна на емплектона — смет, собствени деструкции, допълнително донесена глина и камъни с цел укрепването му — той е започнал да се накланя навътре, към селището (обр. 30 : 1). Срещу това накланяне са били взети мерки, като емплектонът е бил подпрян от вътрешната страна с множество колове (обр. 30 : 2), обаче това малко е помогнало и ние го открихме отчасти изправен, отчасти силно наклонен и отчасти съвсем рухнал на земята в периода на XIII жилищен хоризонт.

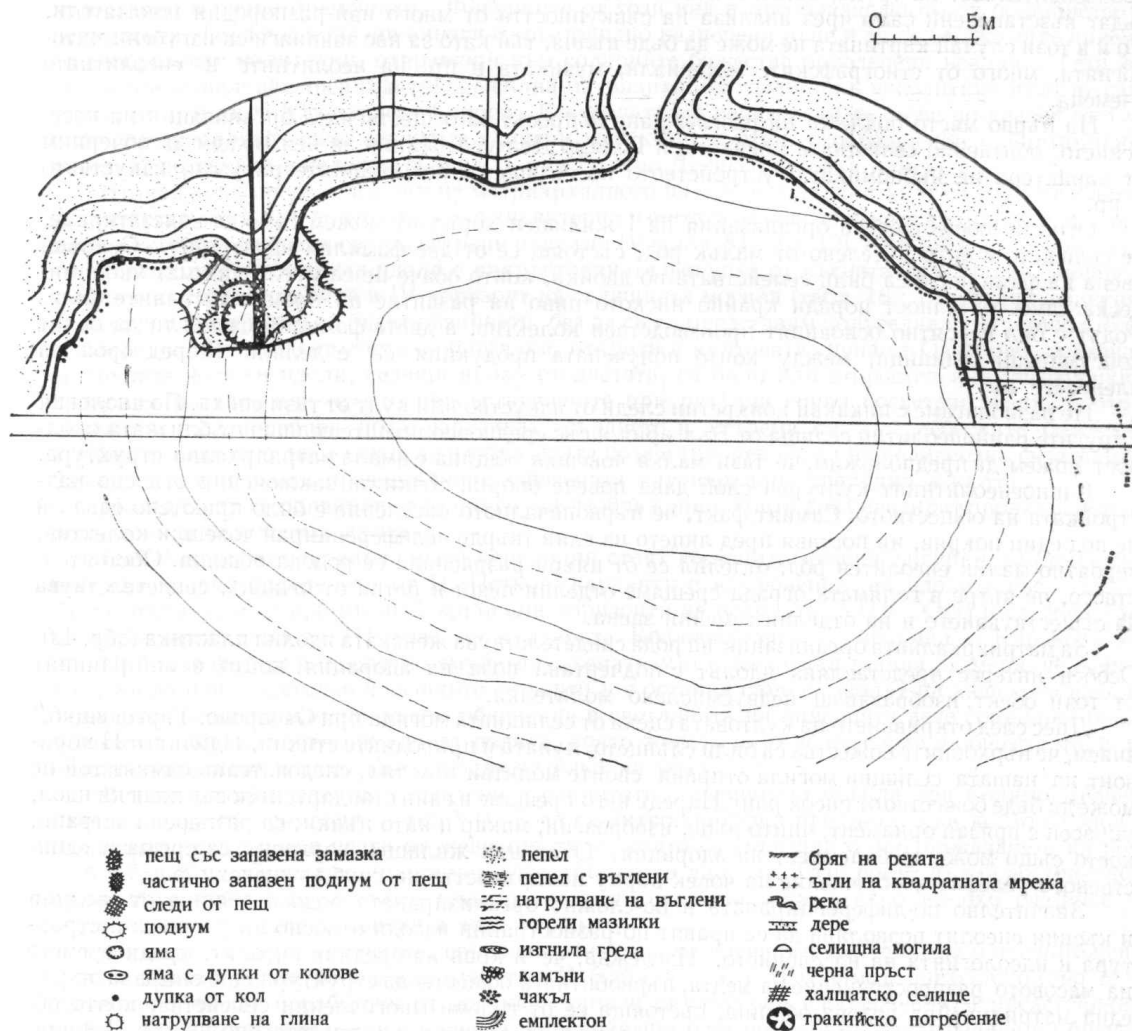
След събарянето на емплектона на негово място е останало 180—190 см високо възвишение, използвано за основа на масивна палисада, подпряна в основата си с едри камъни, която е просъществувала до XV хоризонт.

Входът в укрепителната система на енеолитните поселения е бил винаги на запад. От него е започвала тясна права уличка, водеща към центъра. Около този вход по времето на XIII хоризонт са били натрупани особено много камъни, и то на значителна височина, които бяха

открити съборени вътре в жилищния хоризонт по време на рухването на емплектона (обр. 30 : 3).

Върху външната страна на вала също бяха открити много камъни. В основата му те всички лежаха под силен наклон и бяха останки от най-късния опит да бъде укрепено селището върху глинената деструкция на първия емплектон.

Още преди началото на разкопките на могилата около нея личеше канавкообразно хлътване, което я ограждаше от същите страни, от които по-късно беше открит валът. Направеният разрез потвърди, че се касае за ров, дълбок 70—90 см, широк до 2,50 м, затлачен от наносите на

Обр. 44. Общ план на укрепителната система

реката. Датата на създаването му поради отсъствие на археологически материали за съжаление на можа да се установи. Обаче днес след цялостното проучване на обекта ние с известни резерви можем да го свържем с укрепителната система на късноенеолитните поселения. Възможно е от рова да е изкопавана пръстта за направа на вала и емплектона, като същевременно прокопаният ров би могъл да бъде напълнен с вода от едно от двете дерета, което би подсилило значително укрепителната система.

Укрепителната система, открита в Голямо Делчево, не е единично явление в нашия енеолит. Значителни укрепителни мероприятия бяха документирани например в селищната могила при с. Овчарово, Търговишко, а данни за подобни съоръжения има и от други места.²⁴

ОБЩЕСТВЕНА ОРГАНИЗАЦИЯ, МИРОГЛЕД, КУЛТ, ИЗКУСТВО

Докато за икономиката на дадено праисторическо селище можем да съдим, основавайки се върху конкретни, преки данни, като оръдия на труда, технология на някои производства, производителност на труда, остеологически останки и пр., то надстроечните явления могат да бъдат възстановени само чрез анализа на съвкупността от много най-разнородни показатели. Но и в този случай картината не може да бъде пълна, тъй като за нас винаги са изгубени митологията, много от етнографските материали, музиката и пр. на неолитните и енеолитните племена.

На първо място подлежи на разглеждане въпросът за обществената организация на населението, обитавало селищната могила при Голямо Делчево. Данни за нея можем да почерпим от характера на икономиката, устройството на селището, погребалните ритуали, изкуството и пр.

Относно обществената организация на I жилищен хоризонт можем само да констатираме, че селището е било населено от малък род, състоящ се от две фамилии (фратрии?). Основни звена на фамилията са били семействата по двойки, които обаче не са могли да имат икономическа самостоятелност поради крайно ниското ниво на развитие на производителните сили. Родът е бил вероятно основният производствен колектив, а двете фамилии са могли да бъдат консумиращи единици, между които получената продукция се е деляла според броя на членовете им.

Не разполагаме с никакви конкретни следи от изкуство или култ от тази епоха. По аналогия с другите ранноенеолитни селища от България и със средноенеолитните селища от близката околност можем да предположим, че тази малка човешка община е имала матриархална структура.

Ранноенеолитният културен слой дава повече опорни точки за заключенията относно надстройката на обществото. Самият факт, че първоначалното население е било приютено едва ли не под един покрив, ни поставя пред лицето на един твърде недиференциран човешки колектив, вероятно малък енеолитен род, отделил се от някоя разраснала се родова община. Обстоятелството, че вътре в голямата ограда срещаме отделни пещи и петна от огнища, свидетелства за съществуването и на отделни семейни звена.

За матриархалната организация на рода свидетелствува женската идолна пластика (обр. 42). Особен интерес представлява идолът с подчертана поза на адорация, който е най-ранният от този обект, изобразяващ недвусмислено молителка.

Днес след откриването на култовата сцена от селищната могила при Овчарово, Търговишко,¹ знаем, че върховните божества са били слънцето, луната и природните стихии. Идолът от II хоризонт на нашата селищна могила отправя своите молитви към тях, следователно самият той не може да бъде божество от висок ранг. Наред с него срещаме и един стандартен плосък женски идол, украсен с врязан орнамент, чиито ръце, изобразени, макар и като пъпки, са разперени встрани, което също може да бъде жест на адорация. От същия жилищен хоризонт се среща и единственото релефно изображение на човек върху повърхността на груб кухненски съд.

Значително по-диференцираната и по-сложно организираната родова община от средния и късния енеолит позволява да се правят по-разнострани изводи относно вътрешната ѝ структура и идеологията на населението. Изглежда, че в края на средния енеолит, преди времето на масовото разпространение на медта, първобитната обществена структура се е опирала върху една матрилинейна родова община, състояща се от големи многочленни семейства, която община вероятно е възникнала от разрастването на ядрото на рода, представено ни във II жилищен хоризонт. Обаче развитието на металургията по силата на факта, че този най-прогресивен, най-перспективен и високопроизводителен отрасъл на стопанството се оказва в ръцете на мъжа, бележи началото на разлагане на матриархалните отношения. Подкопаването на хилядолетната водеща роля на жената беше най-добре проследено по материалите от некрополите от Голямо Делчево и Девня. Във връзка с това можем да кажем, че през V—XVII жилищно ниво матриархалната обществена структура преживява една все по-задълбочаваща се криза, която е намерила своето отражение в онези фрагменти във вярванията и култа, които са достигнали

²⁴ Г. Георгиев, Д. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948—1949 г. — ИАН, XVIII, 1952, с. 121, обр. 88.

¹ H. Todorova. Kultszenе und Hausmodell aus dem Tell Ovcарovo, Bez. Targovište, Thracia III, 1975.

до нас и преди всичко в идолната пластика, антропоморфните и зооморфните съдове, амулети и пр.

През късния енеолит идолната пластика от Голямо Делчево² преживява своеобразен разцвет, който се изразява както в количеството на създадените скулптурни изображения, така и в широкия диапазон на тематиката и изключителния талант на творците. Като изходим от непрекъснатото развитие на късния енеолит в селищната могила, ще разгледаме идолната пластика по тематични групи.

На първо място по количество и художествени достойнства стои групата на правите женски глинени фигури (тип III), измежду които се срещат и твърде схематично изработени екземпляри (табл. 18 : 11) от по-ранните хоризонти и изключително реалистични фигури от XV—XVII хоризонт. Особено сполучливо е моделирана долната част на фигурите. Някои от тях са изобразени в ранна бременност. Фигурките от този вид в преобладаващото си болшинство са неукрасени. Те са представени винаги с кръстовидно разперени ръце и затова може да се приеме, че изобразяват молителки, отправящи към соларните божества определени искания. Тези фигурки представляват древна и твърде силна матриархална традиция в енеолитния култ не само у нас, но и в цяла Югоизточна Европа. В енеолитните земеделски култове по-древен от този пласт представляват само седящите глинени женски статуетки, изобразяващи майката-прародителка, но такива в селищната могила при Голямо Делчево не бяха намерени.

Втора група представителки на матриархалното начало в соларния култ са „полуседящите“ женски статуетки, при които е особено характерна извитата назад горна част на тялото и разперените, както при първата група, външни ръце тип IV (табл. 84 : 10, 12). Най-древната и най-представителната от тази група идоли е инкрустираната фигурка от късната фаза Варна, намерена заедно с култовата паница в IV хоризонт на селищната могила (табл. 18 : 13). Всички фигурки от тази група е трудно да бъдат възприети, без да си ги представим полуседнали на малко столче с облегалка. Малките столчета с облегалки, открити в култовата сцена от Овчарово, показват, че групата женски идоли, седящи върху столчетата, са били или второстепенни участнички в храмовия ритуал, или просто присъстващите при ритуала група посветени жени, които в описаната красноречива поза изразяват усърдието и устрема си към небесните божества. Трябва определено да се каже, че изобразената поза е типичен израз на религиозна екзалтация. Тези две групи идоли представляват запазената матриархална традиция в култа.

Наред с тях се появяват няколко групи изображения, които документират проникването на нови идеи и възгледи в култа.

Най-близко до матриархалната концепция стоят костените женски фигурки, които се срещат във всички определени от Н. Петков³ варианти с изключение на идолите със стъпала. Те се срещат само в най-късните жилищни хоризонти на могилата (XIII—XVI) и следователно са характерни само за III фаза на културата Коджадермен — Гумелница — Караново VI.

При тези фигурки (вероятно амулетни) схематизмът е достигнал такива размери, че жената е изгубила почти напълно човешките си черти и е останал само символът на женското начало. Този факт може да намери своето обяснение в светлината на описаните вече социално-икономически промени, които намаляват ролята, която жената като човек играе в обществото, и запазват значението ѝ само като продължителка на рода.

В духа на тази идея са създадени и откритите в селищната могила при Голямо Делчево глинени пластики-символи (тип VI). Това са антропоморфни предмети, при които са хиперболизирани само онези части от женското тяло, които са свързани с продължаването на рода (табл. 73 : 8), а останалите (например главата) просто липсват. Тази почти пълна абстрактност при изобразяването на идеята на плодородието говори също така за едно високо равнище на абстрактното мислене у човека в тази епоха.

Последната група статуетки, свързани с жената, са вотивните фигурки на бременни жени, т. нар. „цилиндрични глинени идоли“ тип II (табл. 73 : 13). В голямото си болшинство те са значително по-зле изработени от всички останали скулптурни изображения и представляват по-скоро предмети, свързани с магията, осигуряващи благополучното разрешаване на бременността на дадена конкретна жена, които след изпълнението на магическите си функции са били захвърляни, поради което ги намираме твърде често, сравнително добре запазени, в боклучените насипи.

Един междинен тип идоли са цилиндричните, без подчертана бременност, с разперени в адорация ръце. За разлика от вотивните фигурки тези идоли са изработени със същото старание както основните типове пластика (табл. 97 : 14). Някои от тях са даже украсени. Изглежда,

² Х. Тодорова. Класификация на идолната пластика в България. — ИАИ, XXXV... (Под печат).

³ Н. Петков. Класификация на плоските костени идоли в Балкано-Дунавската област. — ГАМ, II, 1950, с. 25—37.

че изобразяват облечени в дълги роби жени. Следва да ги причислим към групата на изправените идоли-молителки, като се има пред вид, че представляват преходен момент между тази група и групата на вотивните пластики.

Антропоморфните съдове (тип VII) или т. нар. „кухи идоли“ от Голямо Делчево представляват твърде интересна, макар и немногочислена група. Тук влиза масивната женска фигура-съд от XIV хоризонт (табл. 89 : 8) и частите от кухи идоли от VII, VIII и XI хоризонт. Те всички представляват идоли-съдове, в които са били съхранявани течности, свързани с ритуалните церемонии. Вероятно за подобни цели са били използвани и някои от идолите-символи (табл. 73 : 8).

С описаните дотук седем типа идоли се изчерпва многообразието на женската енеолитна пластика на Голямо Делчево.

Без връзка с древната матриархална традиция стои една голяма и интересна група скулптури, които нямат определен пол (тип. I). Това са глинени идоли-бюстове и триръбестите костени идоли. При тяхното създаване полът не е представлявал никакъв интерес за скулптора. Изобразява се само главата и шията или главата до бюста. Наблюдават се два вида варианта: а) бюстове с триръбесто лице, които в типологично отношение стоят много близо до триръбестите костени идоли (табл. 73 : 4) и б) бюстове с по-реалистично изображение на главата (табл. 73 : 10).

И в двата случая се забелязва неумел опит да се подчертаят някои индивидуални черти (татуировка, прическа и пр.) на изобразявания модел. Това е указание, че в случая става дума за конкретни прототипове, които са се имали пред вид при работата на скулптора. В типологично и идеологично отношение тази група идоли излиза извън рамките на традиционната концепция на женската идолна пластика у нас. По всяка вероятност тя свидетелствува за съществуването на масов култ към духовете на умрелите прадеди, какъвто култ е засвидетелстван по етнографски път у много изостанали народи.⁴ Ролята на този култ, при който идолът изобразява някой силен и влиятелен прародител, се състои в стремежа чрез статуетката да бъдат унаследени положителните качества на умрелия или да се осигури покровителството на неговия дух.⁵

Триръбестите костени идоли, при които също не се подчертава по никакъв начин полът, но в основата на някои от които има дупка за монтиране на зъб,⁶ могат да бъдат интерпретирани в същия смисъл. Те се срещат от края на средния енеолит, от който период можем да приемем, че се е зародил култът към духовете на прародителите. Той е изразител на зараждащите се вследствие развитието на металургията обществено-икономически промени, които издигат значението на отделната личност и нейните индивидуални черти в първобитното общество.

Ярък изразител на тази нова тенденция е уникалната детска главичка, открита в XVI жилищен хоризонт на могилата, която е най-ранното портретно скулптурно изображение в Югоизточна Европа.⁷

Разглеждайки идолната пластика на Голямо Делчево като цяло, не можем да не отбележим изключителния талант на цяло поколение скулптори, живели и творили в селището. Наред със схематичните фигурки, които биха могли да бъдат изработени от ръката на всеки жител на поселението, в късните жилищни хоризонти все по-често срещаме високохудожествени пластики, които могат да бъдат дело само на ръката на талантливи скулптори (табл. 102 : 1). В XV и XVI жилищен хоризонт е живял и творил най-талантливият от тях, който е създал истински шедевър на скулптурата. Неговият индивидуален стил личи при фигурките от табл. 96 : 11, 13. Високото му майсторство се състои в умението да предава с изключителен реализъм торсото на човека. Вниманието му, както това се диктува от иконографските концепции на епохата, се съсредоточава върху долната част на тялото. Дори, спазвайки в общи черти канона, майсторът е успял да моделира реални тела с всичките им индивидуални и анатомични особености. Върхът на неговото творчество е детската главичка, спомената по-горе. Големият, наистина революционен принос на безименния майстор от Голямо Делчево изпъква особено ярко на фона на цялата късноенеолитна идолна пластика на Балканския полуостров, която при всичкото си разнообразие и красота остава в плен на строго канонизиран схематизъм. Скулптурите на майстора от Голямо Делчево изпълняват не само култови, но и естетически функции и бележат най-прогресивните тенденции в развитието на енеолитното изкуство у нас.

⁴ Н. Токарев. Религия в истории народов мира, М., 1965, с. 137.

⁵ Пак там, с. 136.

⁶ Непубликувана находка от селищната могила при с. Овчарово, Търговишко. Съхранява се в музея в Търговище.

⁷ Х. Тодорова. Най-ранното портретно-скулптурно изображение от Югоизточна Европа. — Изкуство, 1972, кн. 6, с. 32—34.

Някои видове съдове, които са така богато украсени, че не биха могли да имат каквото и да било практическо предназначение, могат да бъдат разглеждани също така като съставна част на ритуалния инвентар. Това са преди всичко паниците тип Каблешково (по името на първото находище, където бяха открити), които са украсени отвън и отвътре с врязан, инкрустиран с бяла и червена боя орнамент (табл. 31 : 1—4; 95 : 14). Може да се предположи, че са служили за парадни подноси за първия хляб. Те бяха открити само в VIII—XVI жилищен хоризонт на обекта. В енеолитното наколно селище от Варненските езера те също съпровождат керамиката и представляват 0,05% от наличните съдове.⁸ В Голямо Делчево те съставляват 0,01% в даден жилищен хоризонт, но са постоянна (неимпортирана) съставна част на керамичния инвентар.

От идолната пластика на селищната могила при Голямо Делчево личи, че мирогледът и знанията на жителите ѝ не се отличават от тези в цяла Югоизточна Европа през същата епоха. Съществува развит земеделски соларен култ⁹ с масово разпространена женска идолна пластика, изобразяваща преди всичко отправящи моления към небето посреднички между човека и божествата. Самата пластика отбелязва съществено развитие, в ранните фази на енеолита тя е малобройна и схематична, а през късния енеолит се наблюдава един своеобразен „взрив“ в скулптурата, която става едно наистина масово и многолико явление (обр. 42), с определени тенденции на развитие в две направления: 1) към високохудожествен реализъм.

Нито една от тези тенденции през разглежданата от нас епоха не надделява. Масова си остава стандартната скулптура, изработвана по точно определен иконографски канон.

Въпреки общоизвестното изоставане на надстройката (и особено на култа) по отношение на развитието на базата идолната пластика на Голямо Делчево показва, че в условията на родо-вообщинния строй, при наличието на неантагонистична структура на обществото даже култът може да бъде изразител поне в някои свои аспекти на революционизиращите промени, извършващи се в икономиката и обществото. Това важи още повече за изкуството, което в тази отдалечена епоха няма самостоятелна изява, а е част от религията. Бихме могли да кажем, че то е най-прогресивната нейна част. Това обстоятелство се поддава на наблюдение за първи път в историята на изкуството именно през енеолита, но то е характерно за много от следващите епохи.

Развитието на приложното изкуство в селищната могила се проследява най-добре при керамиката, но тъй като тя е предмет на отделно разглеждане, тук ще се спрем само на украшенията, открити в обекта.

Основните материали за производство на украшения, явно заменящи в този район златото, са костта и мраморът, от които се произвеждат пластинки за апликации, висулки и амулети. Особено старателно са изработени костените игли за коса, които имат най-разнообразно оформени главички и чиято дължина достига понякога до 15 см (табл. 18 : 6).

Твърде често, като се започне от средния енеолит, се срещат фрагменти от украшения, изработени от мида. Мидите кардиум са използвани за огърлици. Намерени са няколко колективни находки от множество пробити миди кардиум. От внасяната от Средиземноморието¹⁰ мида спондилус са се изработвали преди всичко гривни, цилиндрични или шайбовидни мъниста и висулки. Намерено беше и единично звено от челна диадема (табл. 17 : 5).

От пробити в краищата им правоъгълни или дъговидни пластинки от зъби на глиган са се съставяли огърлици. По този начин са били имитирани огърлиците, произвеждани от правоъгълни пластинки от мида спондилус. Единични пластинки от този материал също бяха открити в селището.

Украшения са се изработвали и от камък. Те всички имитират формите на метални украшения. Така например малките шайбички от зелена шиста, открити в гроб 8 на некропола и на няколко места в могилата, имитират медни мъниста, а каменната висулка тип Тисаполгар (табл. 96 : 8) — подобните златни украшения.

Злато беше намерено само в два случая — една обеща от могилата и едно златно мънисто във форма на тръбичка от некропола.

Медта е използвана често за украса. От некропола произхожда една игла със спираловидна главичка, а от различните жилищни нива на могилата две детски гривни и две спираловидни пръстенчета.

⁸ Н. Тодорова, Г. Тончева, Die äneolithische Pfahlbausiedlung bei Ezerovo im Varnasee. — Germania 51, 1, 1975, Taf. G.

⁹ Х. Тодорова. Култовата сцена от Овчарово. Музеи и паметници на културата, 1973. кн. 4.

¹⁰ Спондилусите от Голямо Делчево бяха изследвани от Колин Ренфрю, Англия, комуто дължа благодарност за определянето им като средиземноморски.

Ако се съди по намерените украшения, можем да си направим извода, че естетическите потребности на жителите не са били големи. Това се потвърждава също така от ниския процент на орнаментирана керамика в късноенеолитните хоризонти. В неолитния пласт не бяха открити никакви следи от украшения.

Съвкупността от достъпните по археологически път данни за развитието на базата и надстройката през периода на съществуването на селищната могила от Голямо Делчево показват, че докато през ранния неолит и отчасти през ранния енеолит недиференцираното земеделско-скотовъдно стопанство определя недиференцирания характер на родовата община и на родовия колектив, то започвайки от края на средния енеолит и особено през развитите етапи на късния енеолит, вследствие на въвеждането на орното земеделие и особено вследствие на развитието на металургията се наблюдават процеси на разпадане на матриархално-родовата организация на обществото. Издига се ролята на отделната личност (мъжа), появява се лична собственост върху медните оръдия на труда, в изкуството се забелязва тенденция към подчертаване на индивидуалните черти на човека.

Късният енеолит в Североизточна България е период, в който на фона на един забележителен икономически просперитет, съпроводен с демографски взрив, се зараждат и развиват бързо и неотклонно безелите на загиване на матриархалната обществена организация.

КУЛТУРНИ ВРЪЗКИ НА НАСЕЛЕНИЕТО ОТ СЕЛИЩНАТА МОГИЛА

Никое човешко общество не може да се развива изолирано от заобикалящите го човешки колективи. Населението, оставило след себе си културните пластове на селищната могила от Голямо Делчево, също е поддържало преки и косвени връзки с околните поселения, приемало е и само е излъчвало културни влияния. Тяхната интензивност и ориентация през различните епохи са различни и зависят преди всичко от нивото на развитие, достигнато от самото местно население.

Проследяването им обаче днес зависи също така от неговото, достигнато от праисторическата археология, от количеството и географското разположение на проучените до днес праисторически селища в нашата страна.

От тази гледна точка почти не разполагаме със сравнителен материал за най-ранното население в могилата, тъй като то остава засега първото и единствено ранноенеолитно селище от Североизточна България. Много далечен както по територия, така и по типологическо съдържание сравнителен материал за находките от този хоризонт намираме във II хоризонт на Карановската селищна могила в Тракия, в срещаните там високи чаши, които стоят близо до чашите на култура Цонево.¹ Друг паралел намираме в късните фази на културата Криш в Румъния — етап. Лец.² За преки контакти на нашата малка човешка община с тези райони не може да се говори. Става дума по-скоро за някои общи показатели на епохата, които определят облика на ранноенеолитните цивилизации на Балканския полуостров. Такива показатели са срещаните повсеместно костени лъжички, крушовидни съдове, въжести дръжки, характерните оръдия на труда и пр.

Преките и косвените културни контакти на II жилищен хоризонт са по-богати и многостранни. Представената тук II фаза на културата Сава се среща в най-близките селищни могили — при Сава,³ Търнак⁴ и Завет,⁵ с които несъмнено са били поддържани тесни връзки. По-малко интензивни, но добре документирани, са връзките с Тракия, за които говори вече описаният импортиран съд от ареала на културата Марица, III фаза⁶ (табл. 16 : 2, 3).

Връзки са били поддържани и с ареала на разпространение на културата Боян, фаза Видра за които свидетелства споменатият по-горе специфичен начин на нанасяне на врязания орнамент, и културата Поляница (табл. 13 : 9).

С настъпването на средния енеолит културните връзки стават още по-интензивни. III и IV жилищен хоризонт имат свои преки паралели в селищните могили Сава,⁷

¹ Georgiev. Kulturgruppen. . . Taf. VIII, 1.

² E. Zaharia. Consideration sur la civilisation de Criş à la lumière des sondages de Leţ. — Dacia VI, 1962, p. 5—52.

³ М. Мирчев, Д. Златарски. Селищната могила при с. Сава. — ИВАД, XI, 1960, с. 1—26.

⁴ Могилата е открита от Д. Златарски. Материалите произхождат от обора.

⁵ В. Миков. Селищната могила при с. Завет, цит. съч.

⁶ Х. Вайсова. Позитивният графитен орнамент върху съдовете от Кирил-Методиево. — Музеи и паметници на културата, 1963, кн. 4, с. 8—15.

⁷ М. Мирчев, Д. Златарски. Цит. съч.

Цонево⁸ и Завет,⁹ множество най-близки аналогии срещаме в проучената от Р. Попов могила при с. Салманово, Шуменско¹⁰, в селищната могила при с. Овчарово, Търговишко,¹¹ в долните нива на селищната могила при Русе¹² и др. Твърде близки аналогии откриваме в селищните могили Петру Рареш,¹³ Тангиру,¹⁴ Спанцов¹⁵ в Румъния. Според разработената от Е. Кошма периодизация на преходната фаза материалите от III и IV хоризонт спадат към неговия II етап.¹⁶

През V—XIII жилищен хоризонт населението е поддържало най-тесни връзки със селищата вече изброени селища, но особено пълни са аналозите с добре проучената Коджадерменска селищна могила край Шумен,¹⁷ с материалите от Кубрат,¹⁸ Невски,¹⁹ Караново VI²⁰ и Азмашка могила III и IV.²¹ Аналогии в архитектурата, открита в Азмашката могила, са паразителни, а съобщението на В. Миков, че в селищната могила при с. Завет, Бургаско, е открил също така гъсто застроена площ,²² пряко кореспондира с направените от нас констатации.

По времето на VIII—XIII жилищен хоризонт жителите са поддържали вероятно посредством устието на р. Голяма Камчия и съществуващия там лиман най-тесен търговски обмен с наколните селища по Черноморското крайбрежие, откъдето са си доставяли не само медни изделия и кардиум, но и висококачествена керамика. Черноморските наколни селища са посредничели и в търговията с мида спондилус, доставяна от Средиземно море.

Предполагаме, че висококачествен жълт кремък е бил донасян от Шуменско, като р. Голяма Камчия е могла да служи за воден път. Черният диорит за някои оръдия на труда е проникнал тук по течението на р. Луда Камчия от Южна България.

Какво е могло да предложи местното население в замяна срещу тези вносни материали. Възможно е този еквивалент да е бил добитък, особено свине, които се отглеждат и днес без много инвестиции в полудиво състояние в Камчийска Стара планина. При високи реколти такъв еквивалент биха могли да бъдат и някои произведения на земеделието.

Последните XIV—XVII жилищни хоризонти от селищната могила, отнасящи се към III фаза на културата Коджадермен — Гумелница — Караново VI, отбелязват отслабване на културните връзки за сметка на значителна вътрешна интензификация на развитието.

Освен в близките селищни могили аналогии на материалите от тези хоризонти намираме още в могилите при Русе,²³ Кубрат,²⁴ Невски,²⁵ с. Хотница, Търновско,²⁶ Виница, Шуменско,²⁷ и др., но за преки импорти е трудно да се говори.

* * *

Ако разгледаме цялостната картина на еволюцията на малкия човешки колектив, населявал селищната могила при Голямо Делчево повече от половин хилядолетие, забелязваме, че общата тенденция е към все по-голямо увеличение на количеството почти на всички съставни елементи на културата независимо от това, че в определен етап броят на населението дори намалява. Този ръст на материалните ценности, с които населението е разполагало, безспорно

⁸ Селищната могила при с. Цонево е открита от Д. Златарски. Материалите произхождат от изкоп за бункер — склад за взривни вещества, вкопан в нея.

⁹ М. Миков. Селищната могила при с. Завет, цит. съч.

¹⁰ Р. Попов. Предисторическата Денева могила при с. Салманово, БАН, IV, 1914, с. 148—225.

¹¹ Разкопки през 1917—1972 г. под ръководството на автора. Непубликувано.

¹² Г. Георгиев, Д. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948—1949 г. — ИАИ, т. XVIII, 1952, с. 119—194; Разкопки на селищната могила до Русе през 1950—1953 г. — ИАИ, XXI, 1957, с. 41—127.

¹³ D. Vergiu. Contributii la problemele neoliticului in Romania in lumina noilor cercetari. Bucurest, 1961, p. 488, 496—504.

¹⁴ S. Mogintz, C. Prada. Sapaturile de la Spantov. 6 Materiale V, 1959, p. 163—173.

¹⁵ Пак там, с. 367—369, 423—478.

¹⁶ Е. Кошма. К вопросу о преходной фазе от культуры Боян к культуре Гумелница. — Dacia, V, 1961, p. 39—68.

¹⁷ Р. Попов. Коджадерменската могила. — Пер. сп., XXI, кн. 70, 1909, с. 503—562.

¹⁸ В. Миков. Селищната могила при с. Балбунар, цит. съч.

¹⁹ В. Миков. Селищната могила при с. Султан (Невски), Поповско. — ГНМ, IV, 1925 (1922/25), с. 23—48.

²⁰ G. Goergiev. Kulturgruppen. . .

²¹ Г. Георгиев. Главни резултати. . .

²² В. Миков. Селищната могила при с. Завет. . .

²³ Г. Георгиев, Д. Ангелов. Цит. съч.

²⁴ В. Миков. Селищната могила при с. Балбунар. . .

²⁵ В. Миков. Селищната могила при с. Султан. . .

²⁶ Д. Ангелов. Селищната могила при с. Хотница. — Известия в чест на акад. Д. Дечев по случай 80-годишнината му. С., 1958, с. 398—403.

²⁷ А. Радунчева. Виница. Разкопки и проучвания VI, 1976, под печат.

отразява едно определено развитие на неговото благосъстояние, а следователно и на неговото културно равнище, което намира израз в богатата идолна пластика. От друга страна, това мирно количествено натрупване не се прекъсва никъде от катаклизми или резки скокове, така че може да приемем, че то е един подготвителен етап в развитието на праисторическия човек през енеолита, през който само назряват, както това добре може да се забележи при по-близкото разглеждане на материала, предпоставките — материални и обществени — за извършването на фундаменталния революционен скок, отбелязващ началото на бронзовата епоха.²⁸

АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ТЕЛЛЯ И НЕКРОПОЛЯ ГОЛЯМО ДЕЛЧЕВО ВАРНЕНСКОЙ ОБЛАСТИ

ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА

(Резюме)

Вследствие строительства водохранилища на р. Луда-Камчия в Северо-восточной Болгарии пришлось провести спасительные раскопки находящегося в его чаше телья. Село Голямо-Делчево, непосредственно рядом с которым на левом берегу реки был расположен тель, не существует, так как ныне на этом месте разливаются воды водохранилища „Г. Трайков“.

Раскопки производились с 1968 по 1971 г. Тель и принадлежащий к нему некрополь были исследованы по всей площади. Было открыто также несколько раннегалльских, латенских и славянских объектов.

Вертикальная стратиграфия телья следующая: (рис. 3) в самом нижнем (первом) жилищном уровне было открыто первое ранненеолитическое поселение севернее Балканских гор. Оно состояло из нескольких землянок, полуземлянок и других вкопанных объектов со значительными размерами (рис. 4). Около центральной очажной ямы землянок, на глубине до 2,10 м были сгруппированы овальные вкопанные жилые секторы. Землянки были покрыты двускатной крышей из множества пластов тонких прутьев и камыша, на которые была навалена земля, выкопанная из землянок. Изнутри, по крайней мере над очагами, крыша покрывалась глиняной обмазкой с примесью листьев. Сохранились фрагменты этой обгоревшей обмазки, упавшие на очаги. Следы печей были открыты на уровне древней почвы, с ямой для обслуживания перед ними. Керамический материал указывает на существование новой неолитической культуры, названной культурой „Цонево“, характеризующейся микролитонидным кремневым инвентарем, каменными орудиями с овальным поперечным сечением или в форме шулайстенкайл, наличием грушевидных сосудов с шнуровыми ручками, чаш с ручками, сосудов с высокими ножками, костяных ложечек и пр.

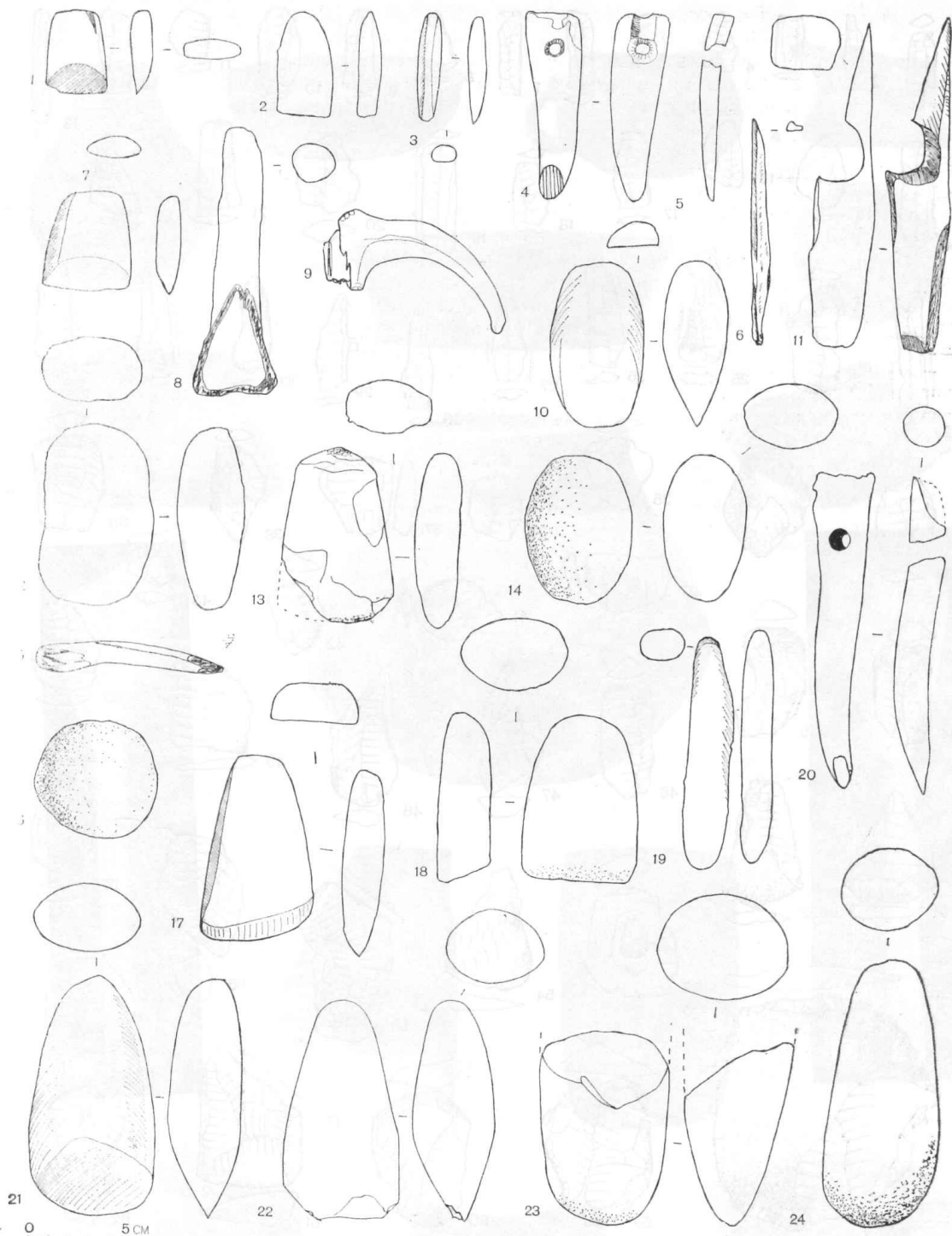
Этот горизонт того же времени, как Караново II во Фракии и культура Криш, фаза Лец в Румынии. Поселение было оставлено жителями вероятно из-за общего изменения климата и связанным с этим повышением подпочвенных вод в районе заливной террасы. Оно перешло на более высокие близкие плато, где открыты средненеолитические поселения, состоящие также из землянок и полуземлянок.

На месте телья образовалось болото, от которого остался 60—80 см коричневый стерильный слой, покрывающий землянки, так что весь I горизонт телья можно считать закрытым комплексом. Этот hiatus в развитии поселенческой жизни в телье отвечает по времени среднему и позднему неолиту (культура Усое I (Златарски) и Усое II) и началу раннего энеолита (I фаза культуры Сава в Северо-восточной Болгарии), отвечающие соответственно Караново III, IV и началу культуры Марица во Фракии.

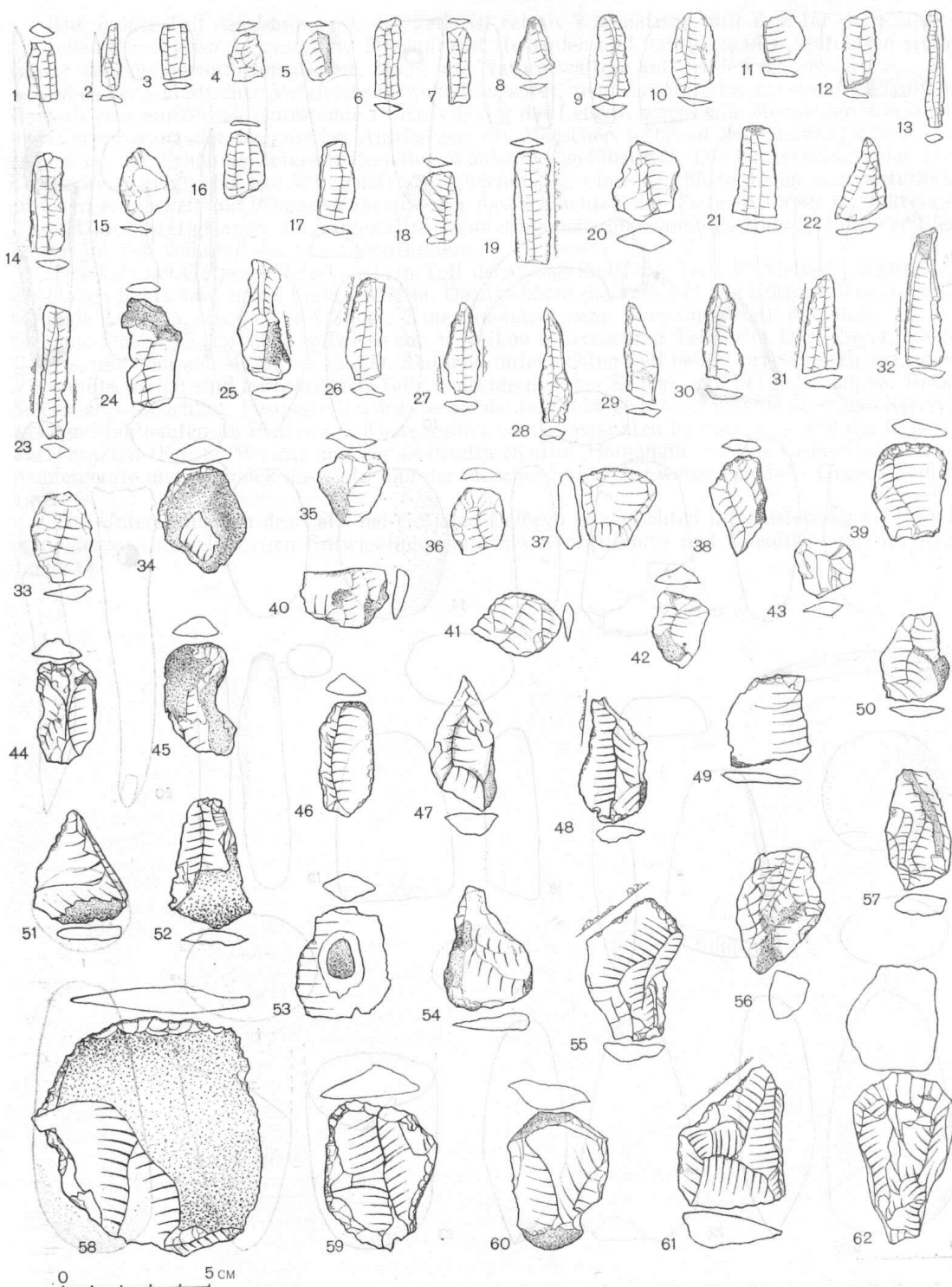
Жизнь на месте телья возобновилась во время развитой культуры Сава (II фаза), которая была открыта во II жилищном горизонте. Носители этой культуры основали здесь маленькое поселение, укрепленное тремя параллельными палисадами (рис. 7). Характерной чертой этого горизонта является керамика, богато украшенная врезанными или инкрустированными орнаментами, лилиевидные сосуды с фусбоденами, горшки с рядами мелких ямочек под устьем и др. Были открыты также сосуды, ввезенные из Фракии.

После этого горизонта в объекте снова прослеживается перерыв жизни, отвечающий по времени концу культуры Сава и началу переходной фазы Варна (средний энеолит). Лишь в

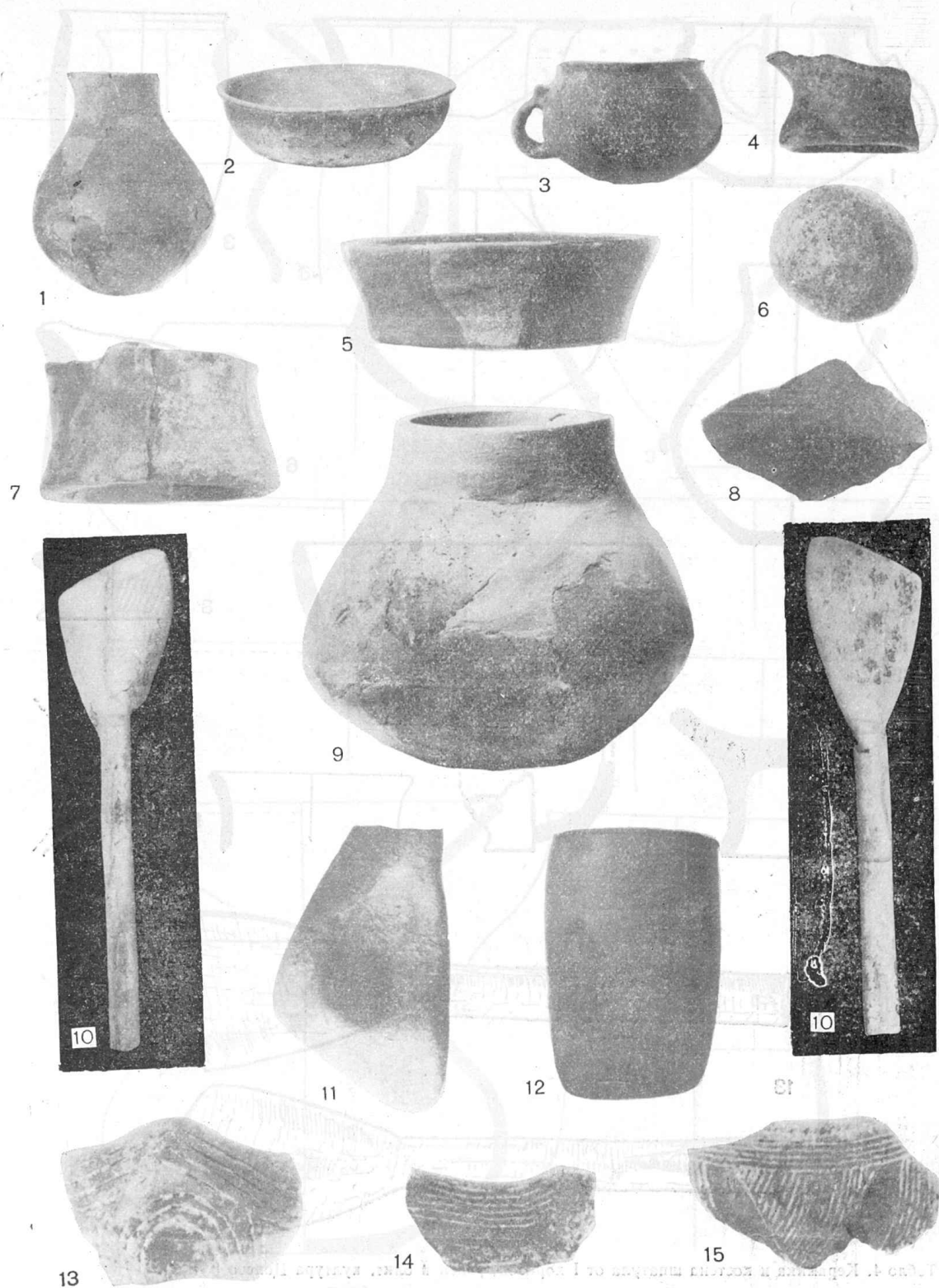
²⁸ Ръкописът е приет за печат в Научния съвет на АИМ през 1973 г.

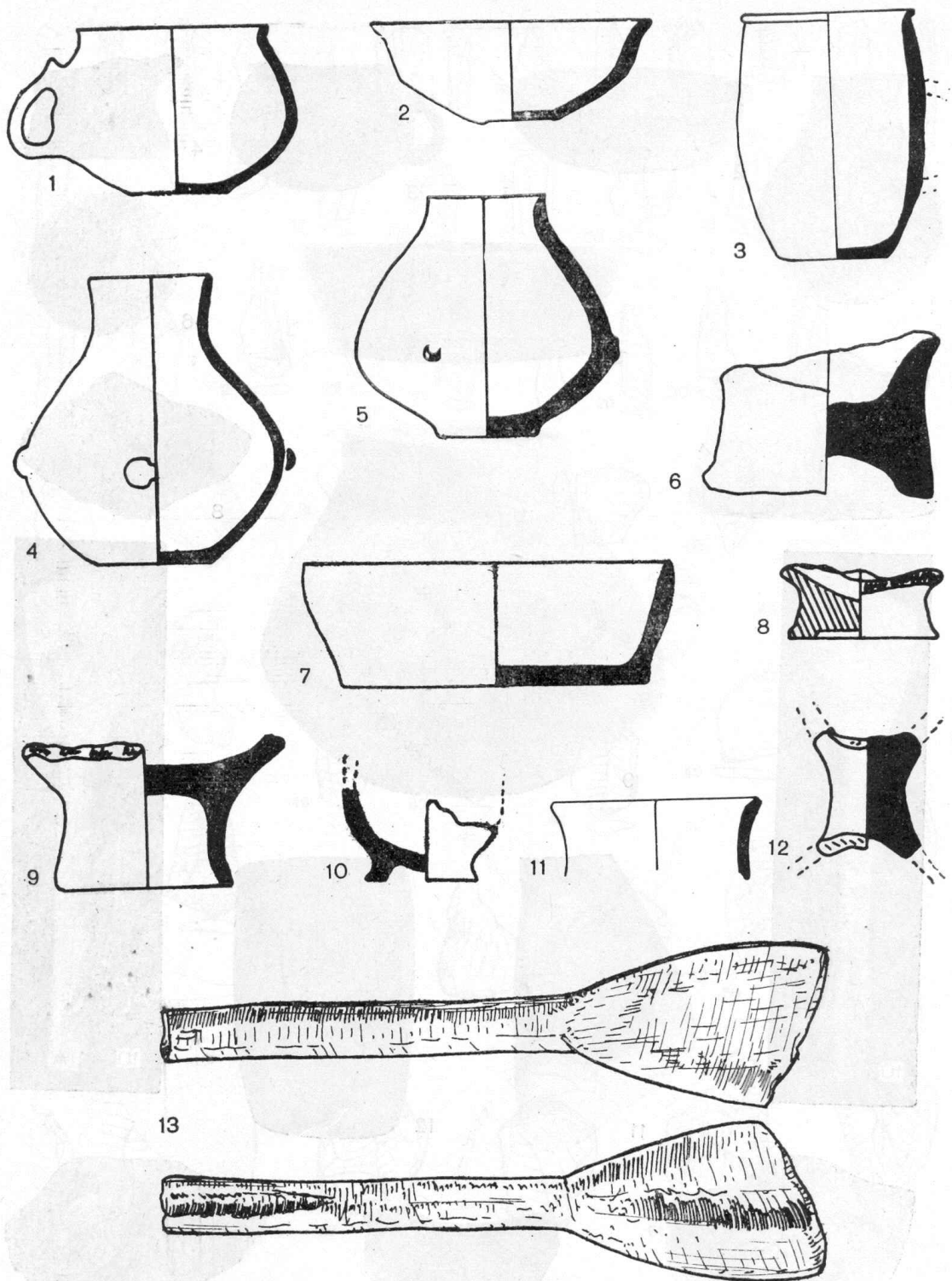
Табло 1. Каменни оръдия на труда от I хоризонт, ранен неолит, култура Цонево

Табло 2. Кремъчни оръдия от I хоризонт. Ранен неолит. Култура Цонево

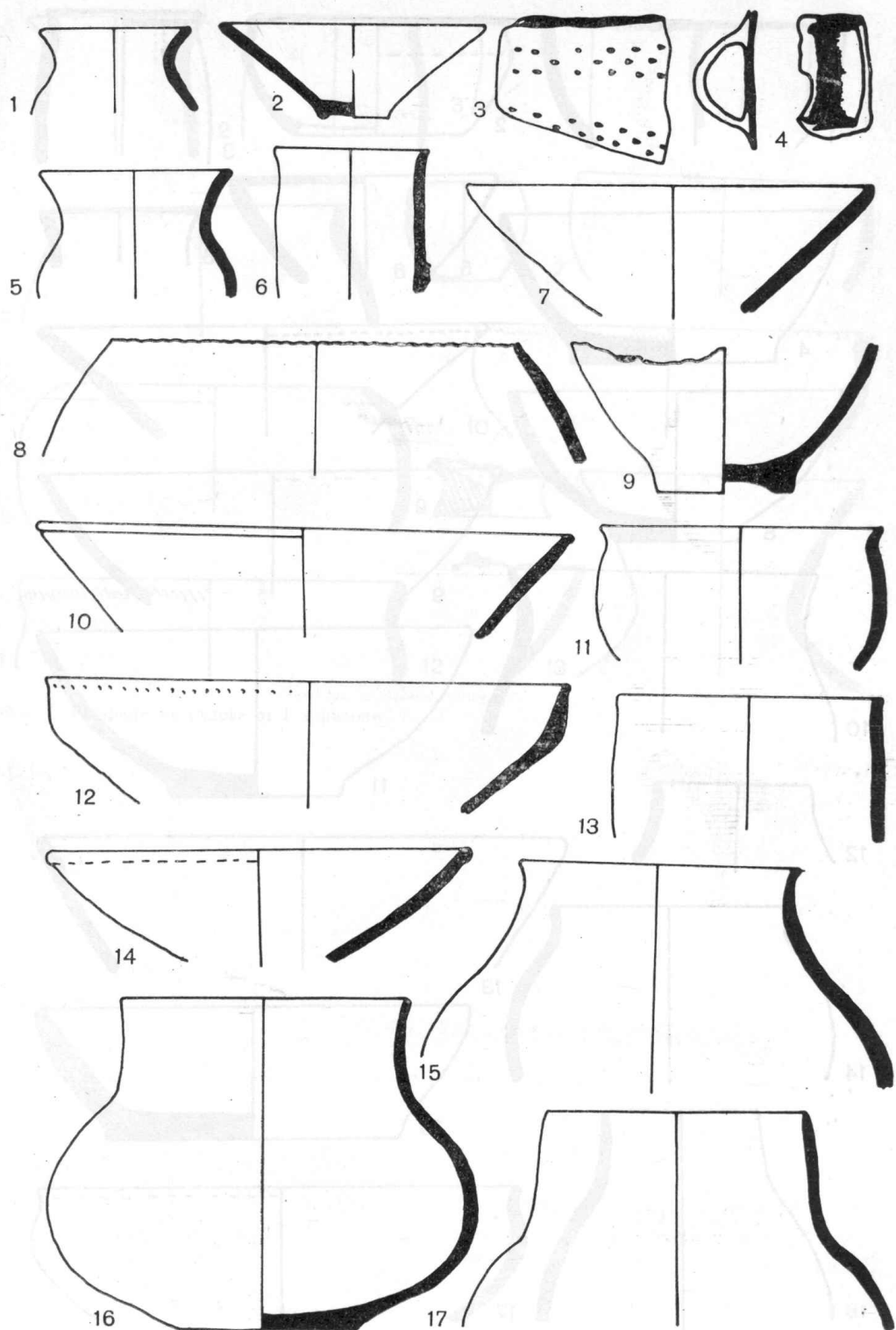

Табло 3.1 — 12 — керамика, хаван и костена шпатула от I хоризонт; 13—15 — фрагменти от лилиевидни съдове от II хоризонт

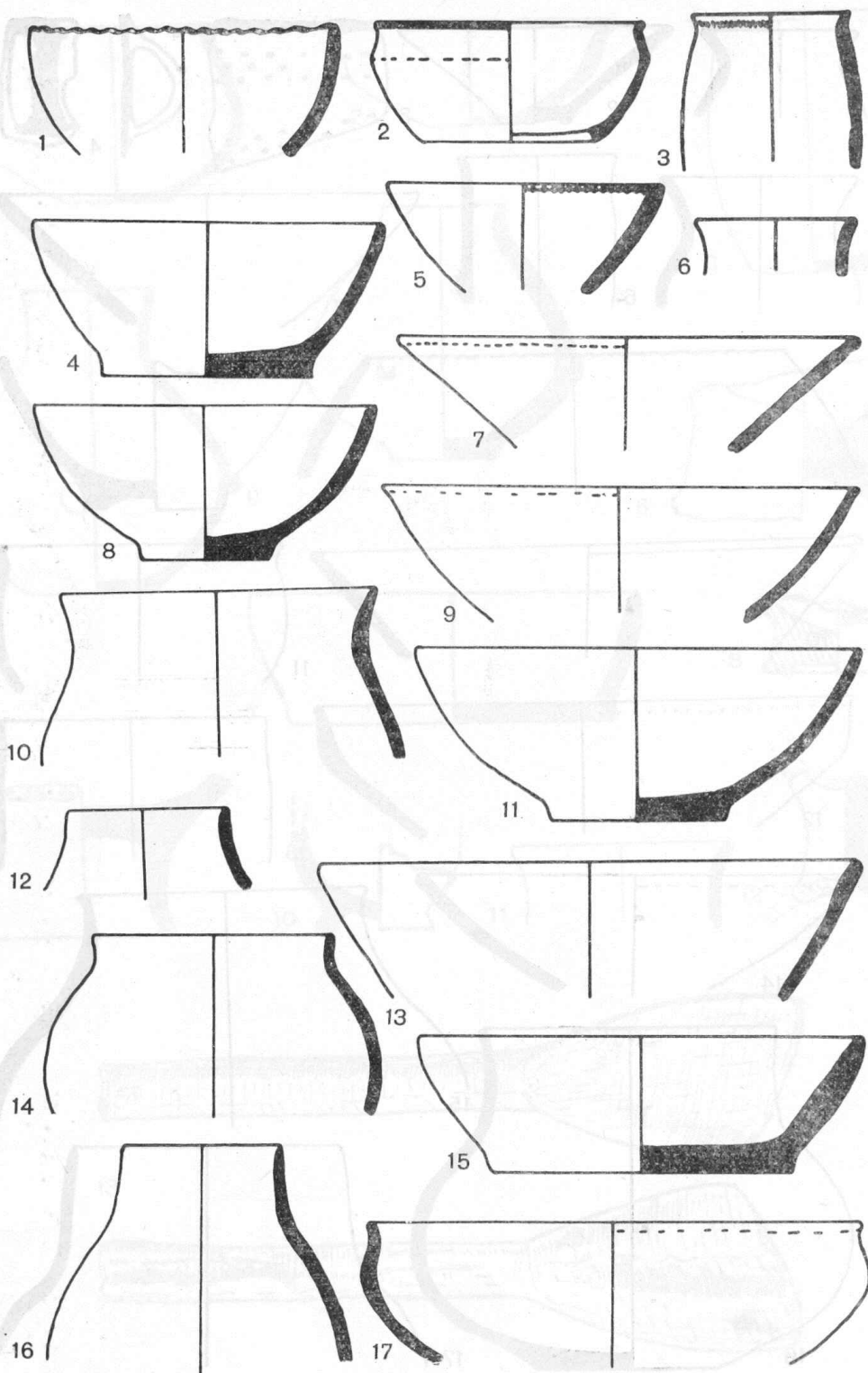

Табло 4. Керамика и костена шпатула от I хоризон, ранен и олит, култура Цонево

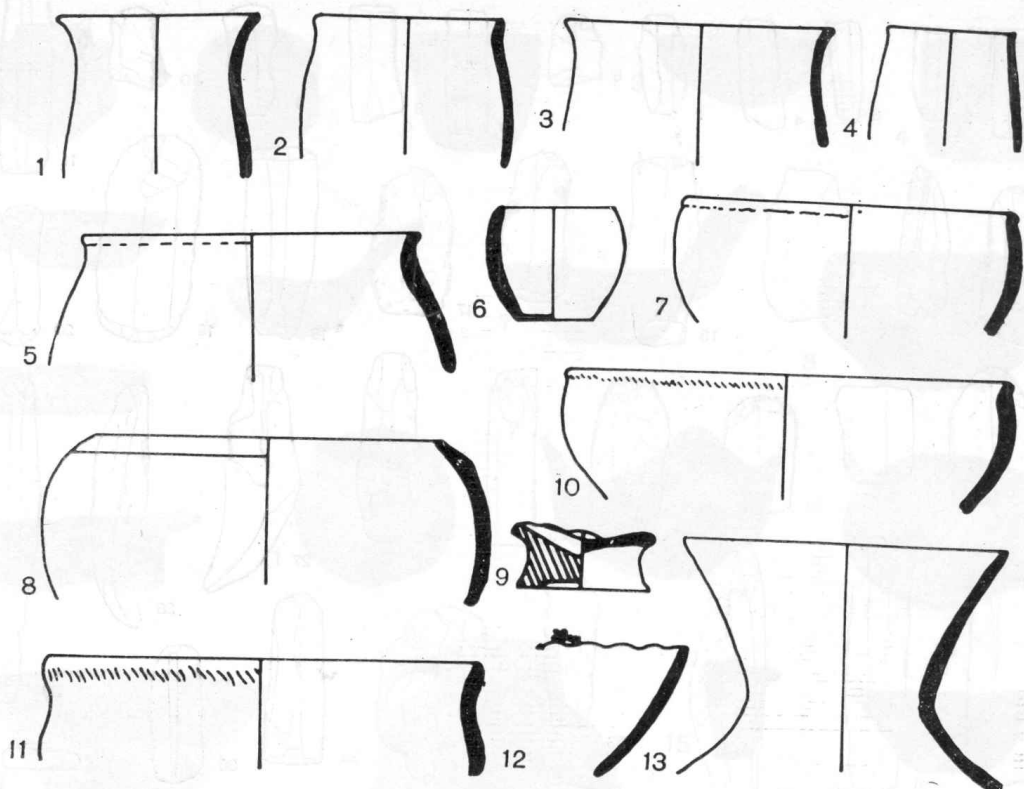
Керамичните съдове — 01—02 — хоризон I до външния слой; 03—04 — I-IV слой; 05—06 — II до III слой

Табло 5. Профили на съдове от I хоризонт, ранен неолит, култура Цонево

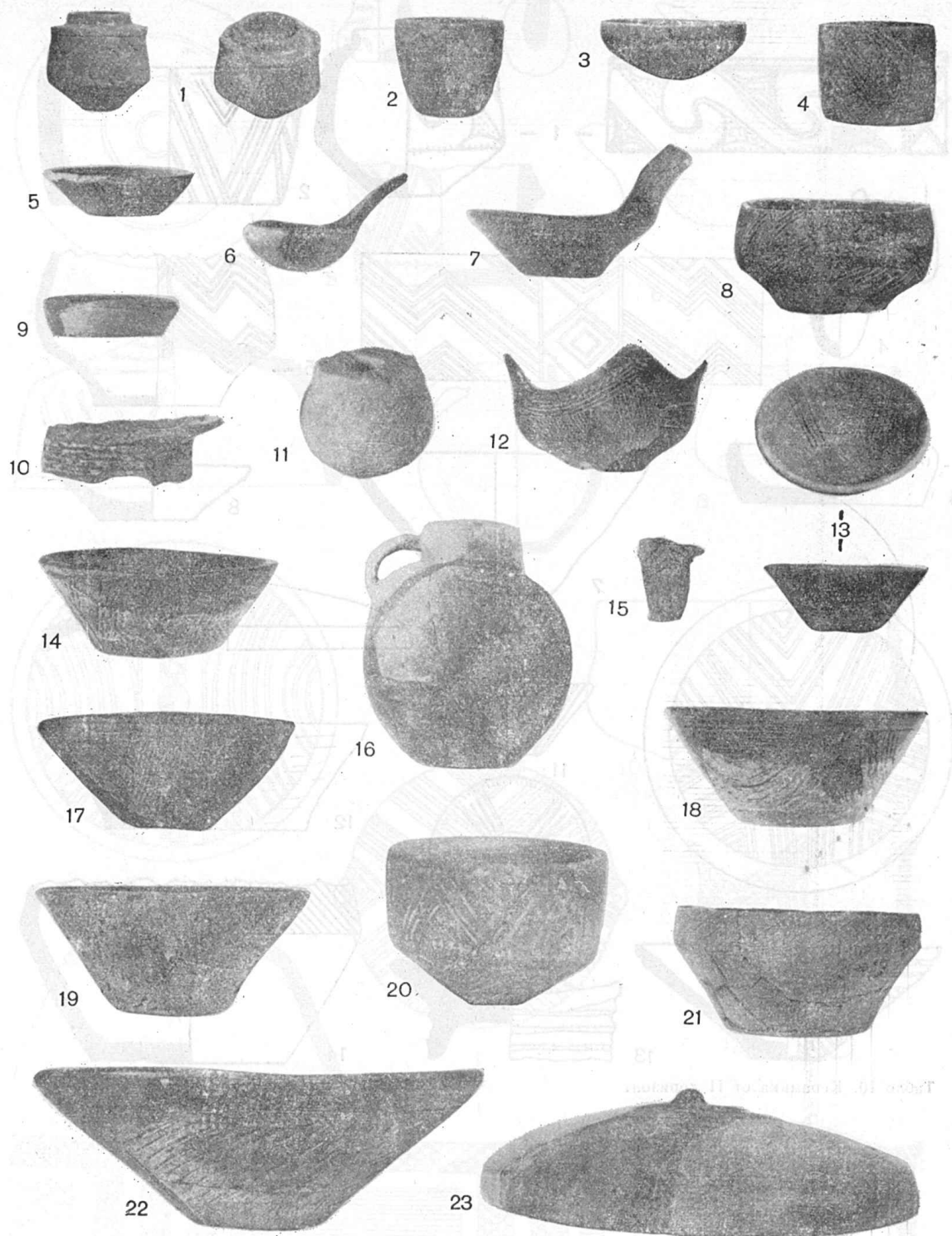
Табло 6. Профили на съдове от I хоризонт, ранен неолит, култура Цонцево

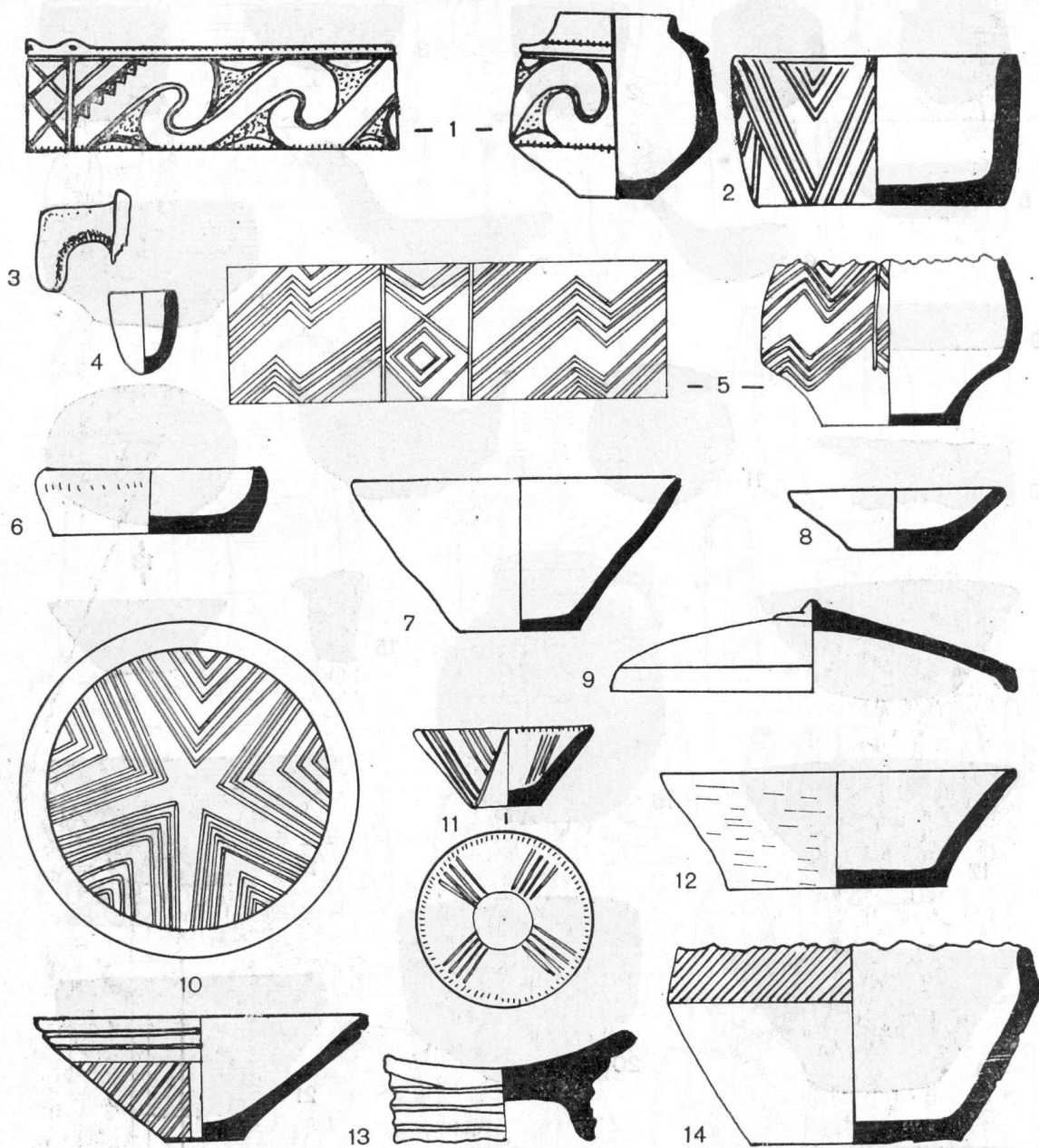
Табло 7. Профили на съдове от I хоризонт

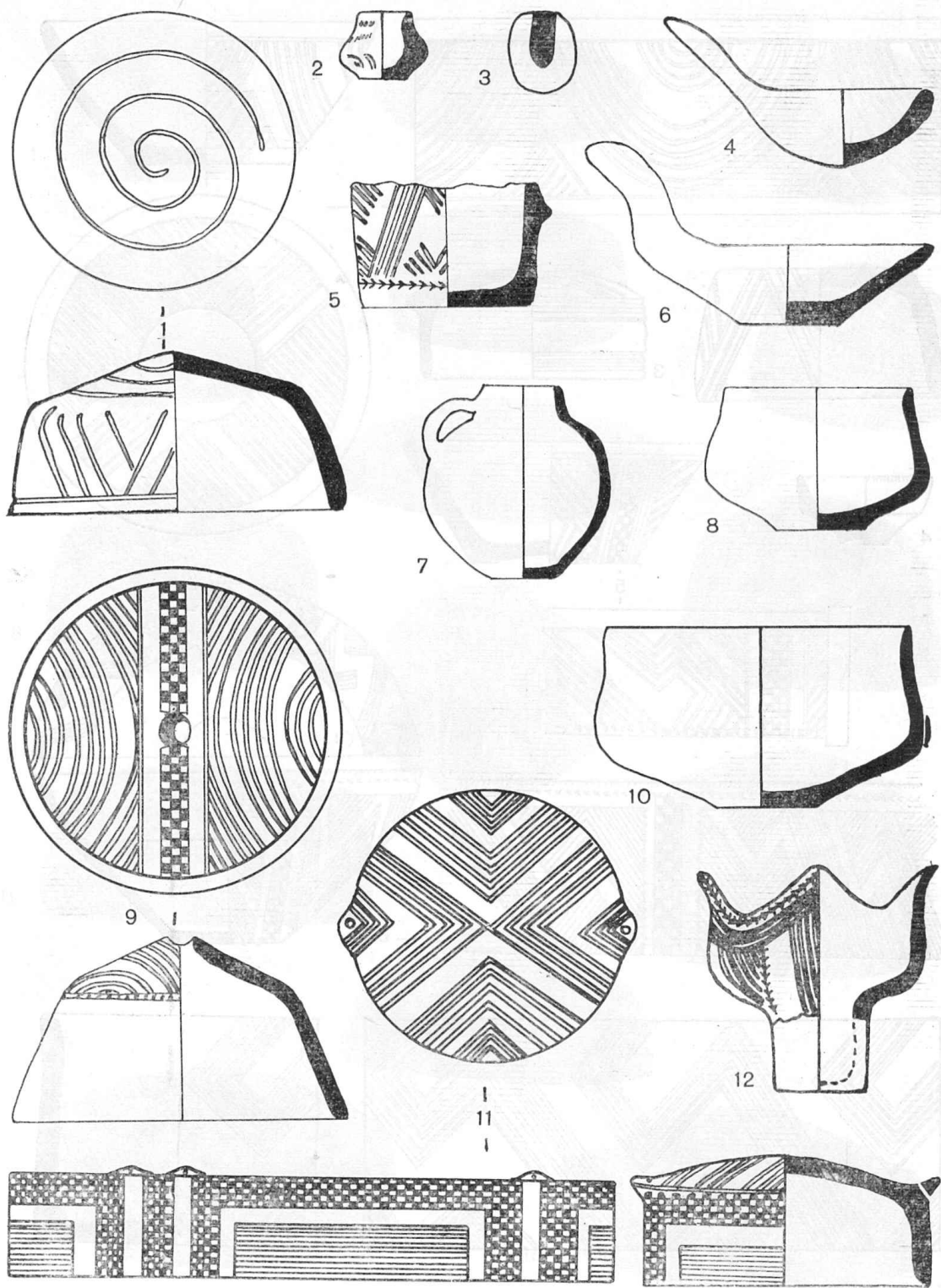
Табло 8. Орѣдия на труда от II хоризонт

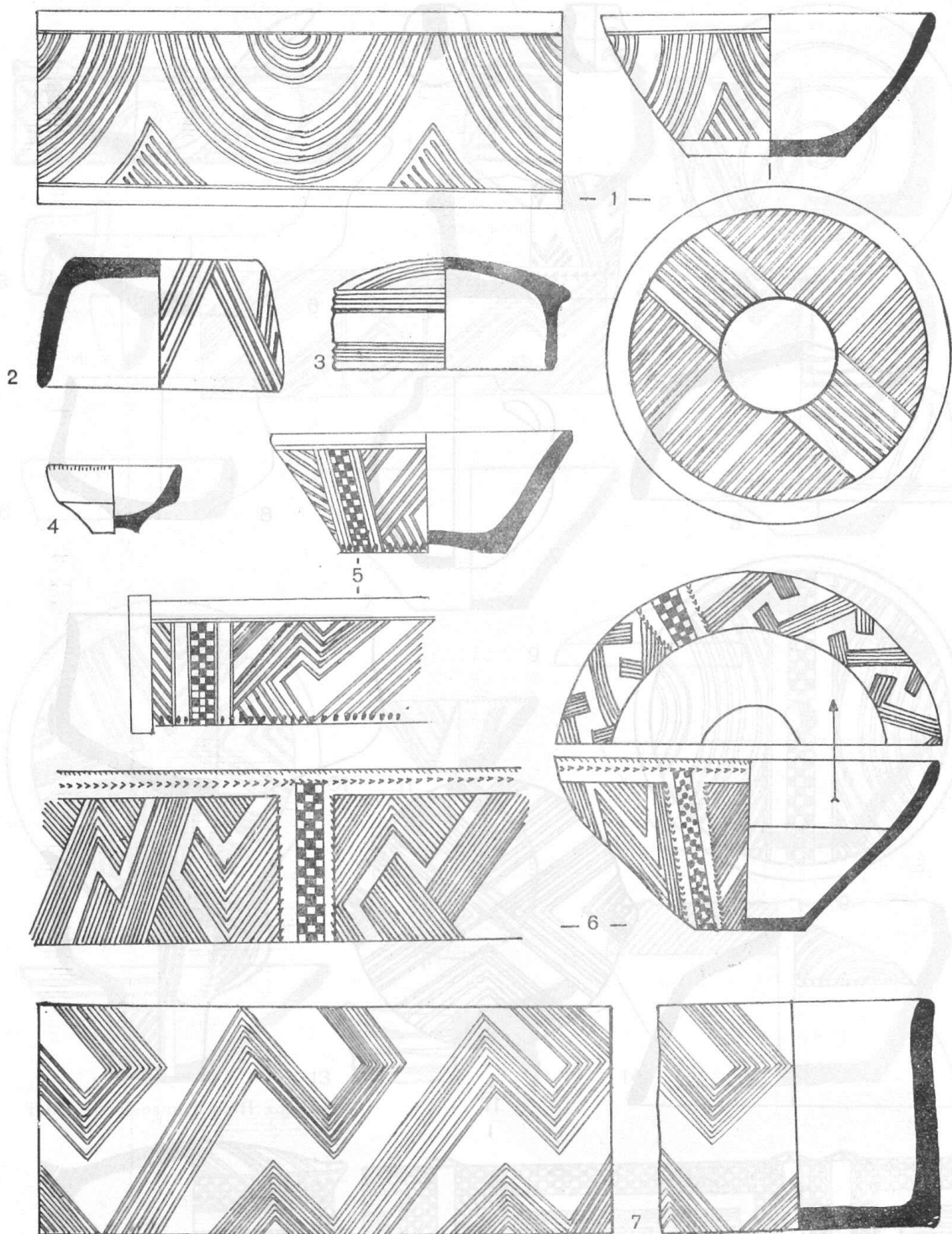
Табло 9. Керамика от II хоризонт

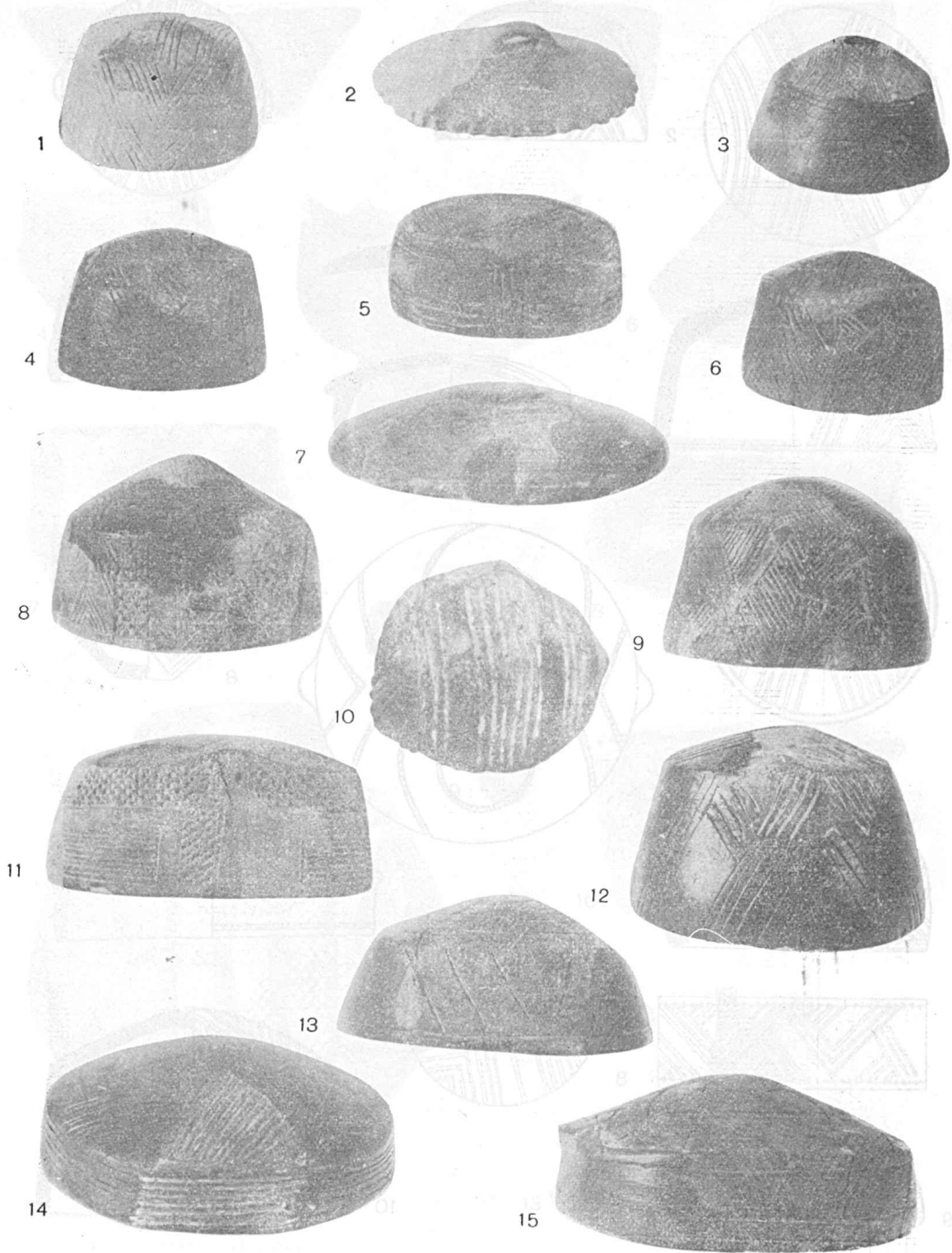
Табло 10. Керамика от II хоризонт

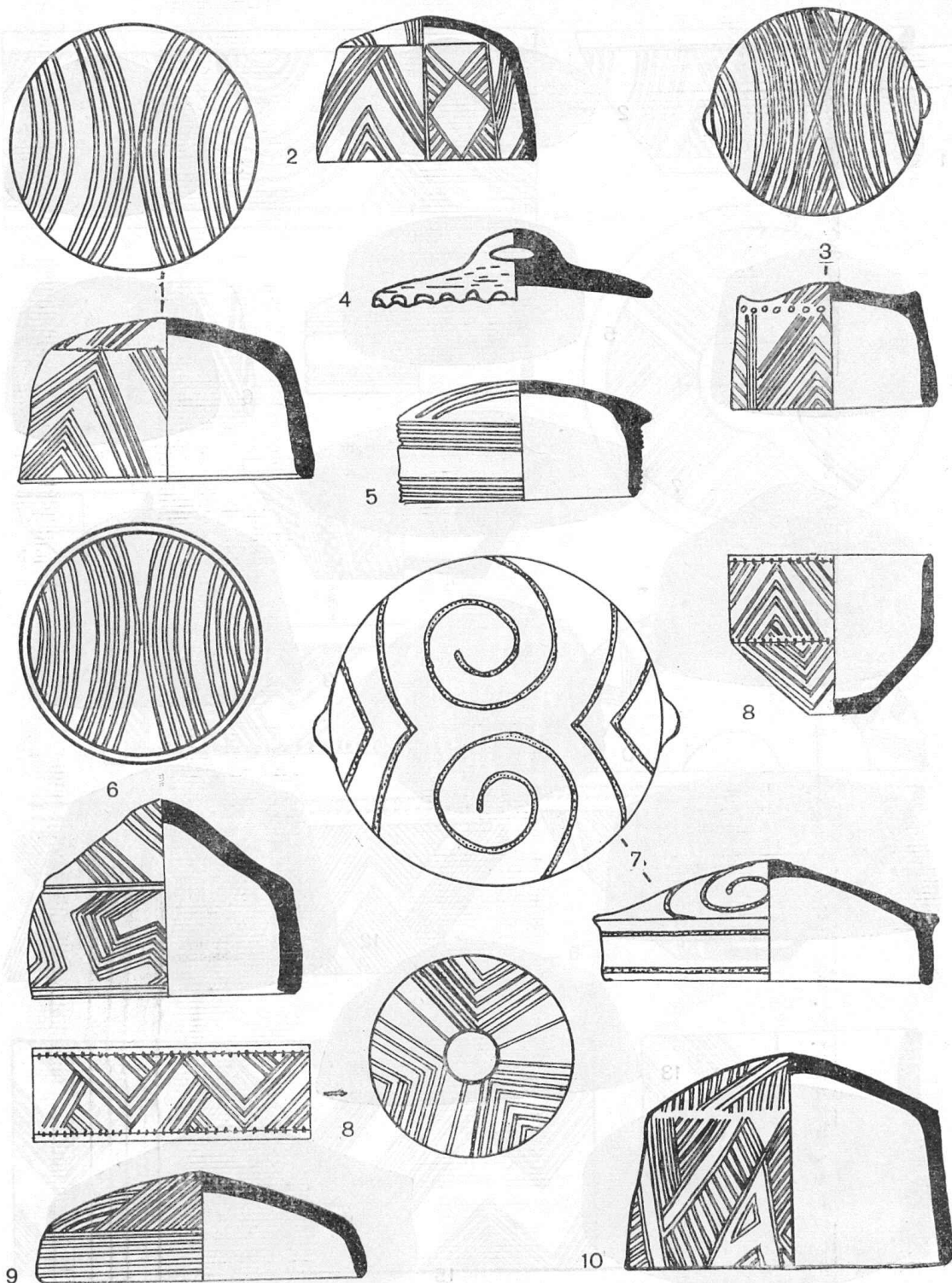
Табло 11. Керамика от II хоризонт

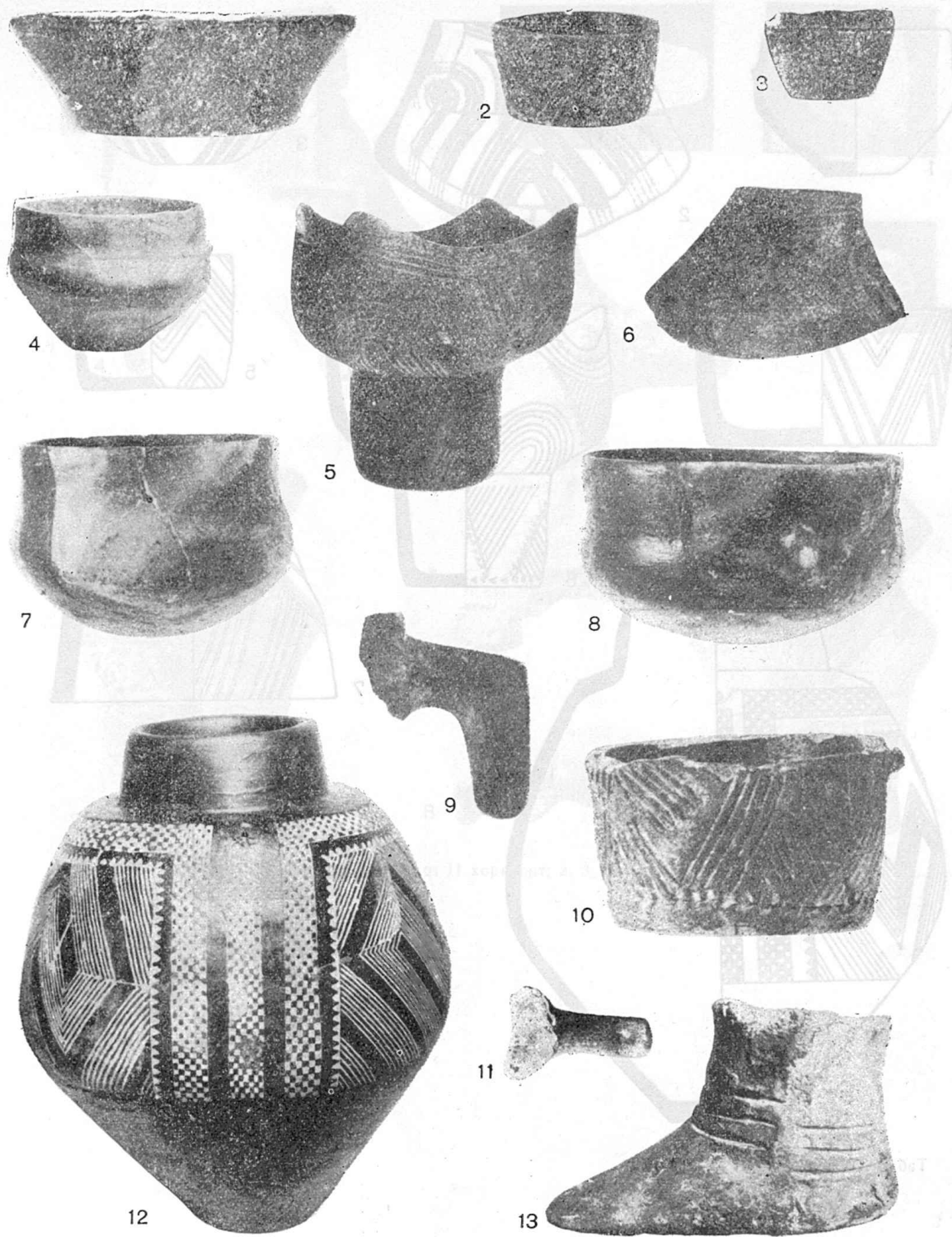
Табло 12. Керамика от II хоризонт

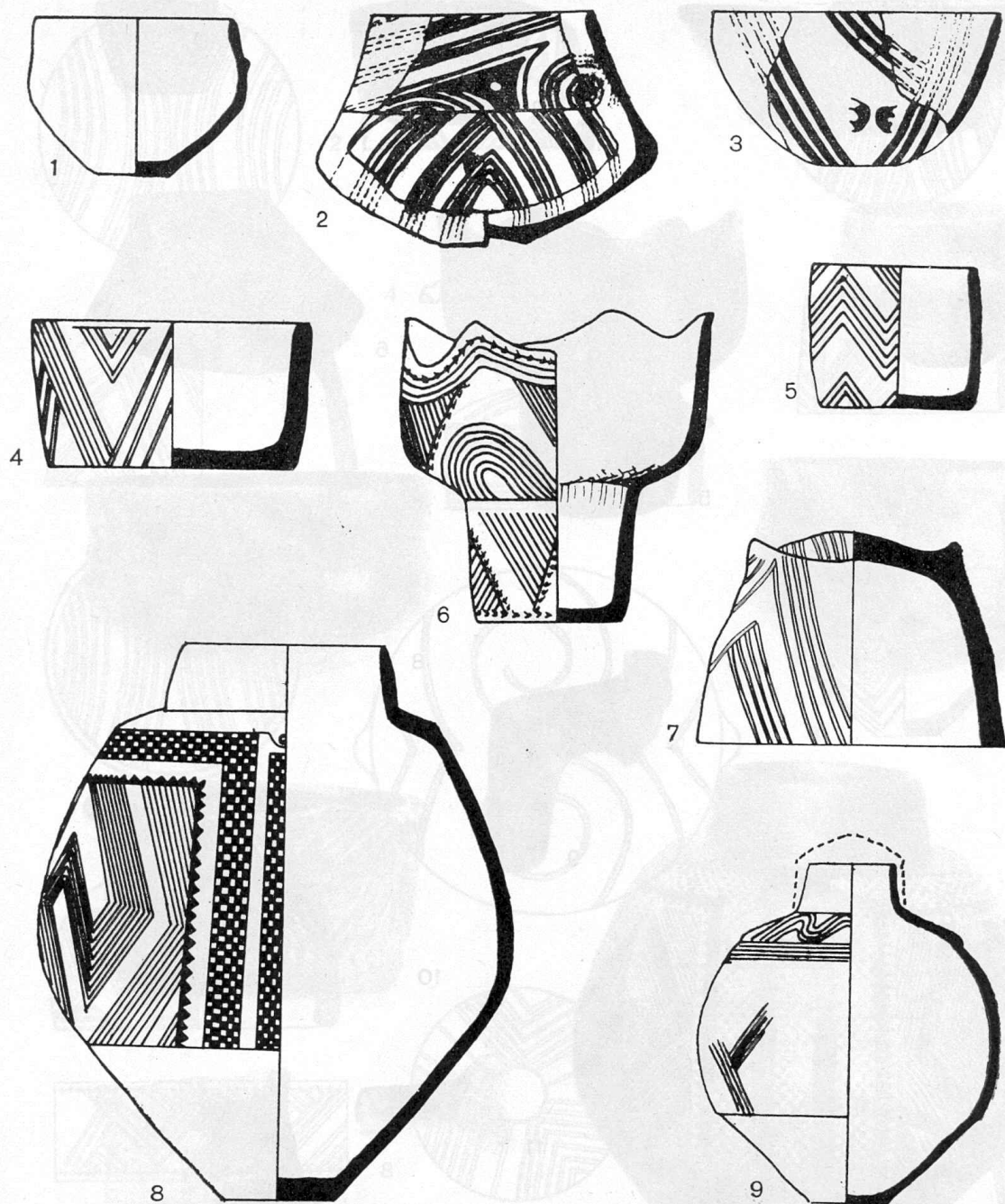
Табло 13. Керамика от II хоризонт

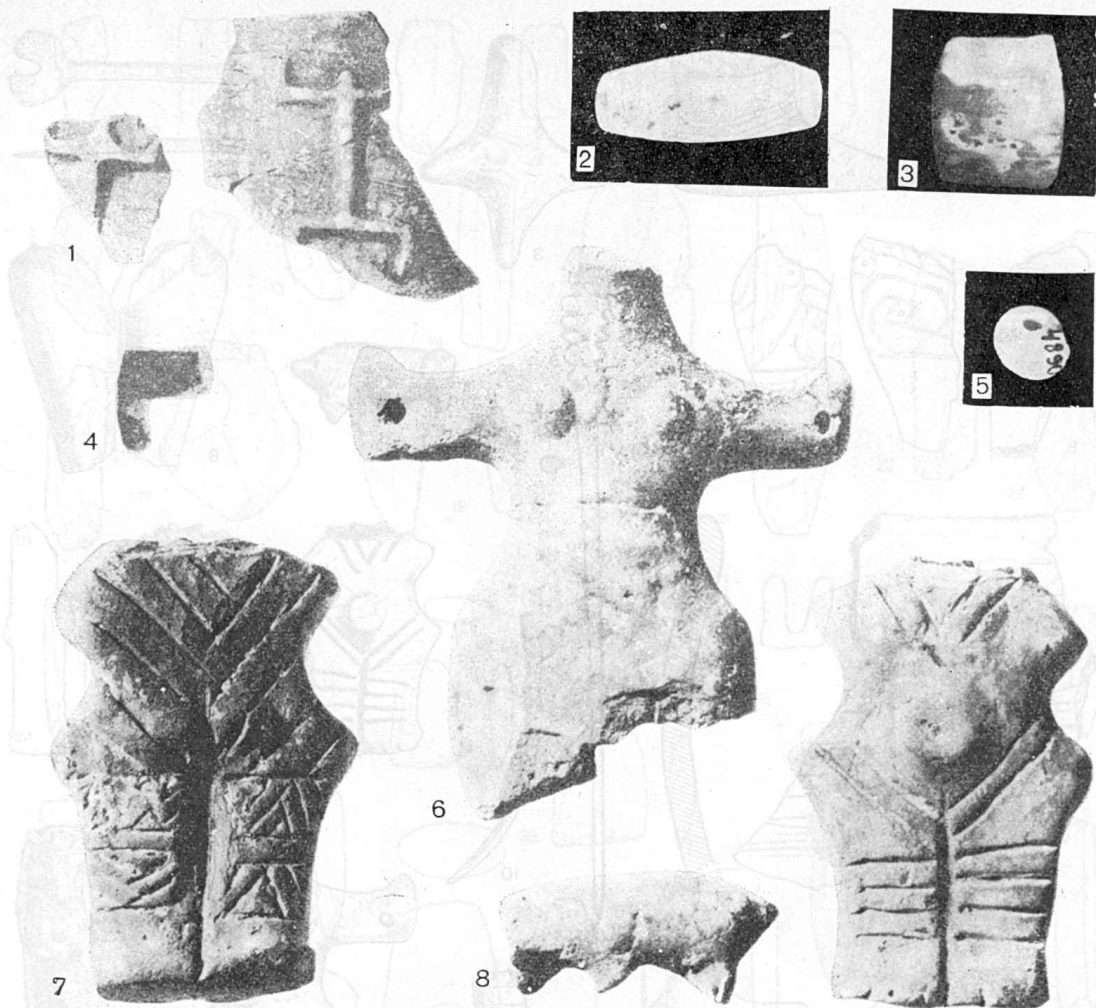
Табло 14. Керамика от II горизонт

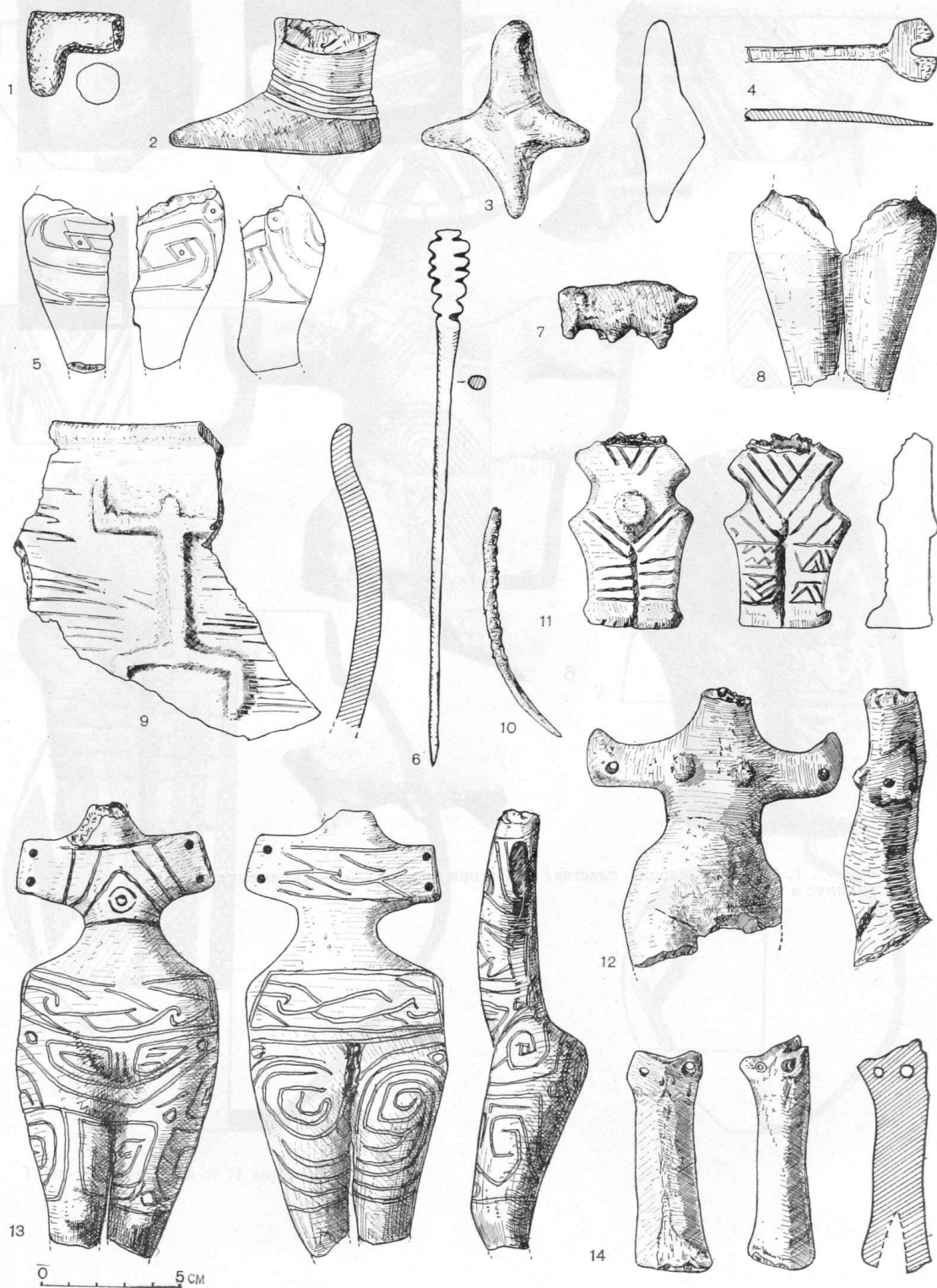
Табло 15. Керамика от II хоризонт

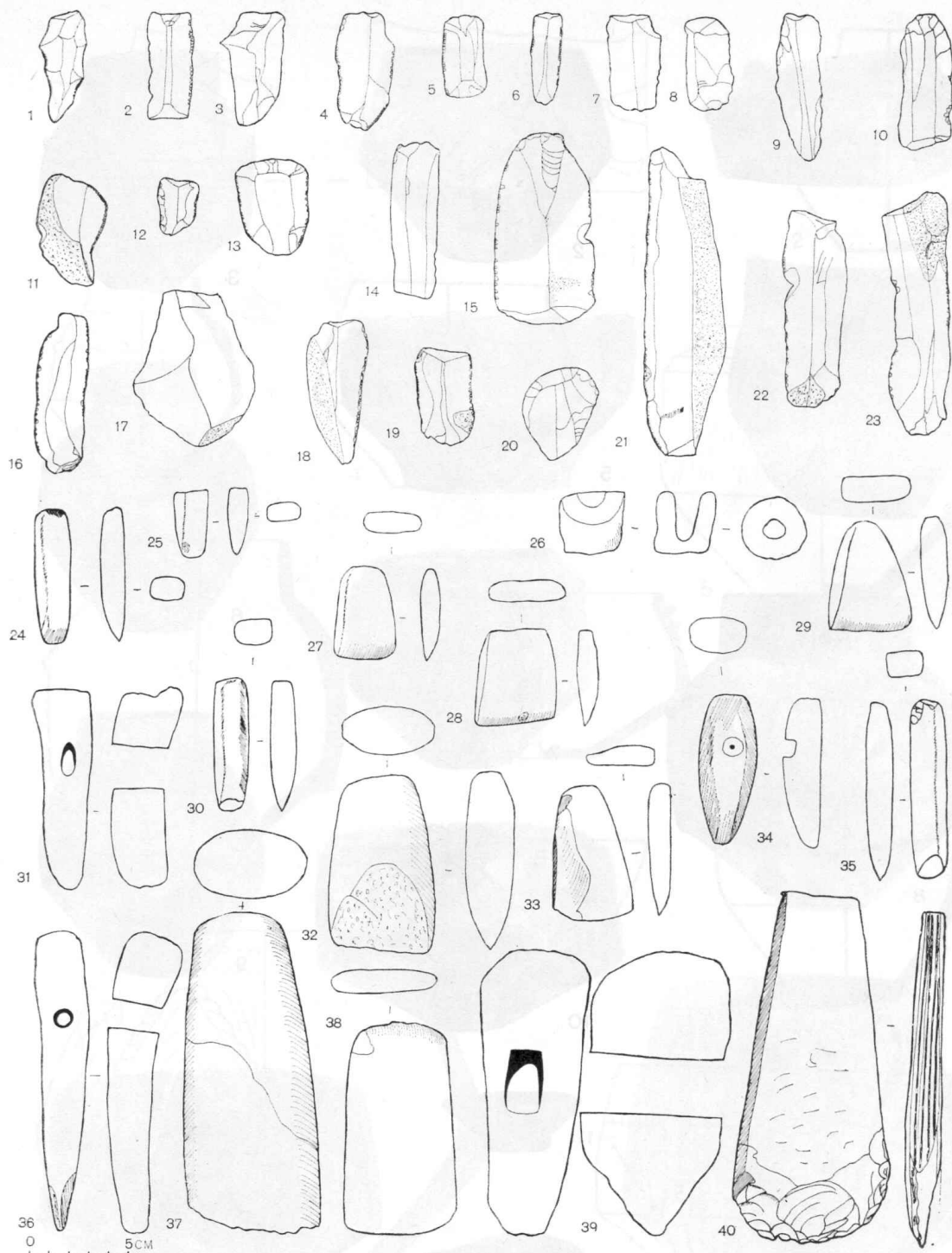
Табло 16. Керамика от II хоризонт

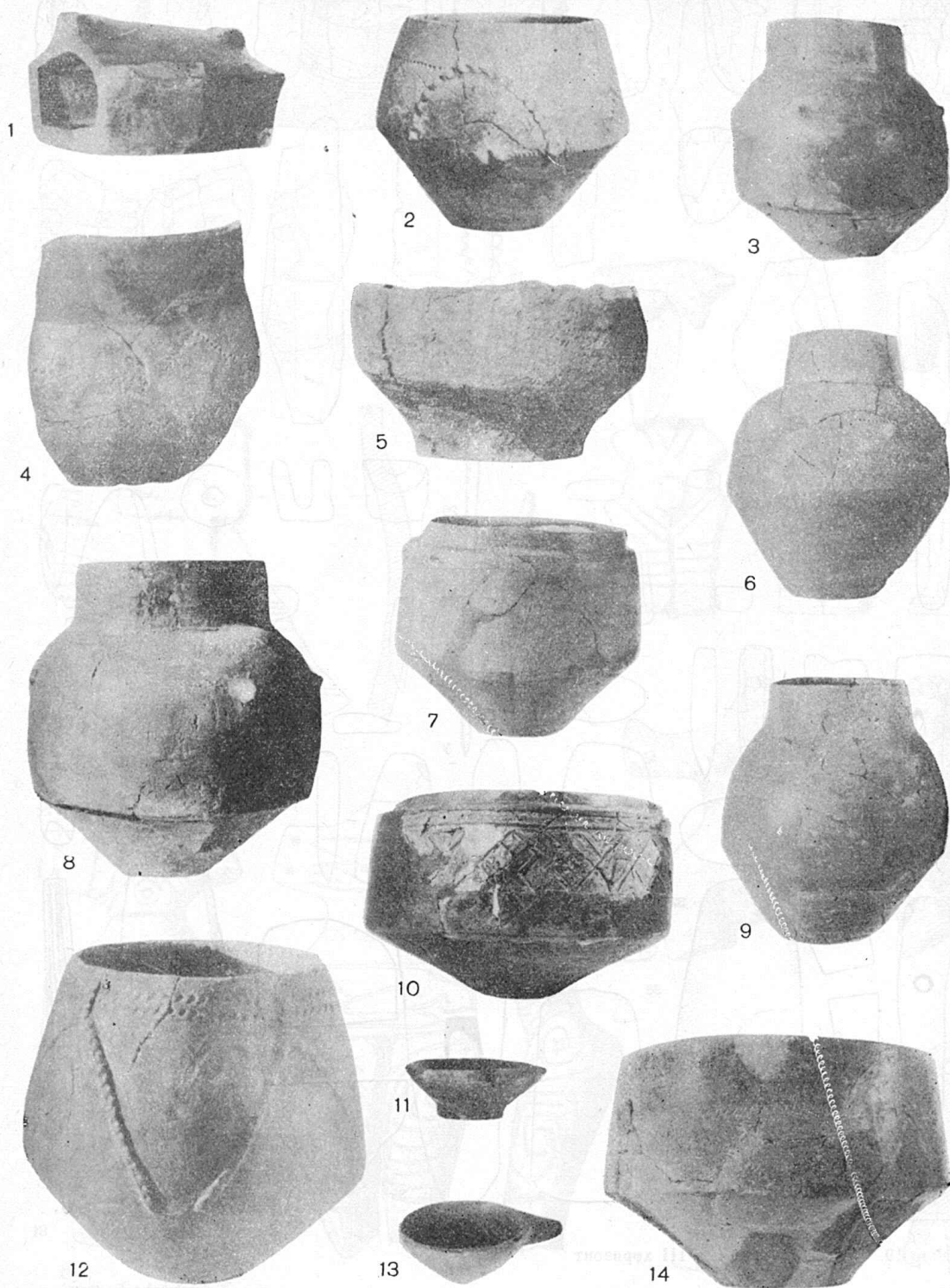
Табло 17. 1, 4, 6—9 — идолна пластика от II хоризонт; 2, 3, 5 — украшения от мида спондилус и кехлибар

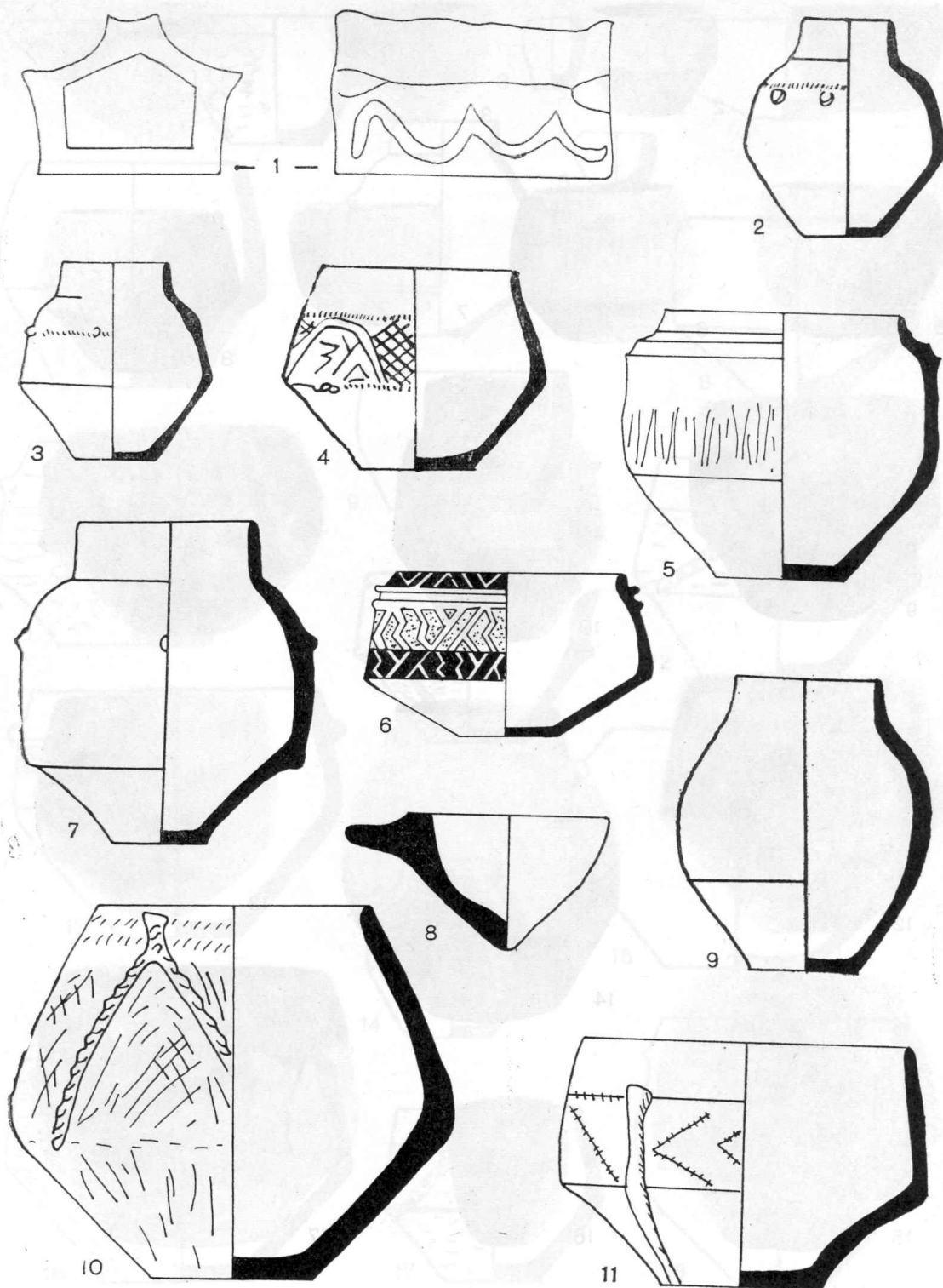
Табло 18. 1—3, 5, 7, 8, 9, 11—14 — идолна пластика; 4, 6 — костени игли; 10 — медно шило, всичко от II, III и IV хоризонт

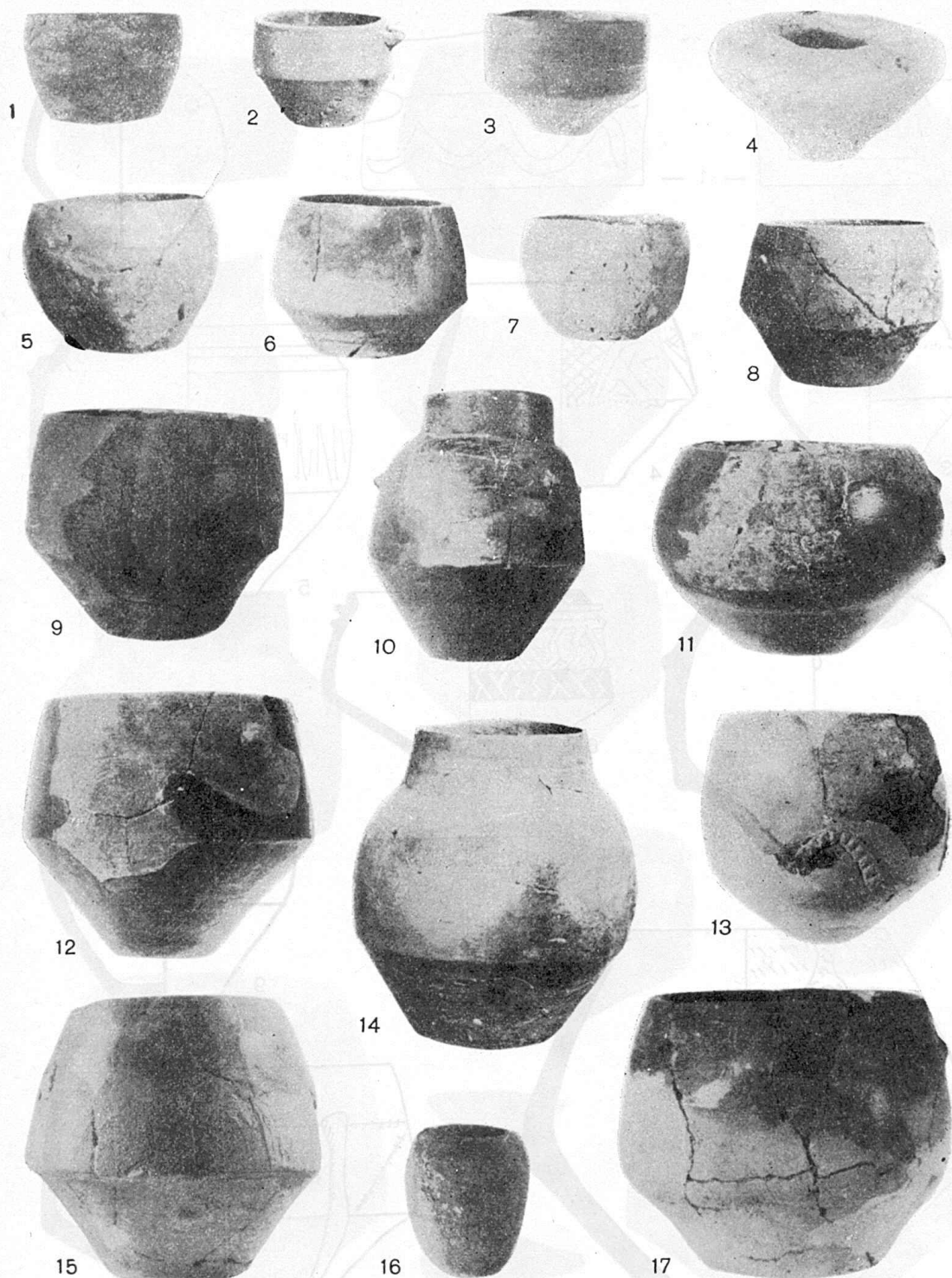
Табло 19. Орѣдия на труда от III хоризонт

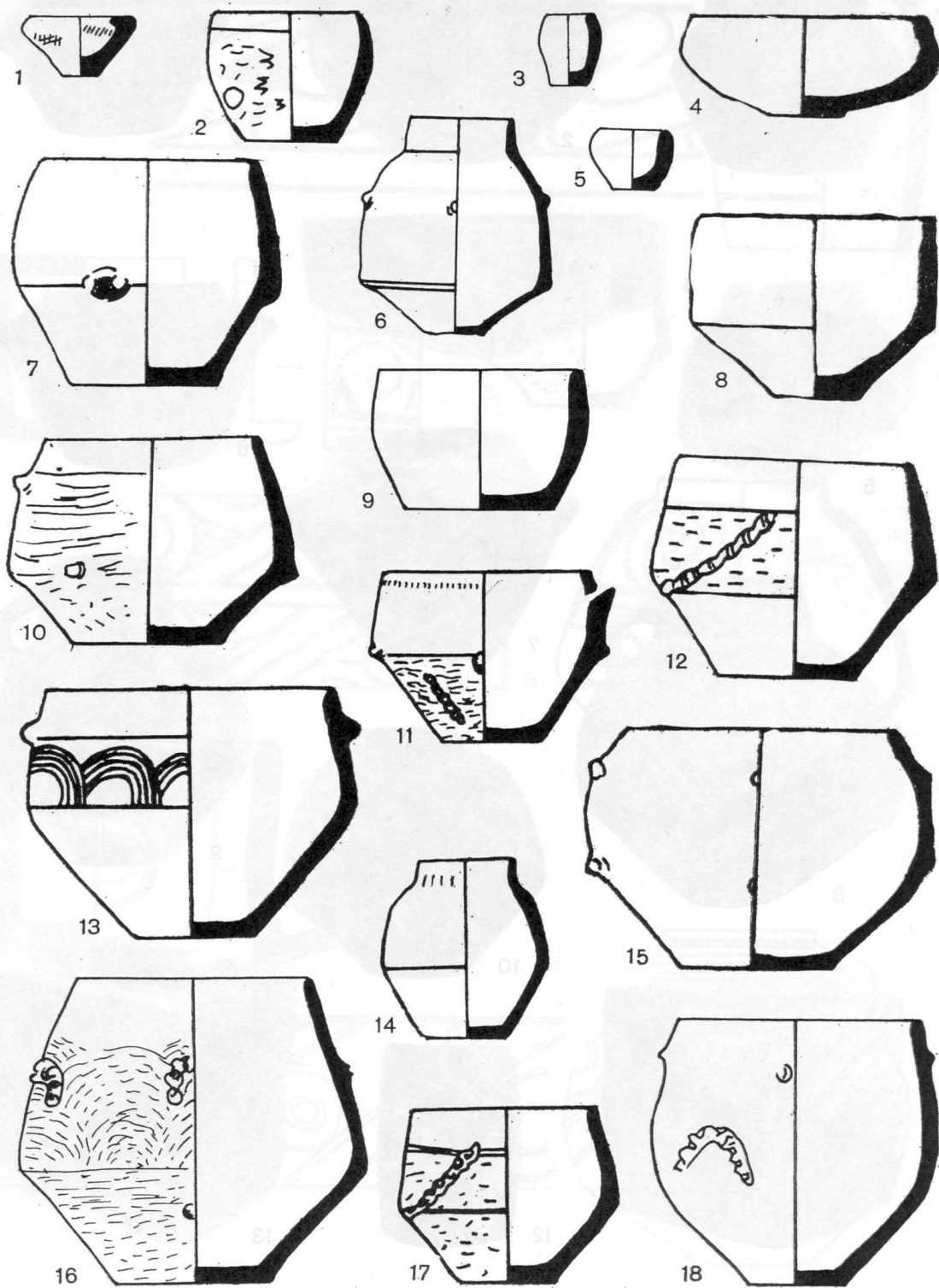
Табло 20. Керамика от III хоризонт

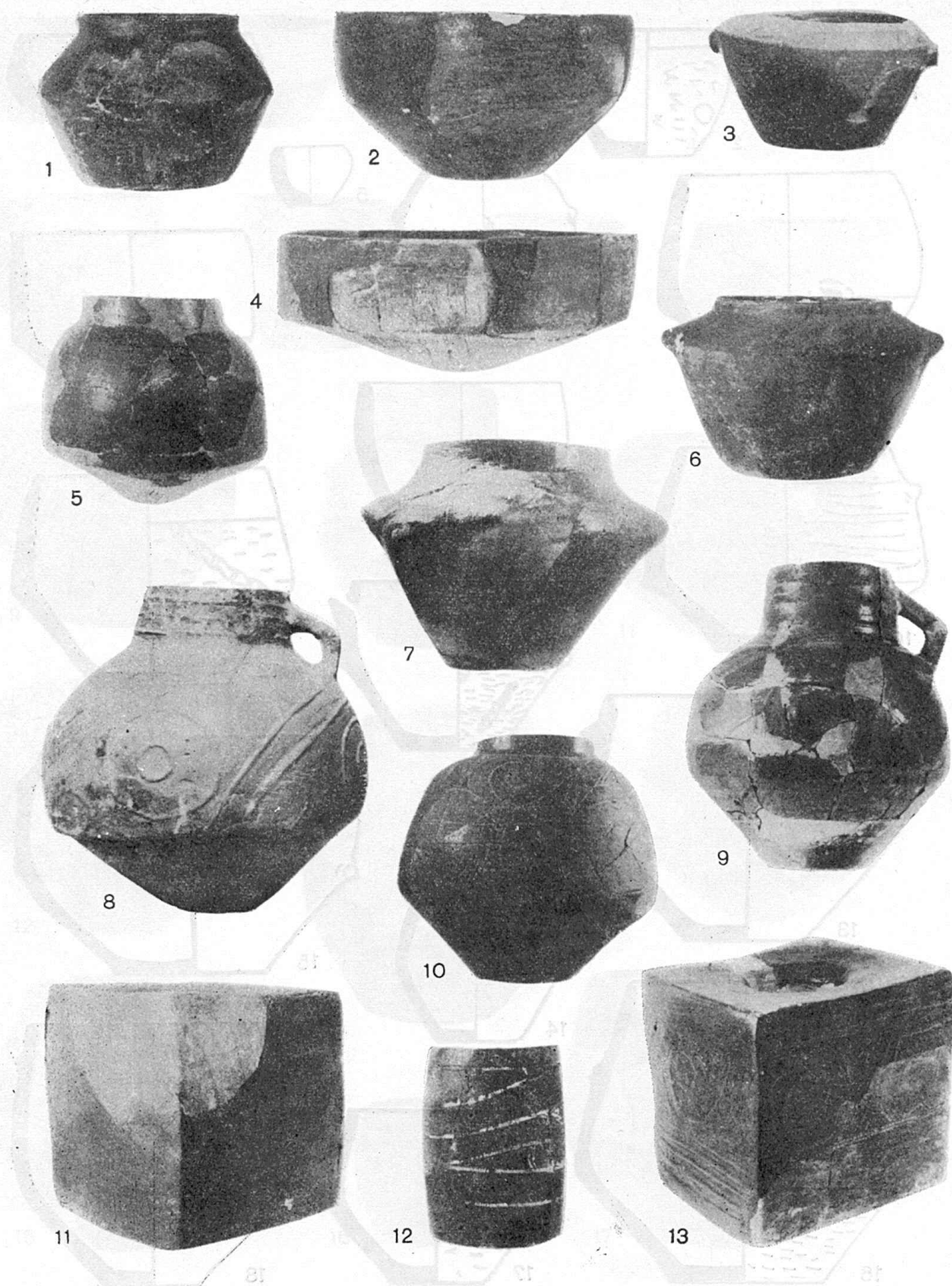
Табло 21. Керамика от III горизонт

Табло 22. Керамика от III хоризонт

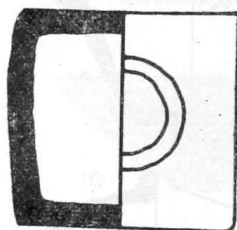
Табло 23. Керамика от III хоризонт

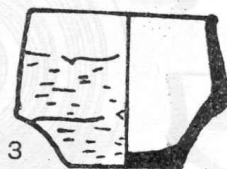
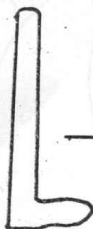
Табло 24. Керамика от III хоризонт

1

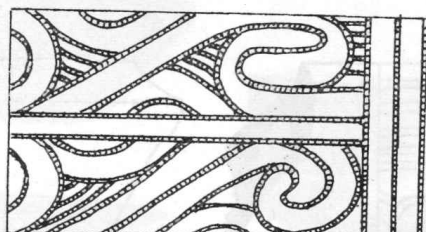
2

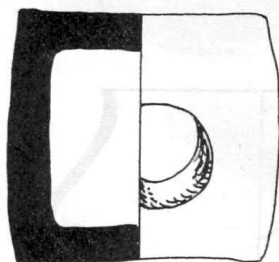
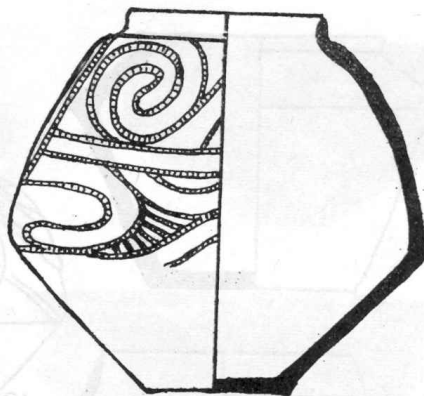
3

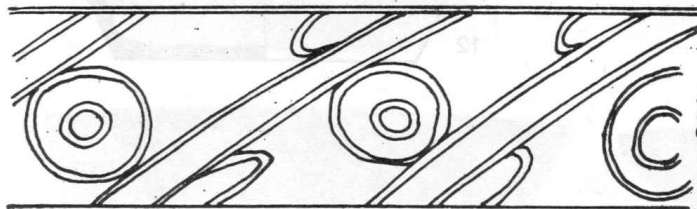
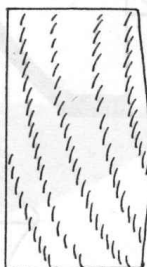
4

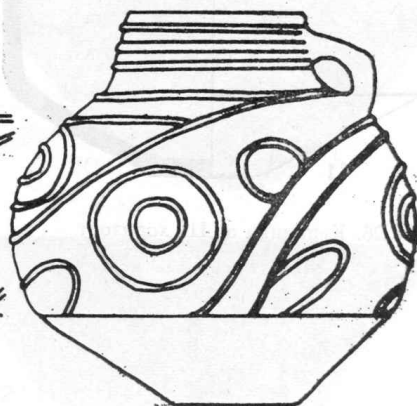
5

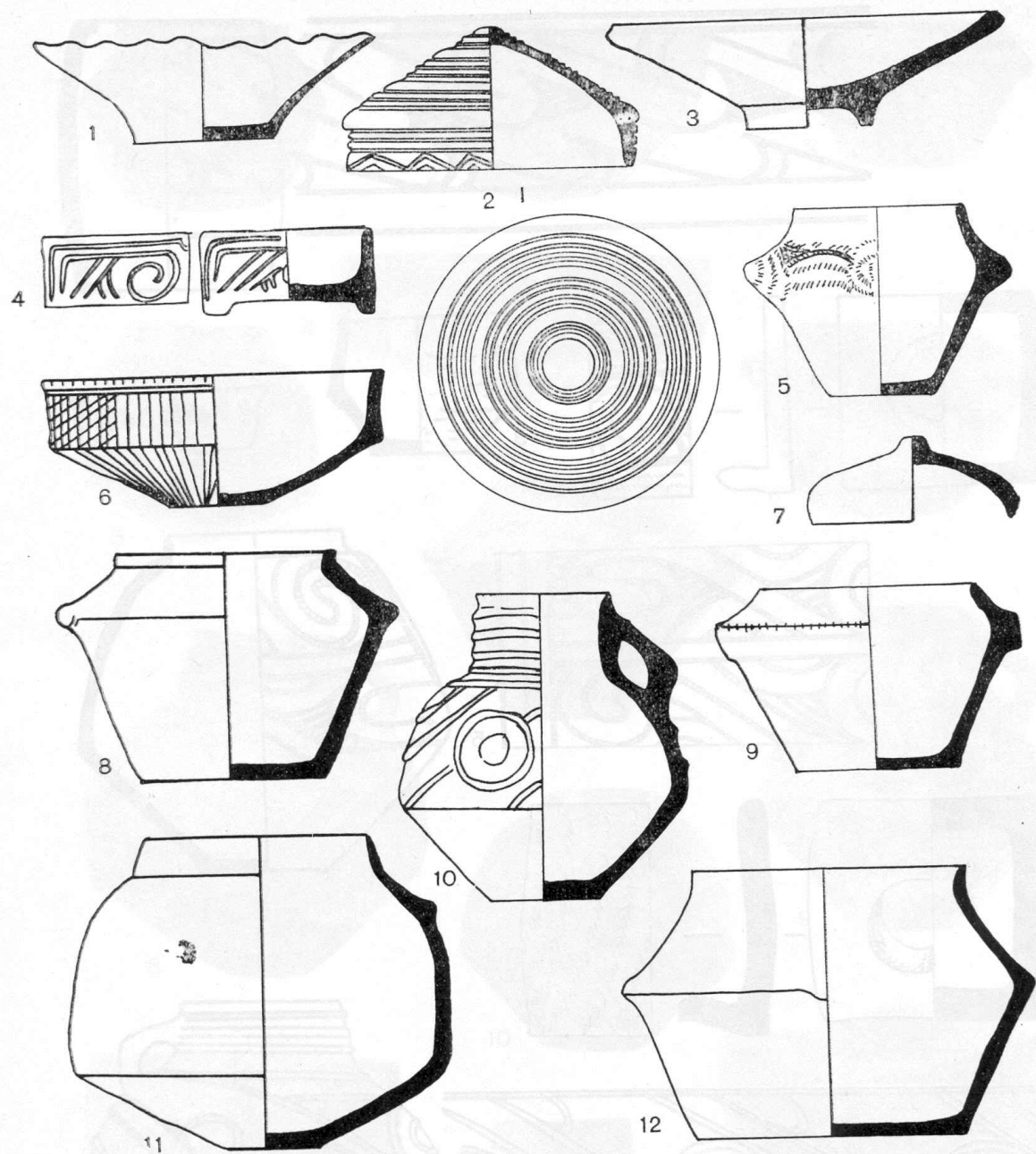
6

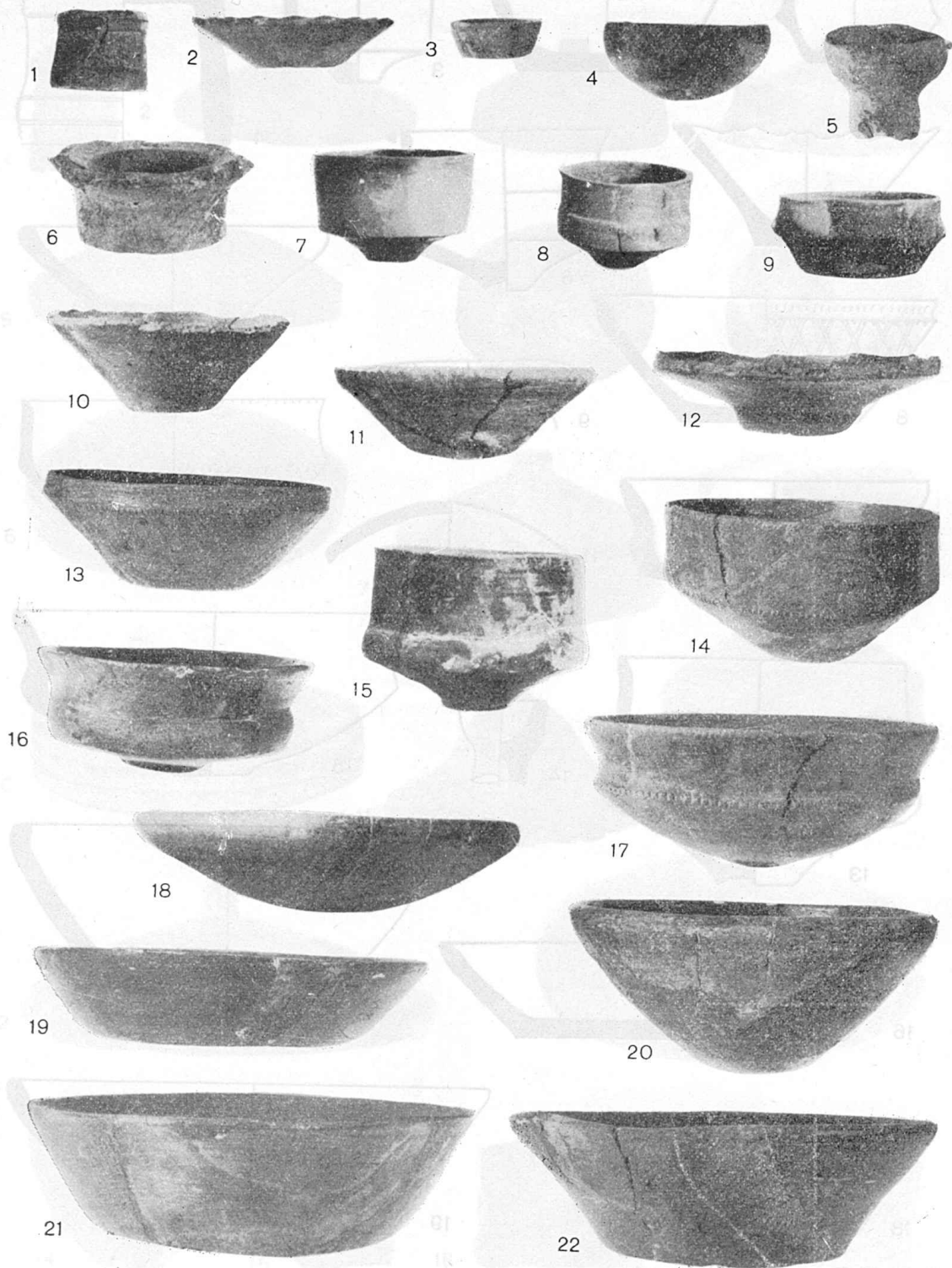
7

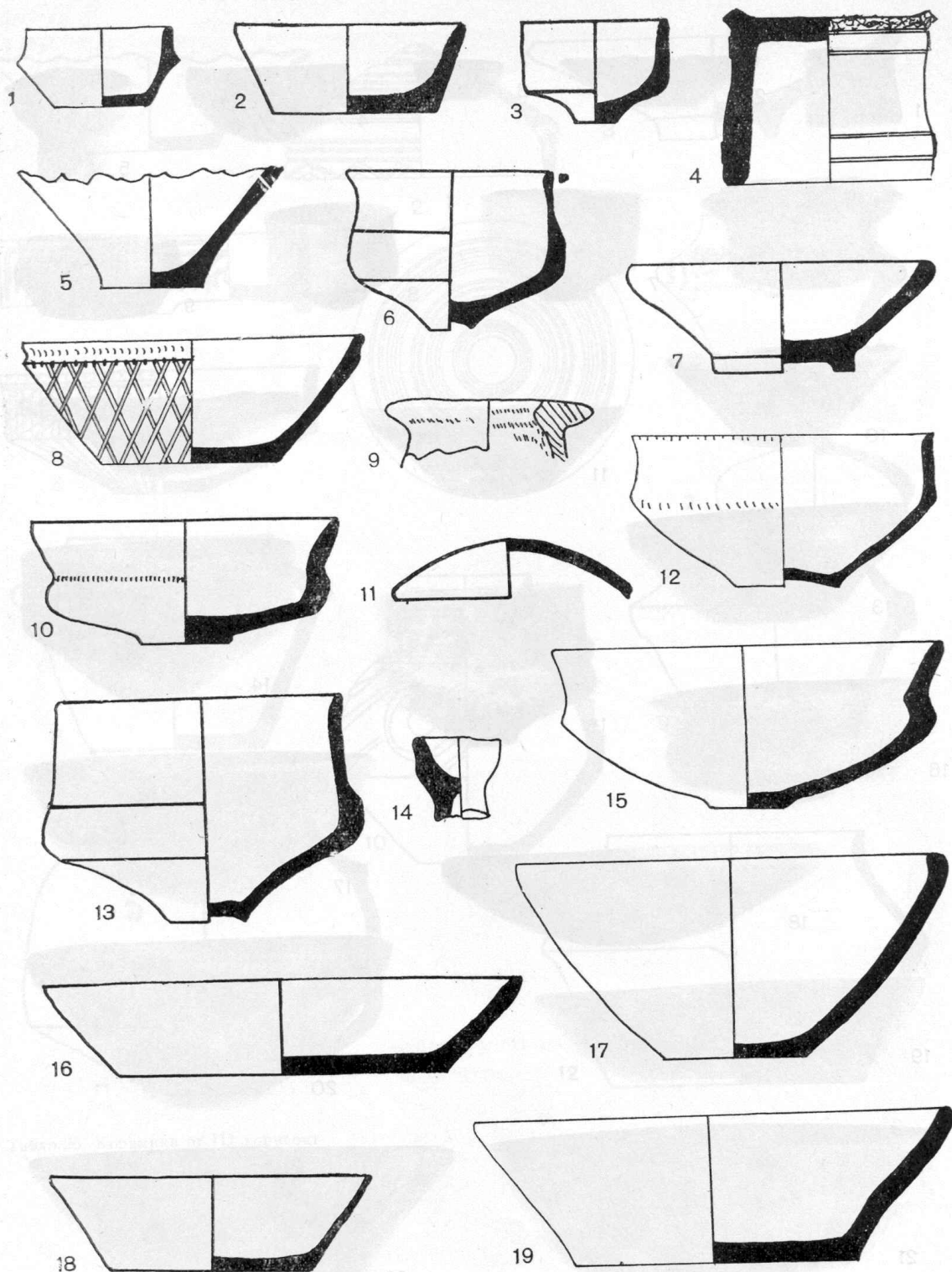
Табло 25. Керамика от III хоризонт

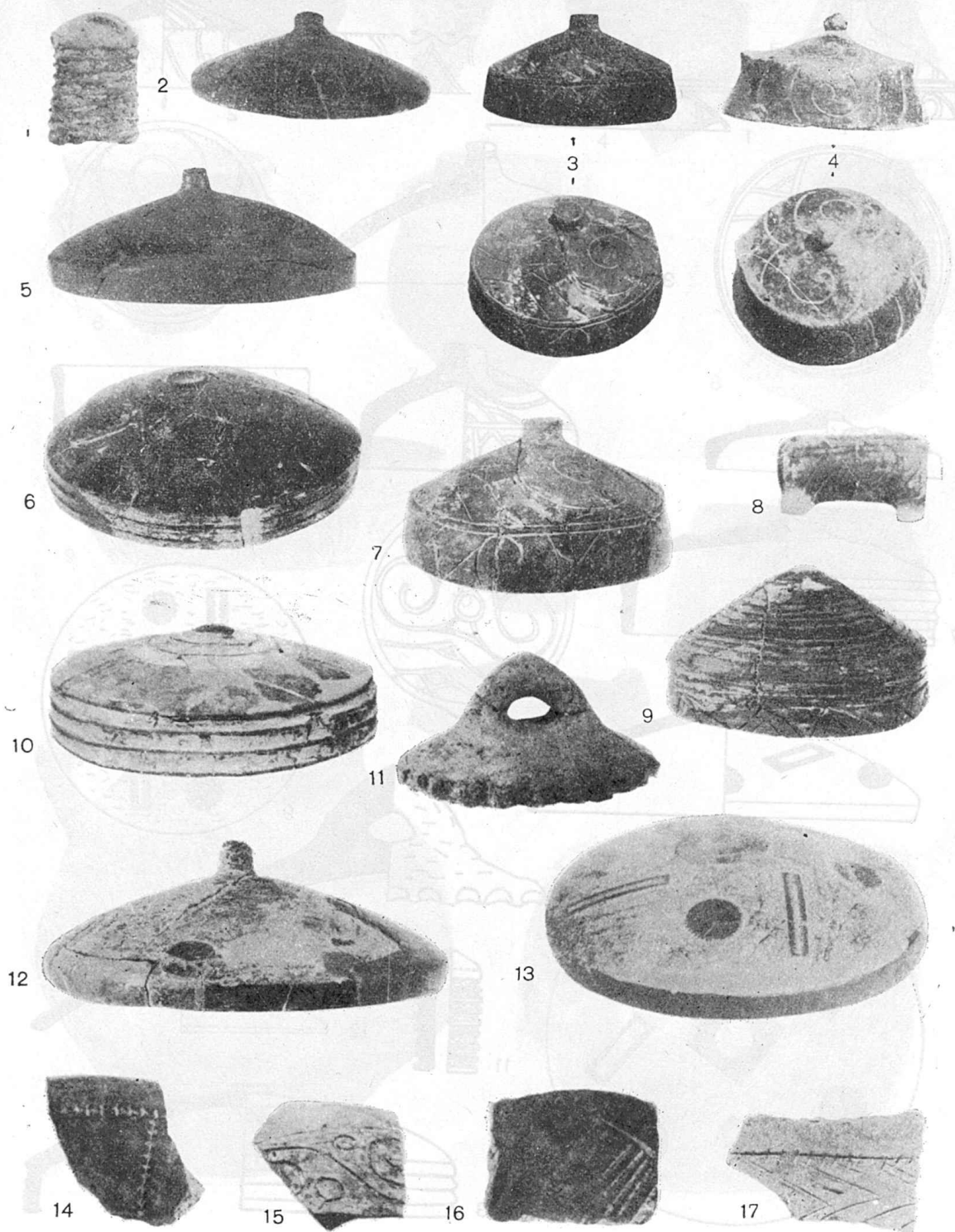
Табло 26. Керамика от III хоризонт

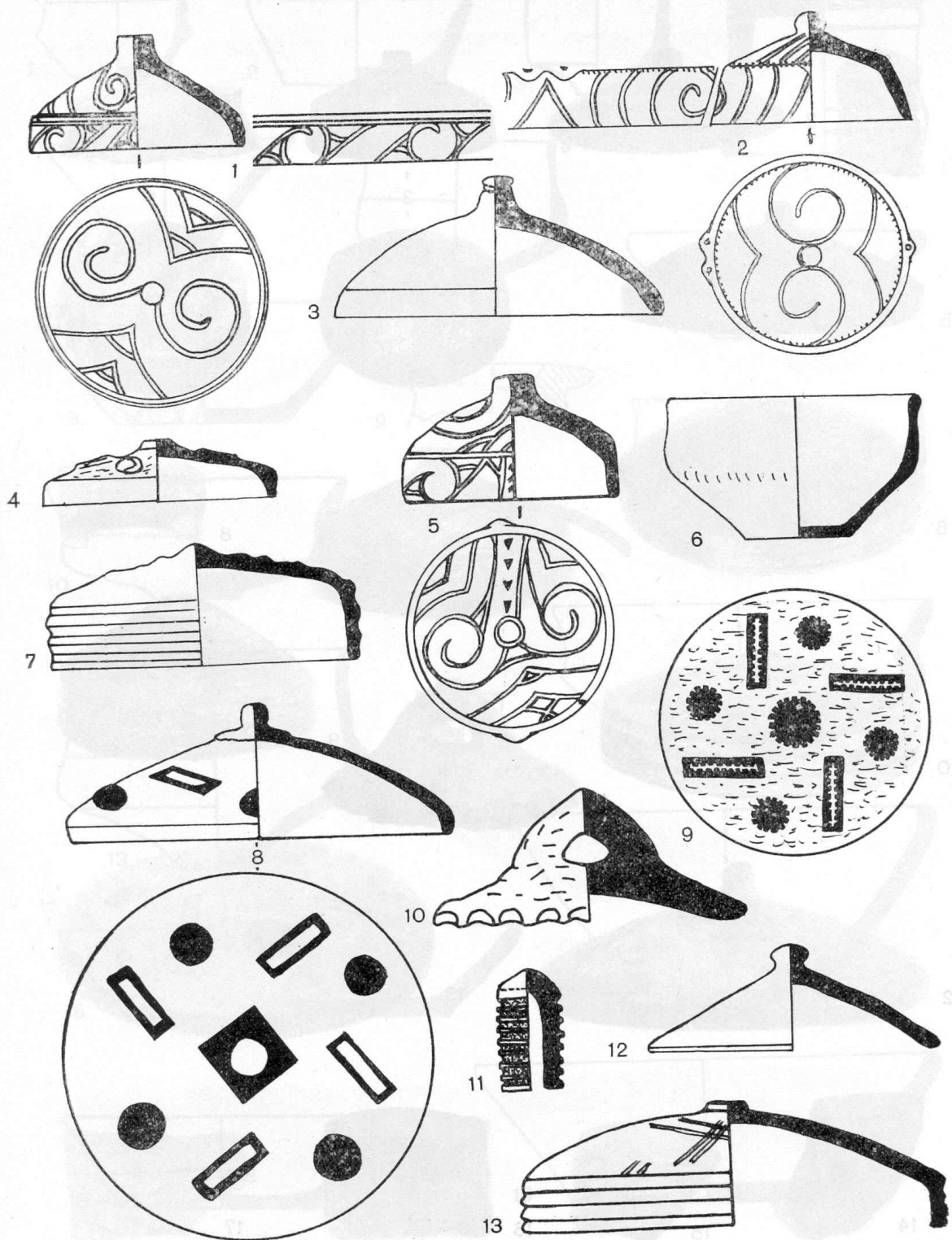
Табло 27. Керамика от III хоризонт

Табло 28. Керамика от III хоризонт

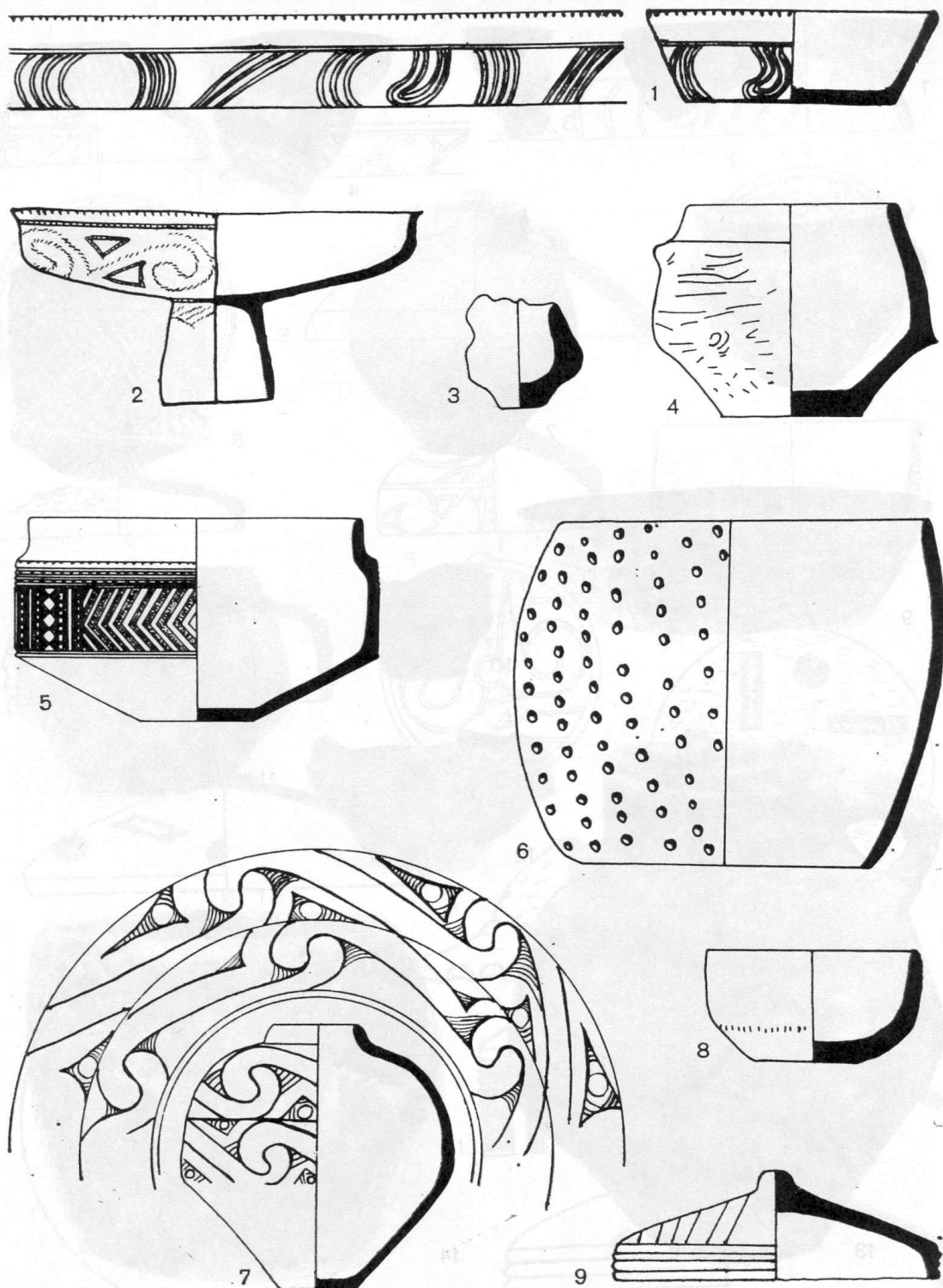
Табло 29. Керамика от III хоризонт

Табло 30. Керамика от III горизонт

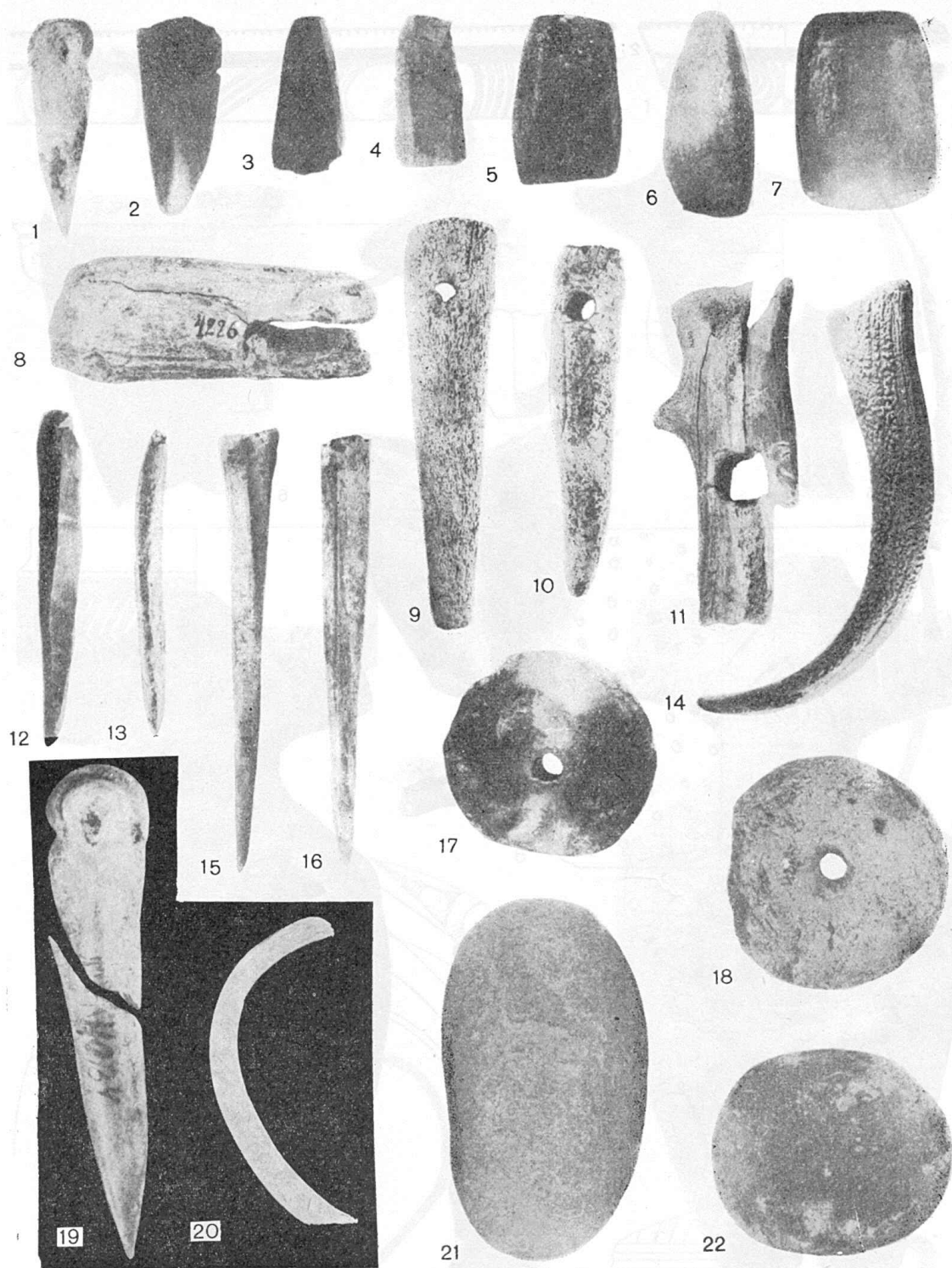
Табло 31. Керамика от III хоризонт

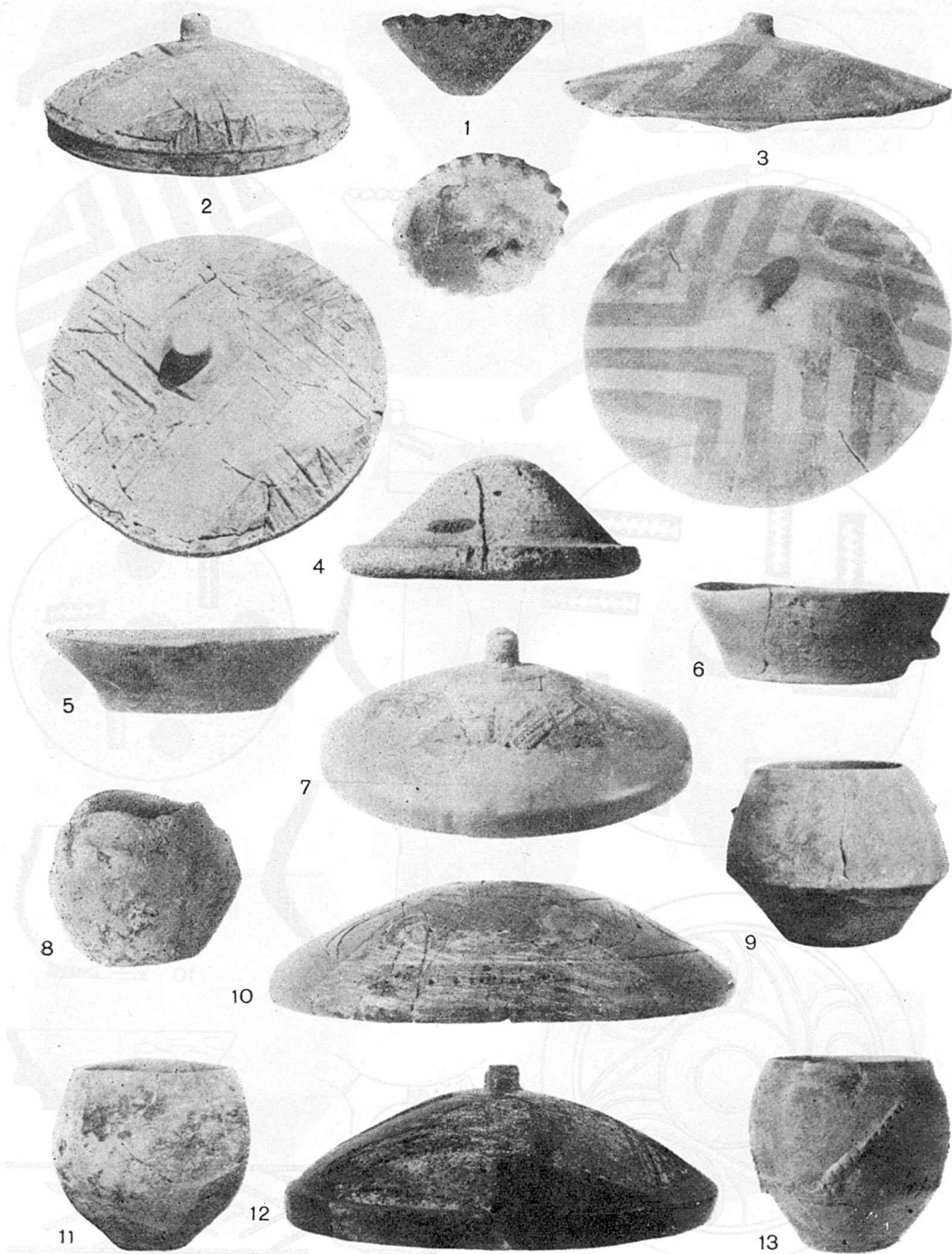
Табло 32. Керамика от III хоризонт

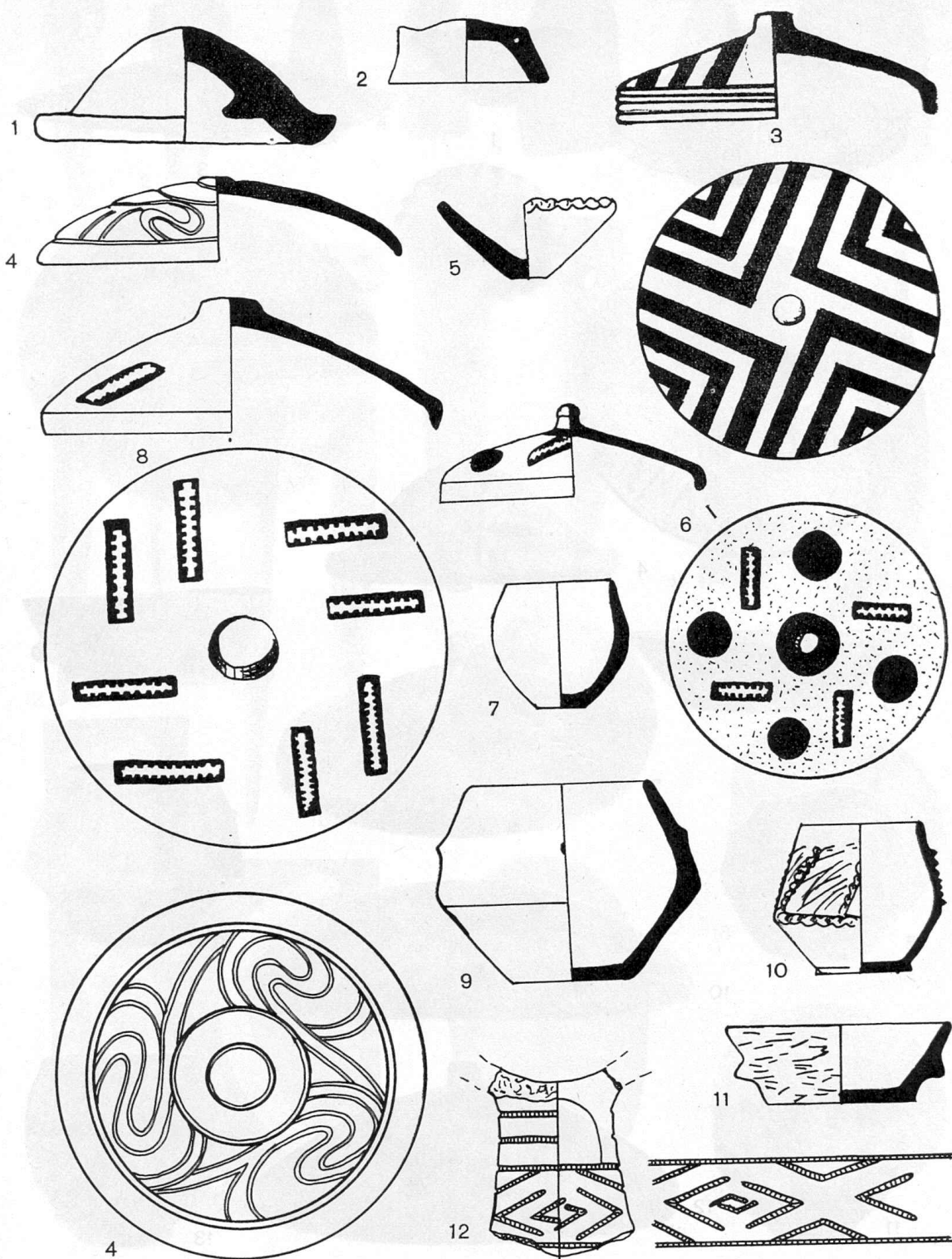
Табло 33. 1,2 — кост; 3, 5—10 — идолна пластика; 4 — медна игла, всичко от III и IV хоризонт

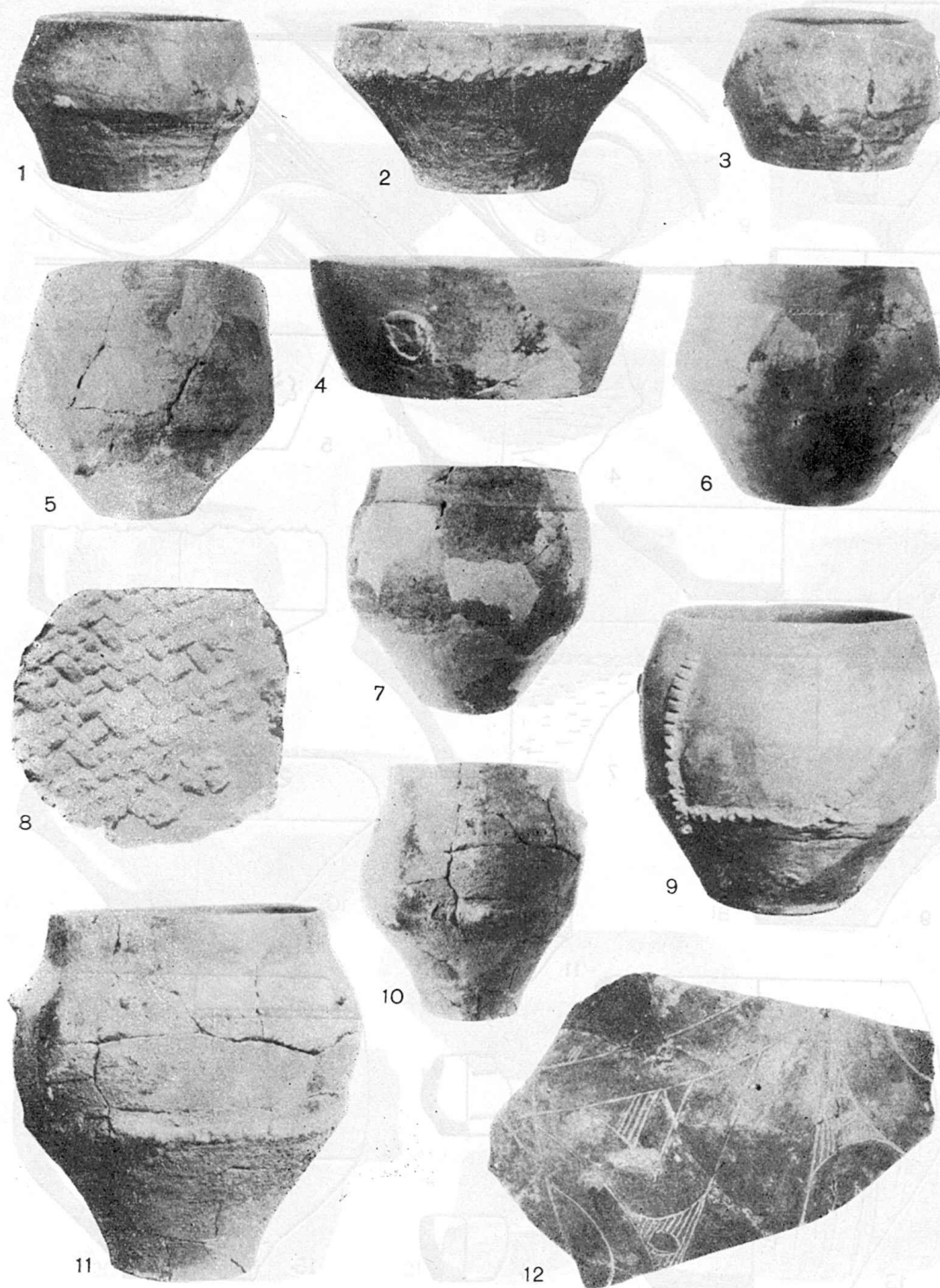
Табло 34. Орѣдия на труда от IV хоризонт

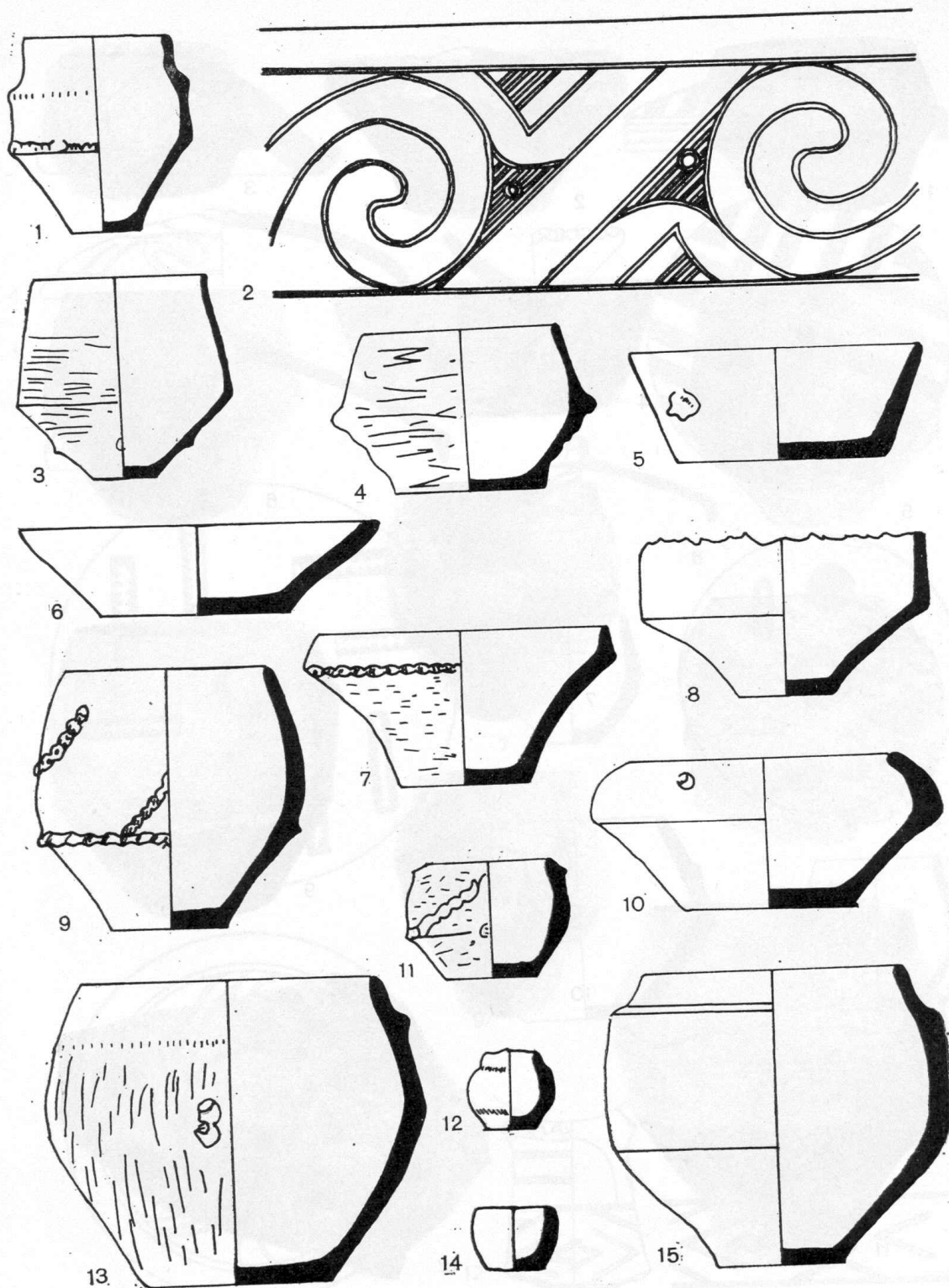
Табло 35. Керамика от IV хоризонт

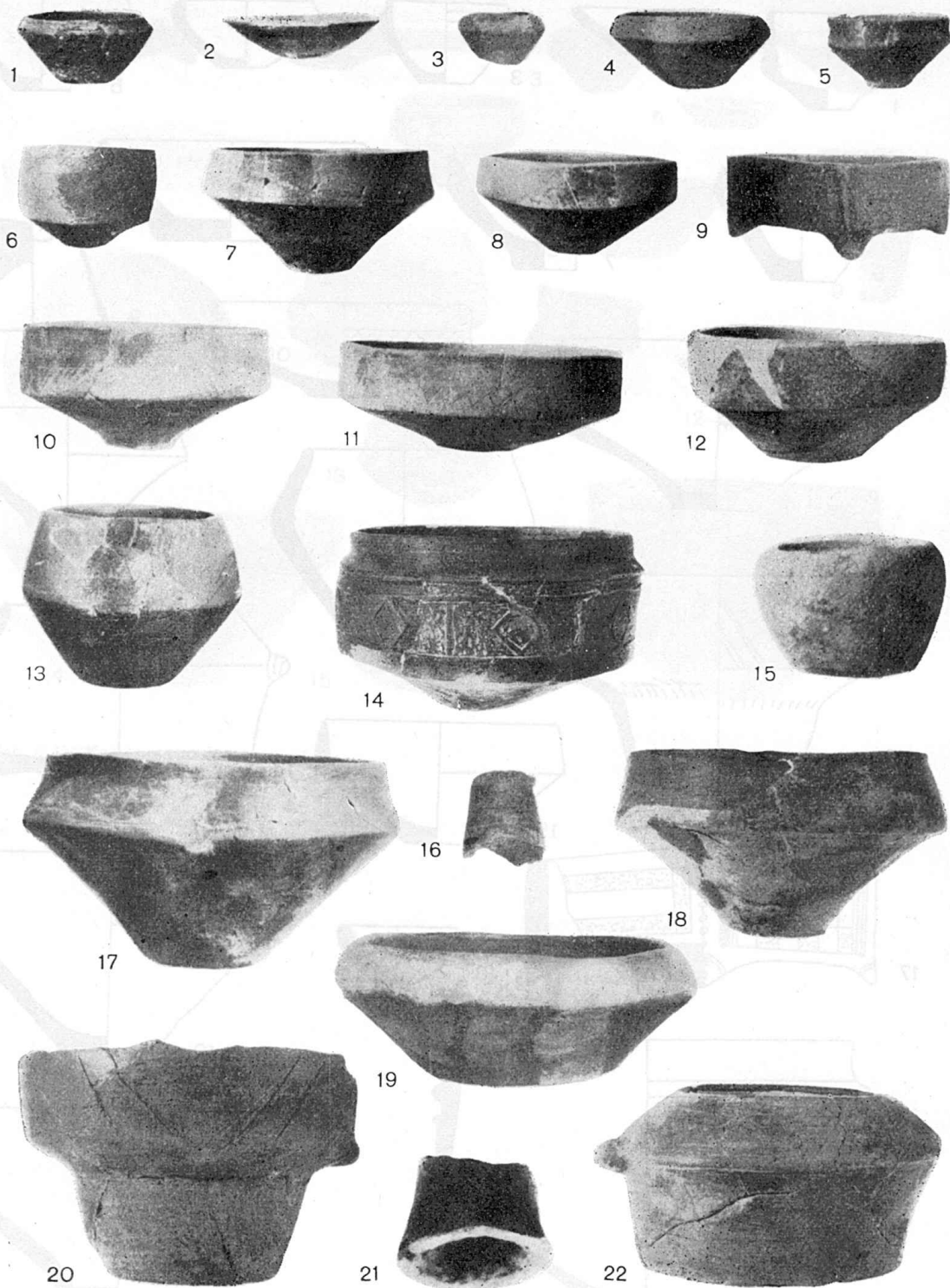
Табло 36. Керамика от IV хоризонт

Табло 37. Керамика от IV хоризонт

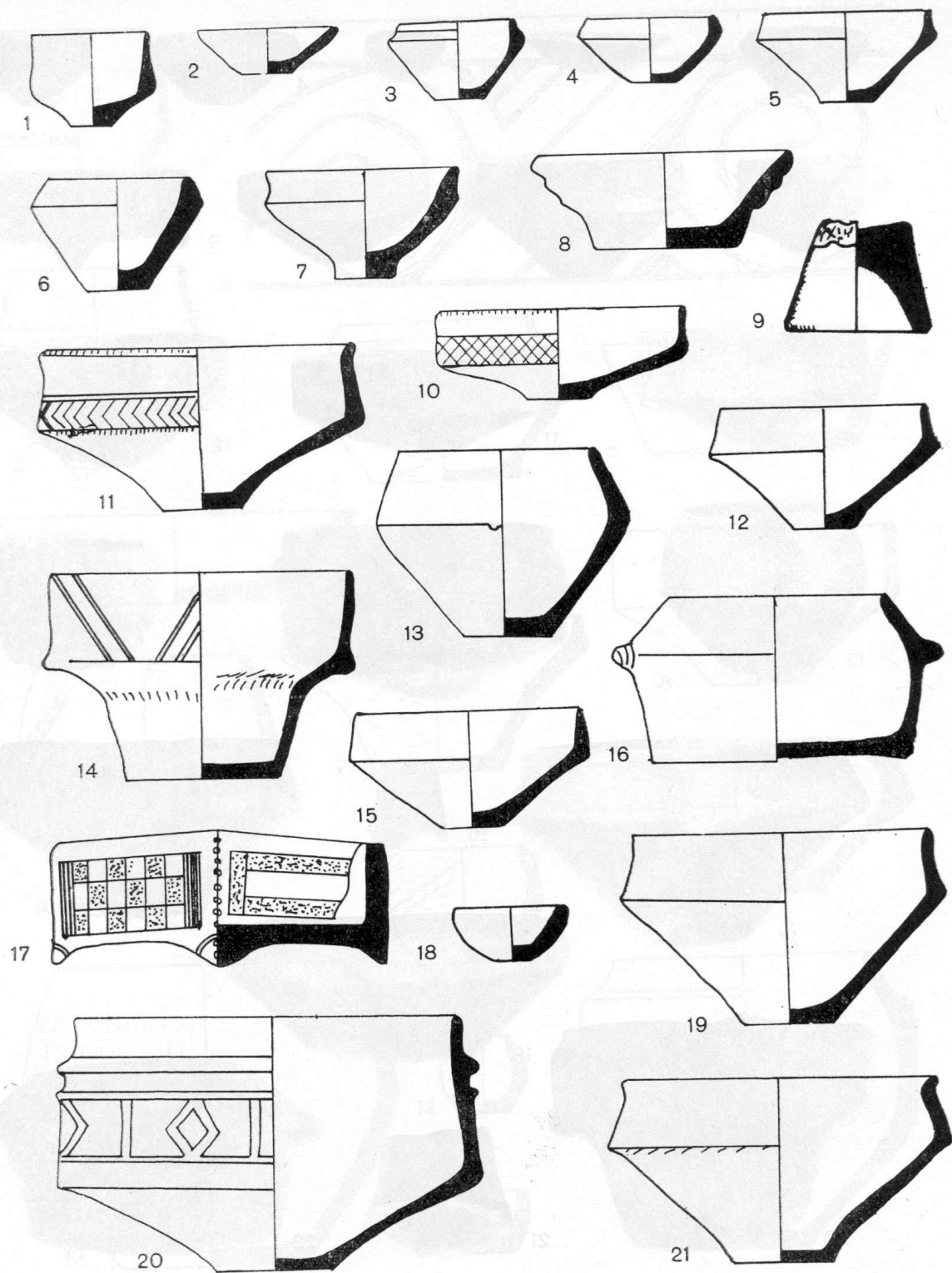

Табло 38. Керамика от IV хоризонт

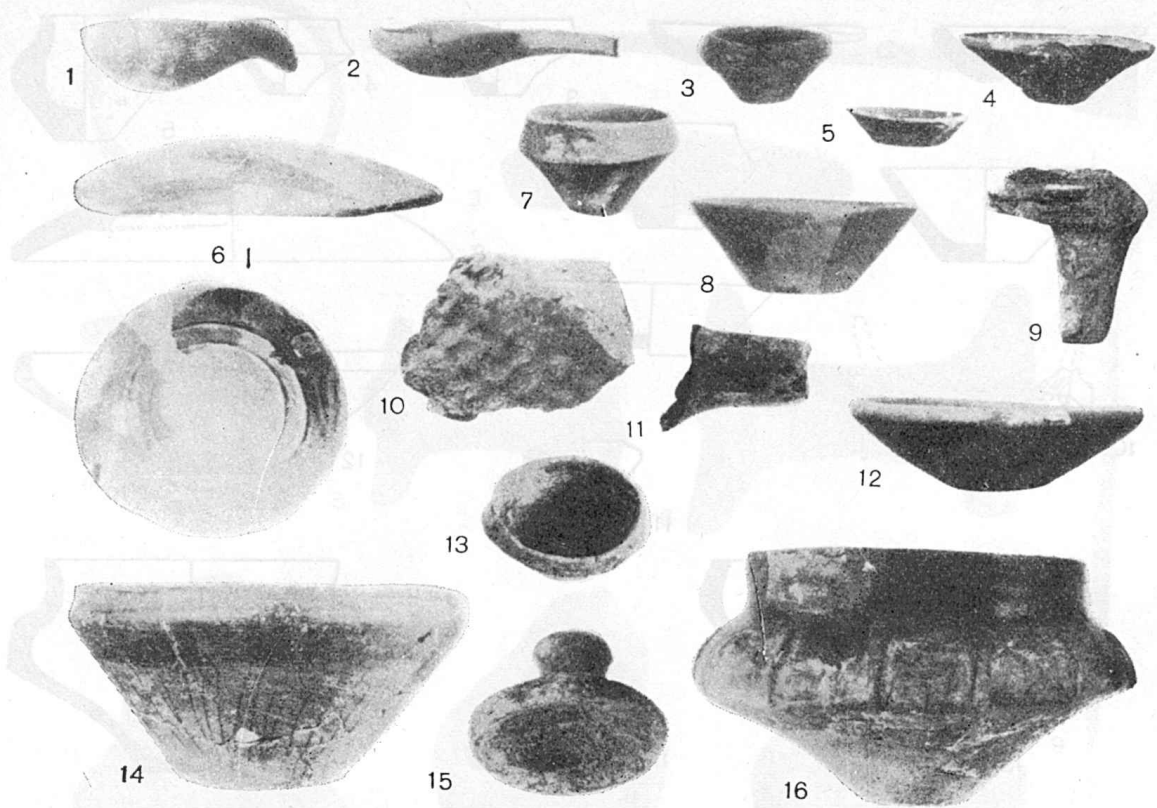

Табло 39. Керамика от IV хоризонт

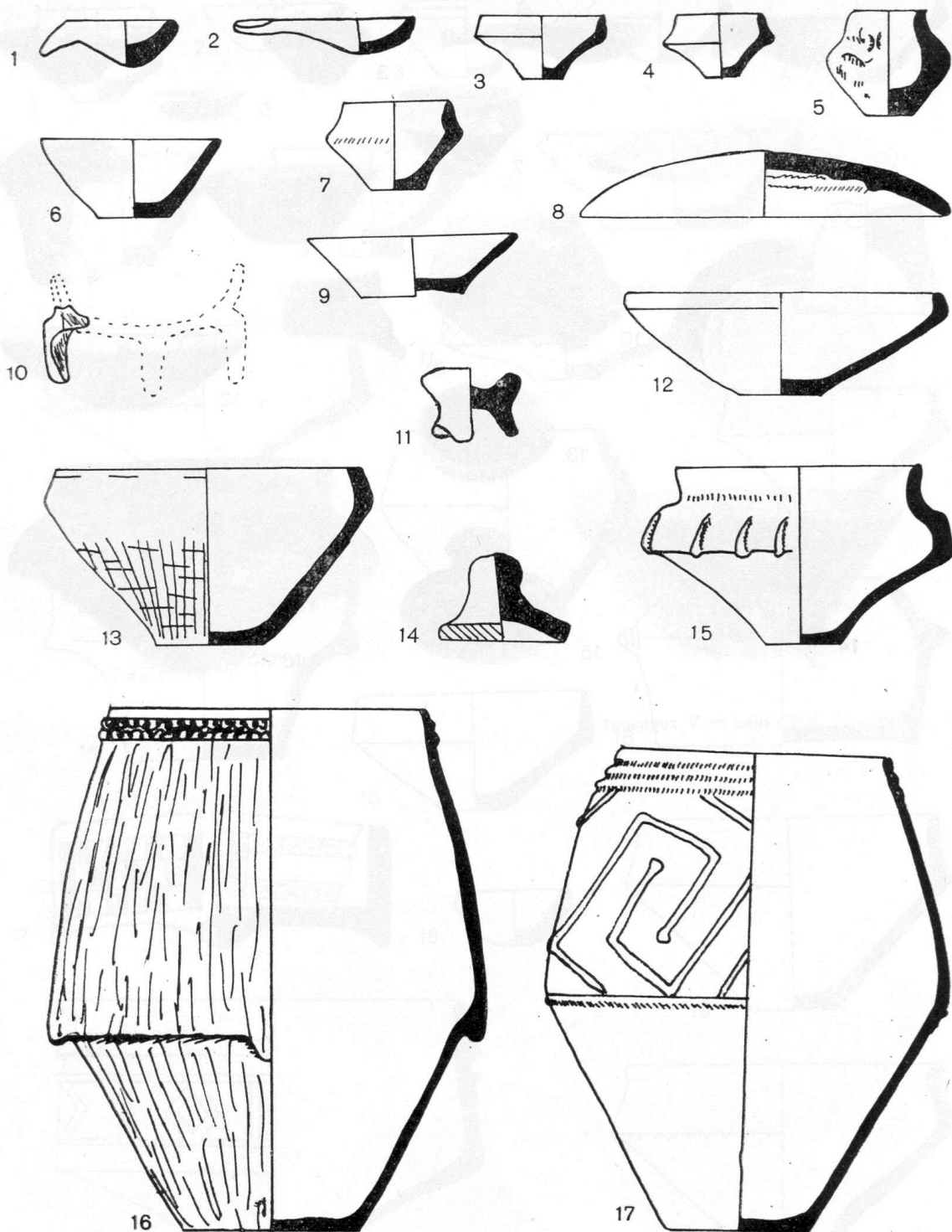
20 Селищната могила при Голямо Делчево

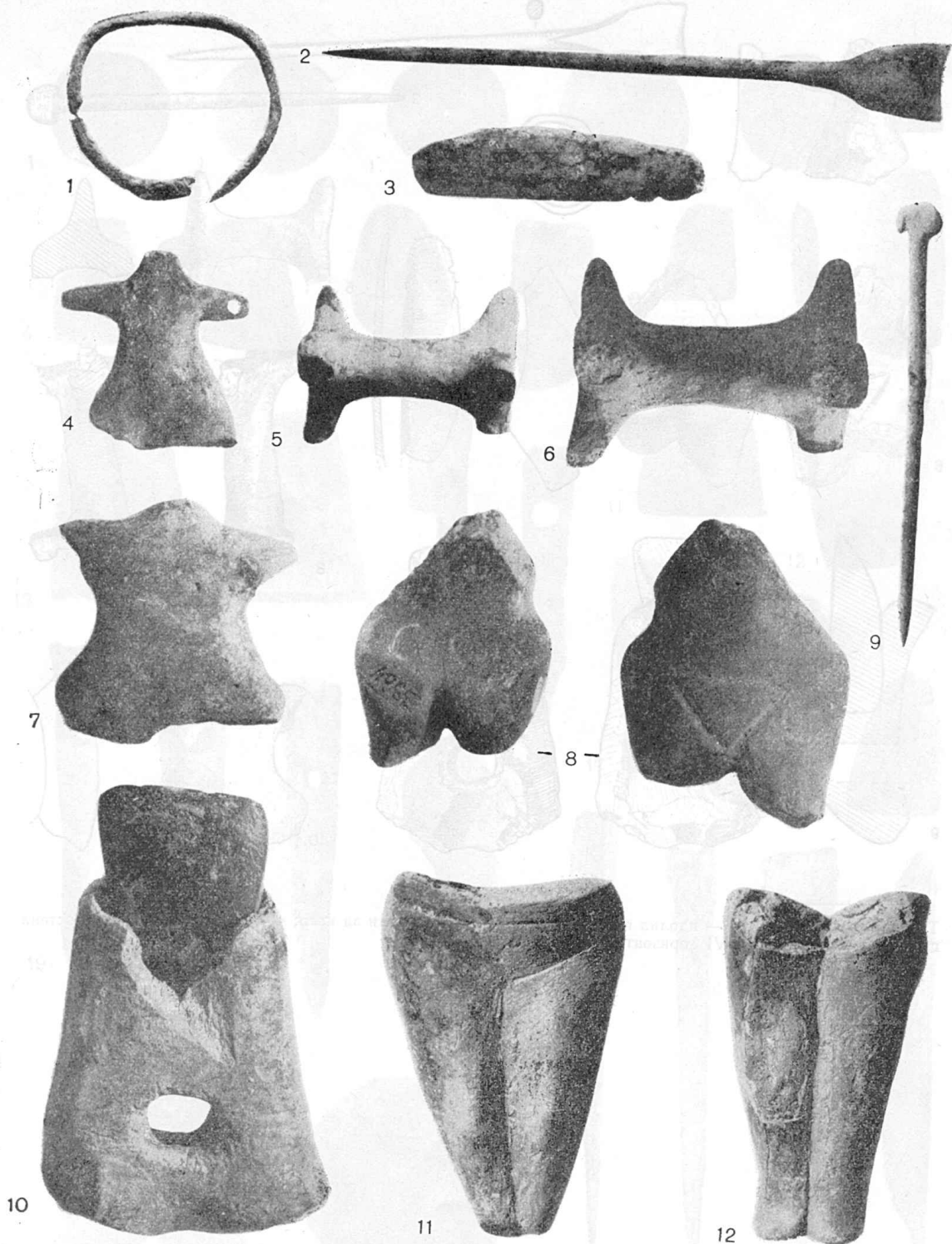
Табло 40. Керамика от IV хоризонт

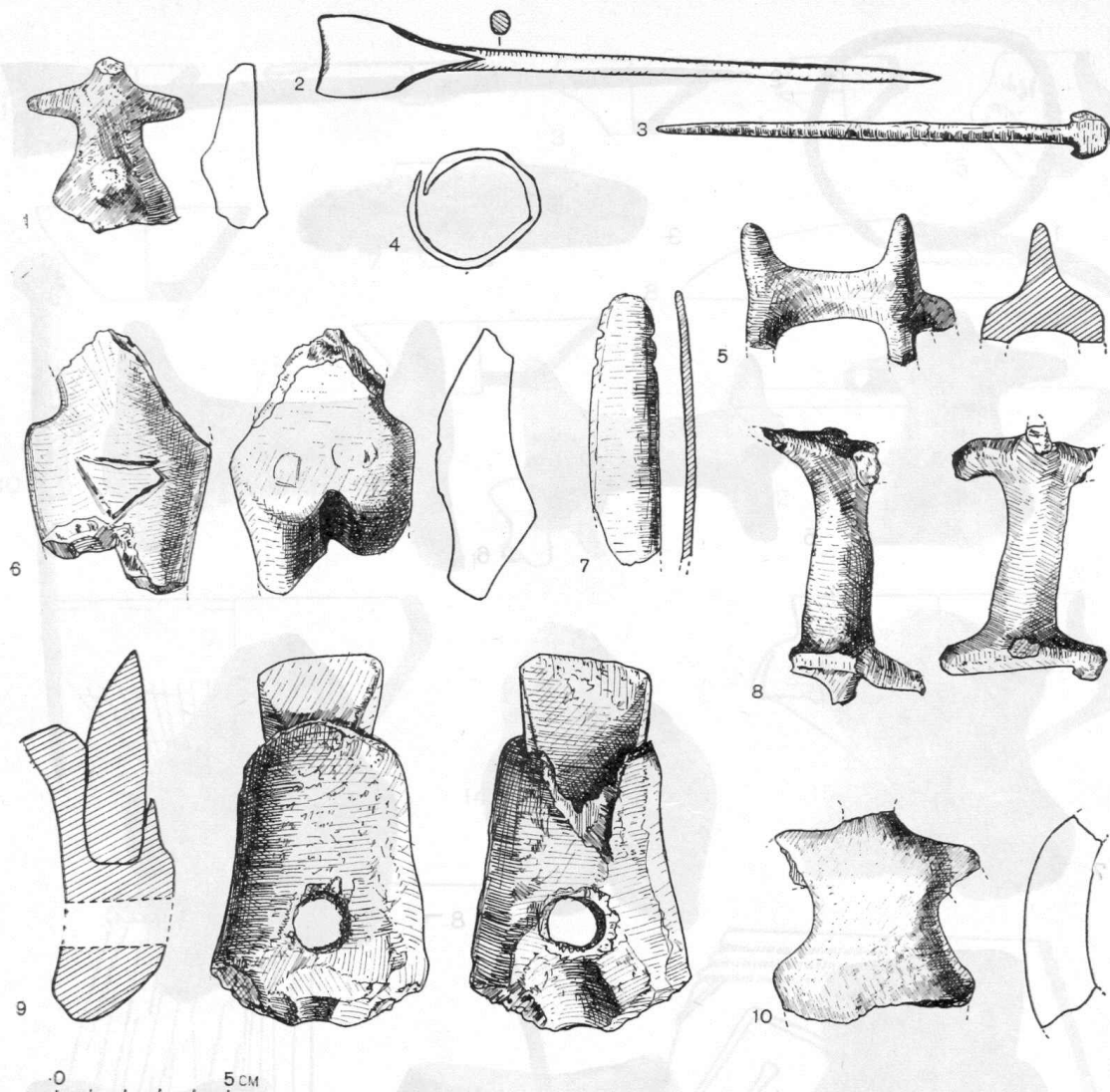
Табло 41. Керамика от V хоризонт

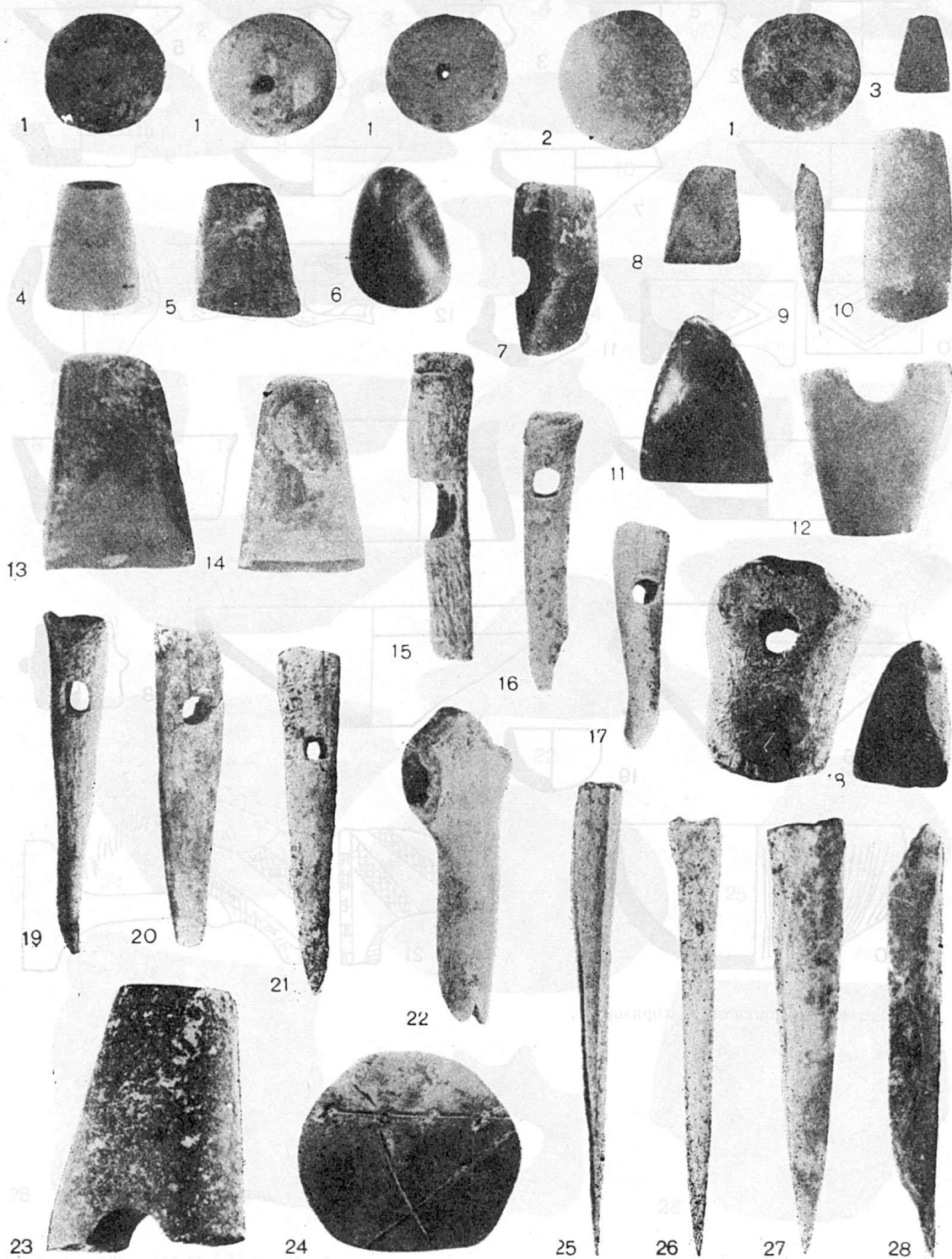
Табло 42. Керамика от V горизонт

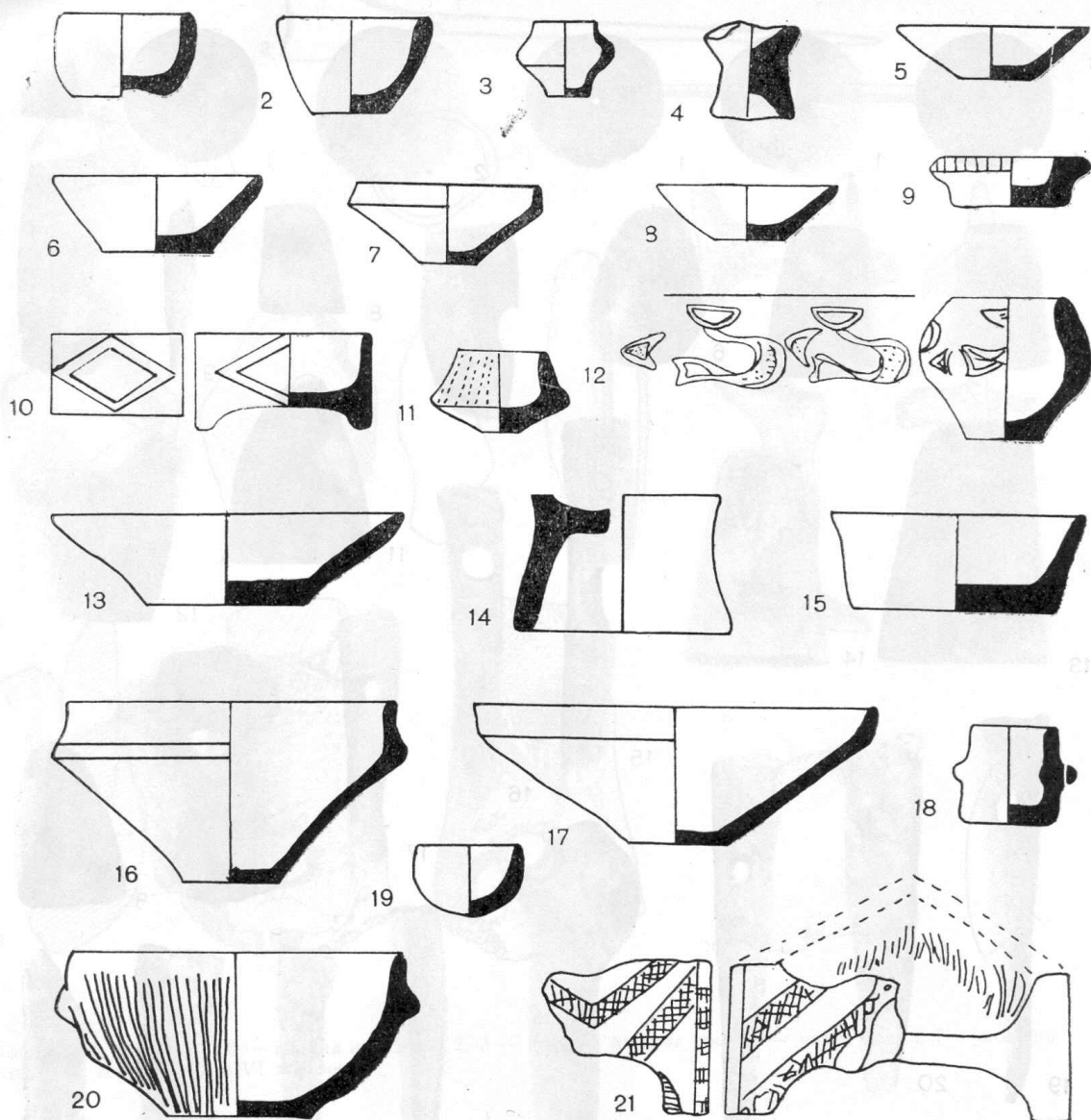
Табло 43. 1 — медна халка; 2,9 — костени игли; 3 — гладилка; 4—8, 11, 12 — идолна пластика; 10 — муфа с каменна тесла, всичко от V и VI хоризонт

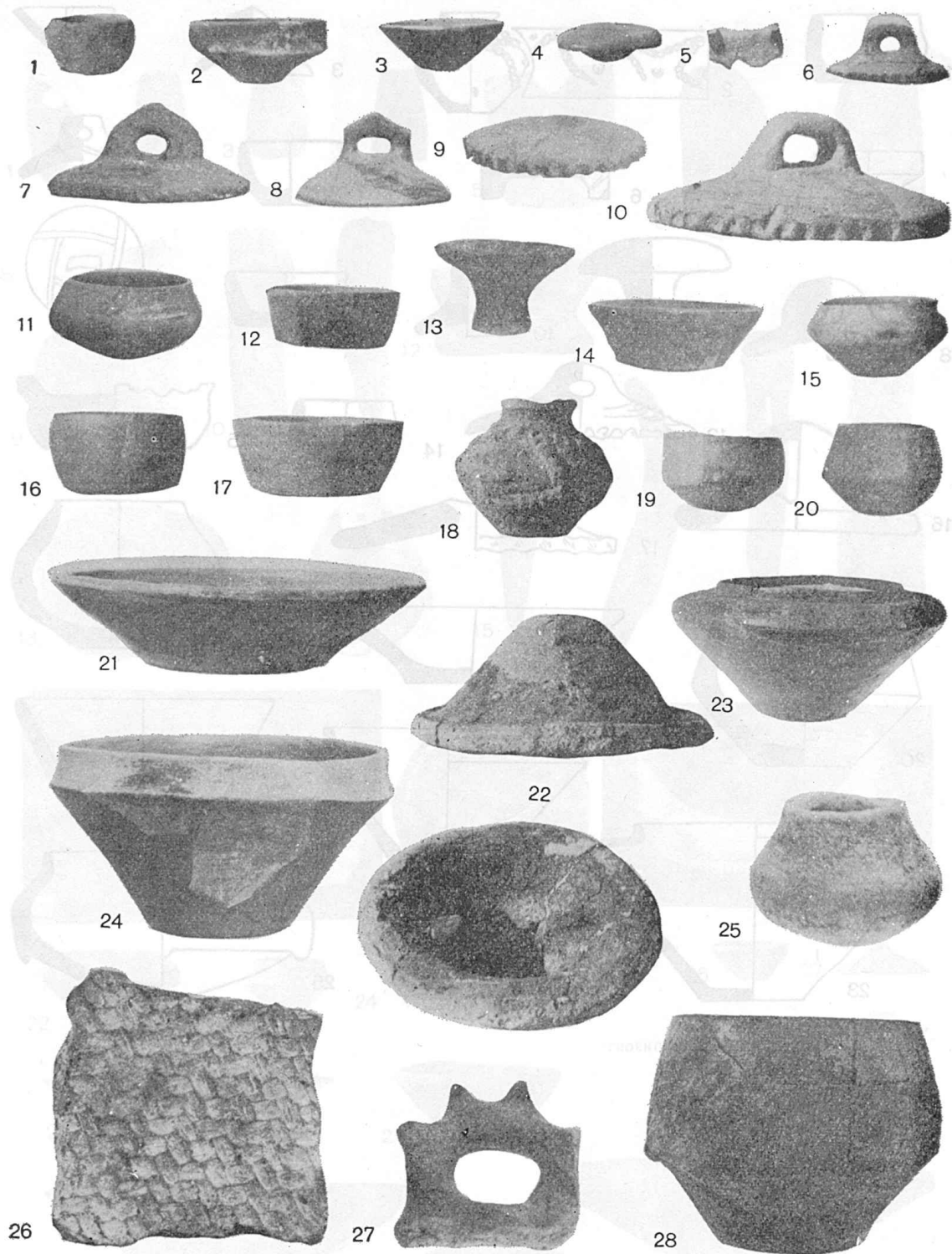
Табло 44.1, 5, 6, 8, 9, 10 — идолна пластика; 2, 3 — костени игли за коса; 4 — медна халка; 7 — костена гладилка, всичко от V и VI хоризонт

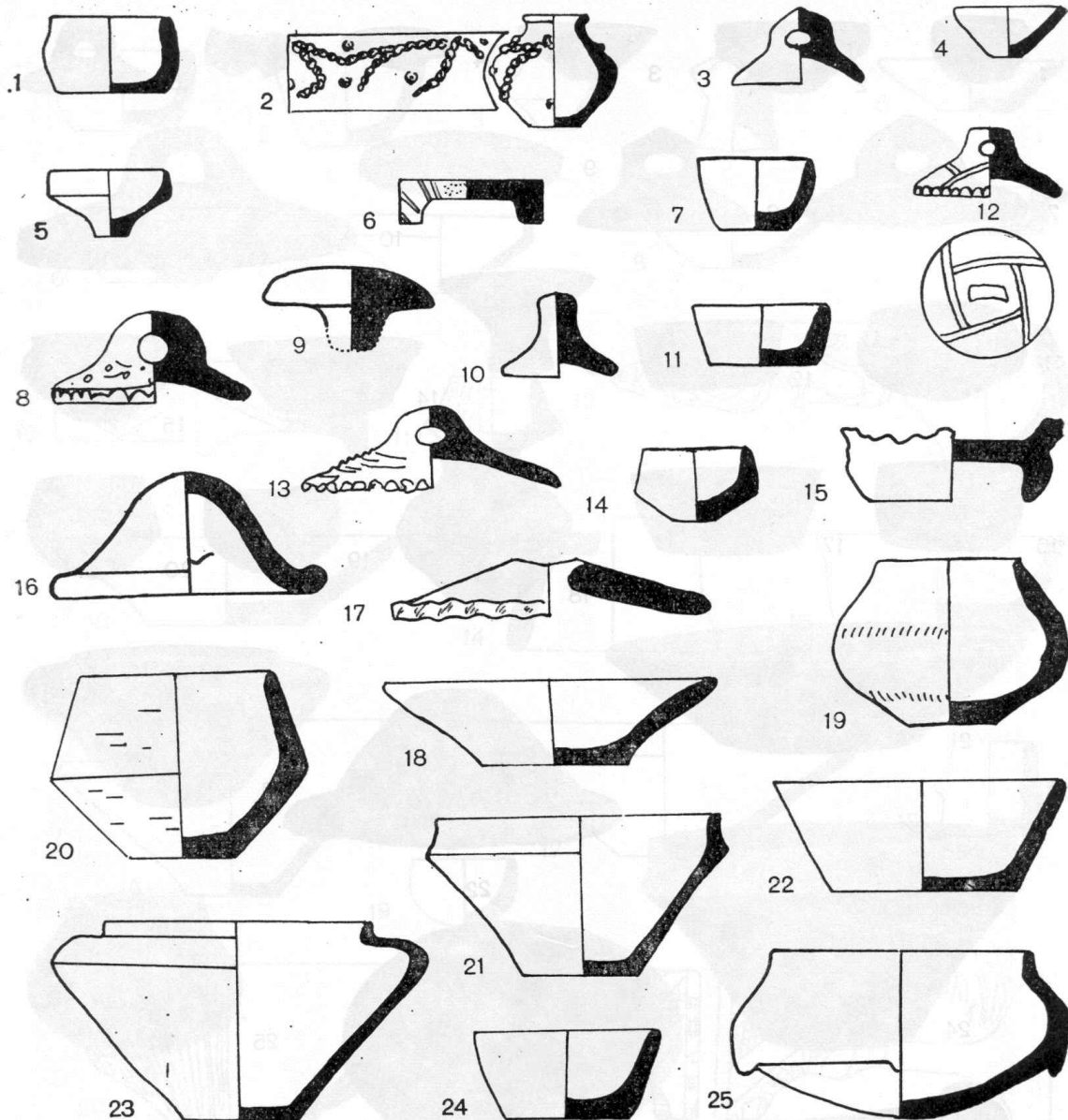
Табло 45. Оръдия на труда от VI хоризонт

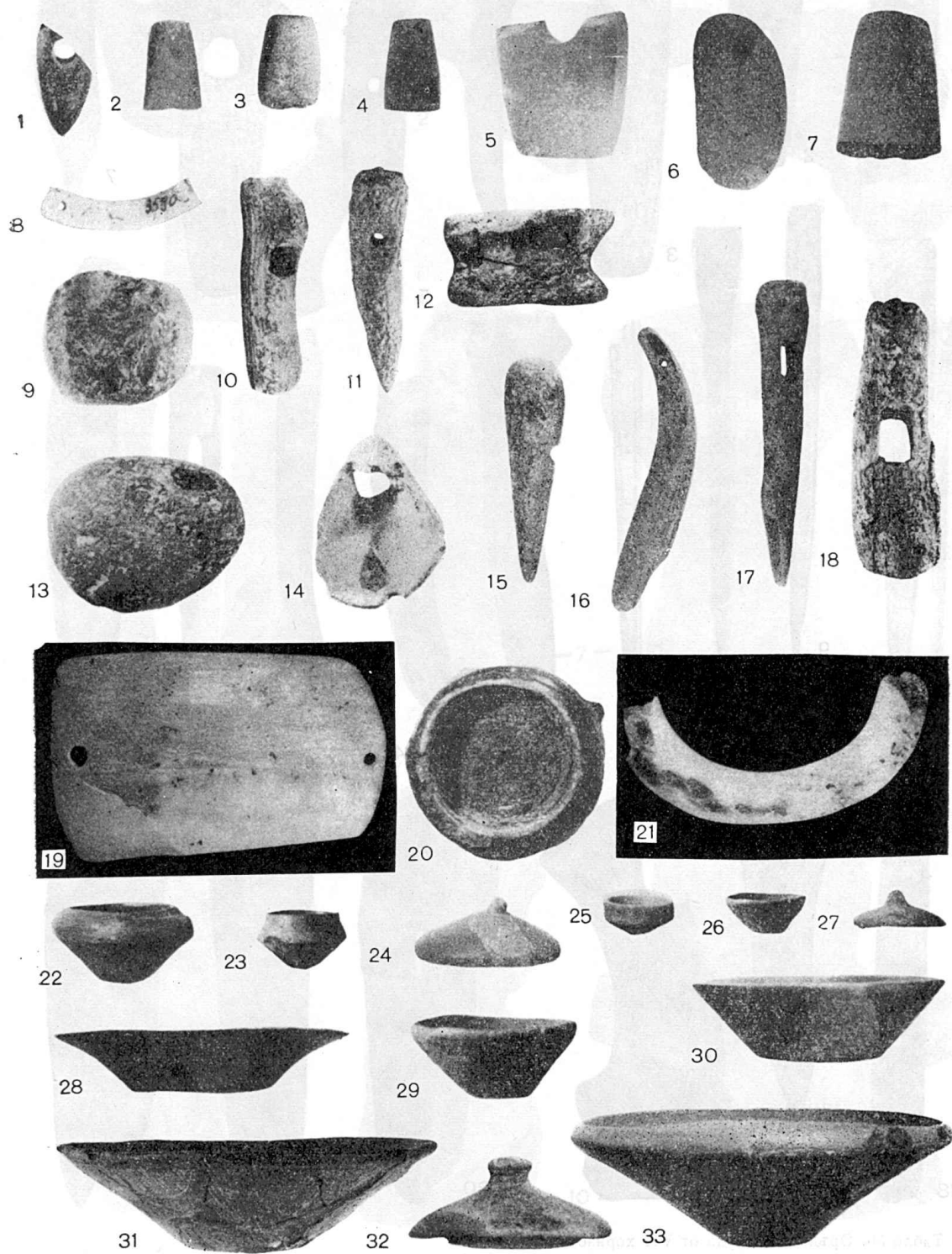
Табло 46. Керамика от VI хоризонт

Табло 47. Керамика от VII хоризонт

Табло 48. Керамика от VII хоризонт

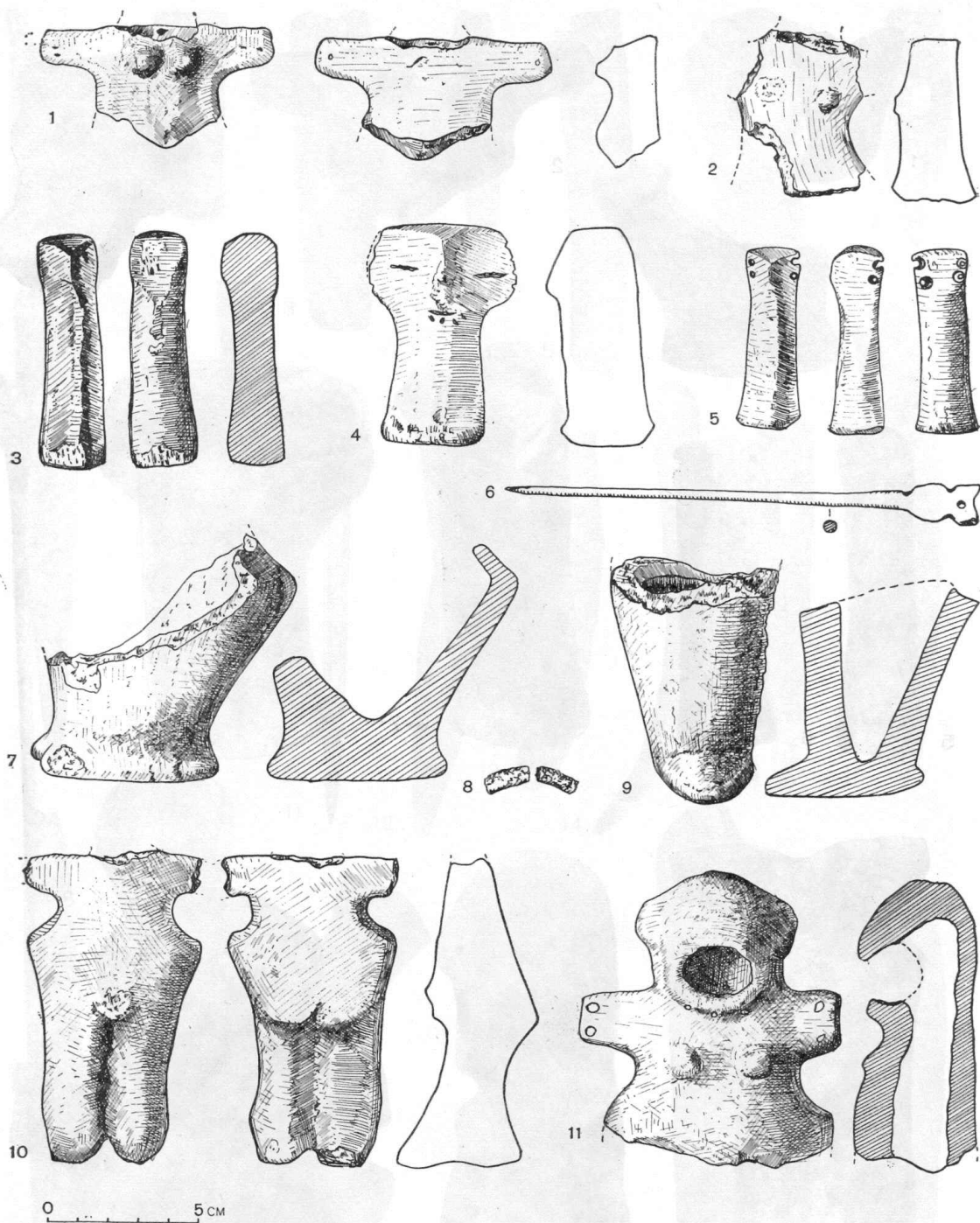
Табло 49. 1—21 — материали от X хоризонт; 22—33 — керамика от VII хоризонт

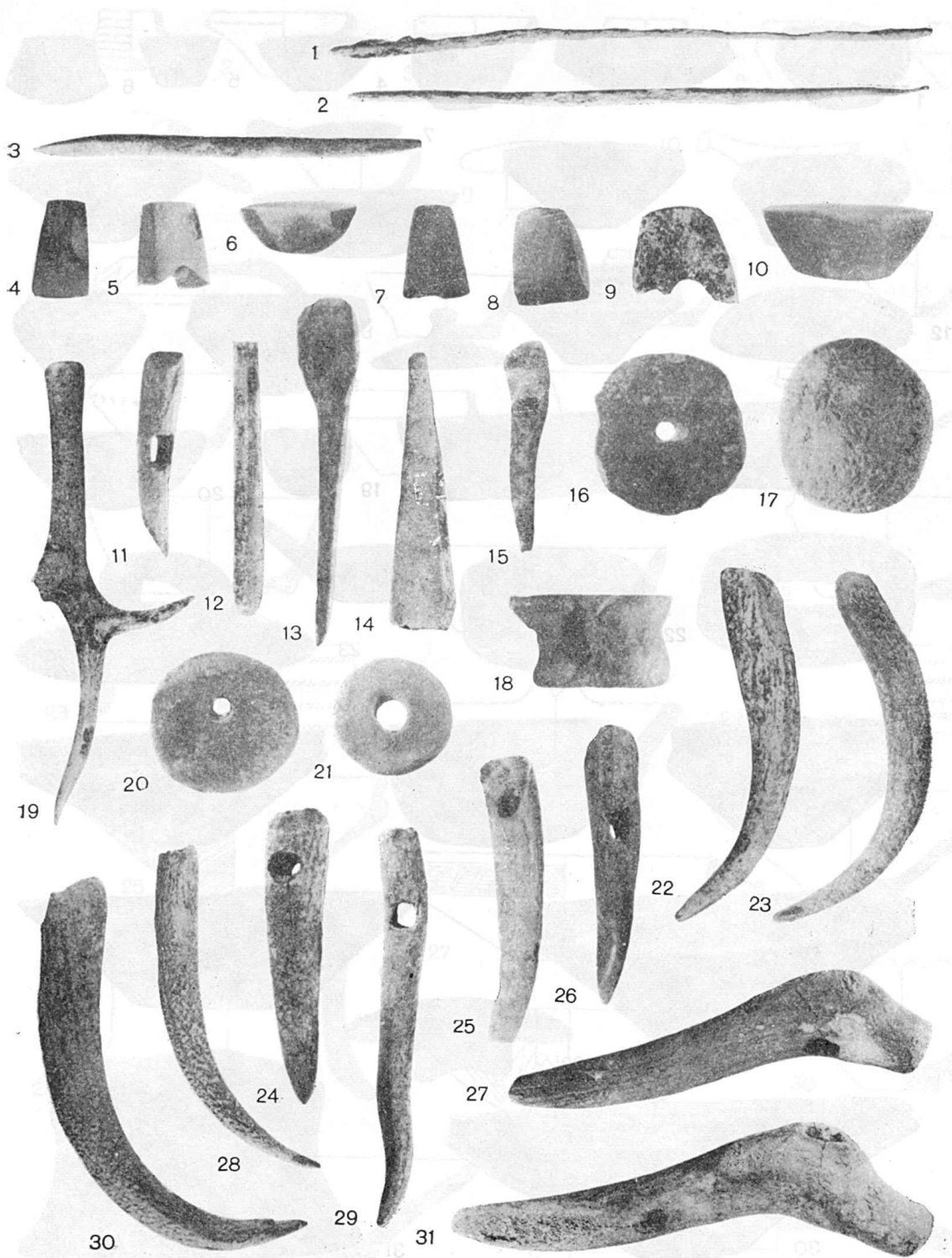
Табло 50. Орѣдия на труда от VII хоризонт

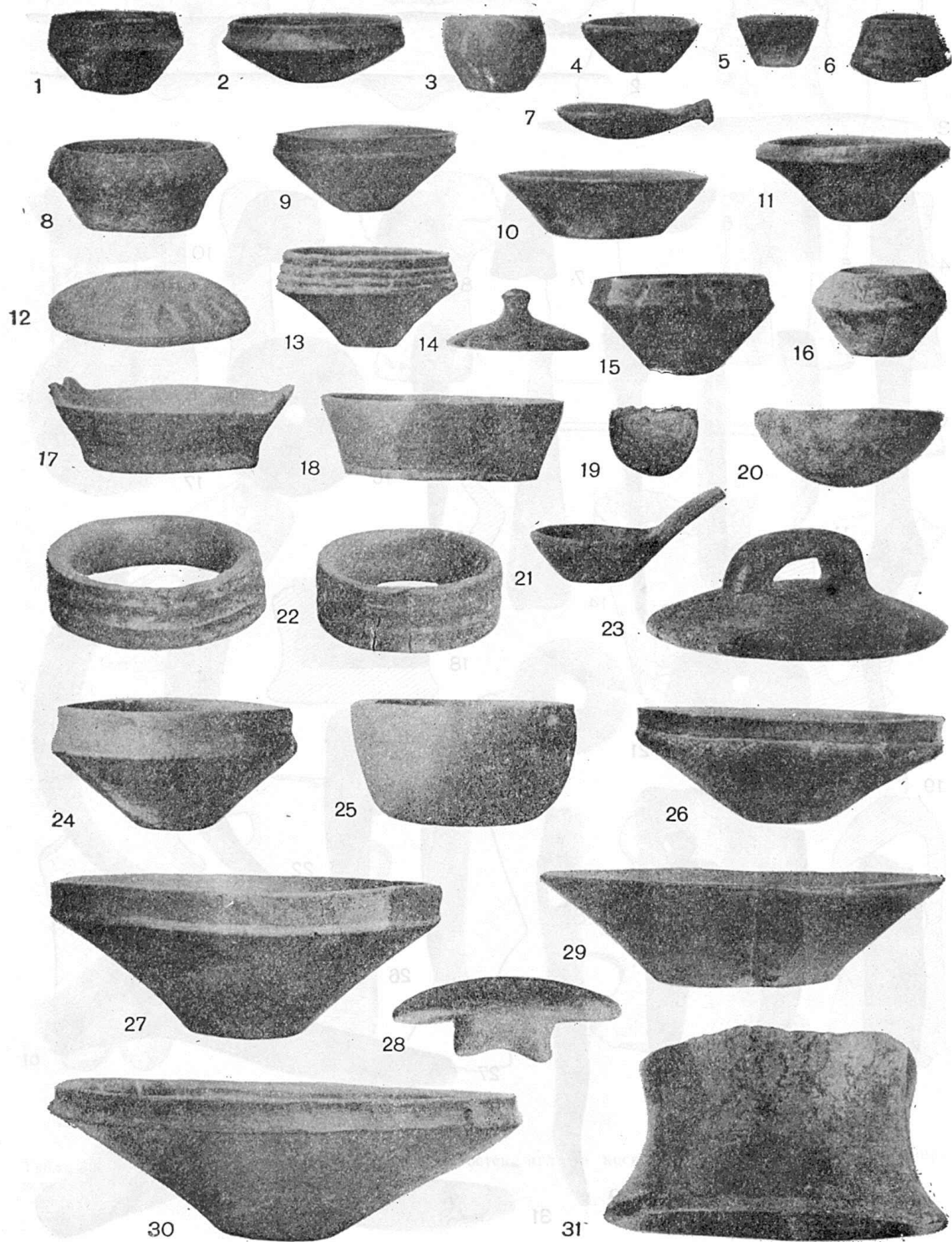
Табло 51. 1—7, 9, 10 — идолна пластика; 8 — костена игла за коса, всичко от VII, VIII и IX хоризонт

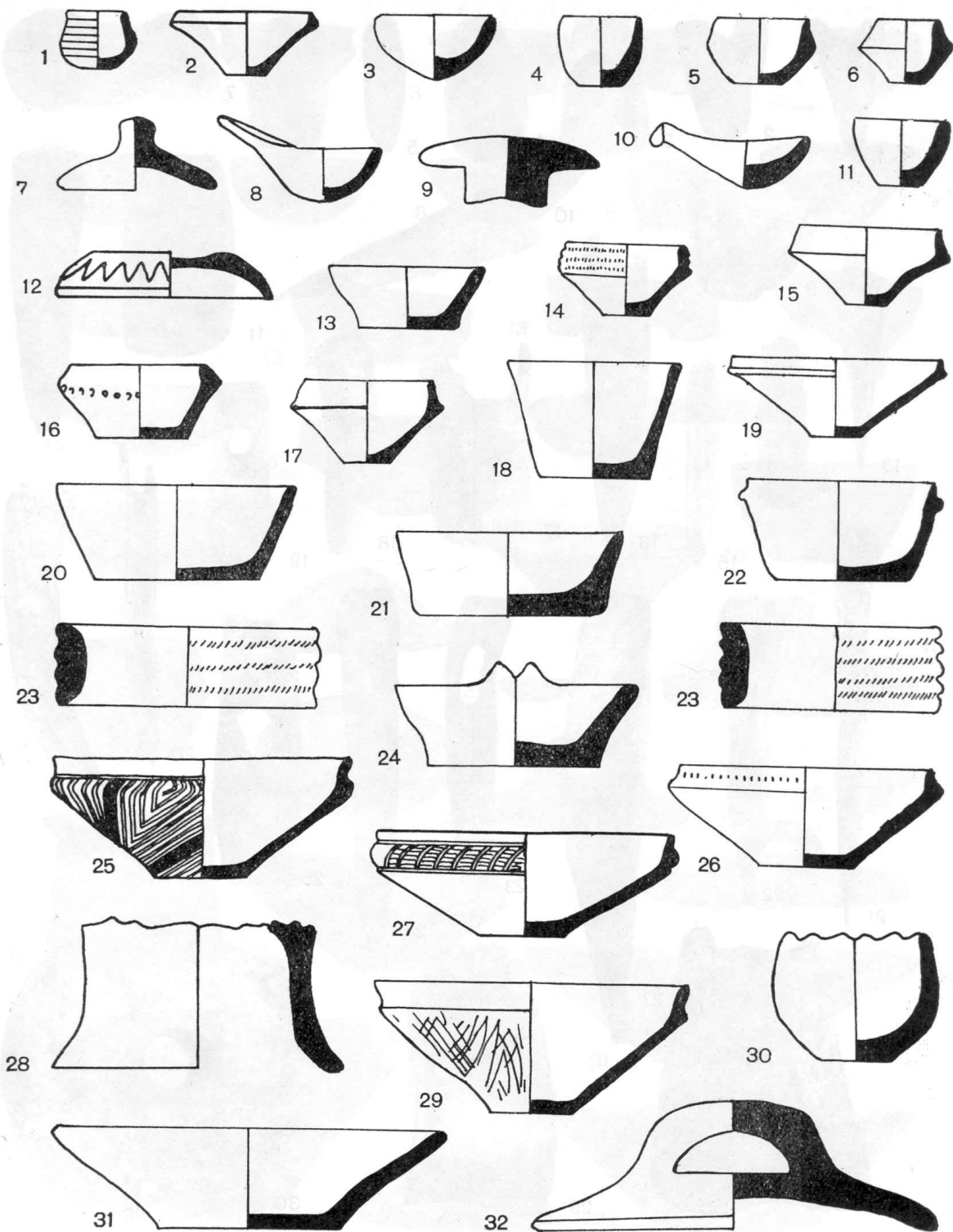
Табло 52. 1—5, 7, 9—11 — идолна пластика; 6 — костена игла за коса; 8 — фрагменти от медна гривна, всичко от VII, VIII и IX хоризонт

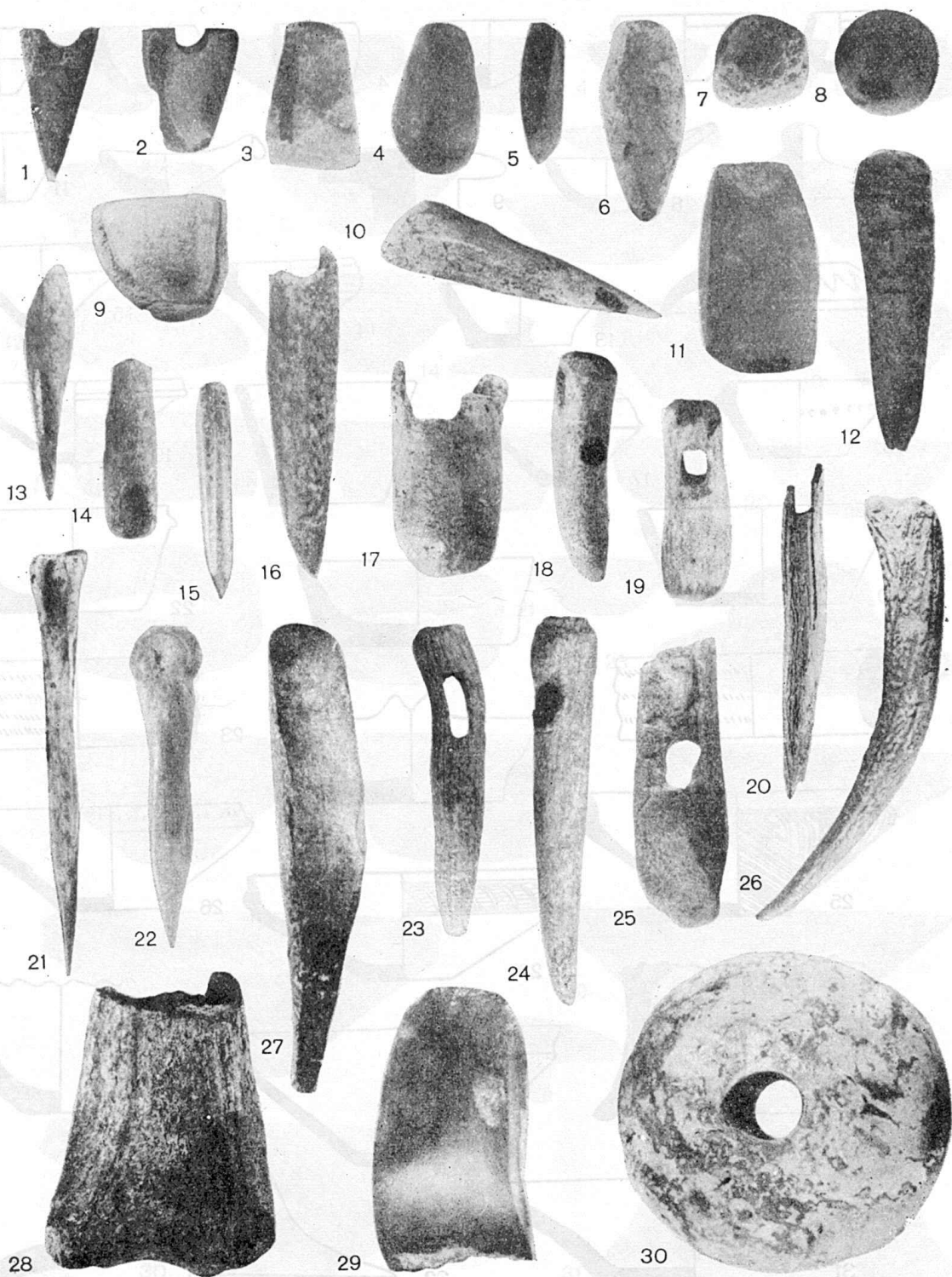
Табло 53. 1, 2 — медни игли; 3—31 — оръдия на труда, всичко от VIII хоризонт

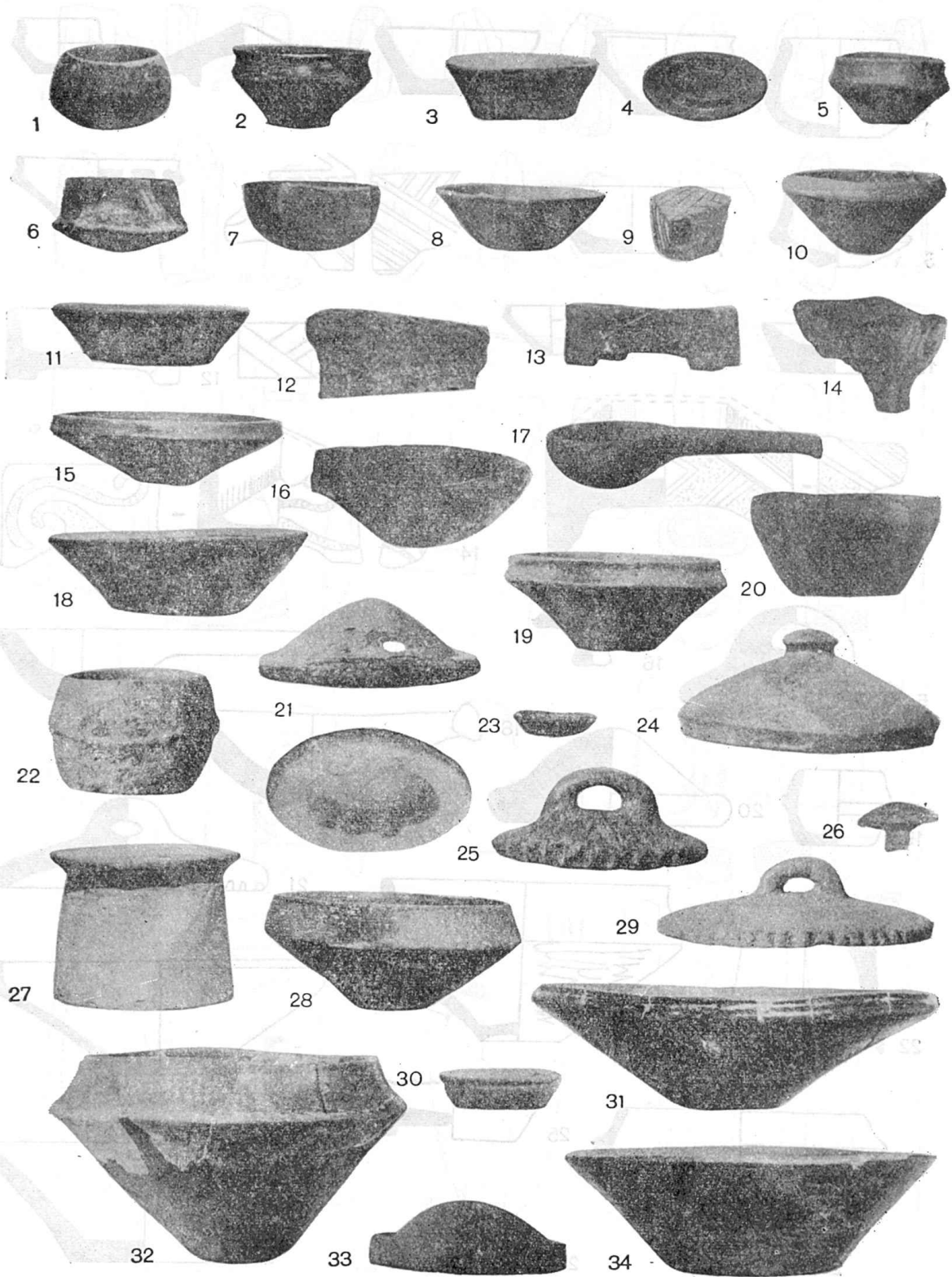
Табло 54. Керамика от VIII хоризонт

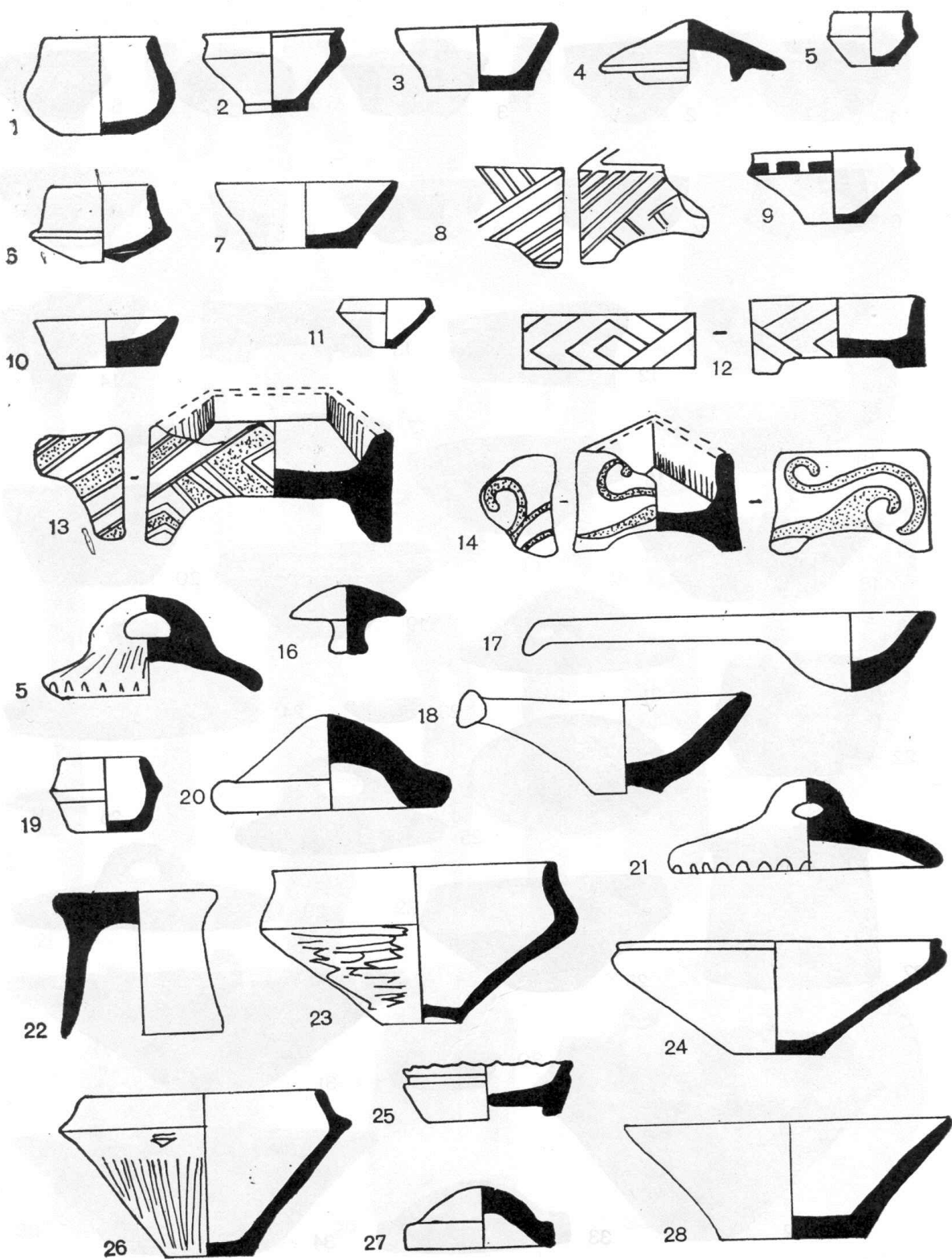
Табло 55. Керамика от VIII хоризонт

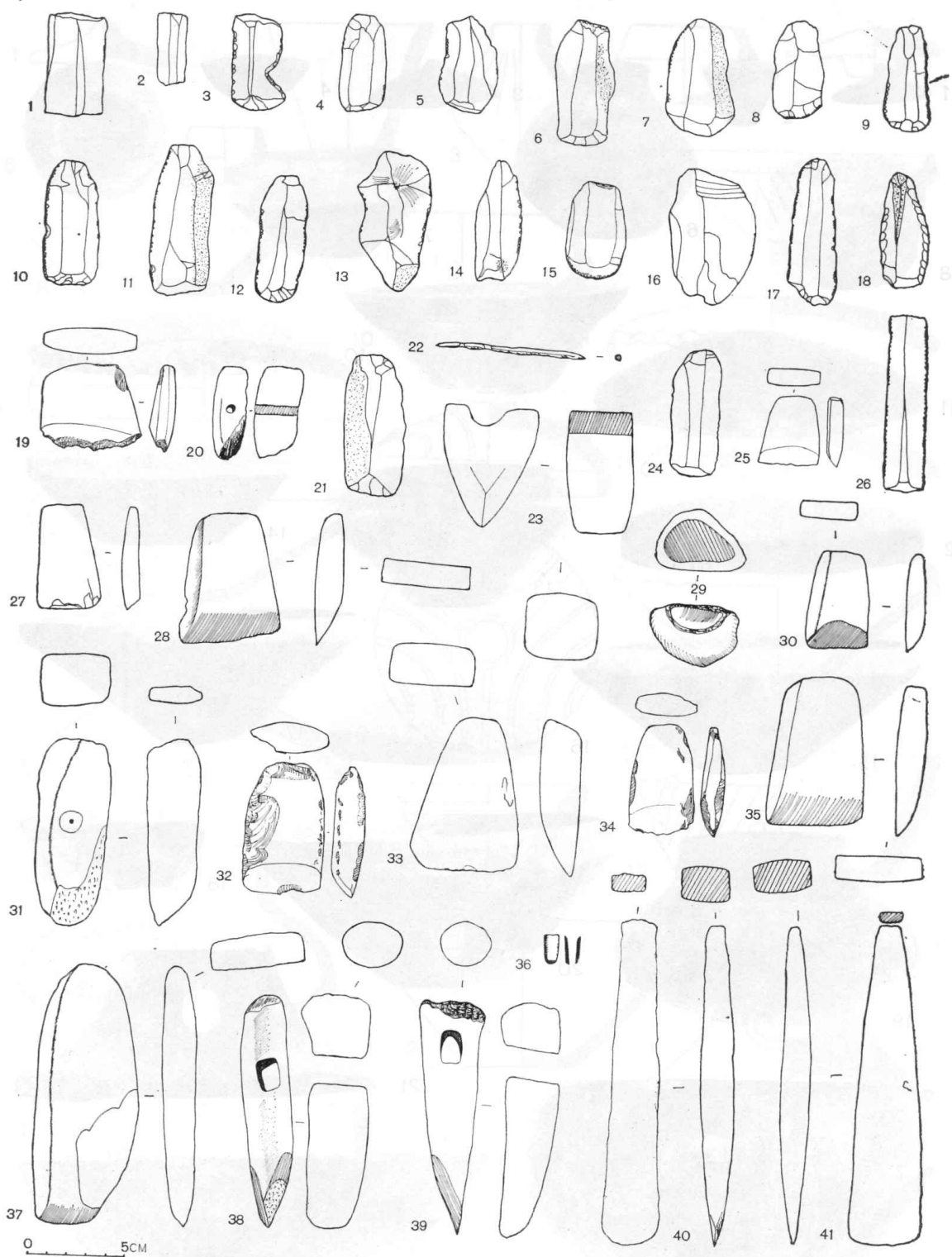
Табло 56. Оръдия на труда от IX хоризонт

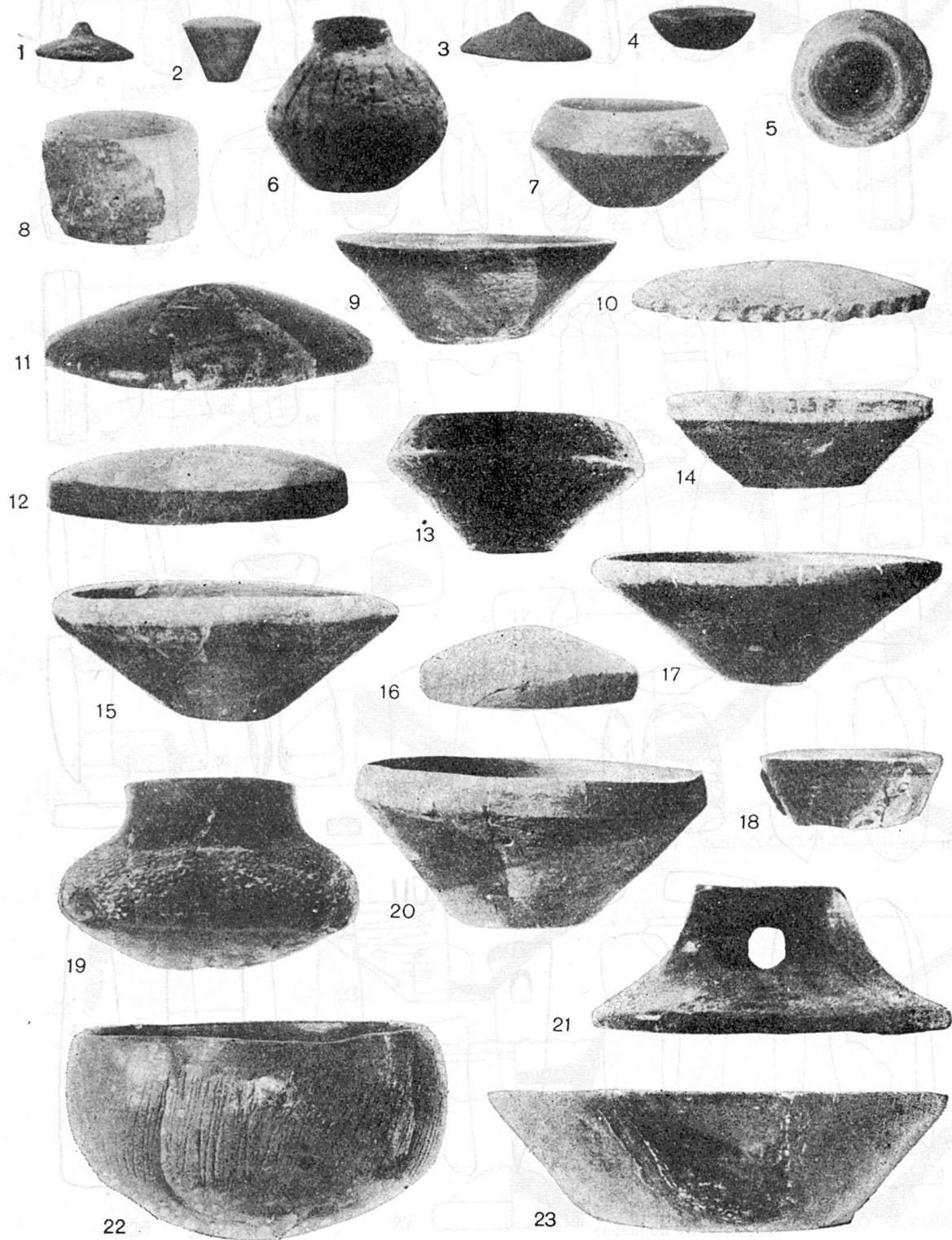
Табло 57. Керамика от IX хоризонт

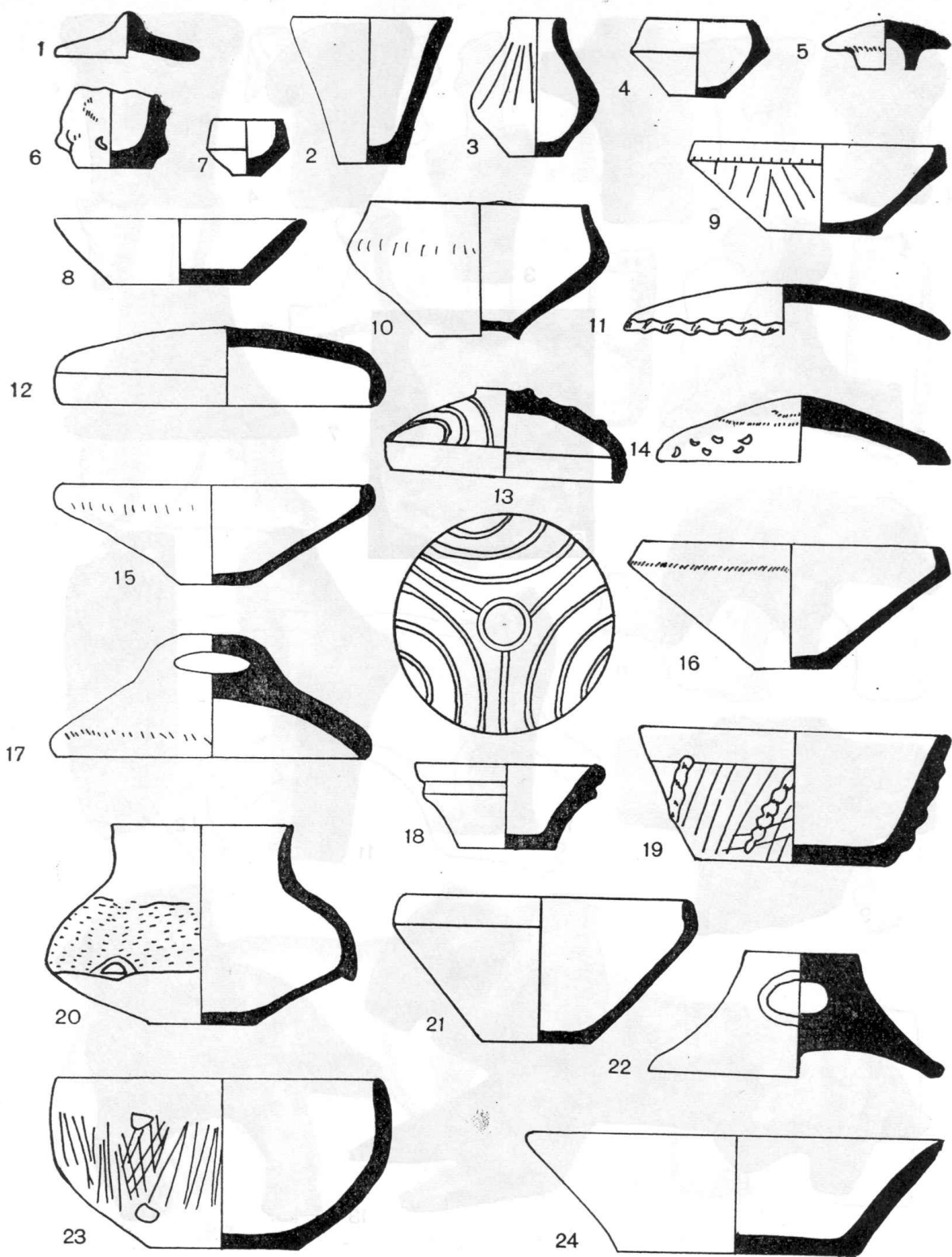
Табло 58. Керамика от IX горизонт

Табло 59. Орѣдия на труда от X хоризонт

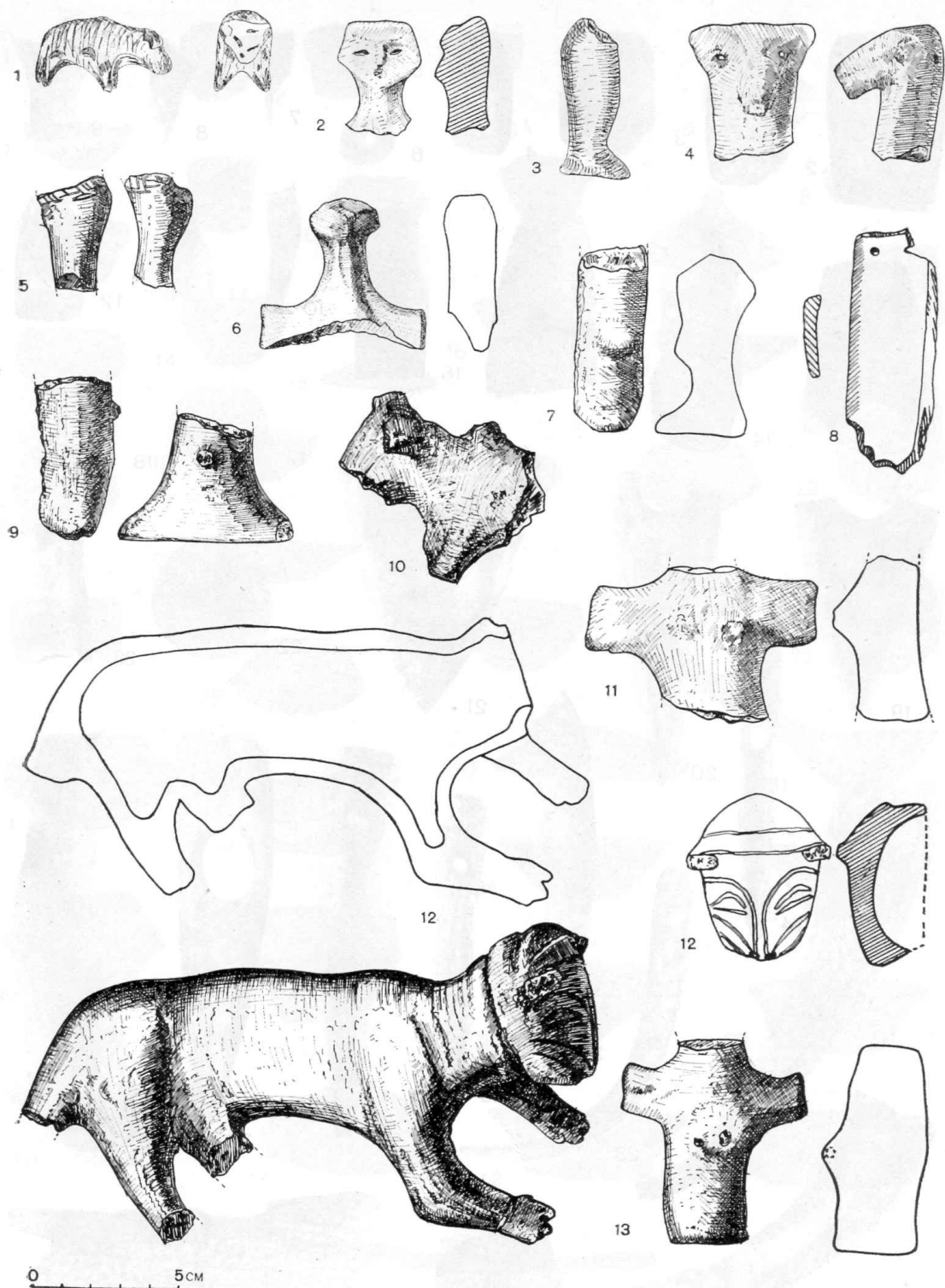
Табло 60. Керамика от X хоризонт

Табло 61. Керамика от X хоризонт

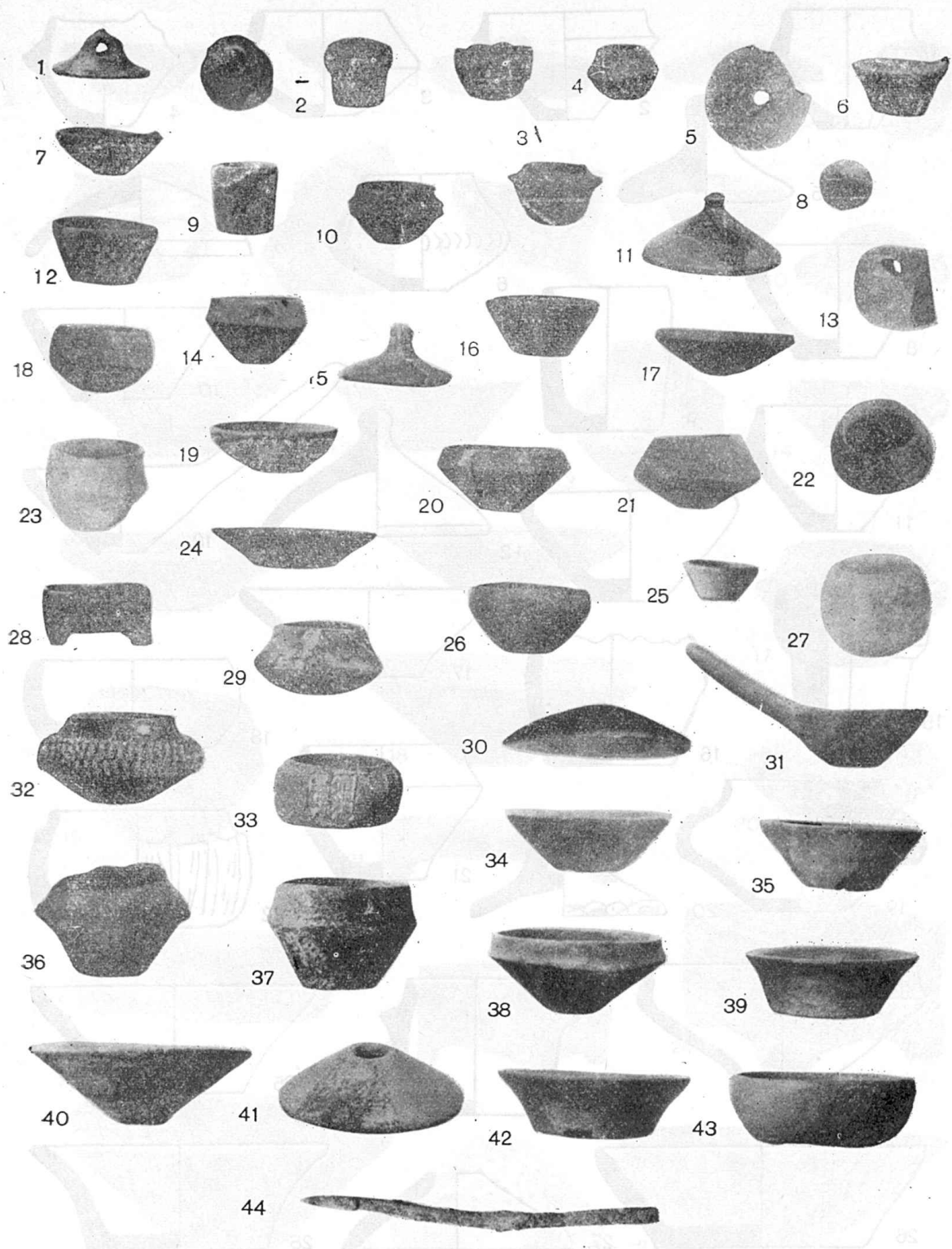
Табло 62. Идолна пластика от X хоризонт

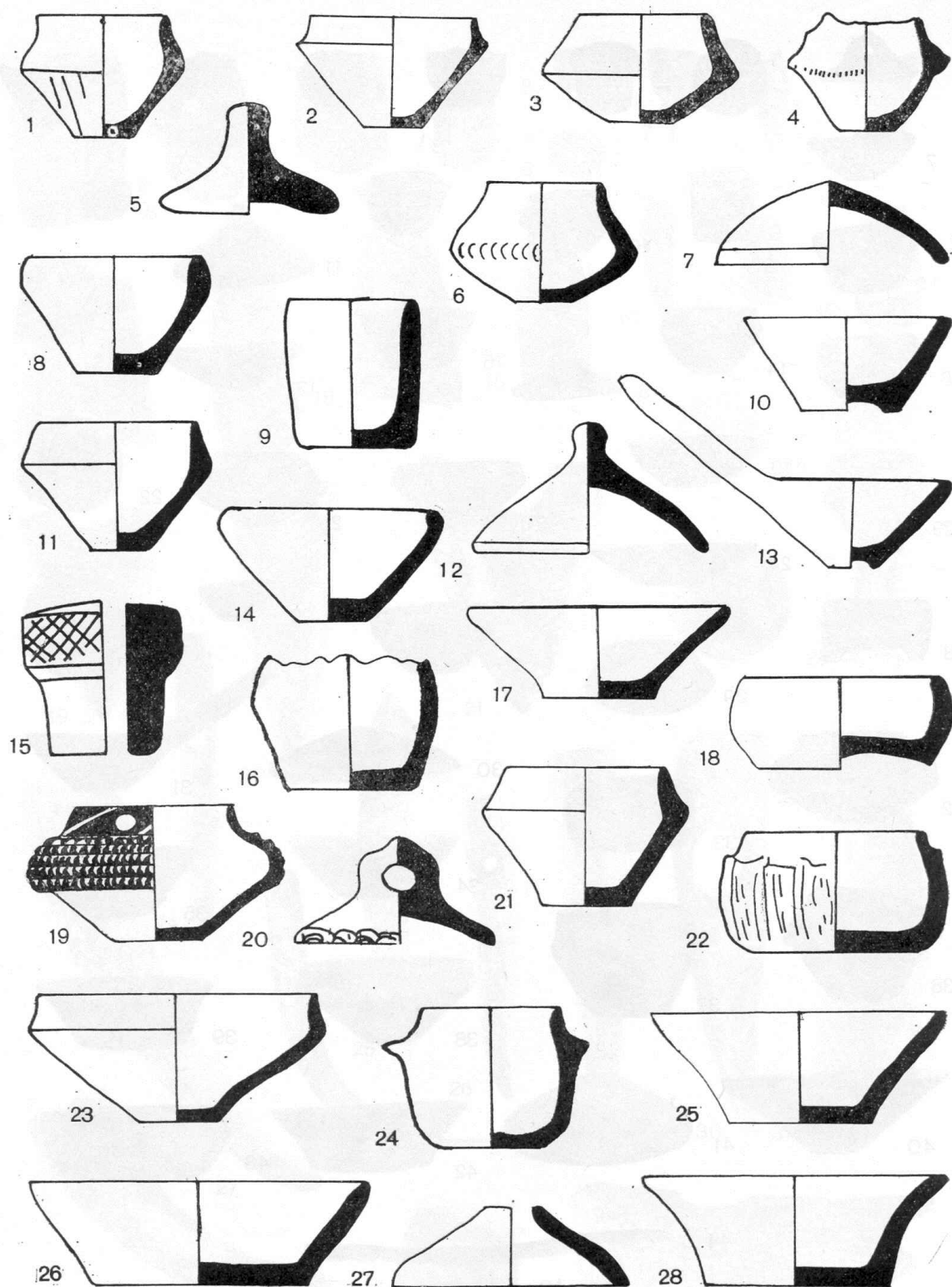
Табло 63. Идолна пластика

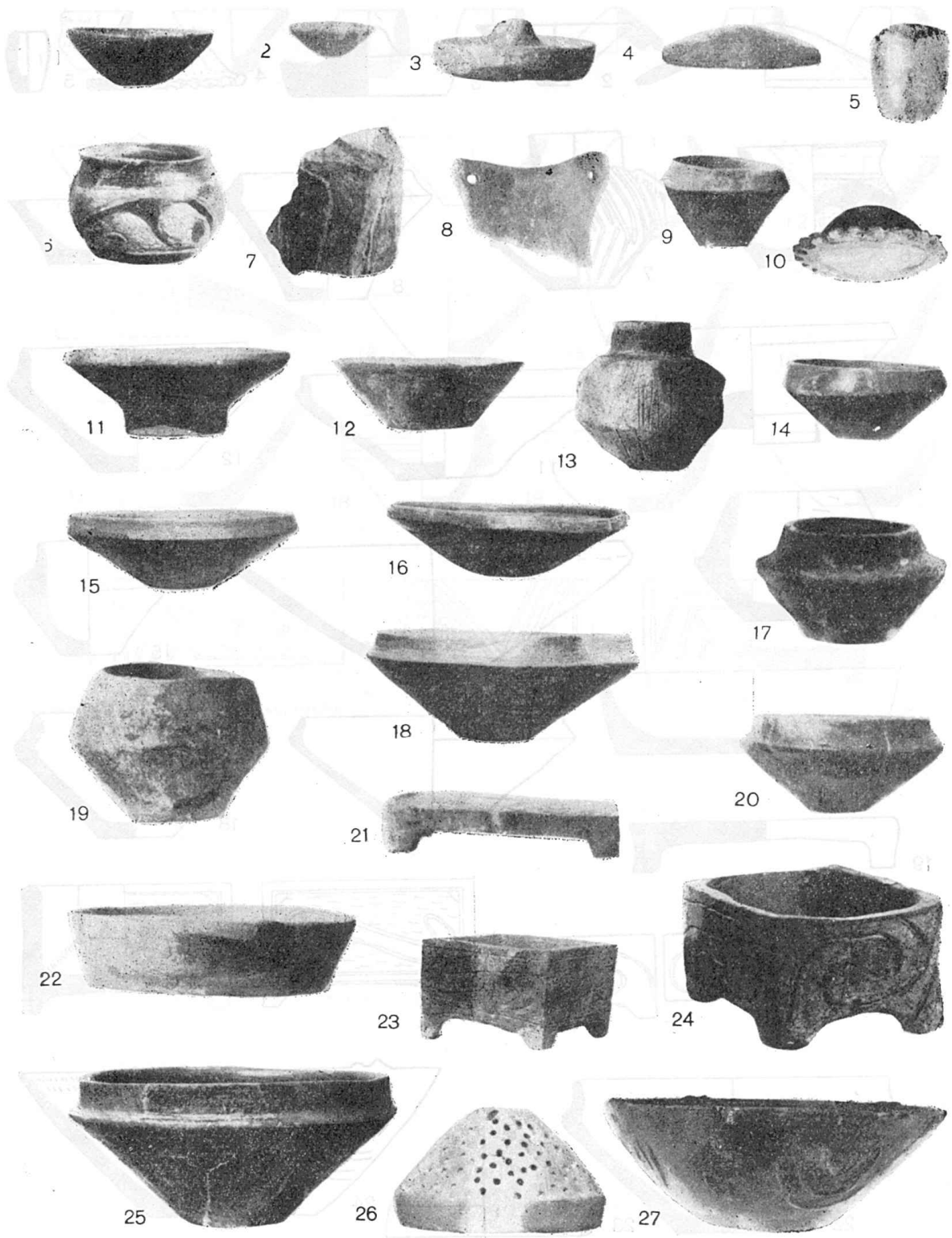
Табло 64. 1—4, 10—31, 34 — оръдия на труда: 5—9, 32 — украшения, всичко от XI хоризонт

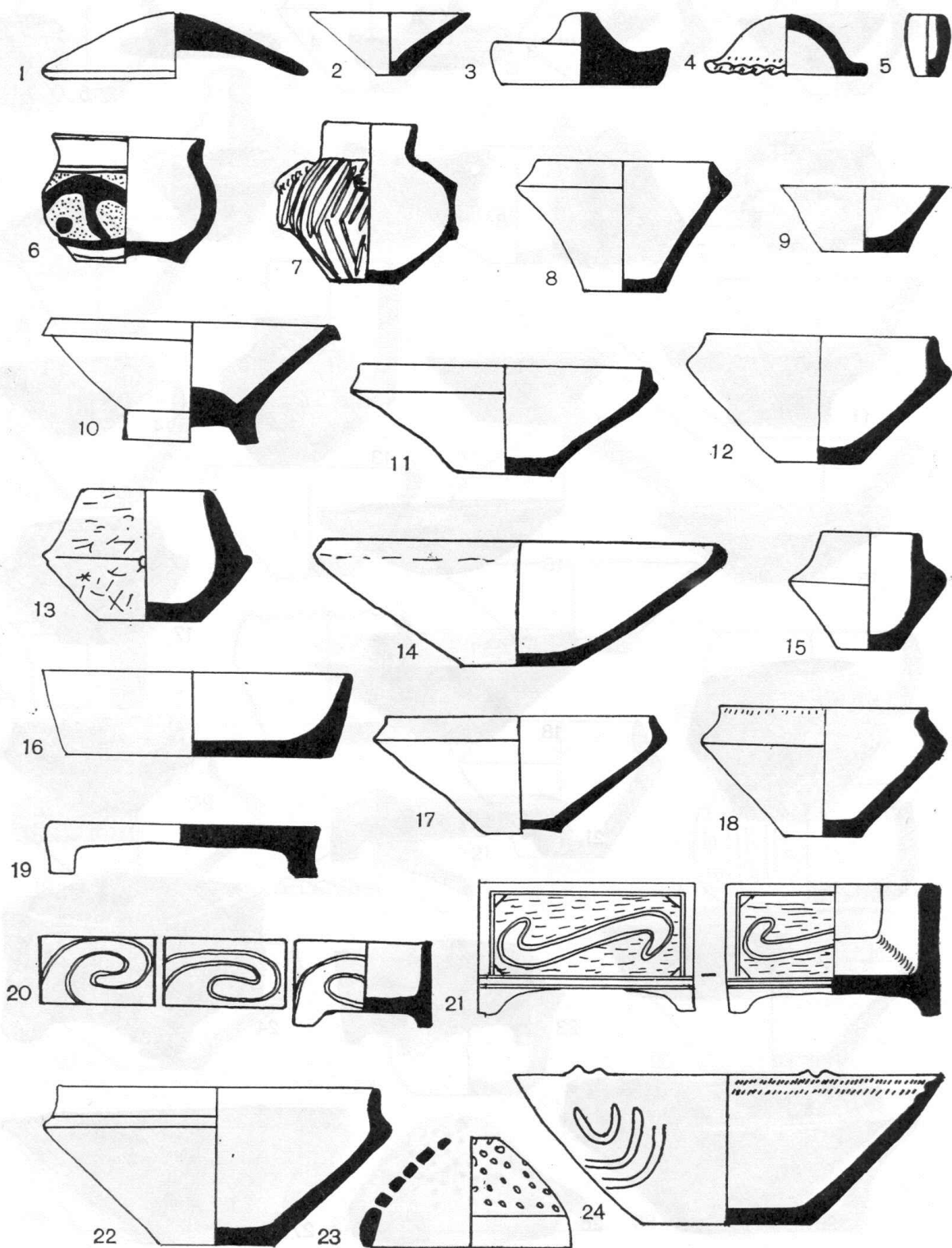
Табло 65. 1—43 — керамика; 44 — медна игла, всичко от XI хоризонт

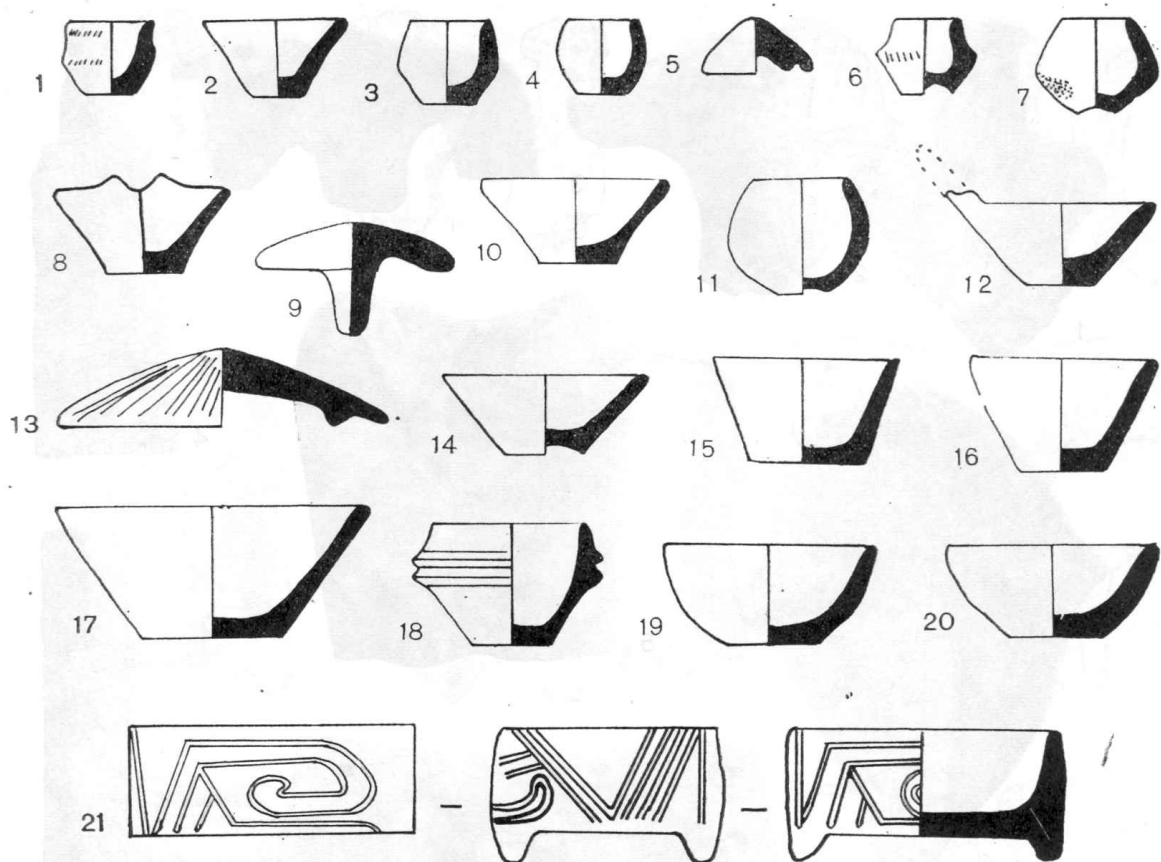
Табло 66. Керамика от XI горизонт

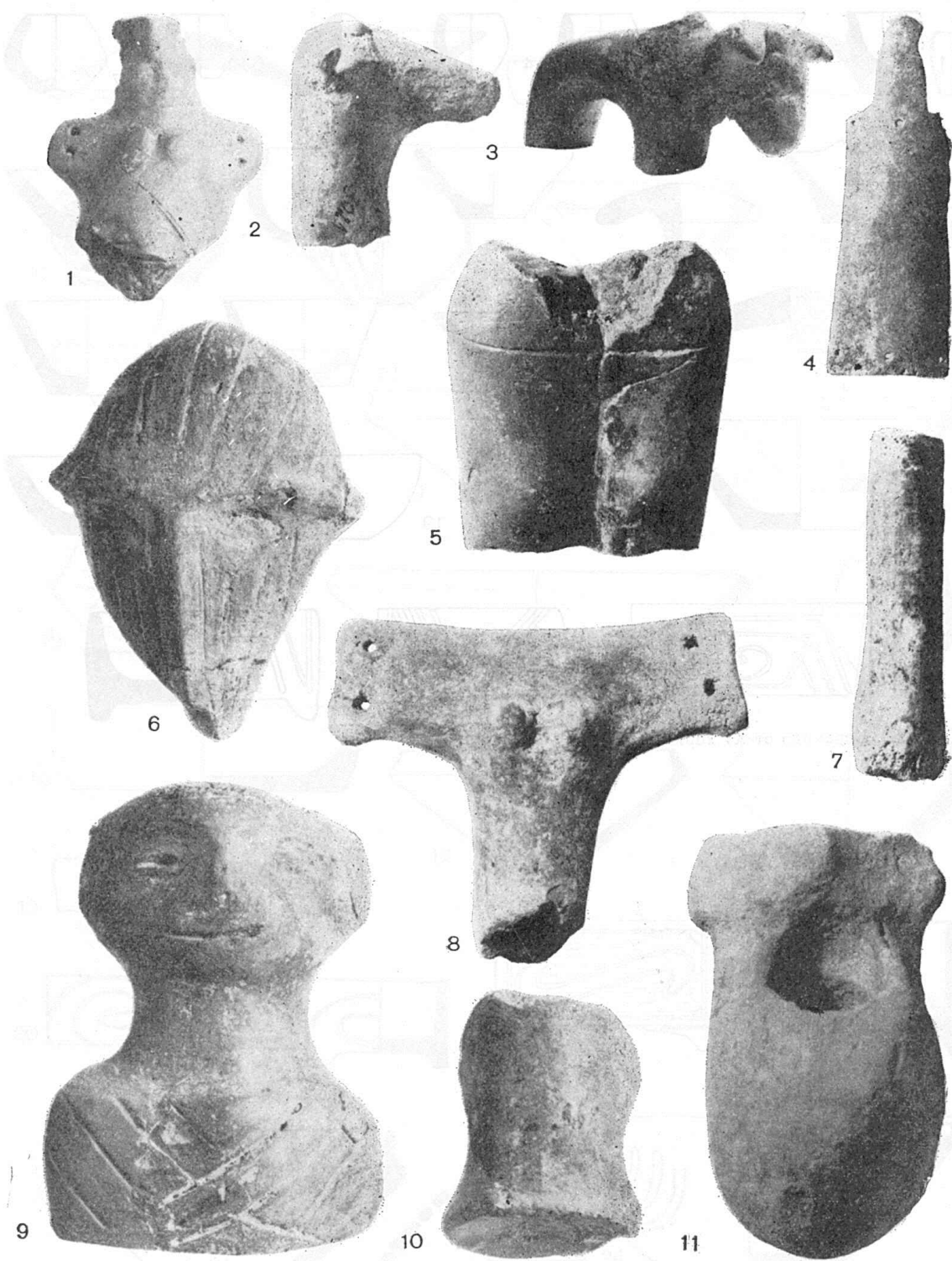
Табло 67. Керамика от XI хоризонт

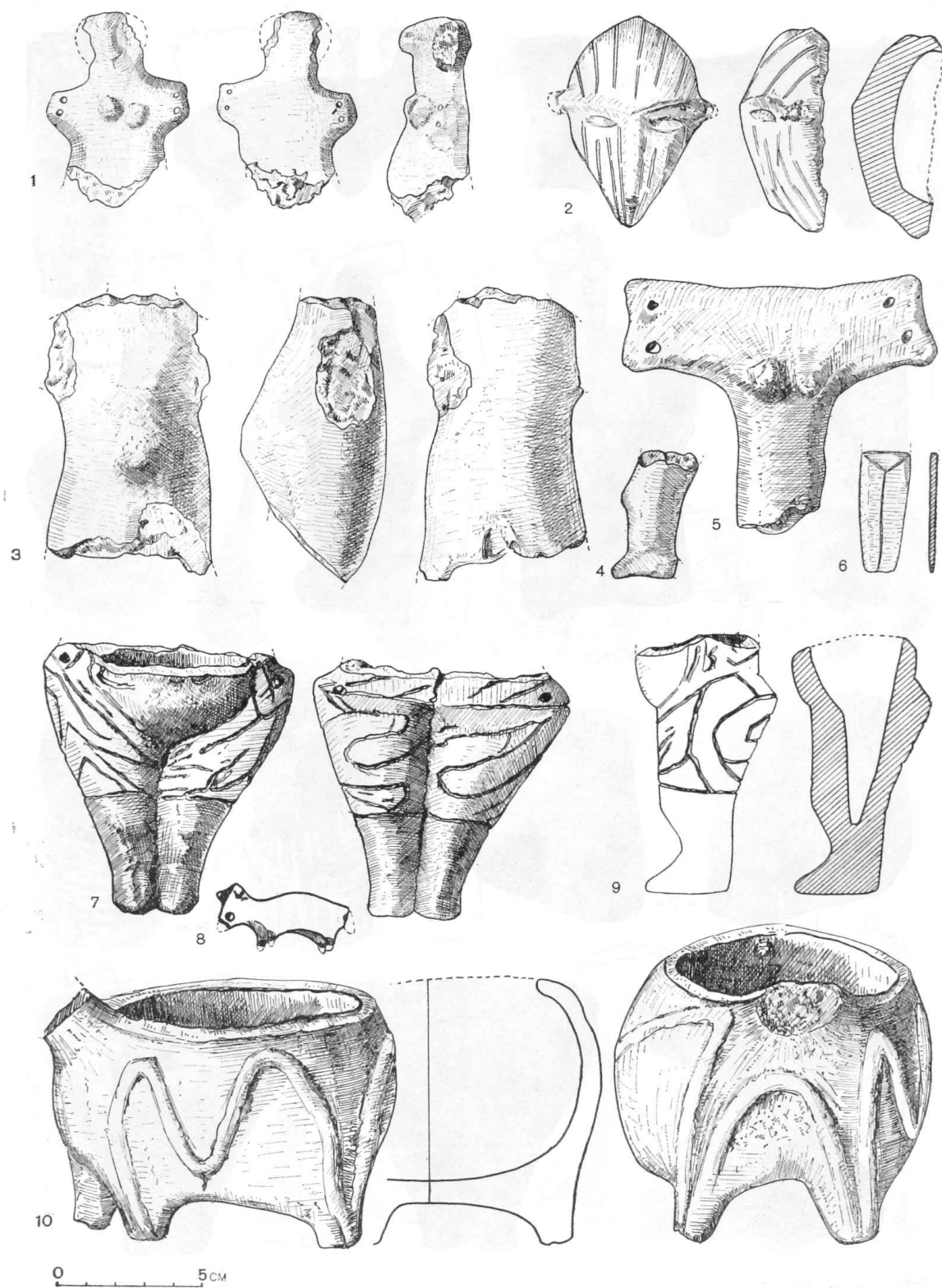
Табло 68. Керамика от XI хоризонт

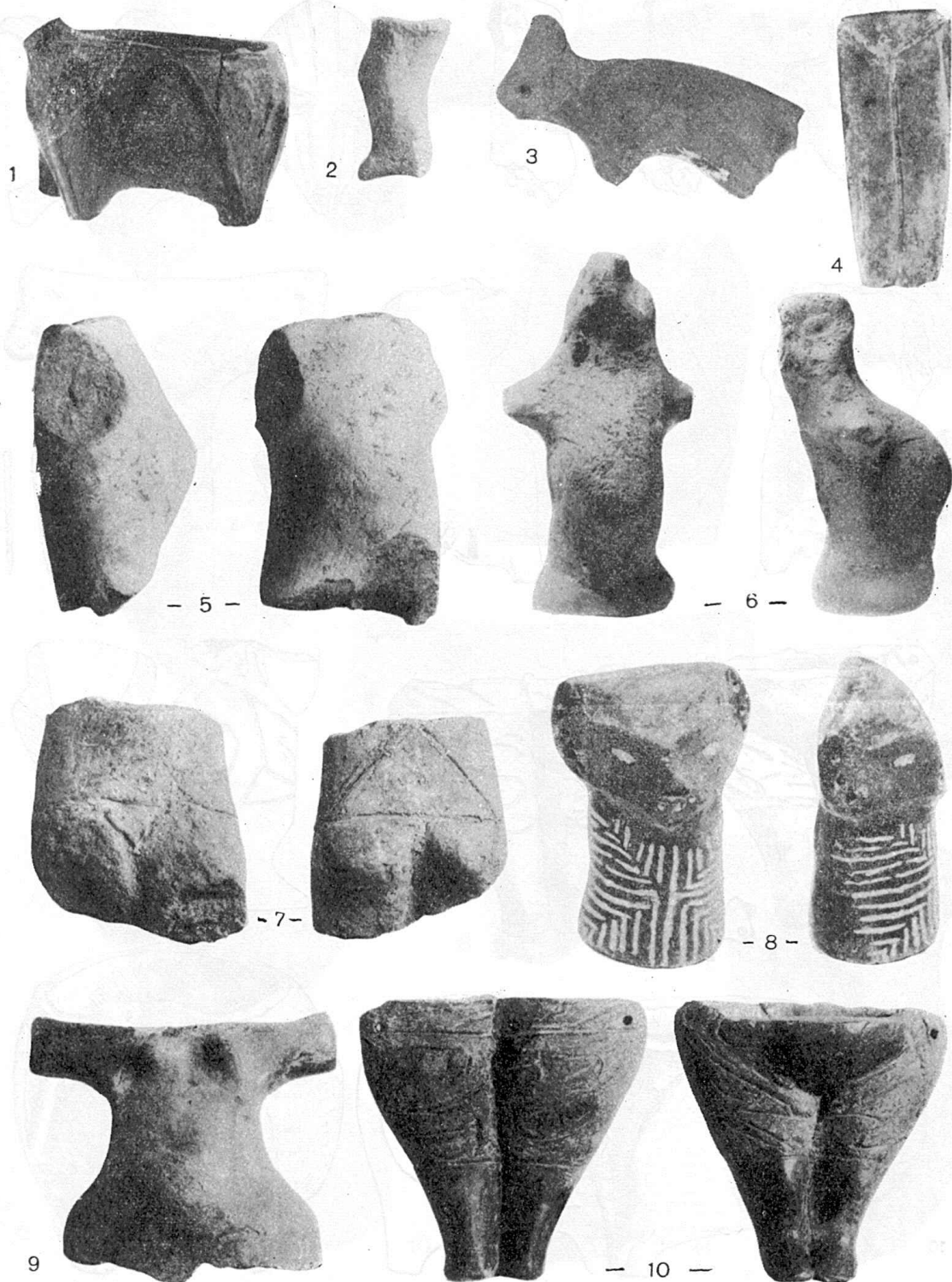
Табло 69. Керамика от XI хоризонт

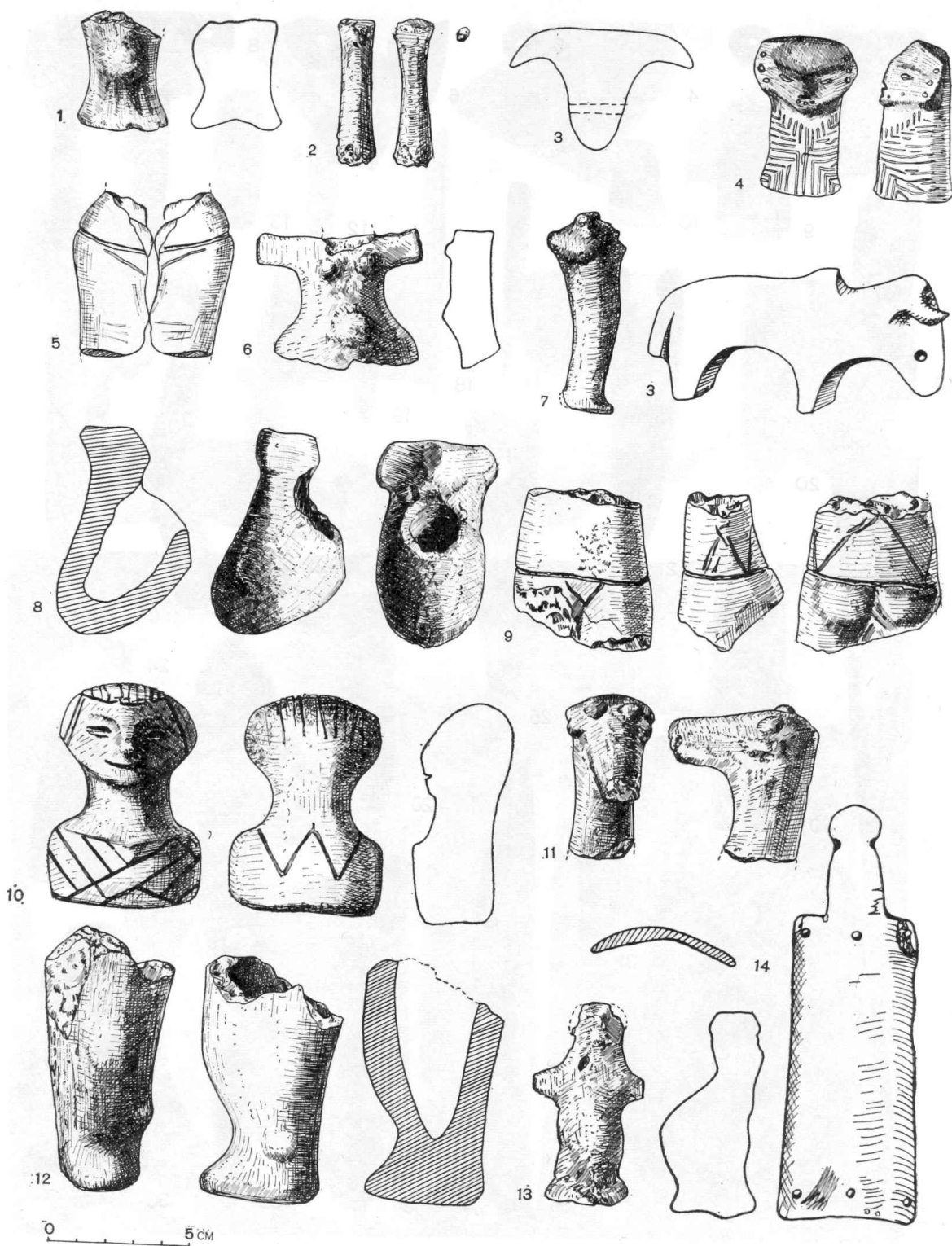
Табло 70. Идолна пластика от XI хоризонт

Табло 71. 1— антропоморфен съд; 2—10 — идолна пластика, всичко от XI хоризонт

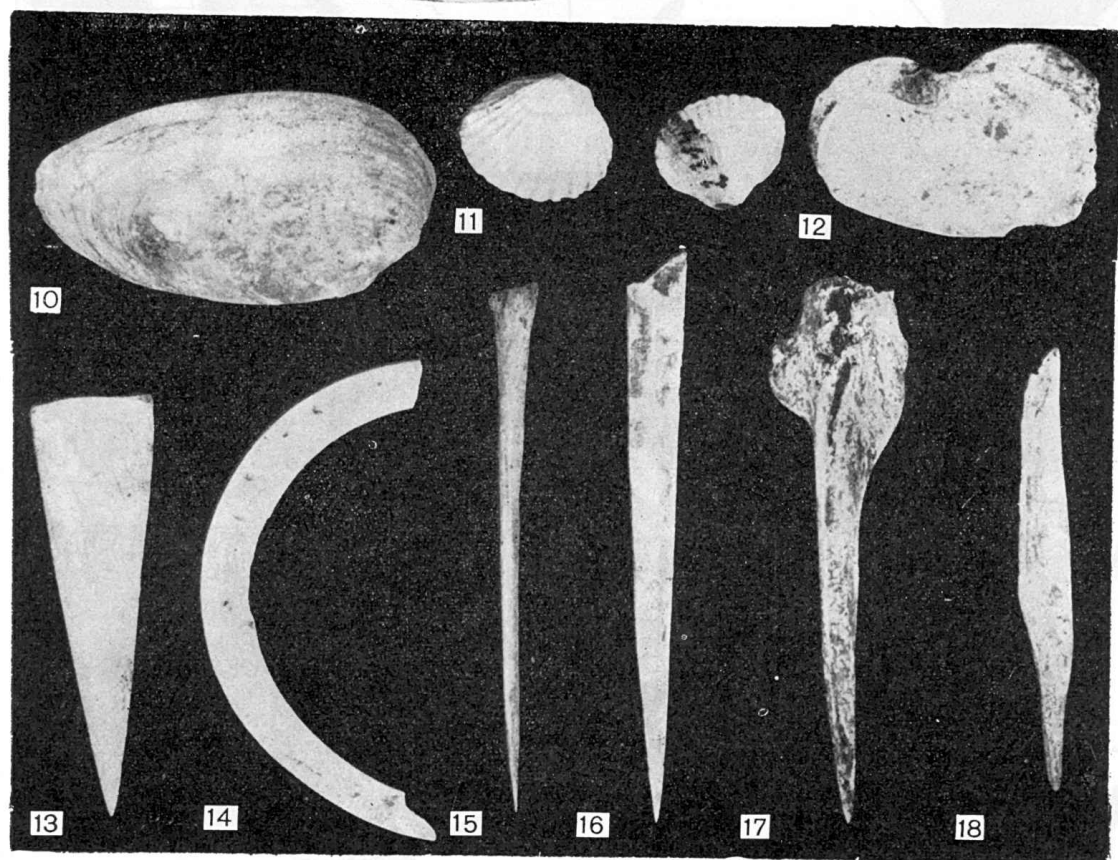
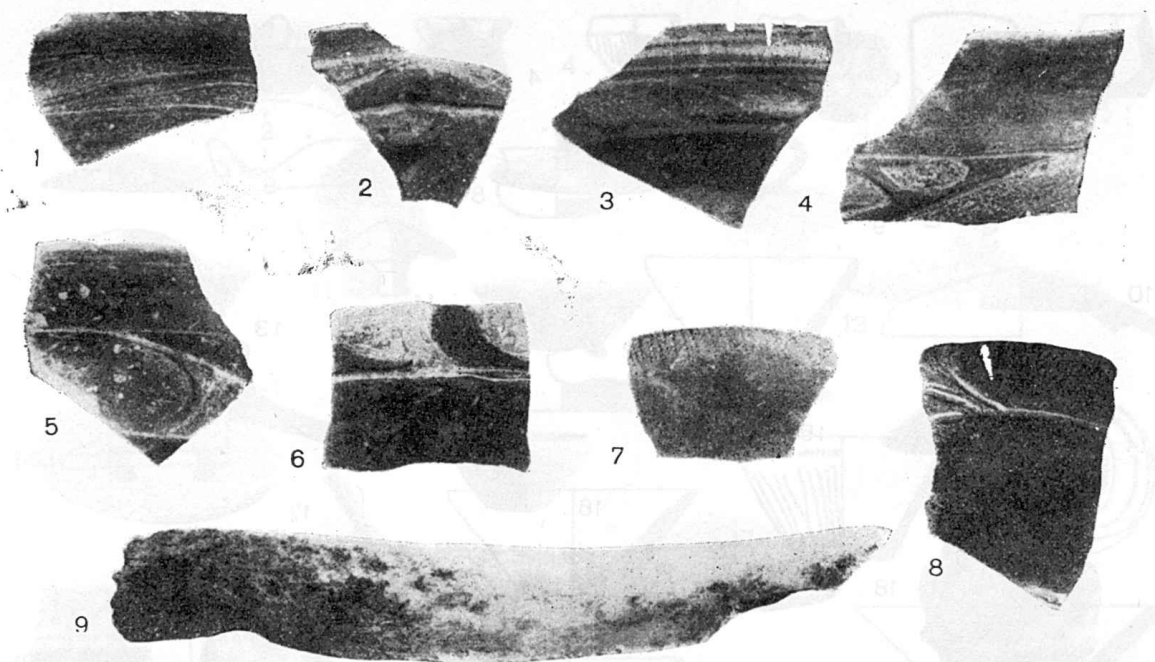
Табло 72. Идолна пластика от XI хоризонт

Табло 73. Идолна пластика от XI хоризонт

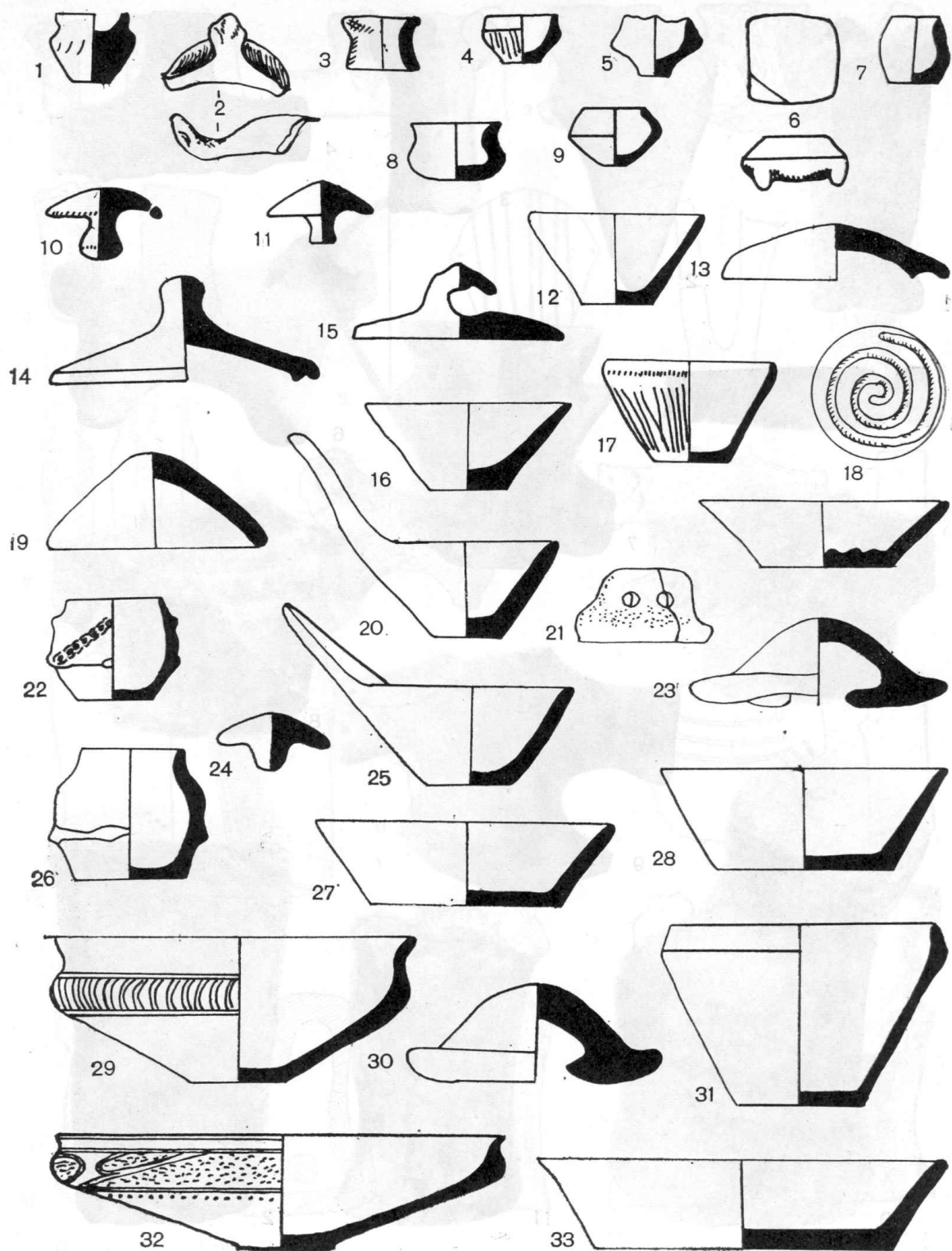
Табло 74. 1, 7, 9—36 — оръдия на труда; 8 — украшения, всичко от XII хоризонт

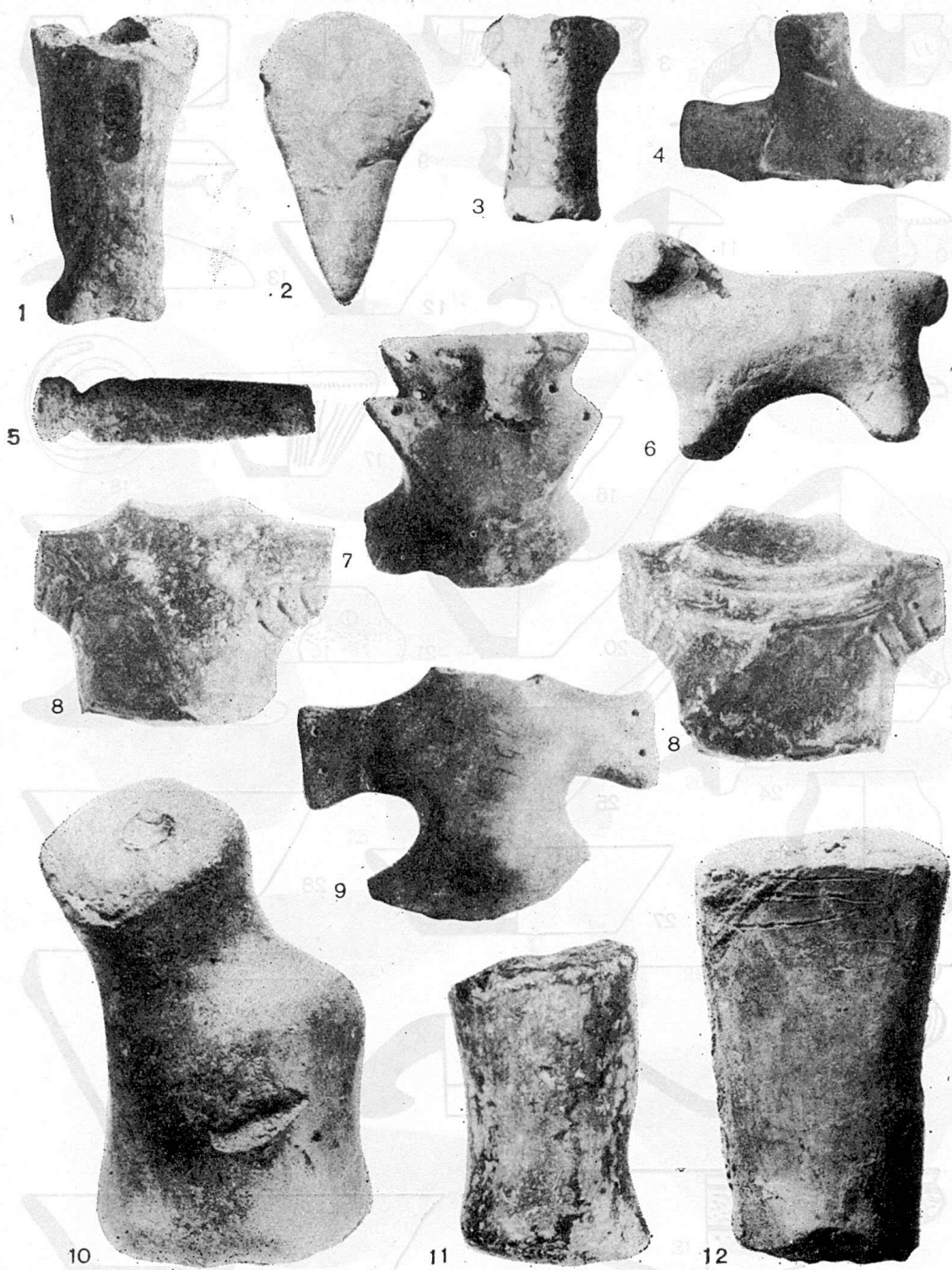
Табло 75. 1—8 — фрагменти от съдове тип Езерово; 9 — кост със следи от мед по нея; 10, 11, 14 — украшения от миди; 12 — гладилка от ашник; 13, 15, 17 — костени шила; 18 — връх от костена стрела, всичко от XII хоризонт

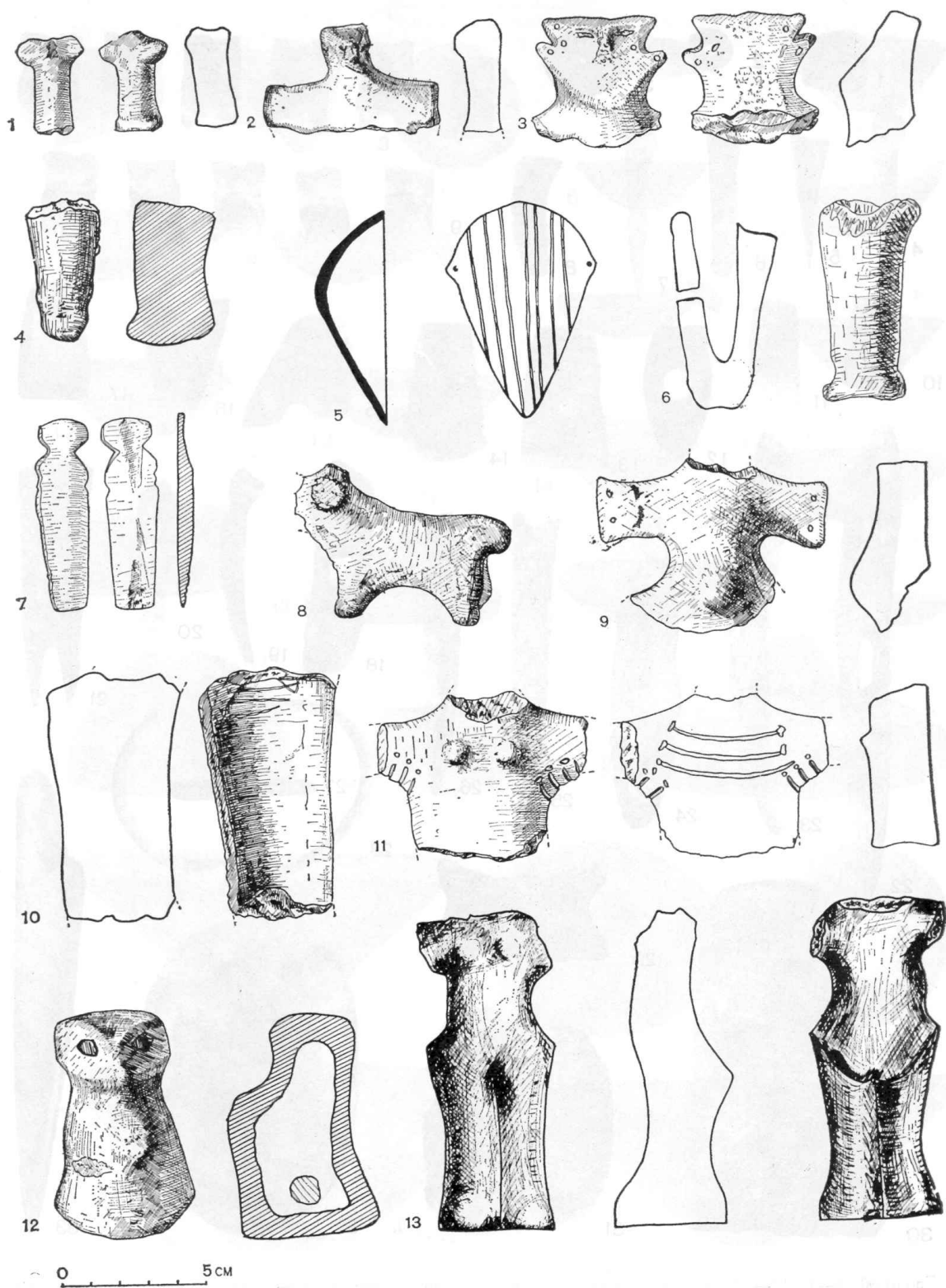
Табло 76. Керамика от XII хоризонт

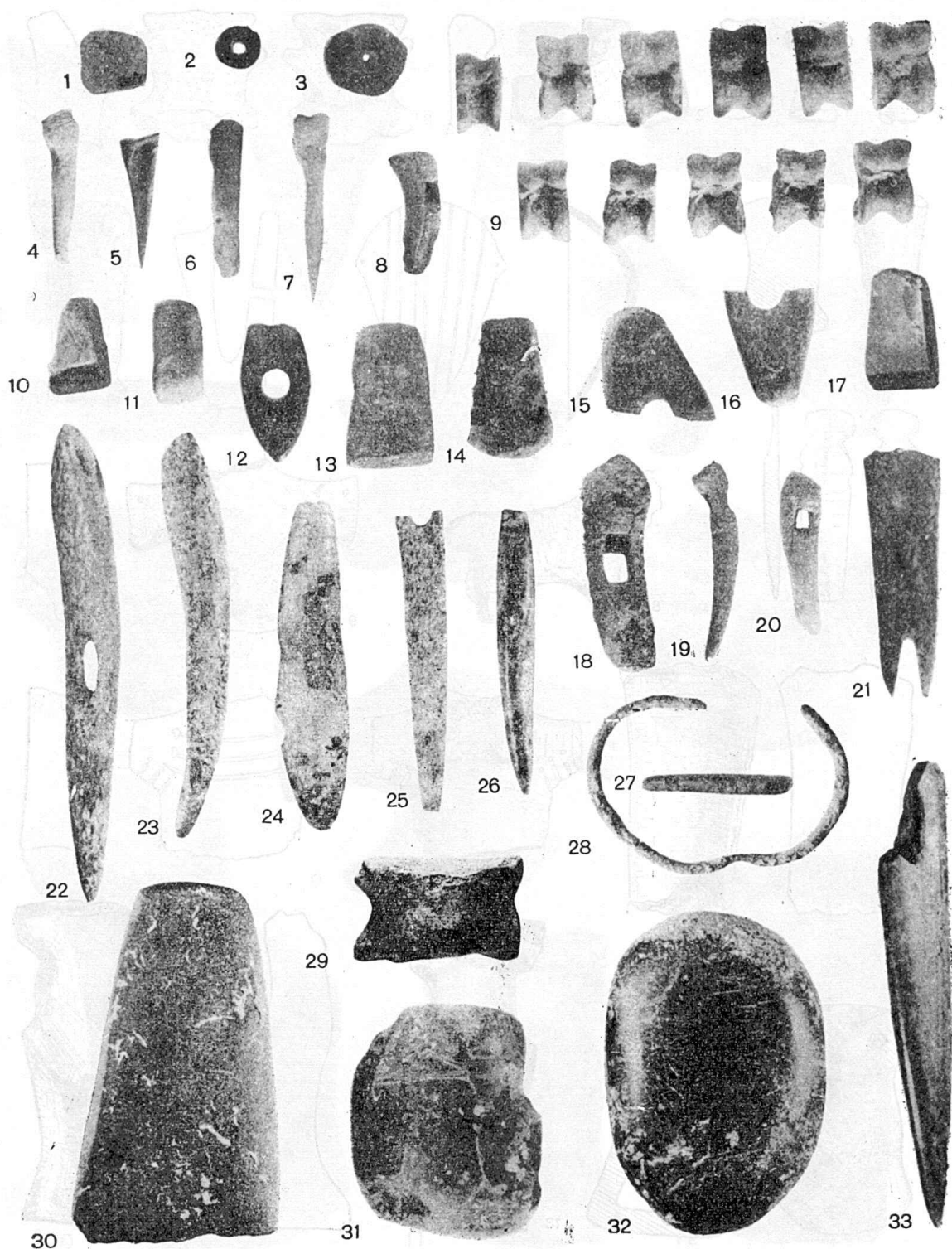
Табло 77. Керамика от XII хоризонт

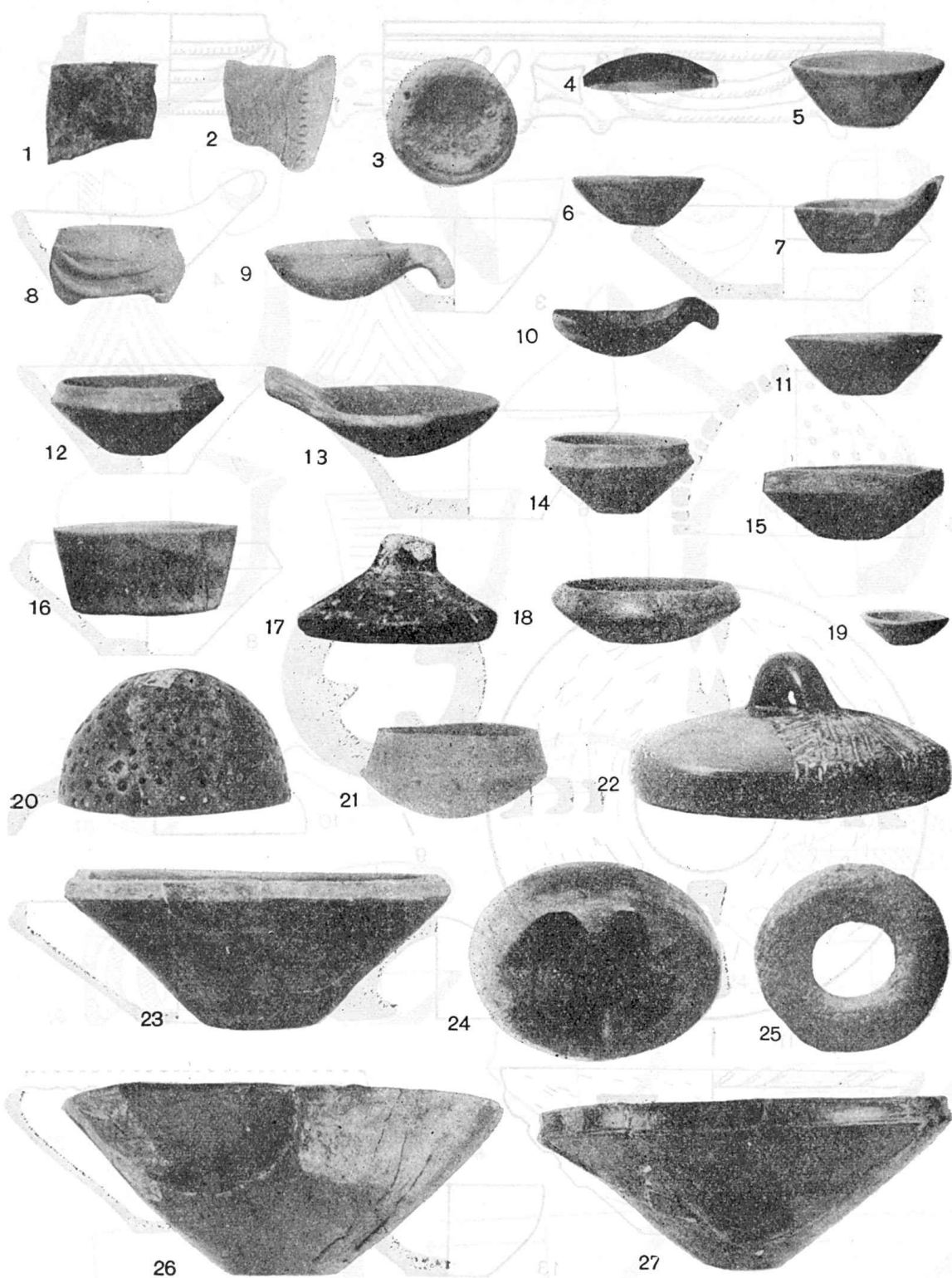
Табло 78. Идолна пластика от XII хоризонт

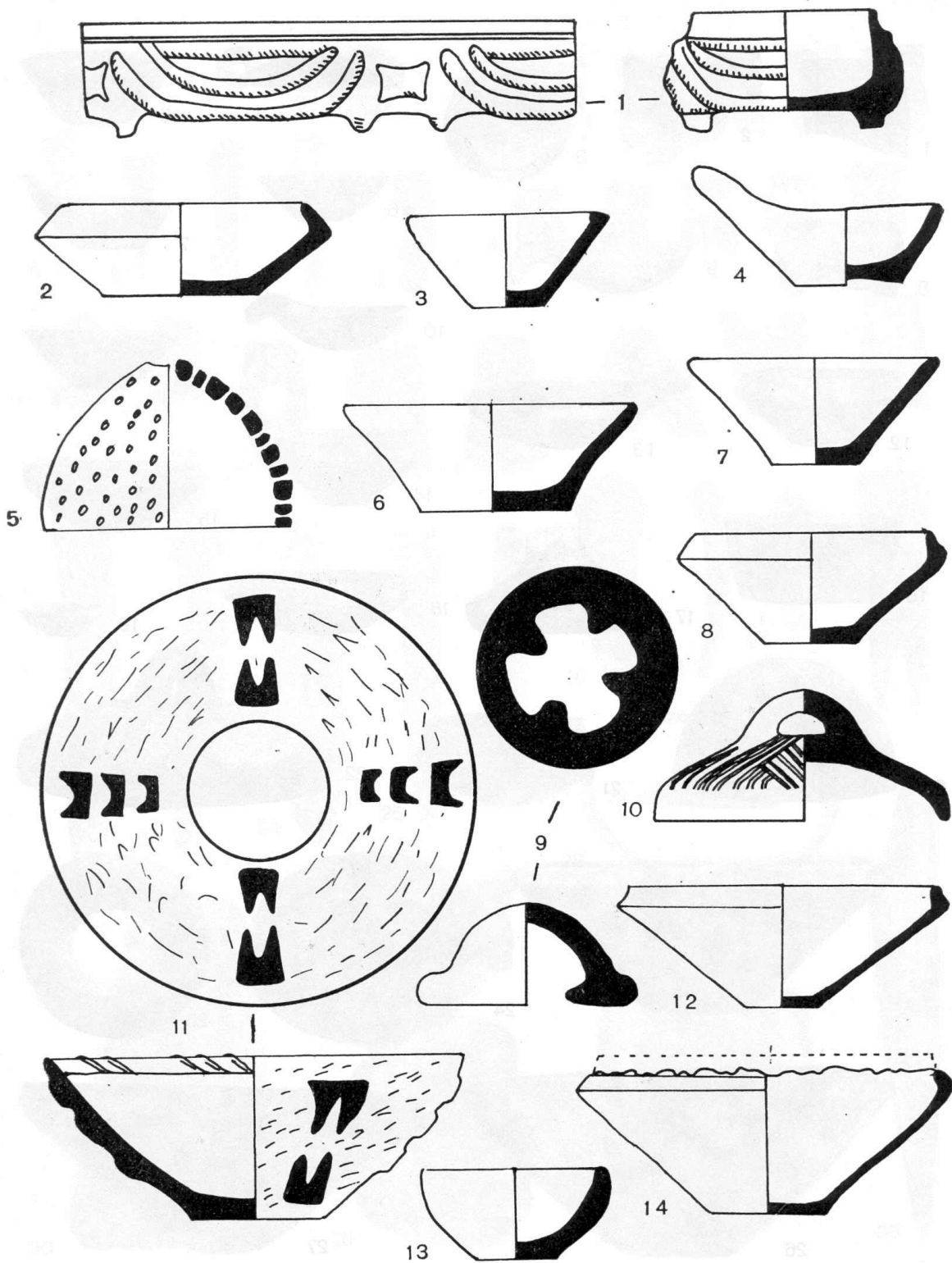
Табло 79. Идолна пластика от XII хоризонт

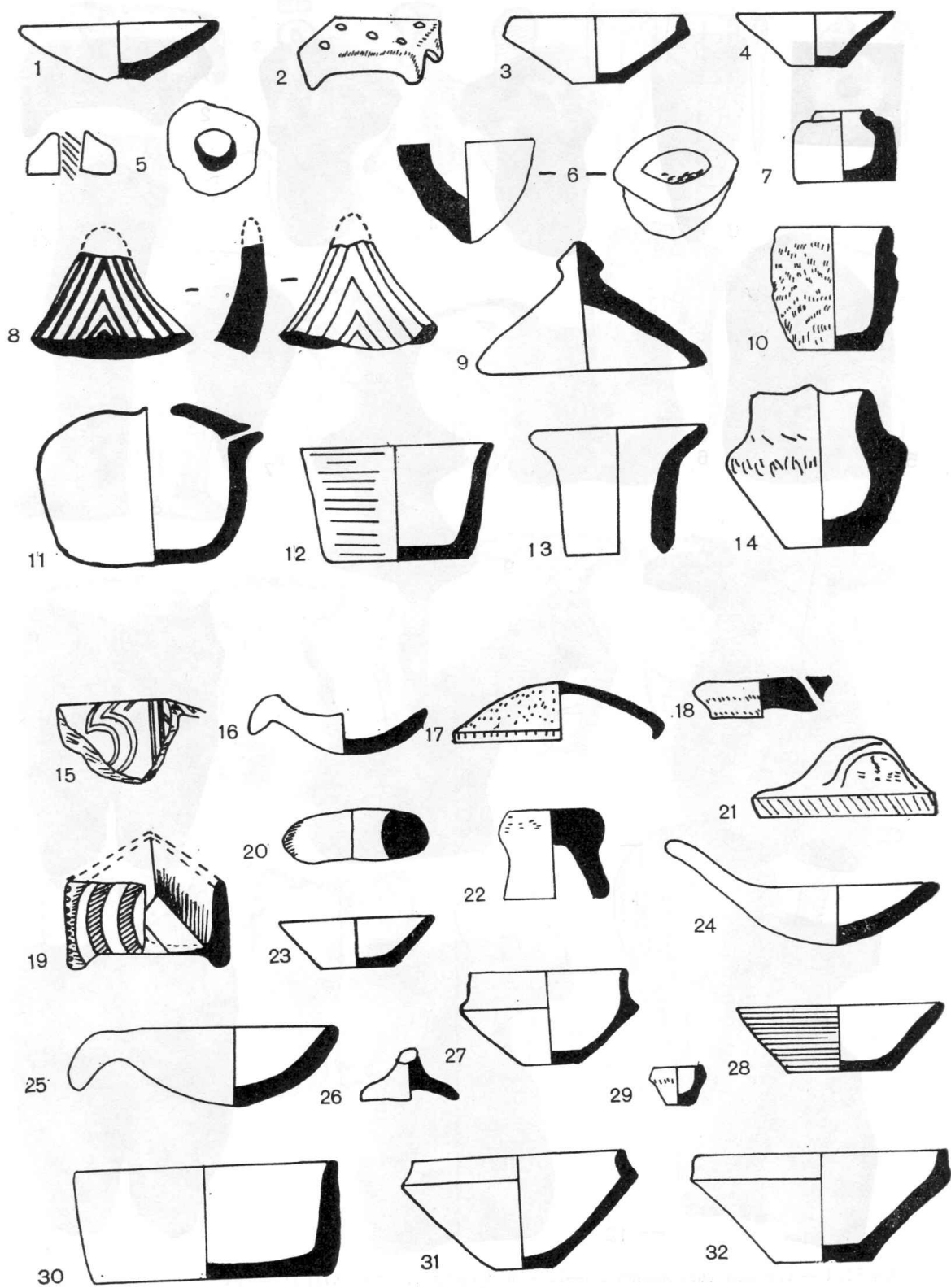
Табло 80. 1—8, 10—27, 30—33 — оръдия на труда; 9, 29 — ашици; 28 — медна гривна, всичко от XIII хоризонт

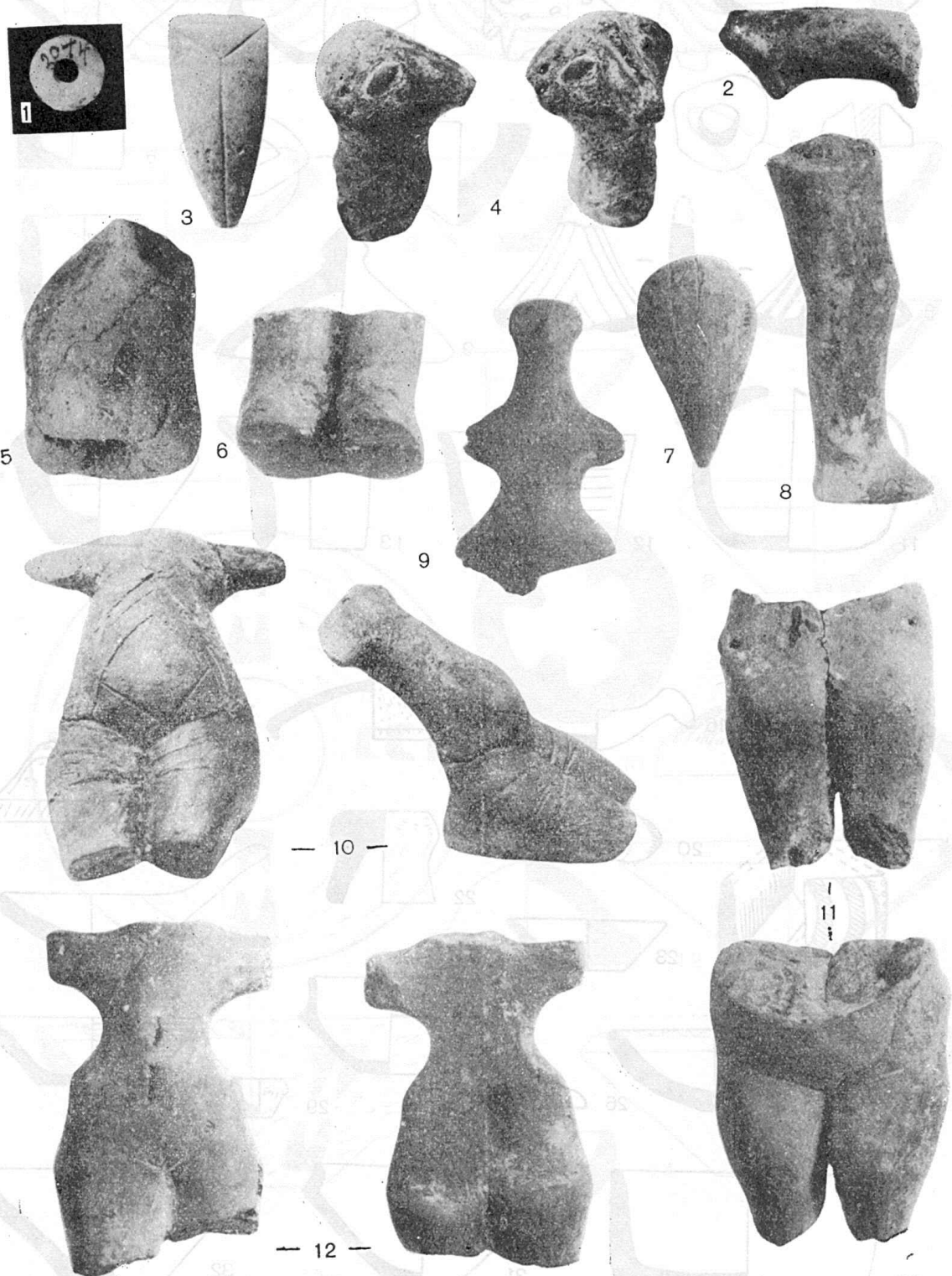
Табло 81. Керамика от XIII хоризонт

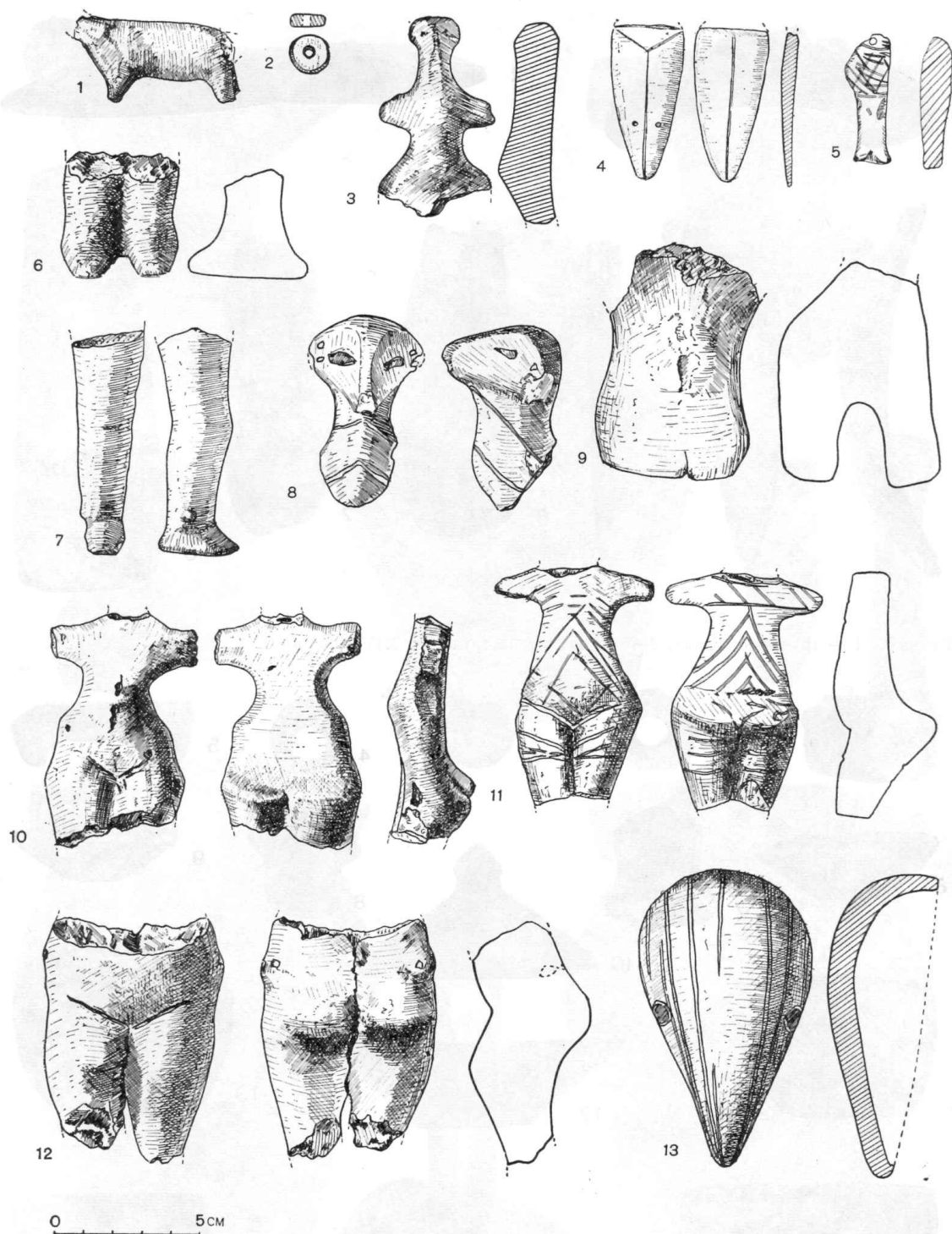
Табло 82. Керамика от XIII хоризонт

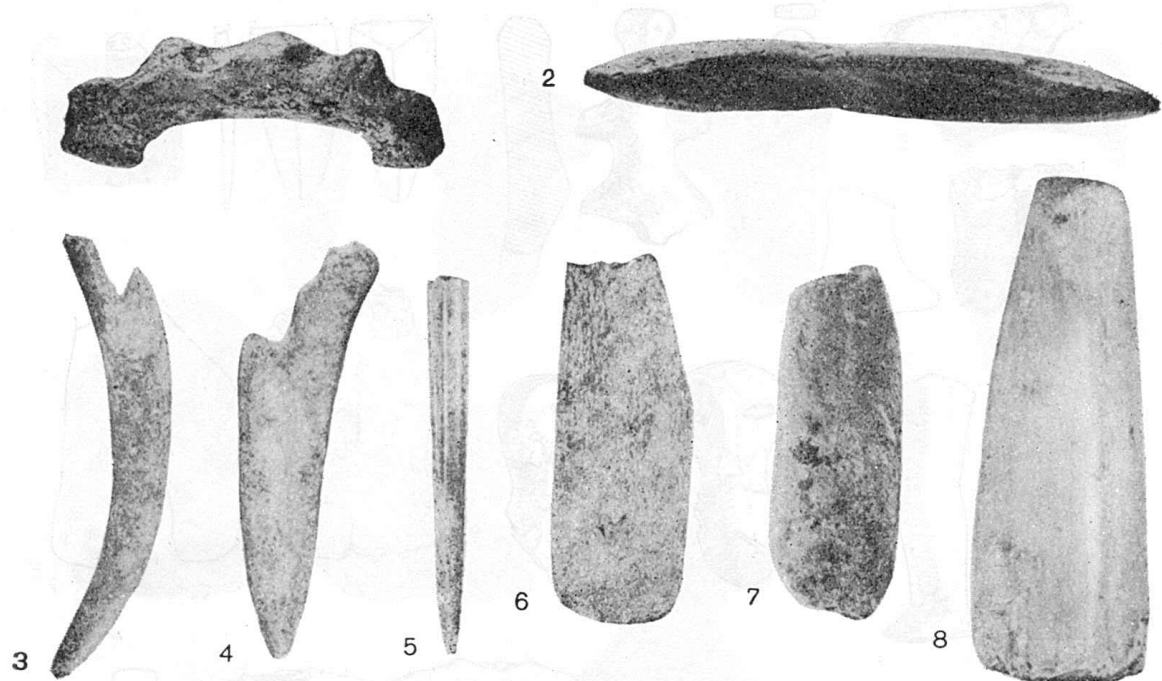
Табло 83. 1—14 — керамика от XIV хоризонт; 15—32 — керамика от XIII хоризонт

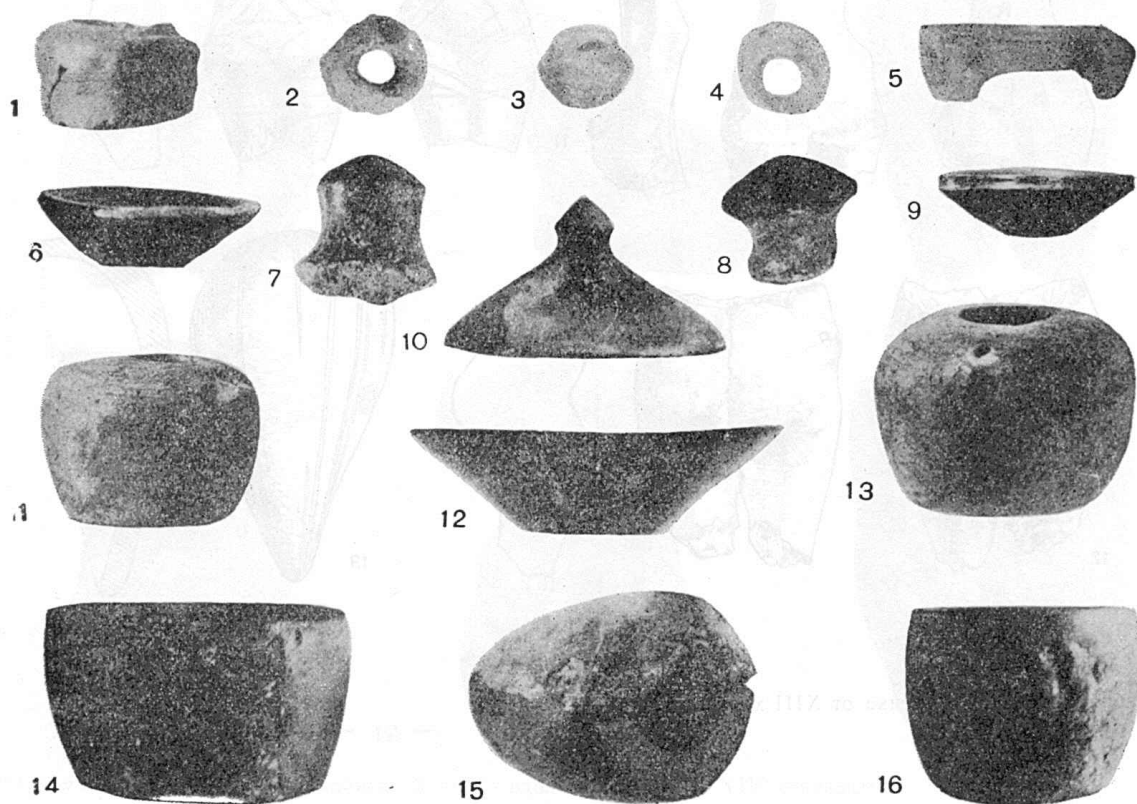
Табло 84. 1 — спондилусово манисто; 3—12 — идолна пластика от XIII хоризонт

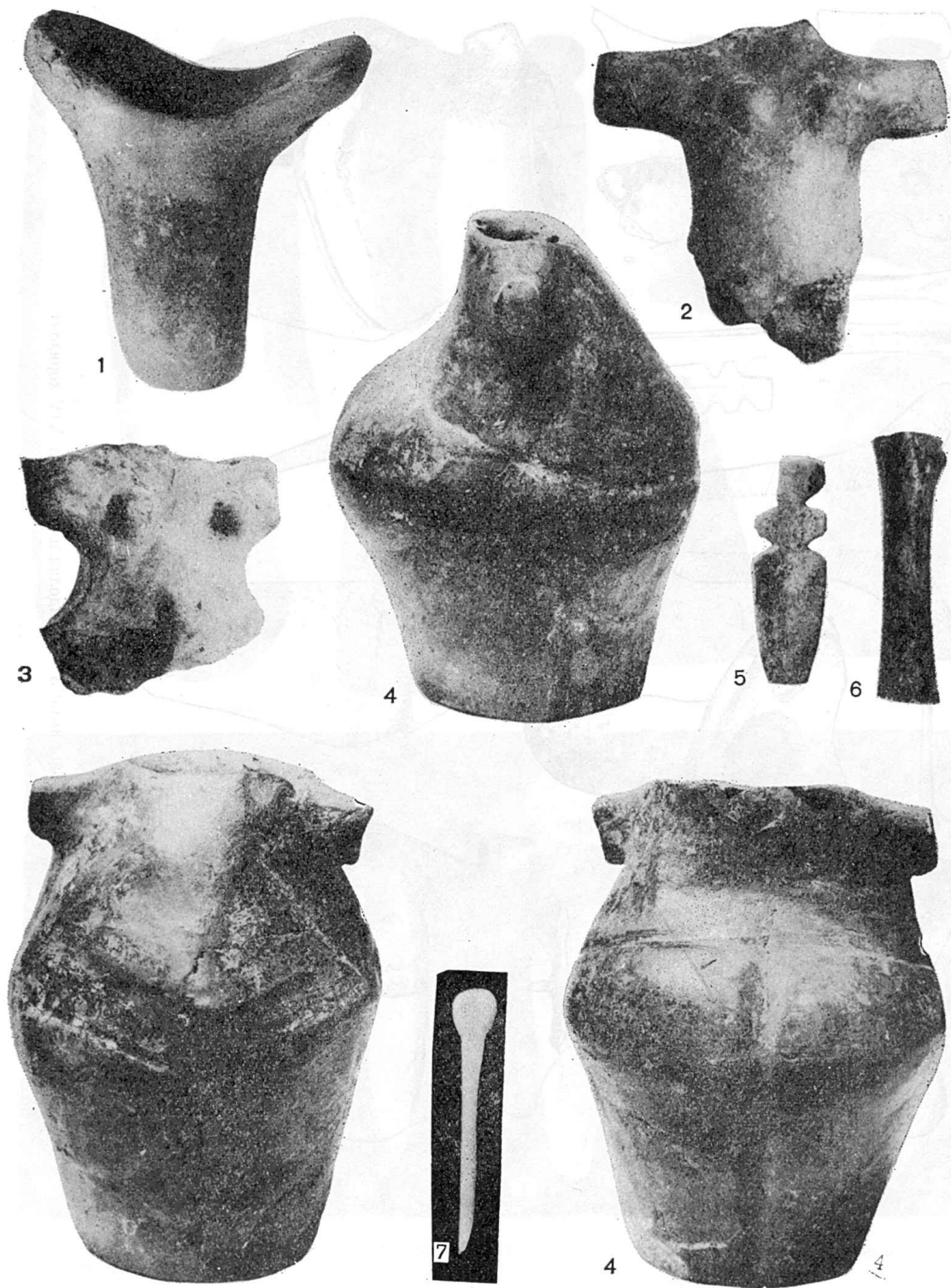
Табло 85. Идолна пластика от XIII хоризонт

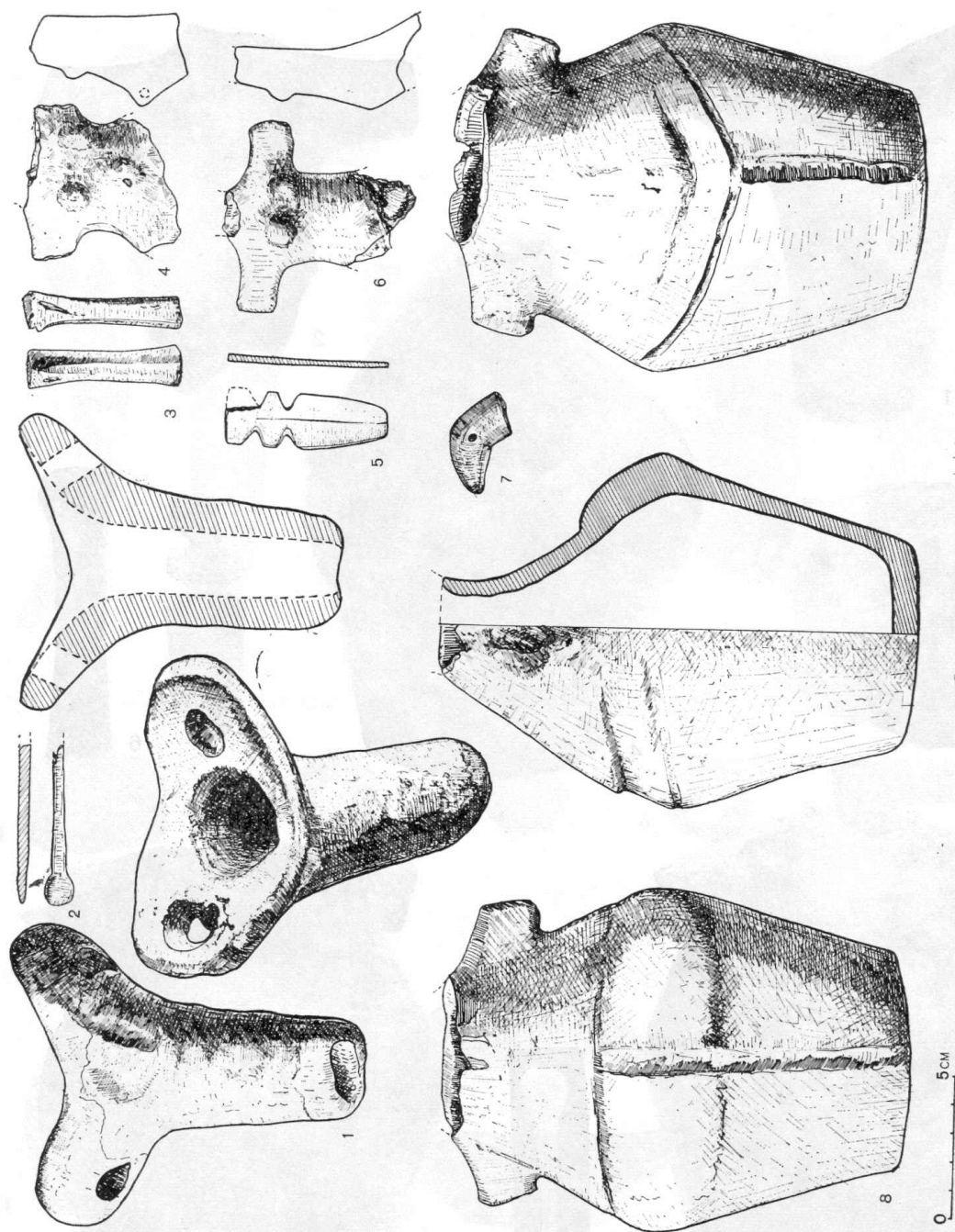
Табло 86. 1 — дръжка от капак; 2—8 — оръдия на труда от XIV хоризонт

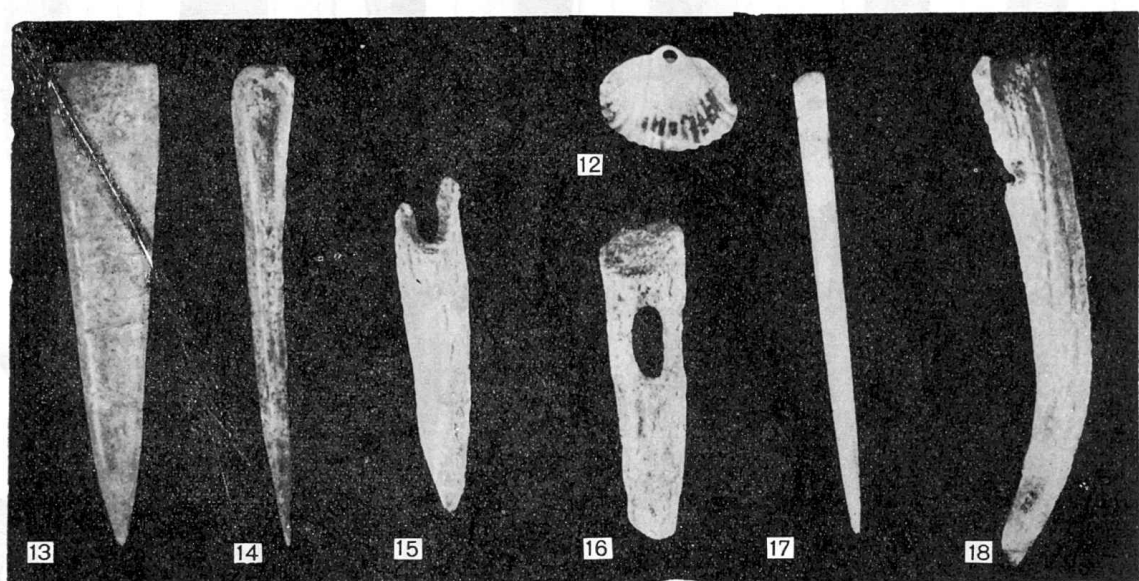
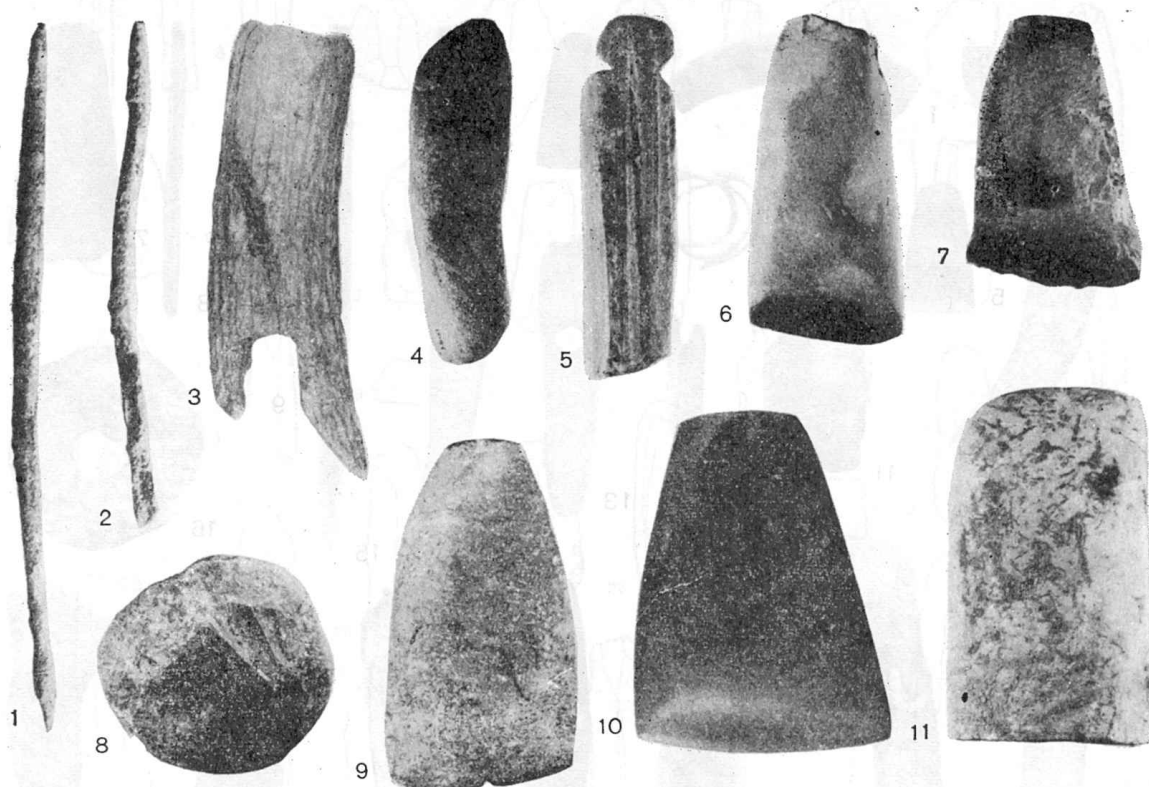
Табло 87. Керамика от XIV хоризонт

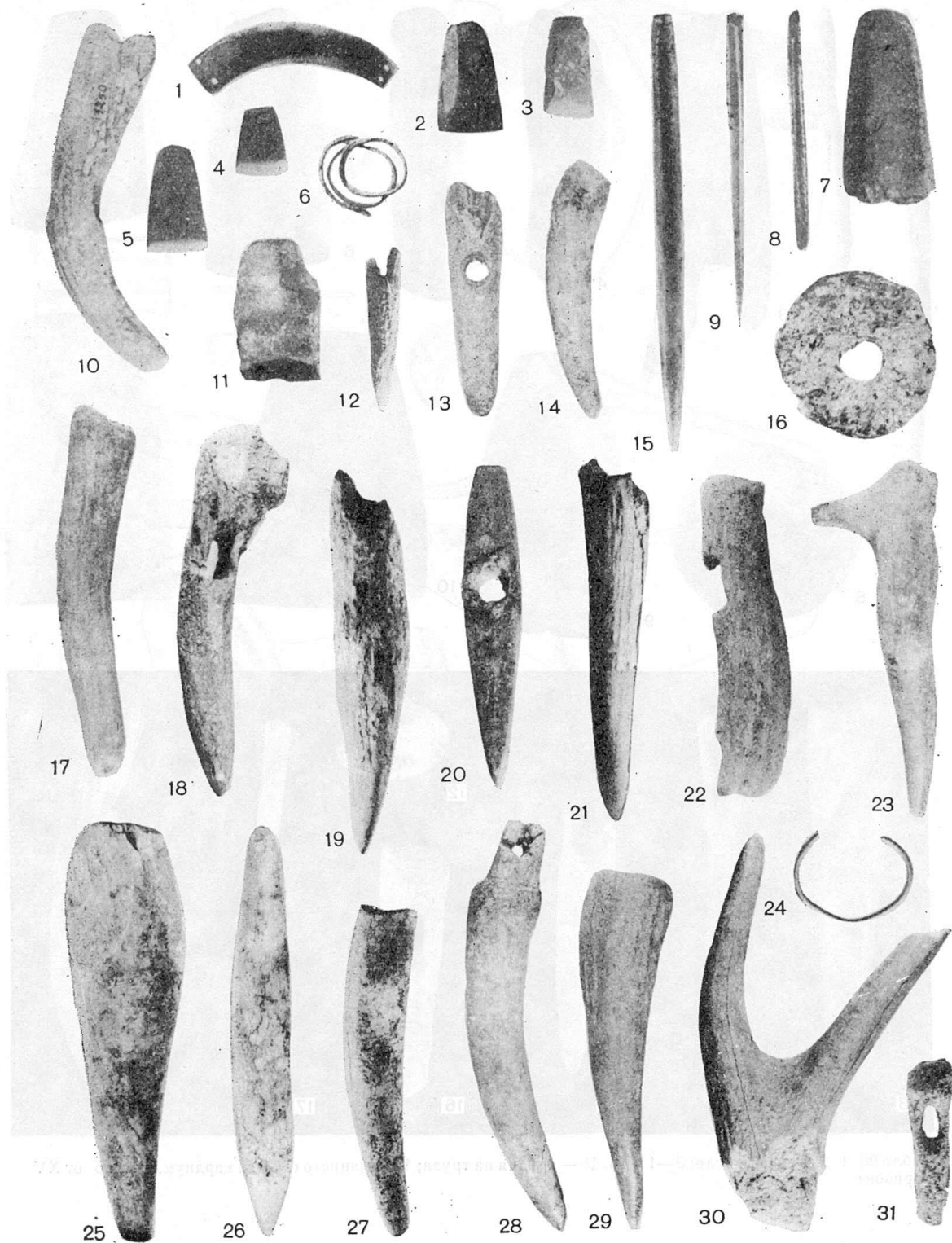
Табло 88. 1 — глинена фуния; 2—6 — идолна пластика; 7 — костена игла, всичко от XIV хоризонт

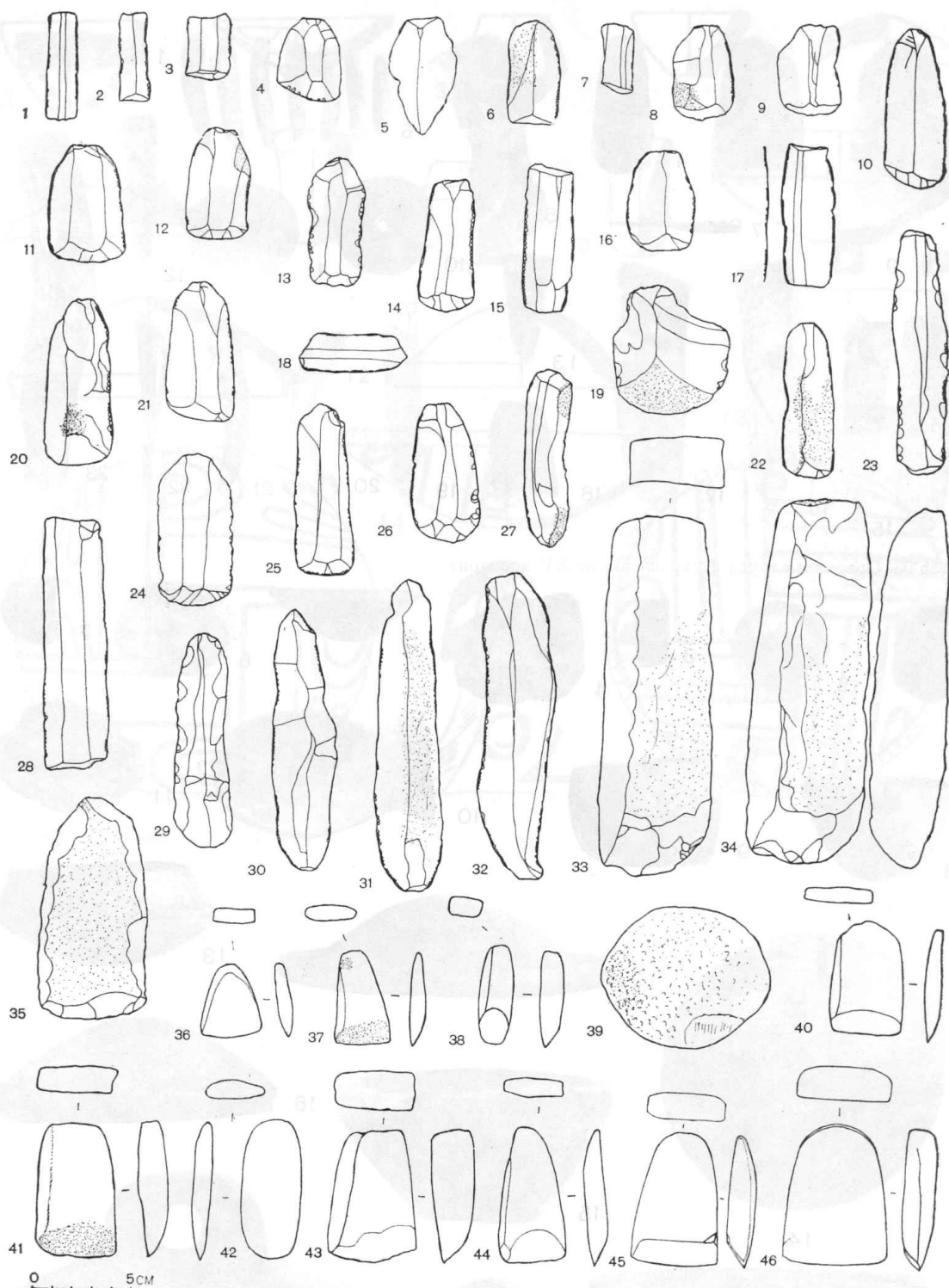
Табло 89. 1 — глинена фуния; 2 — костена игла; 3—8 — идолна пластика от XIV хоризонт

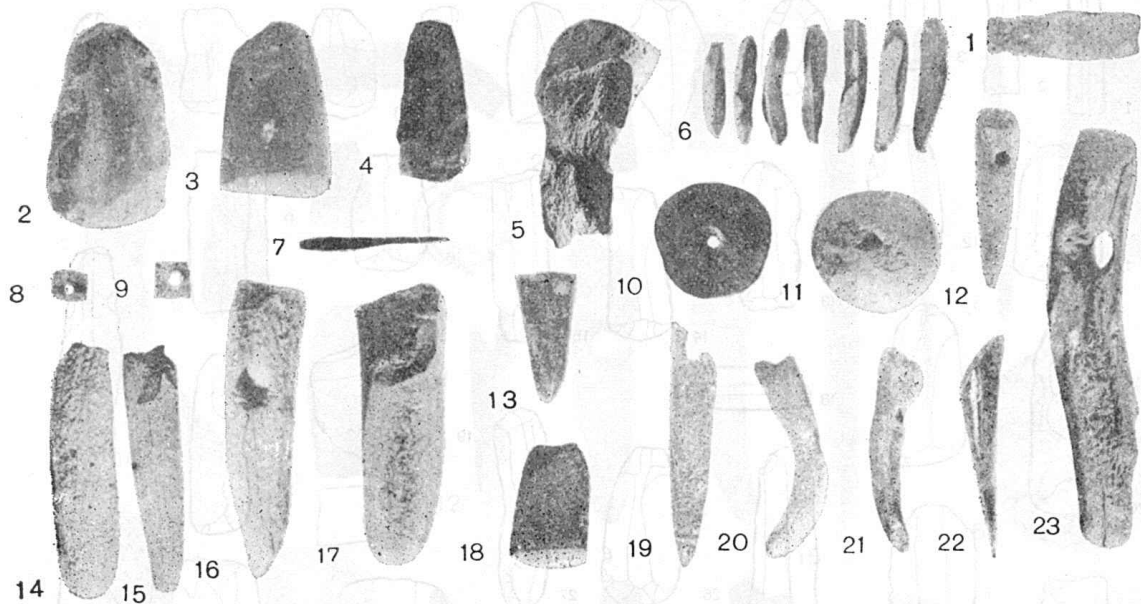
Табло 90. 1, 2 — медни игли; 3—11, 13, 18 — оръдия на труда; 12 — манисто от мида кардиум, всичко от XV хоризонт

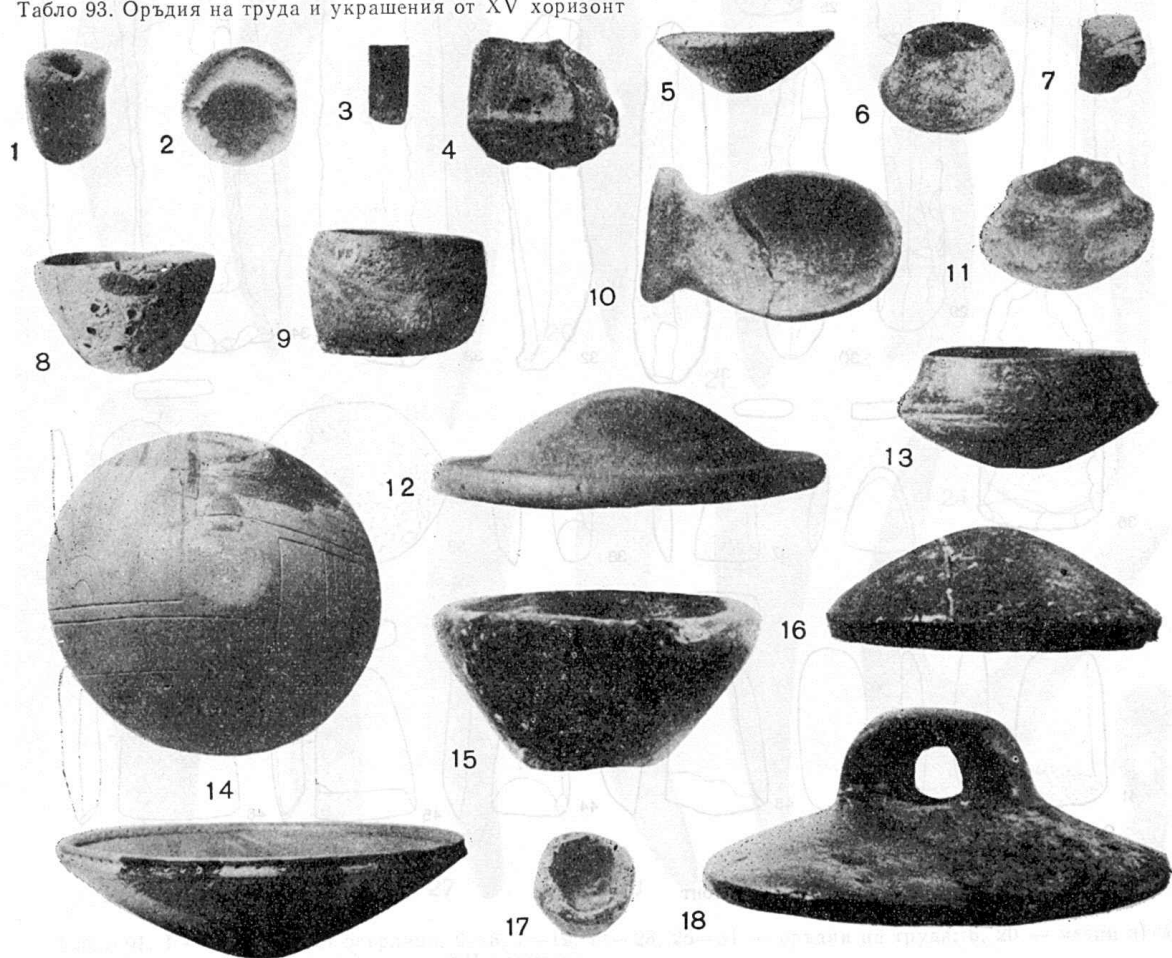
Табло 91. 1 — пластина от огърлица; 2—5, 7—19, 21—23, 25—31 — оръдия на труда; 6, 20 — медни предмети; 24 — златна обеца, всичко от XV хоризонт

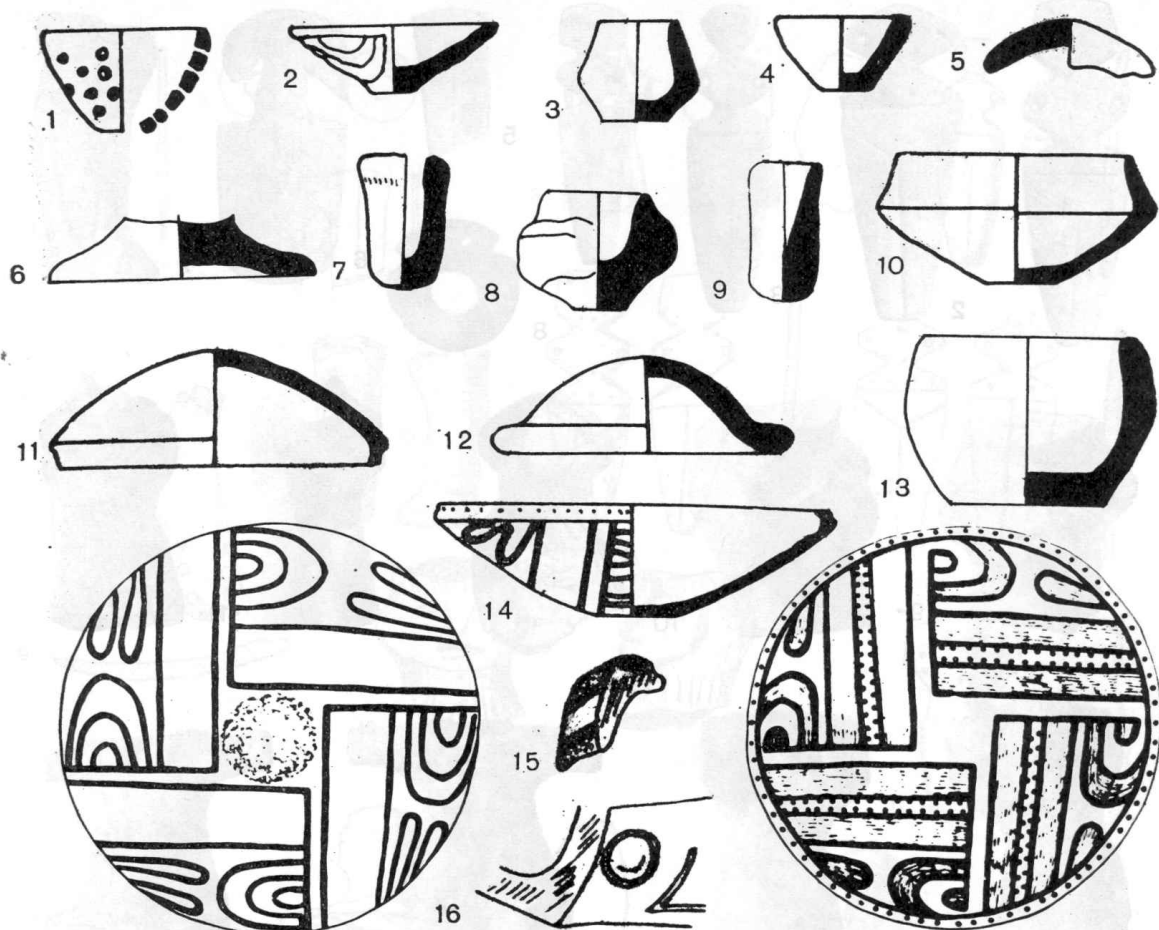
Табло 92. Орѣдия на труда от XV хоризонт

Табло 93. Оръдия на труда и украшения от XV хоризонт

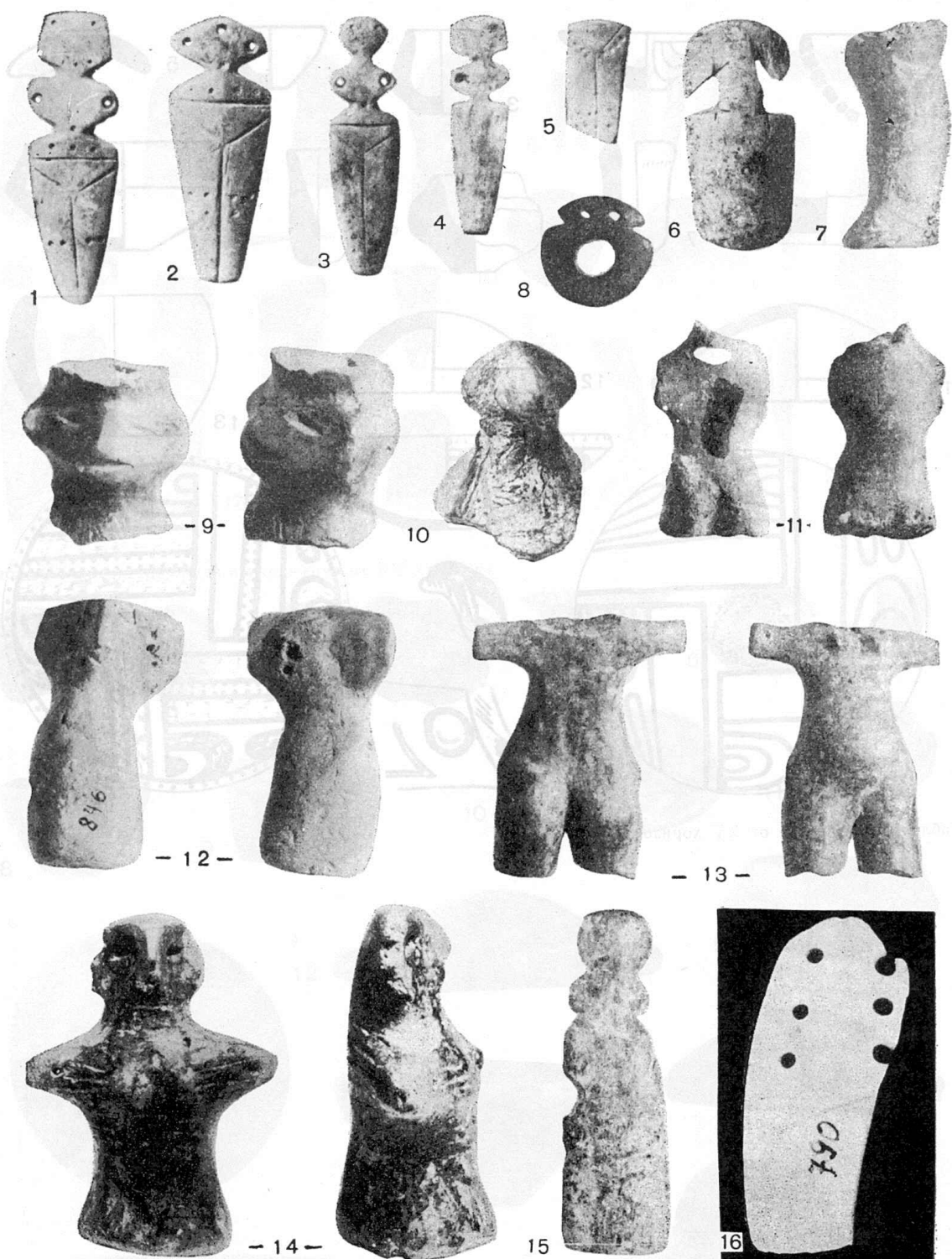

Табло 94. Керамика от XV хоризонт

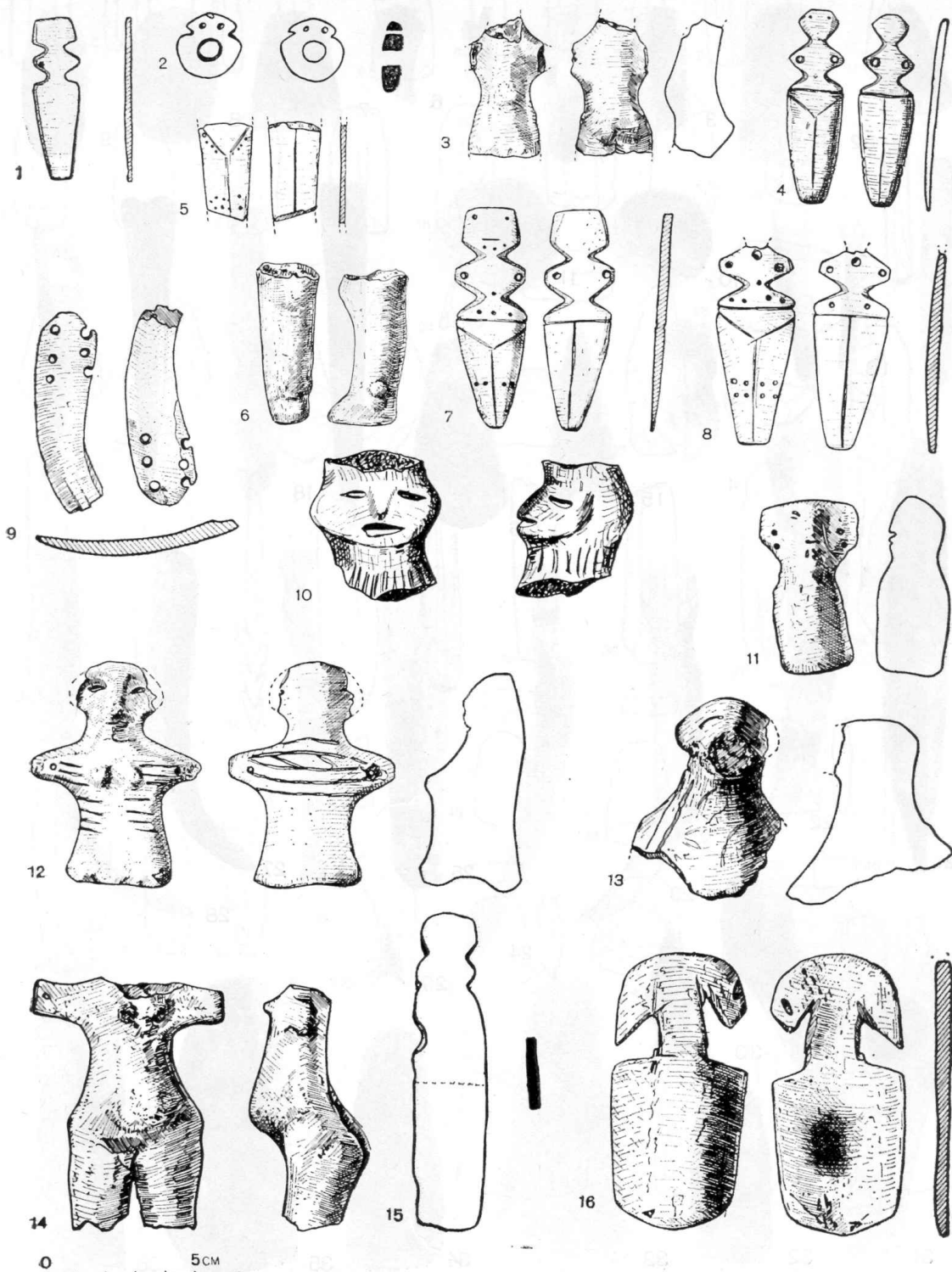

Табло 95. Керамика от XV хоризонт

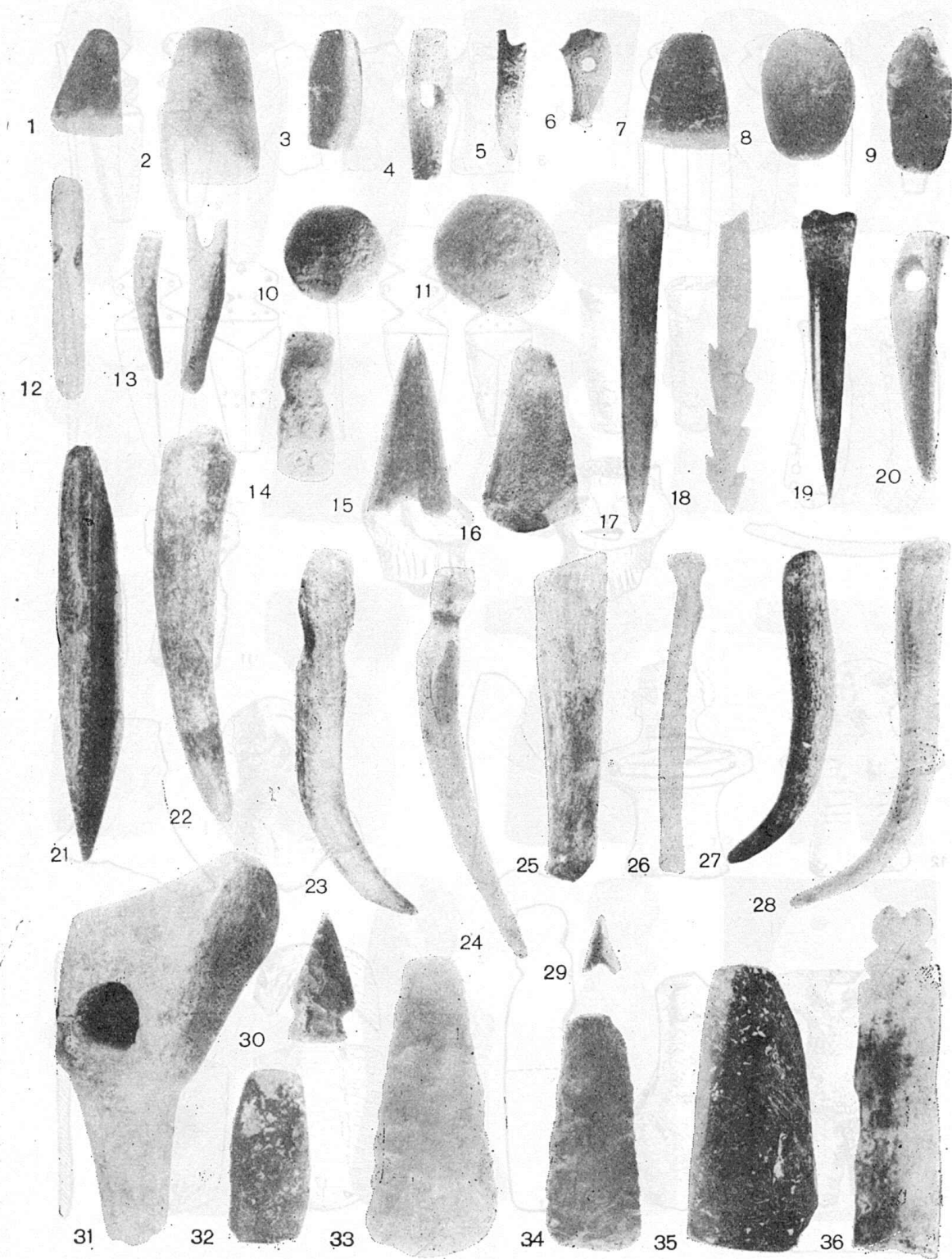

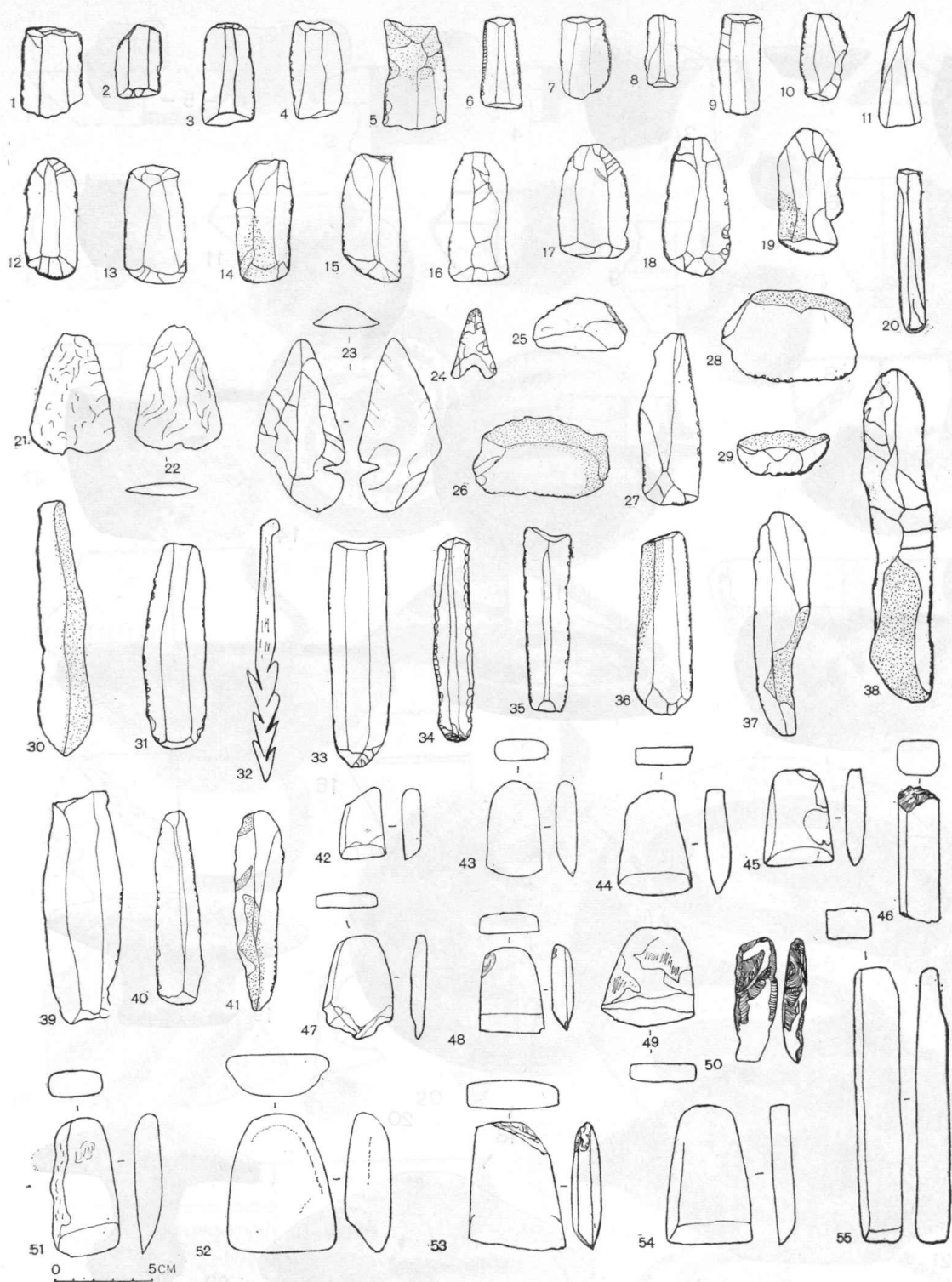
Табло 96. 1—7, 9—14 — идолна пластика; 8, 16 — украшения; 15 — костена гладилка, всичко от XV хоризонт

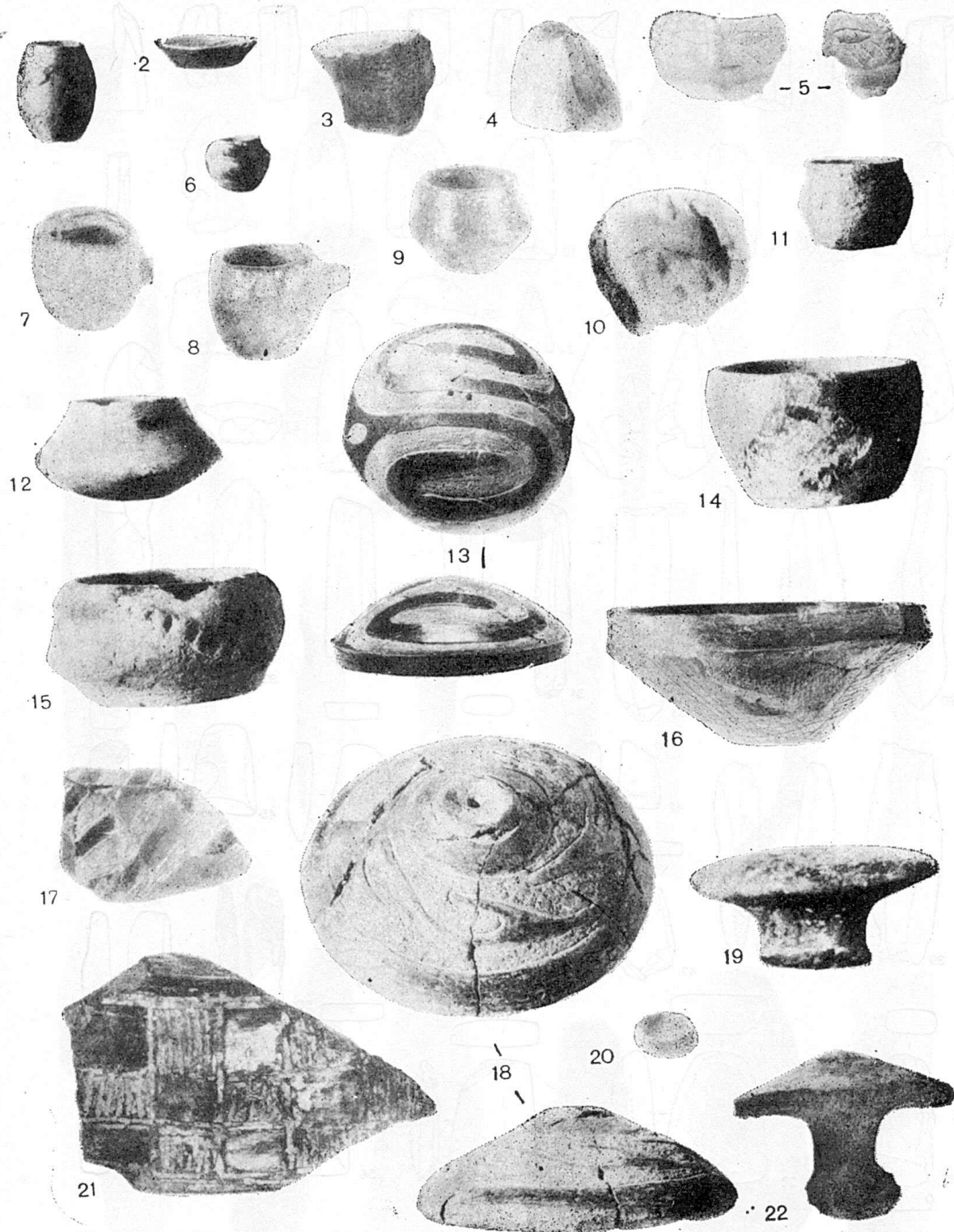
Табло 97.1, 3—8, 10—14, 16 — идолна пластика; 2, 9 — украшения; 15 — костена гладилка, всичко от XV хоризонт

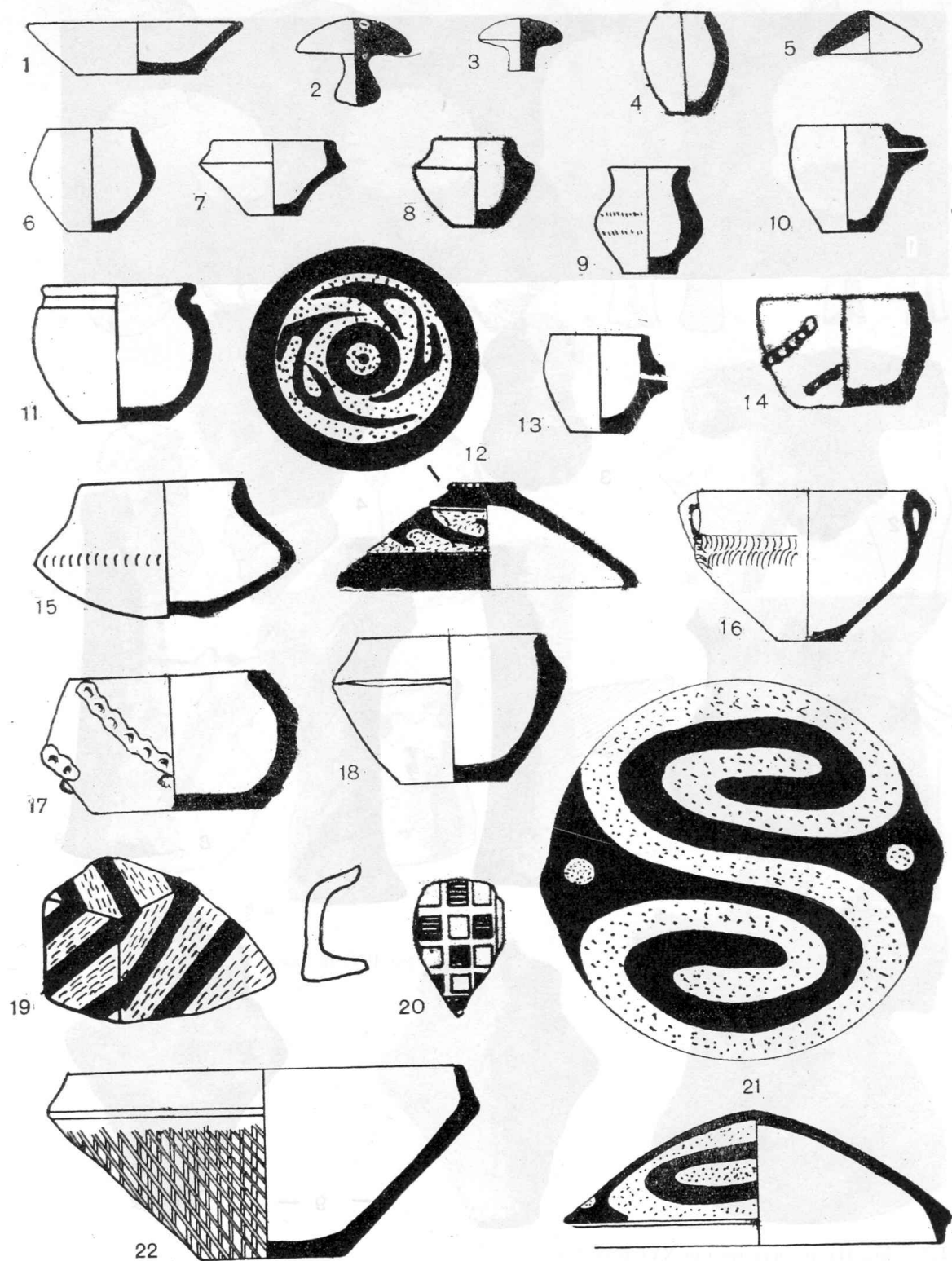
Табло 98. Орѣдия на труда от XVI хоризонт

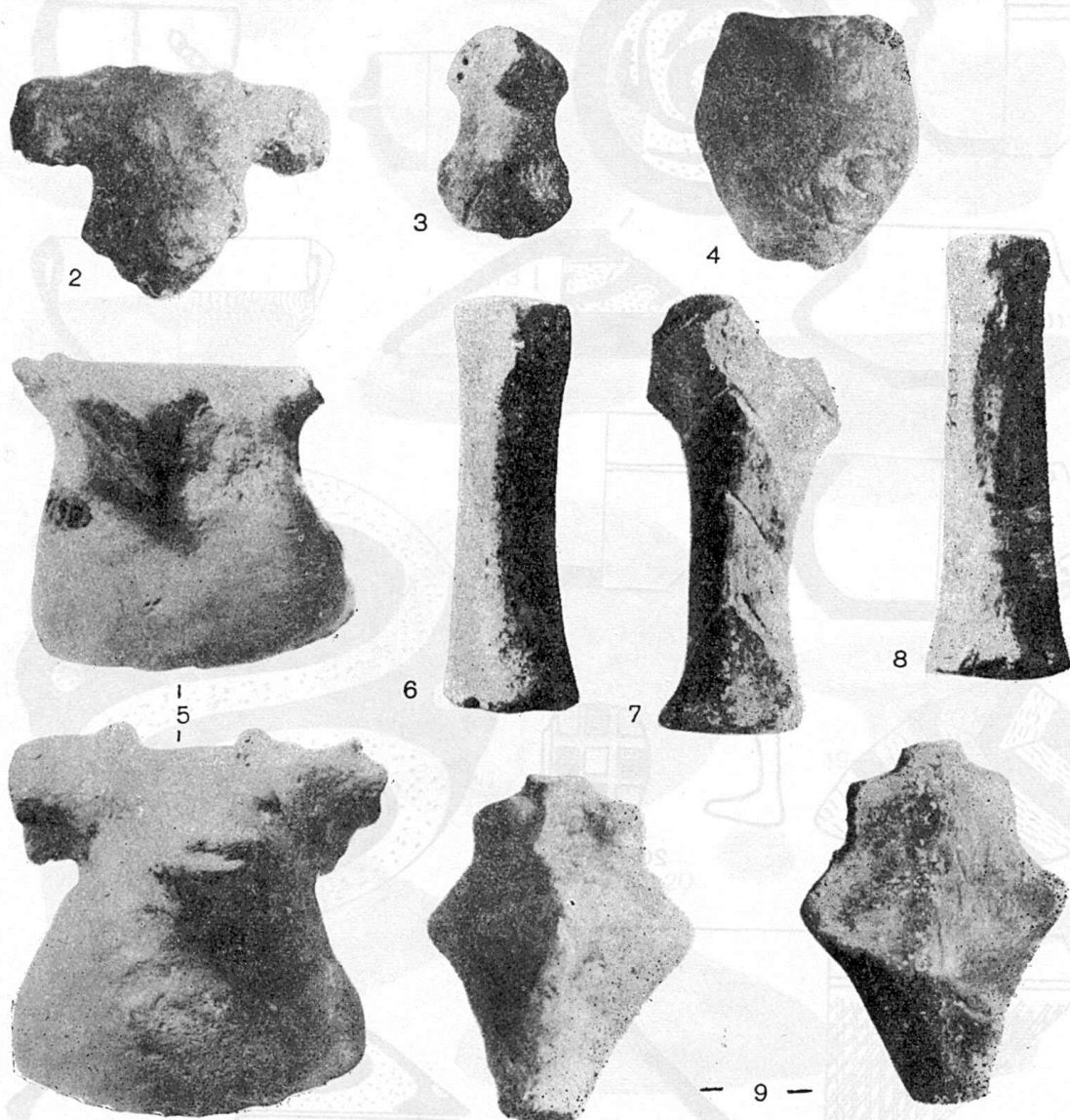
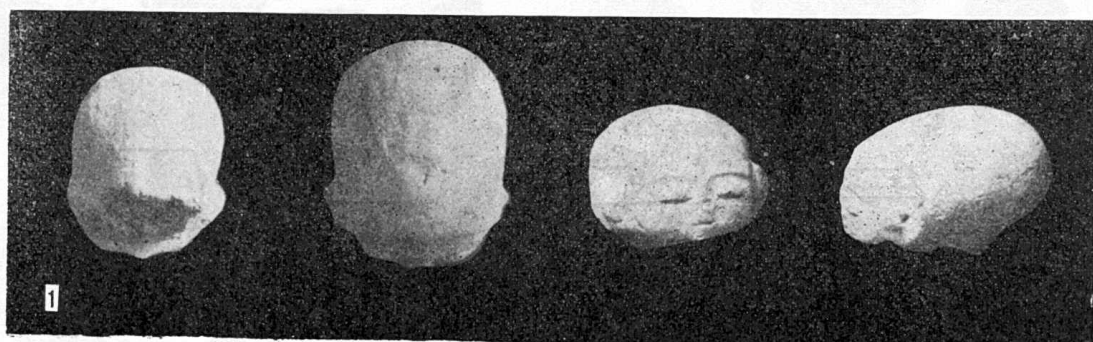
Табло 99. Оръдия на труда от XVI хоризонт

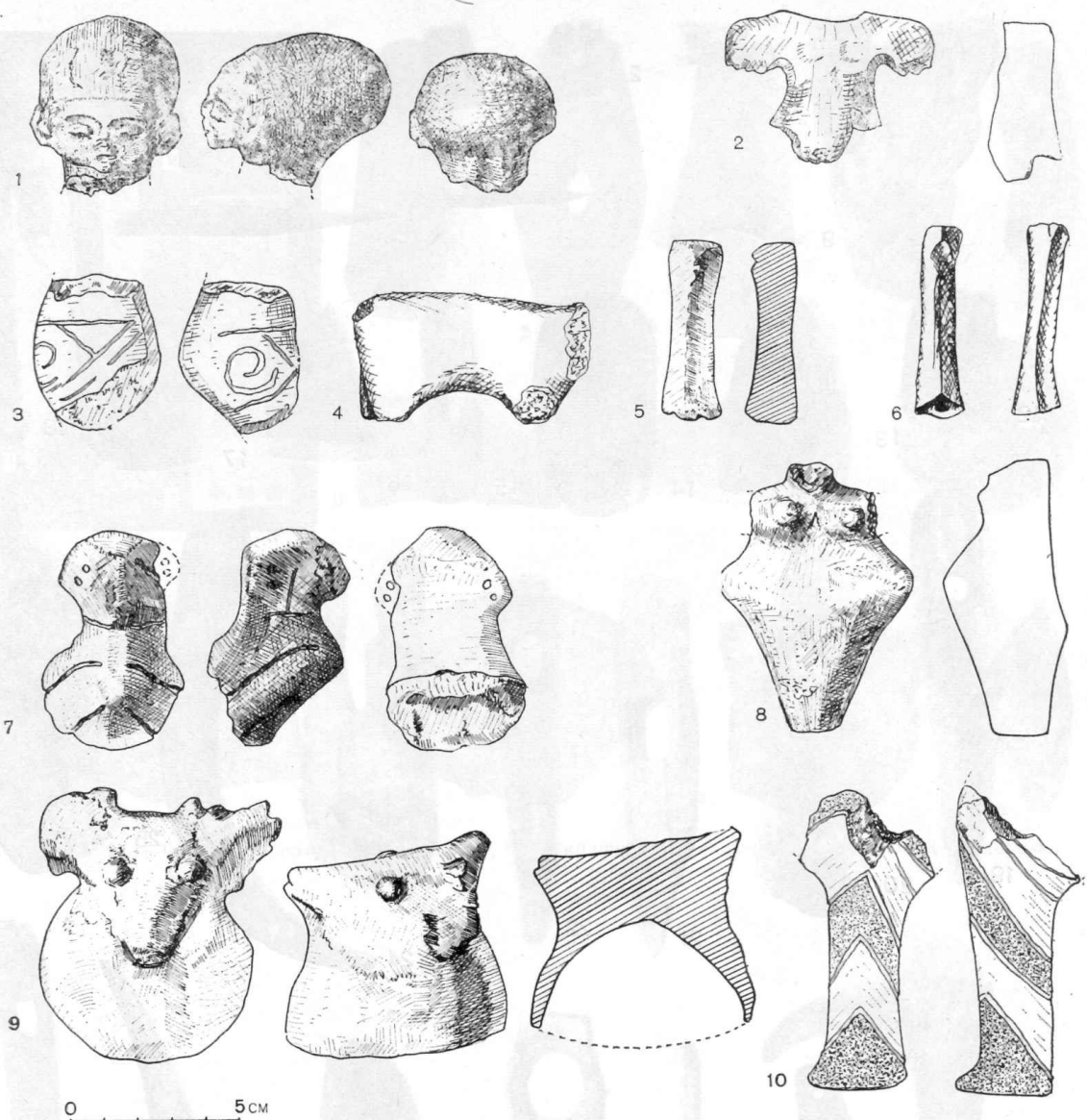
Табло 100. Керамика от XVI хоризонт

Табло 101. Керамика от XVI горизонт

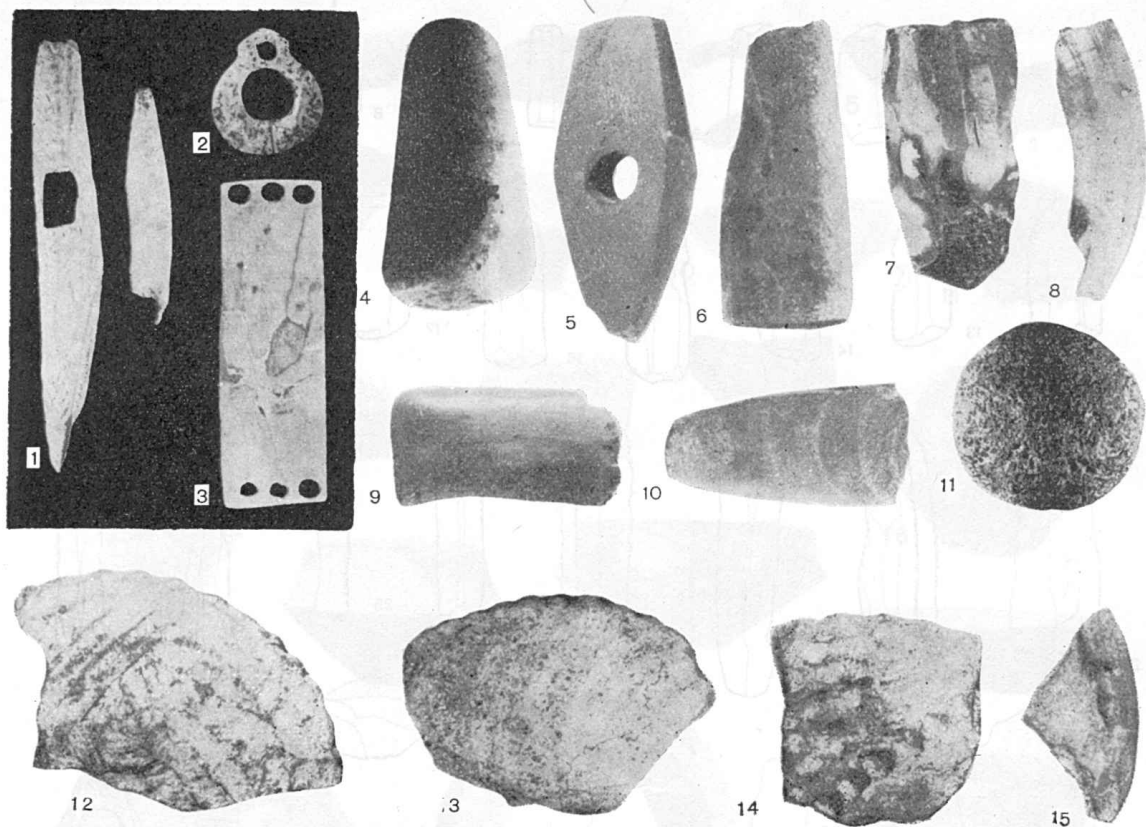
Табло 102. Идолна пластика от XVI хоризонт

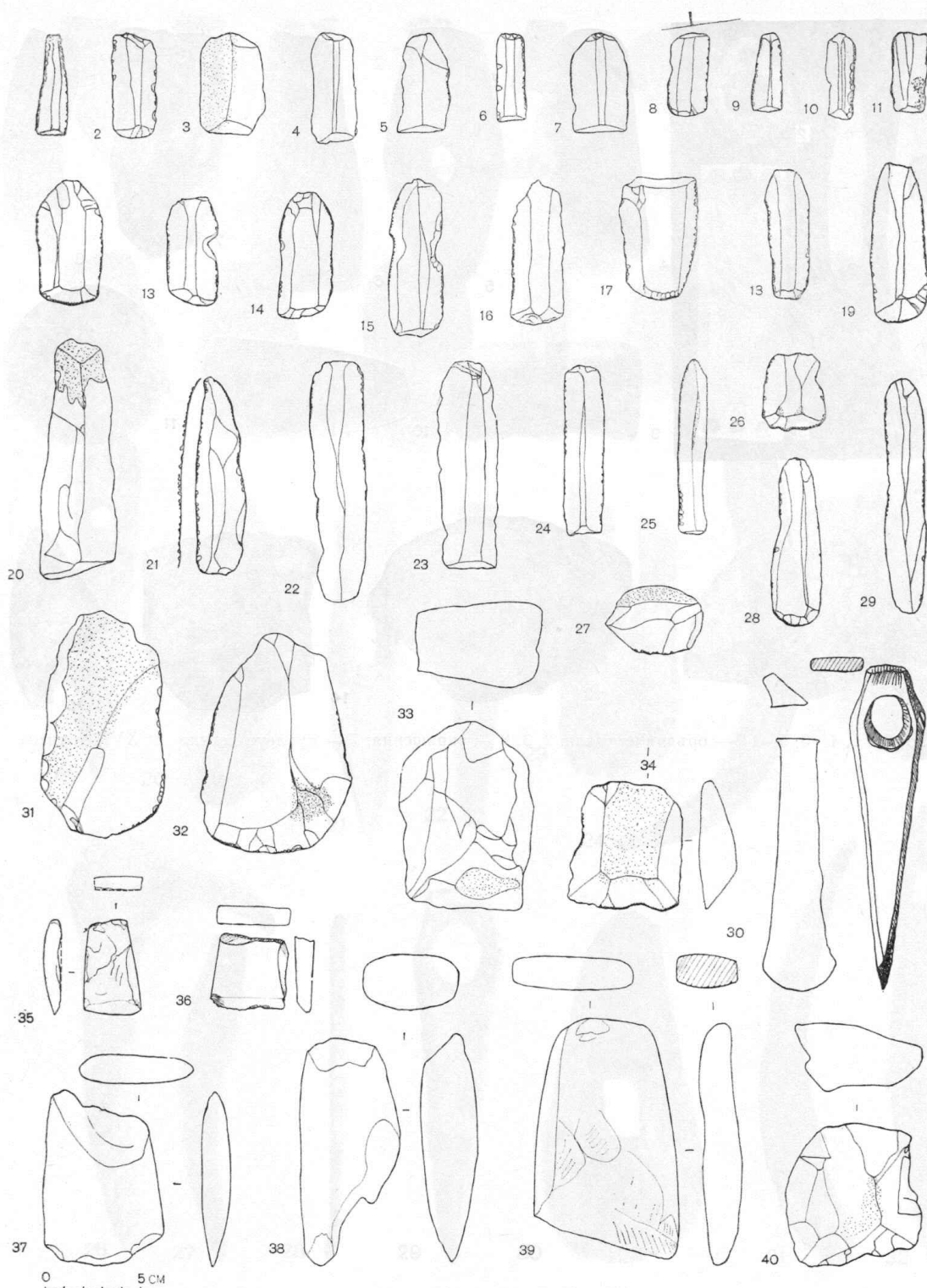
Табло 103. Идолна пластика от XVI хоризонт

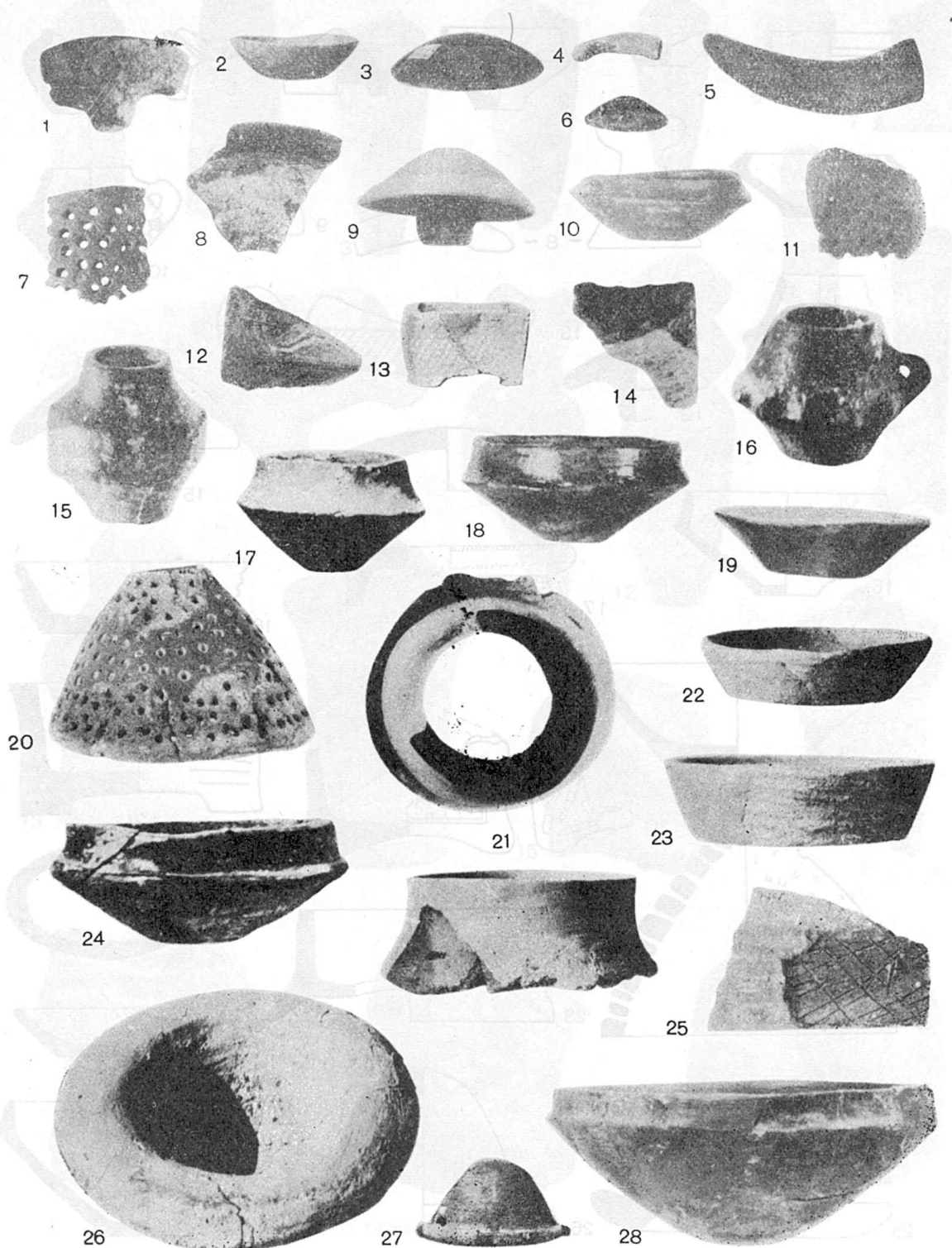
Табло 104. 1 — ашик; 2 — спондилусово манисто; 3—5, 7—27, 30—32 — оръдия на труда; 6 — стрела; 28, 29 — медни оръдия, всичко от XVII хоризонт

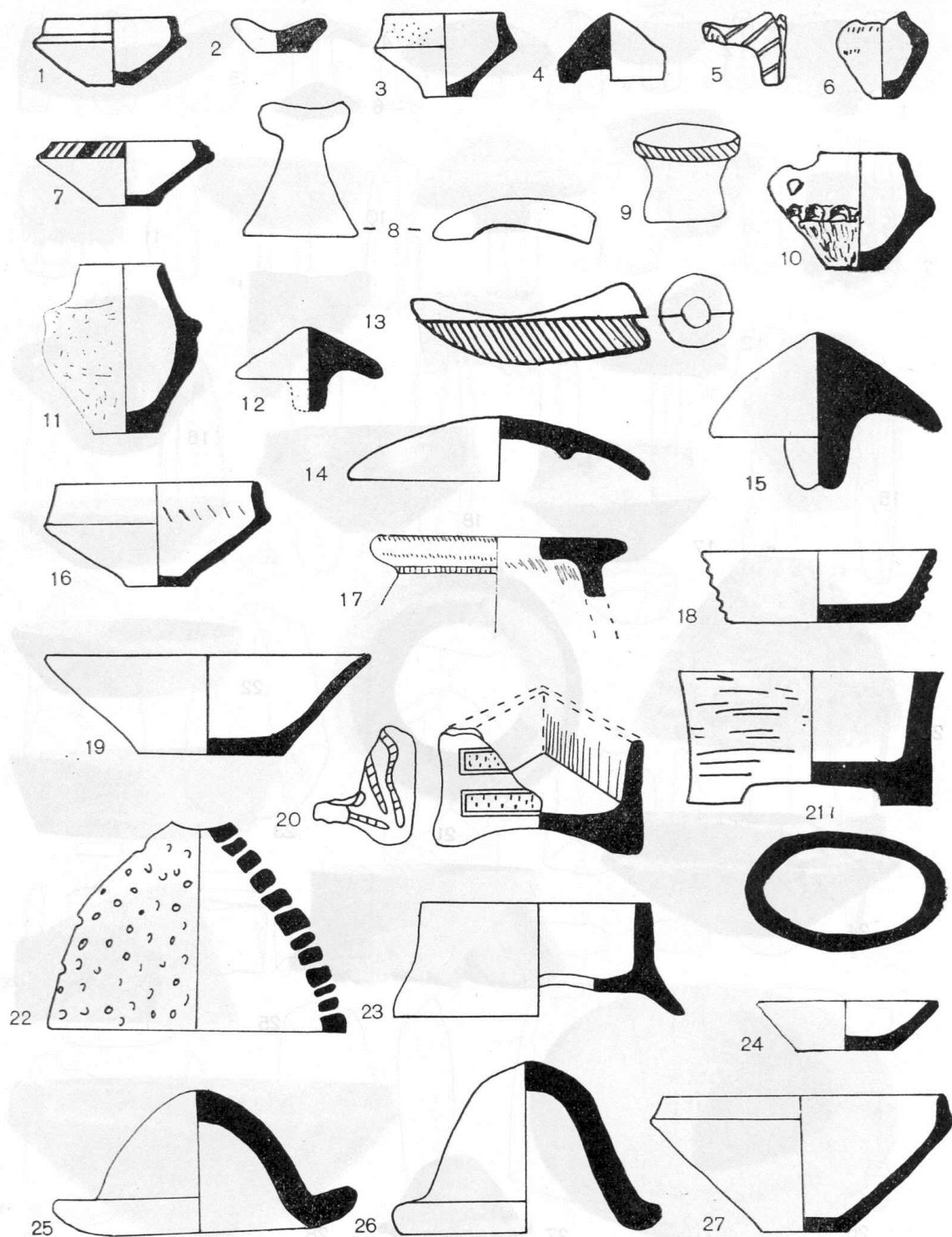
Табло 105. 1, 4—6, 9—11 — оръдия на труда; 2, 3, 8 — украшения; 7 — нуклеус, всичко от XVII хоризон

Табло 106. Орѣдия на труда от XVII хоризонт

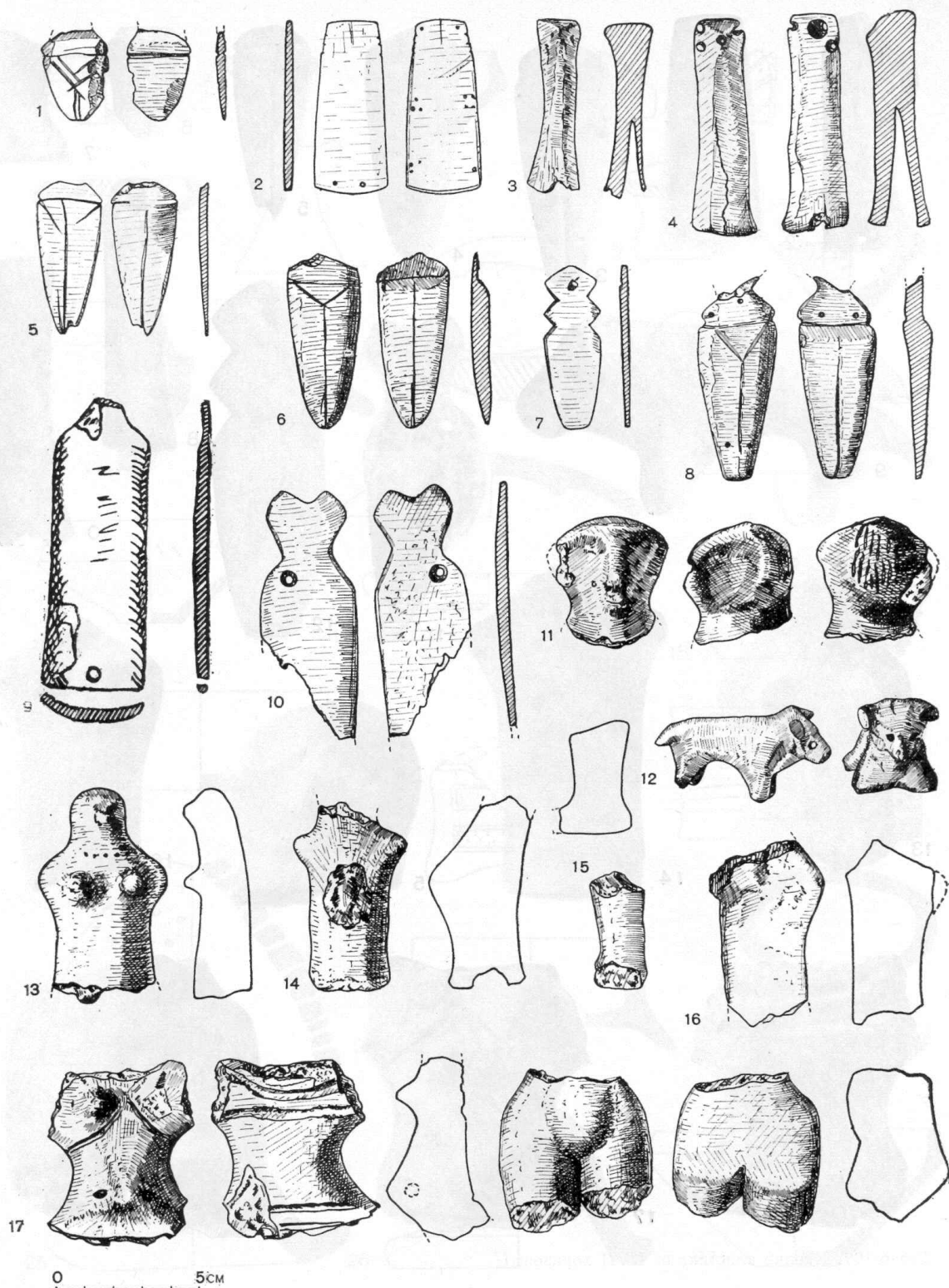
Табло 107. Керамика от XVII хоризонт

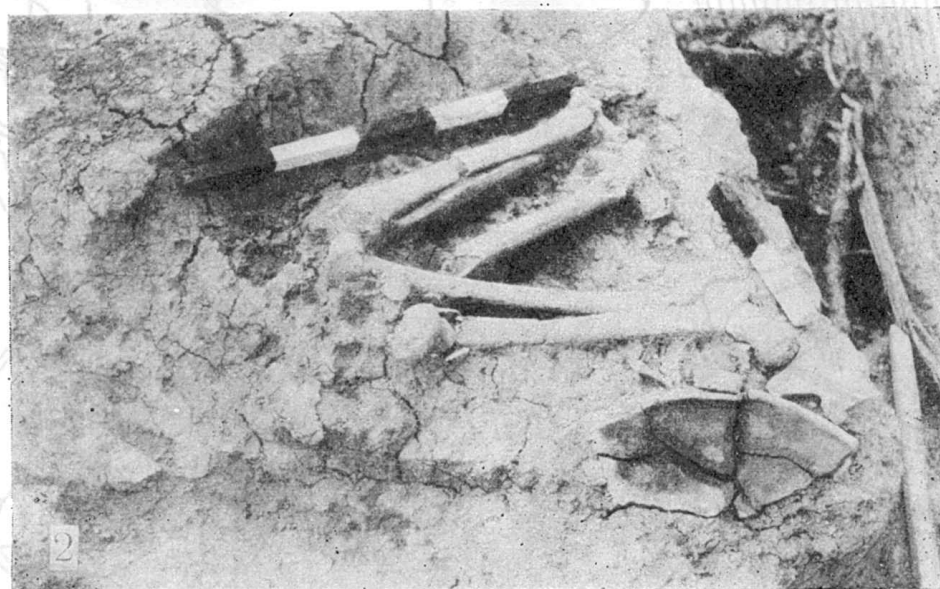
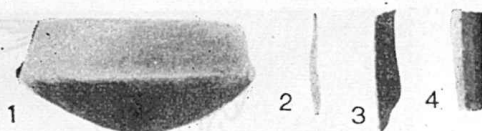
Табло 108. Керамика от XVII хоризонт

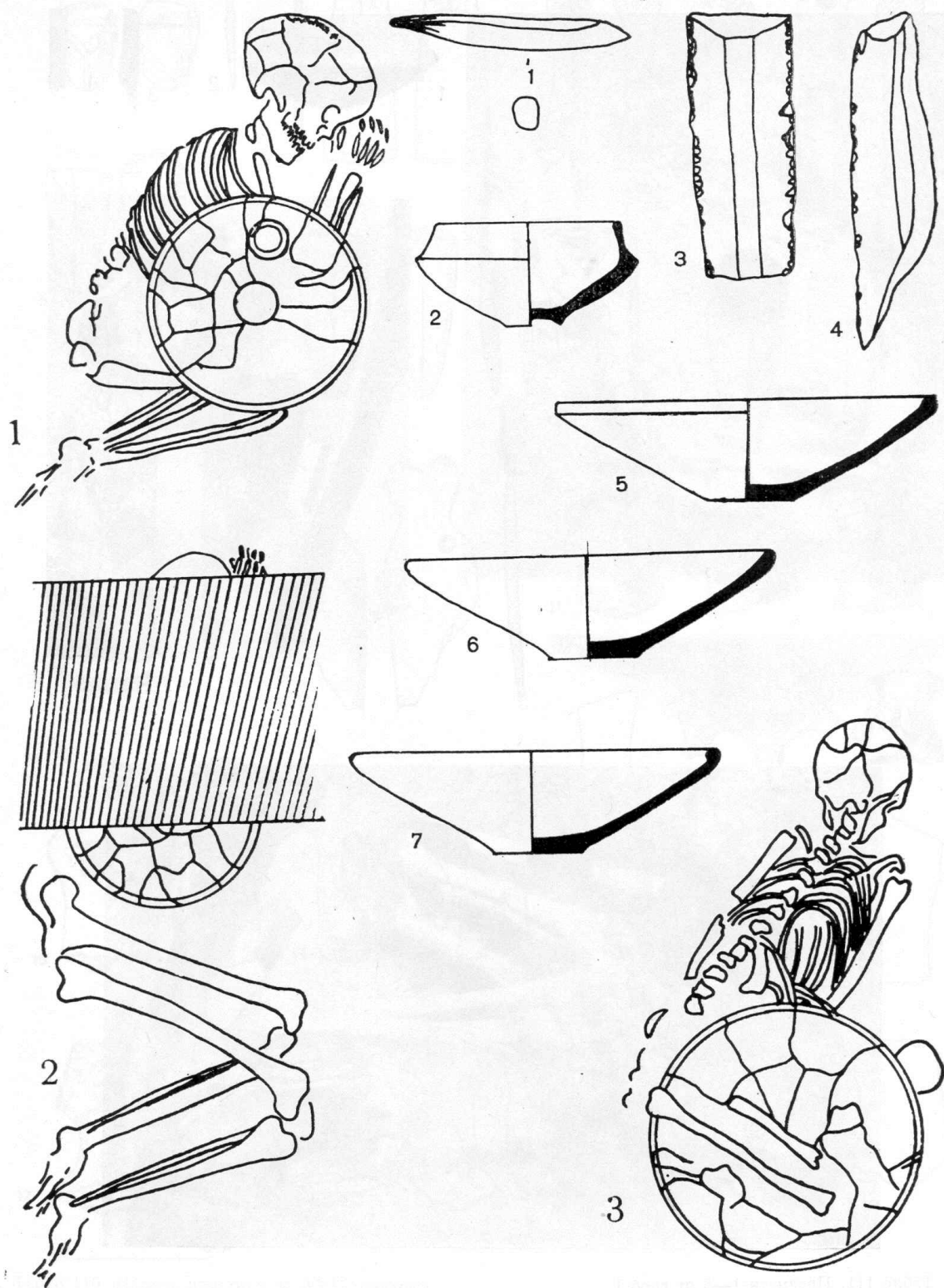
Табло 109. Идолна пластика от XVII хоризонт

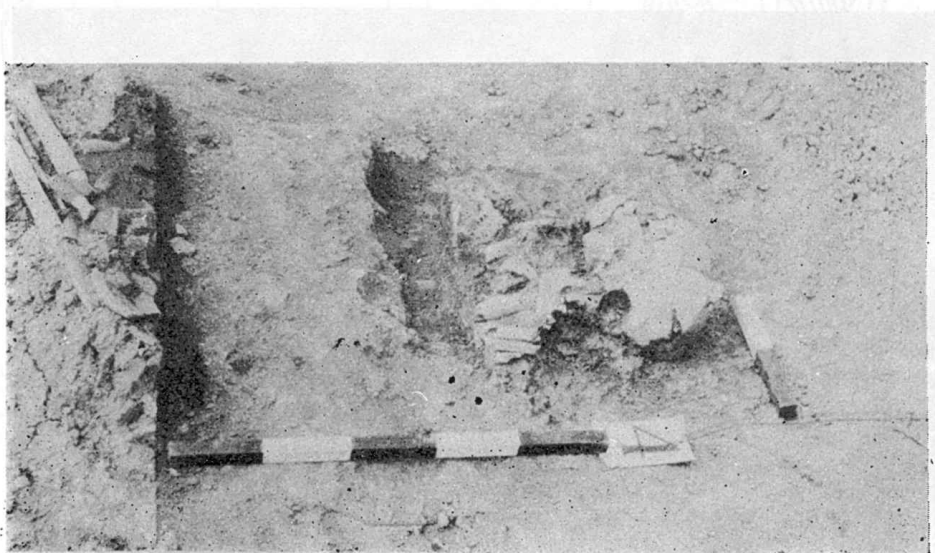
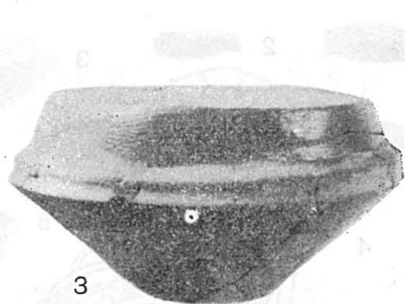
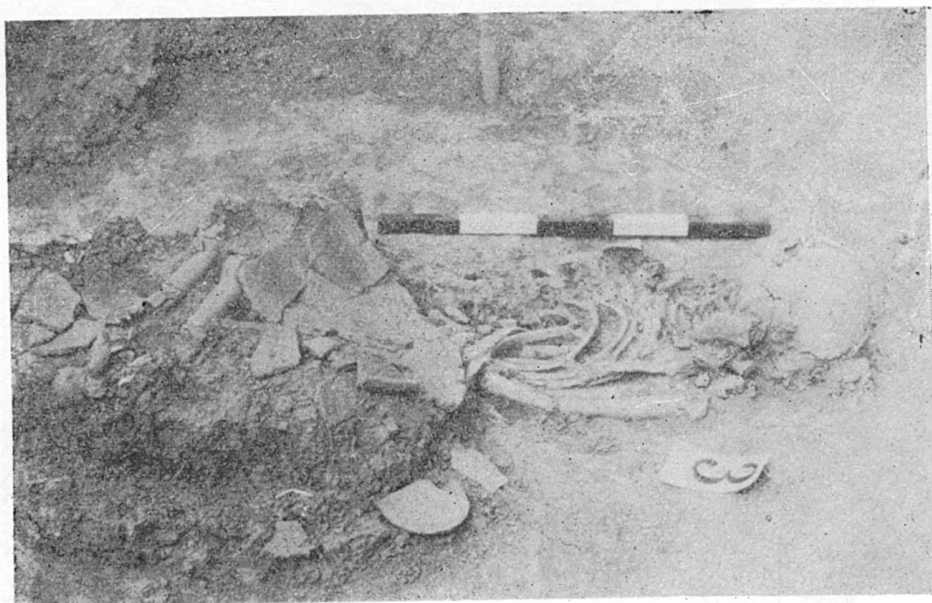
Табло 110. Идолна пластика от XVII хоризонт

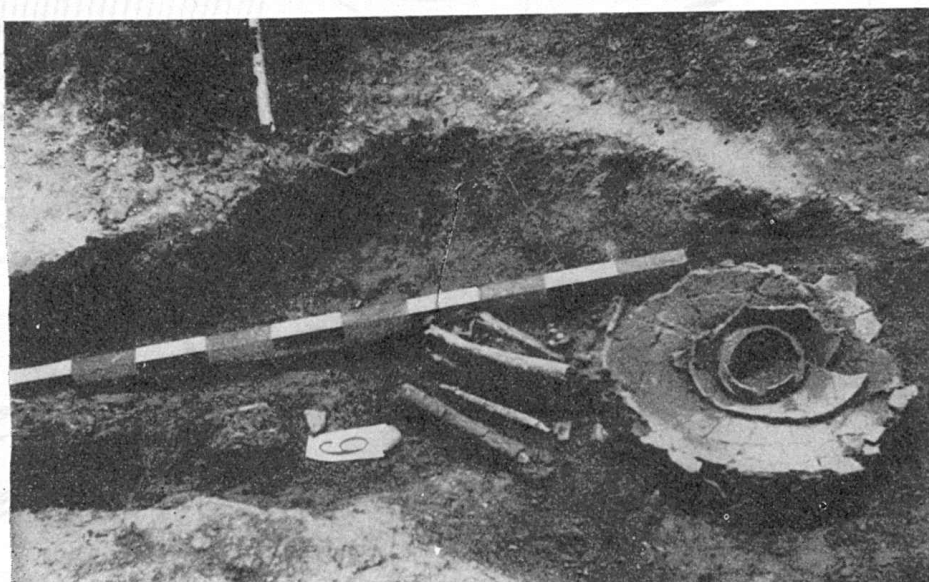
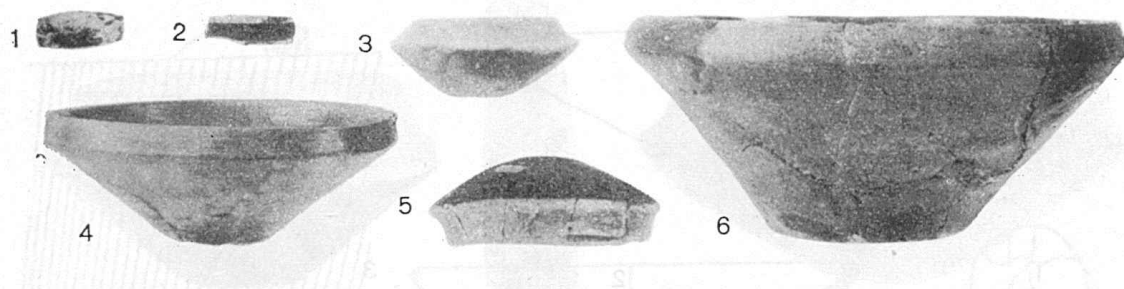
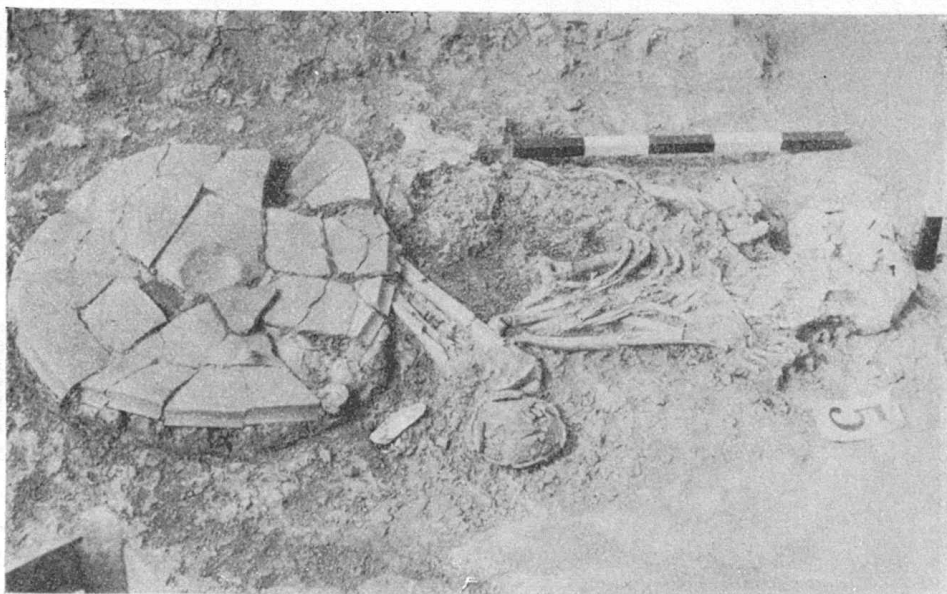
Табло 111. Предмети 1—5 от гроб 1

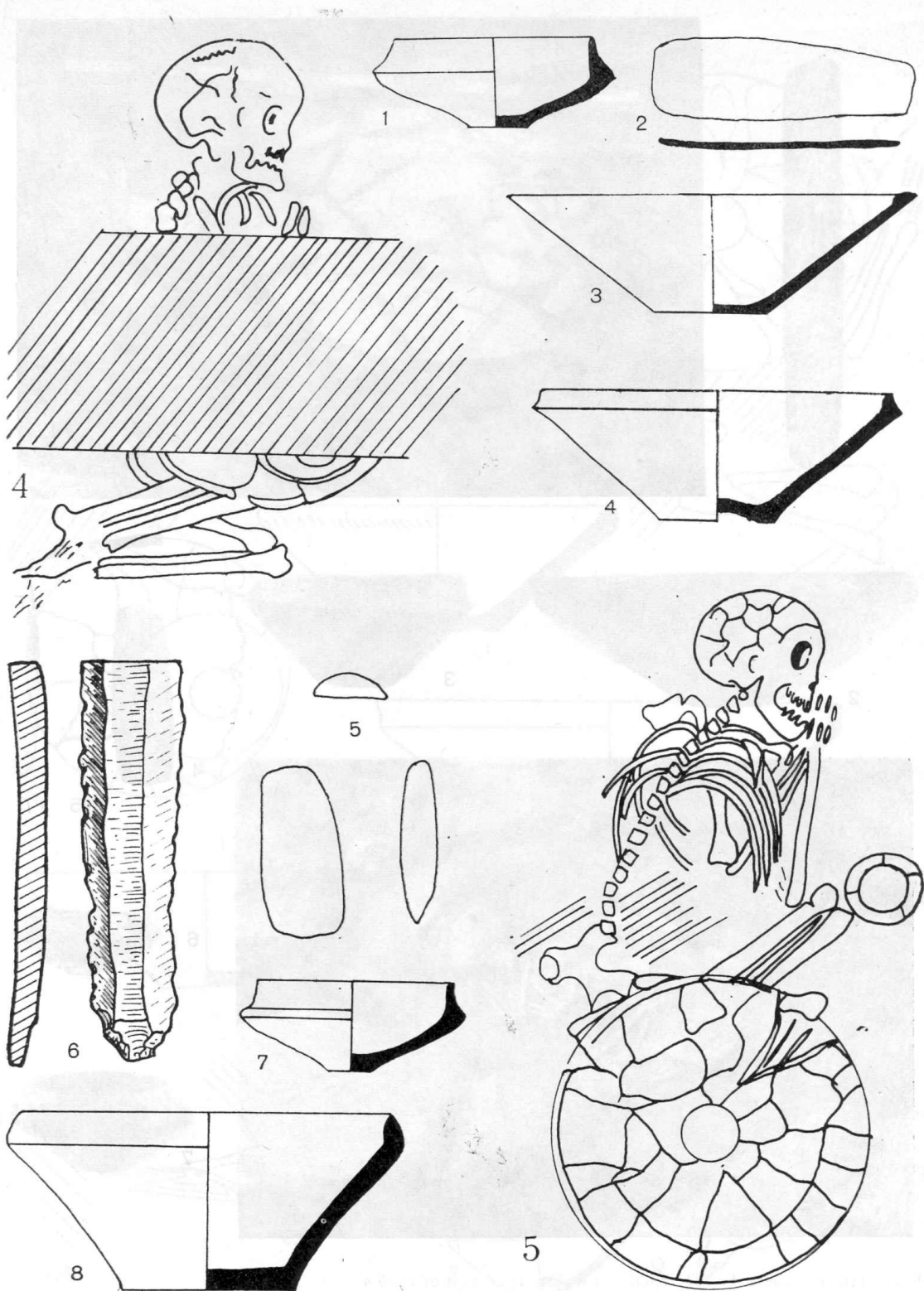
Табло 112. Предметы 1—5 от гроб 1; 6 от гроб 3; 7 от гроб 2

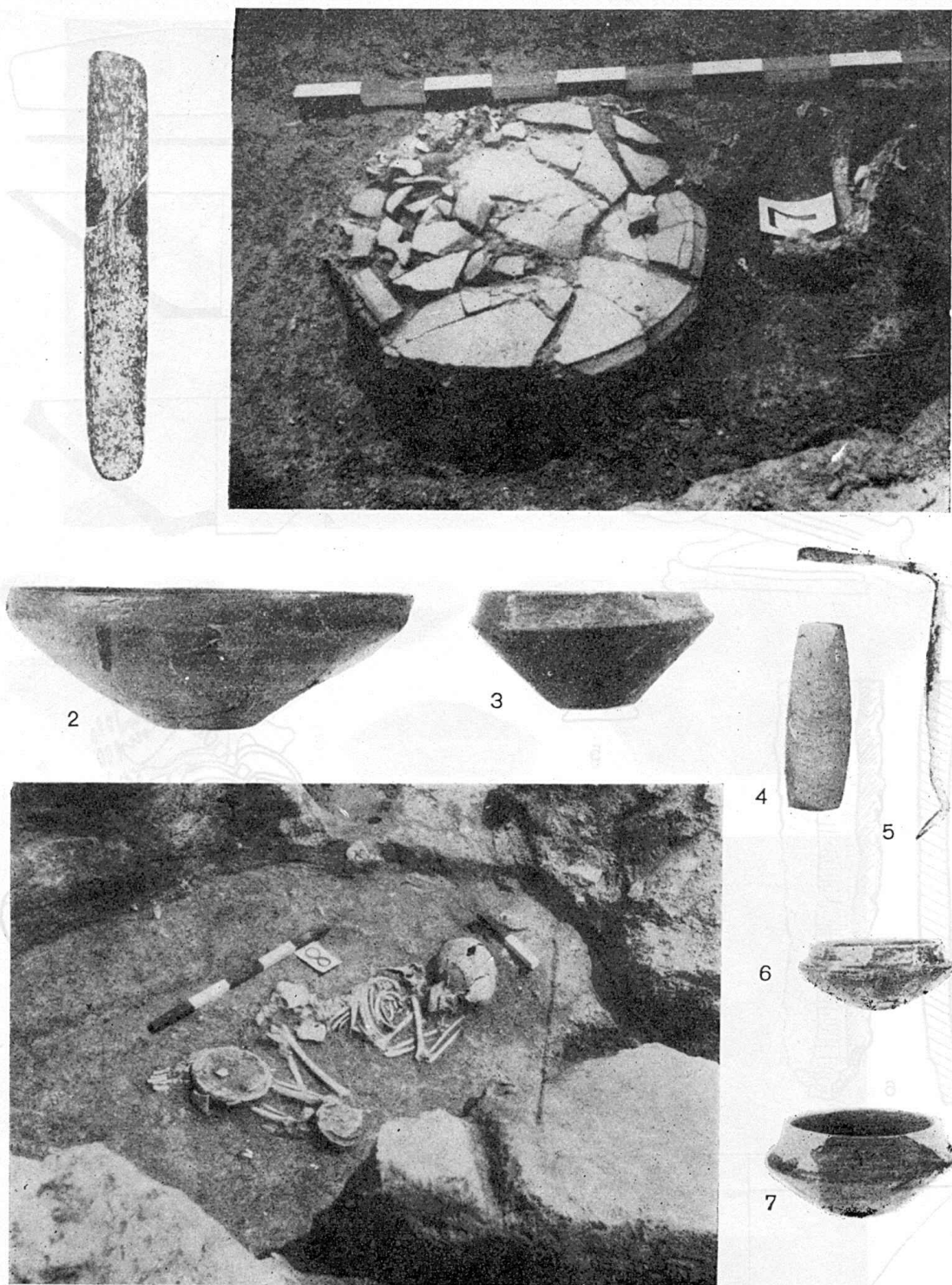
Табло 113. Предмети 1 от гроб 4; 2 от гроб 5; 3 от гроб 13

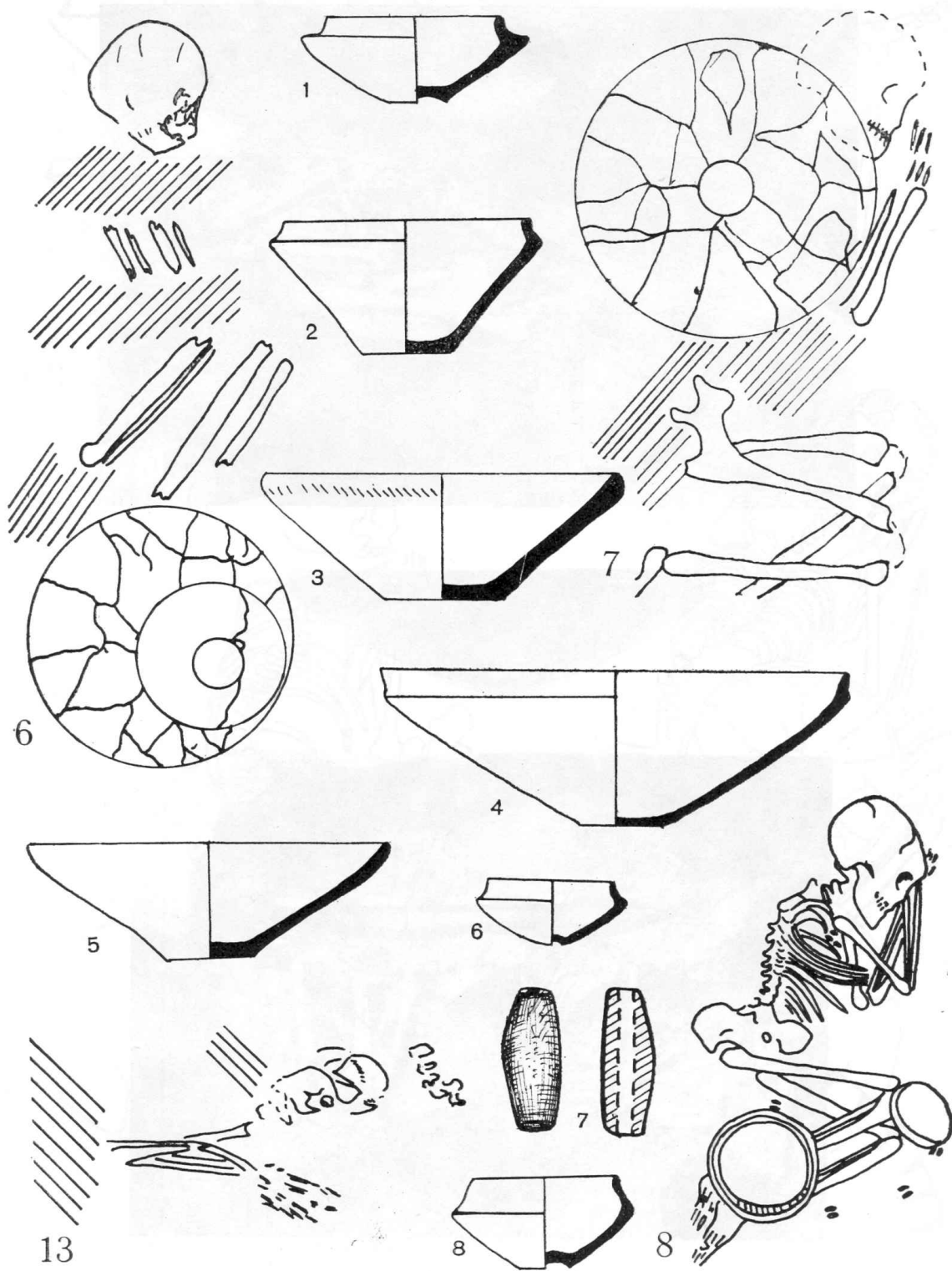
Табло 114. Предмети 1, 4, 5 от гроб 5; 2, 3, 6 от гроб 6

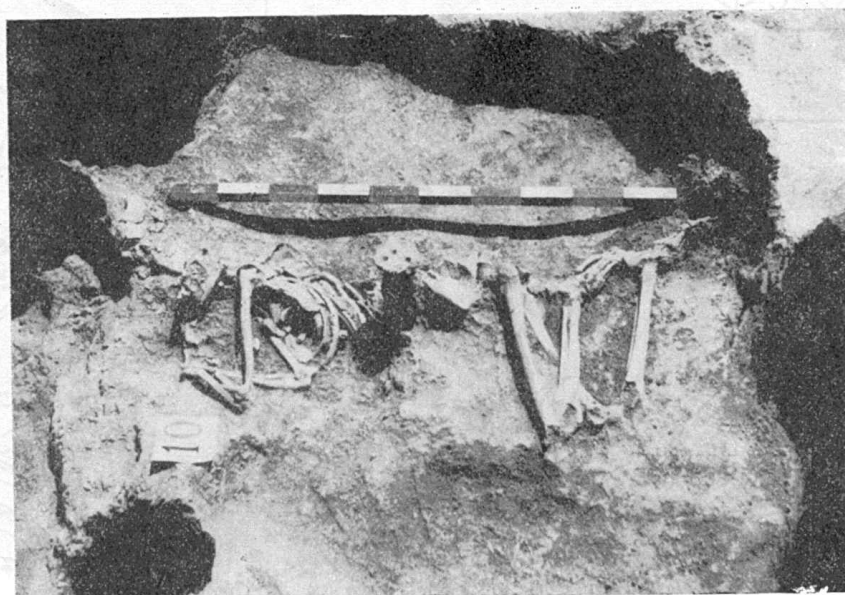
Табло 115. Предмети 1, 3 от гроб 4; 2, 4, 5, 7 от гроб 5; 6, 8 от гроб 6

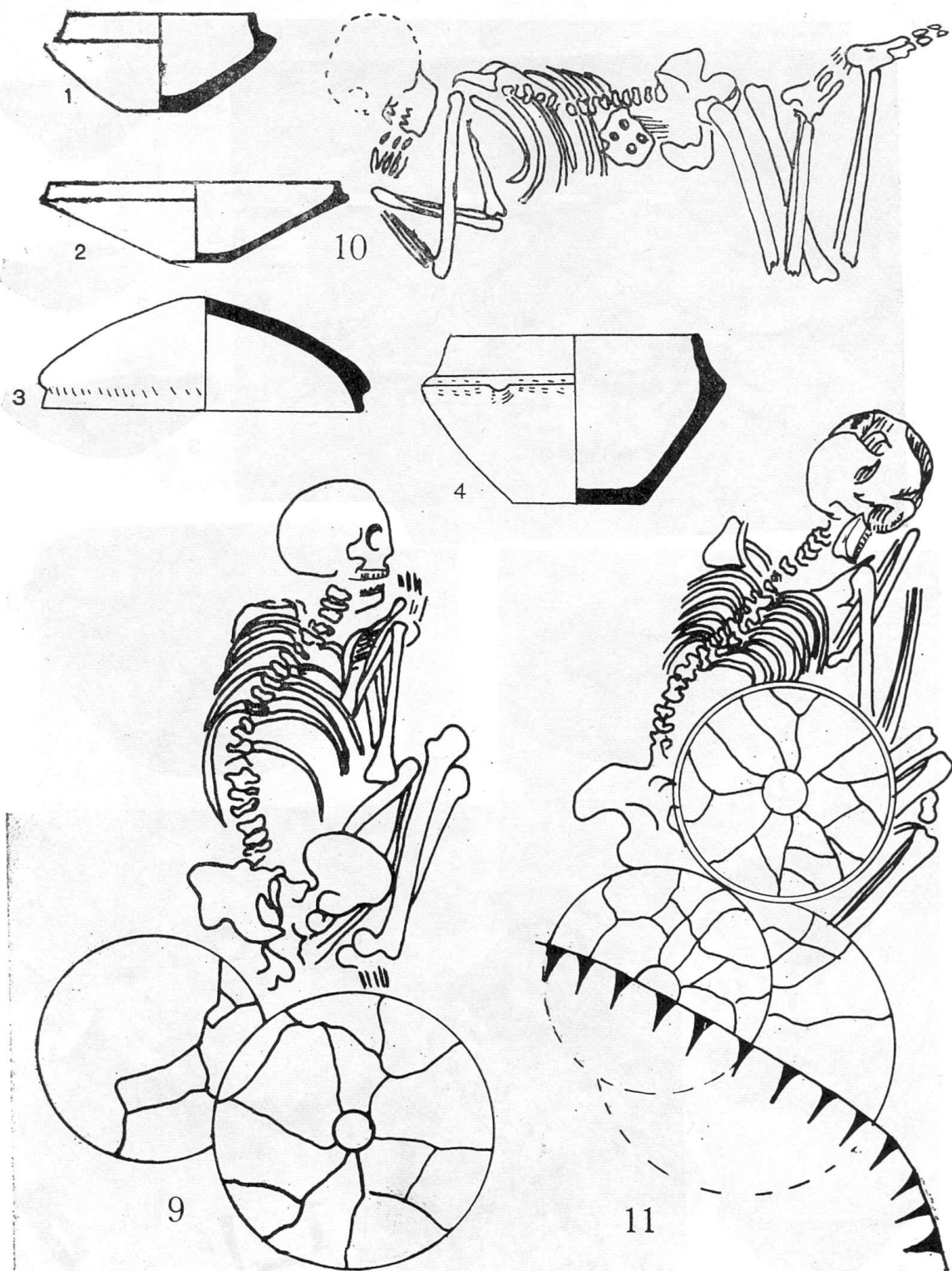
Табло 116. Предмети 1—3 от гроб 7; 4, 6, 7 от гроб 8; 5 от гроб 4

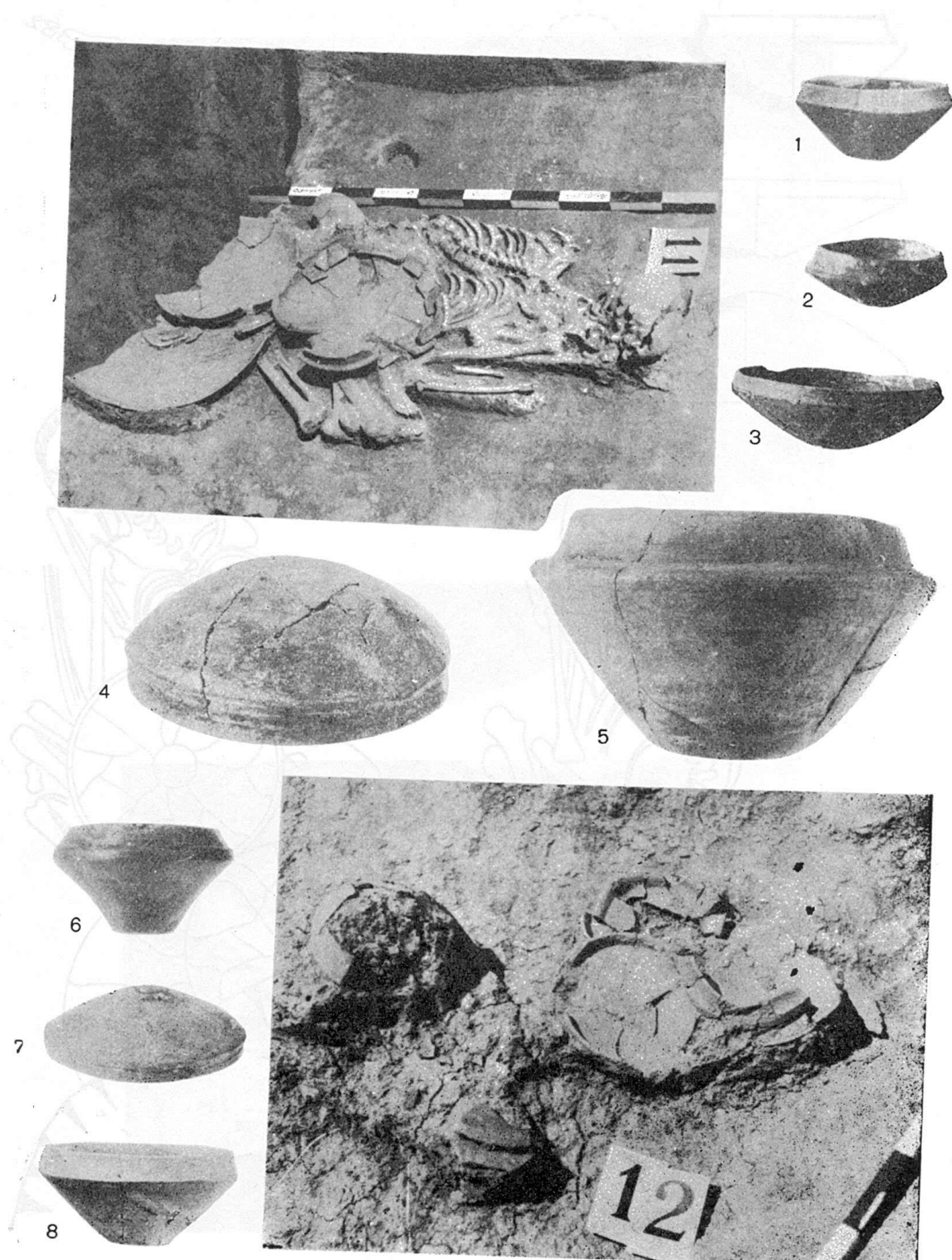
Табло 117. Предметы 1—5 от гроб 6; 2,4 от гроб 7; 3 от гроб 9; 6—8 от гроб 8

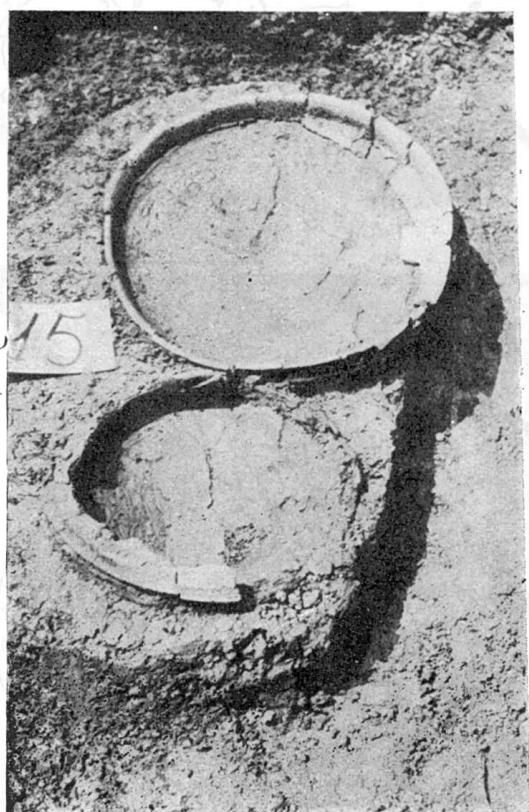
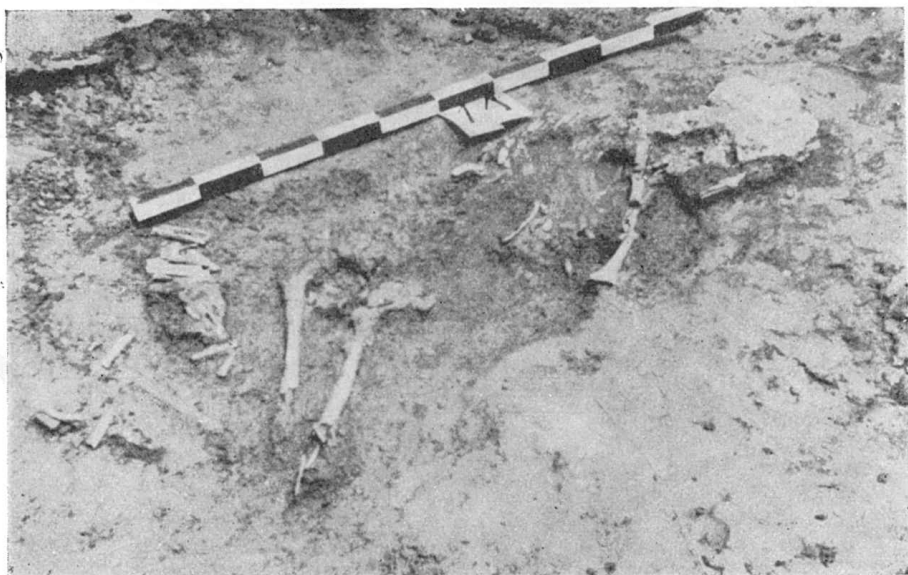
Табло 118. Предмет 1 от гроб 9

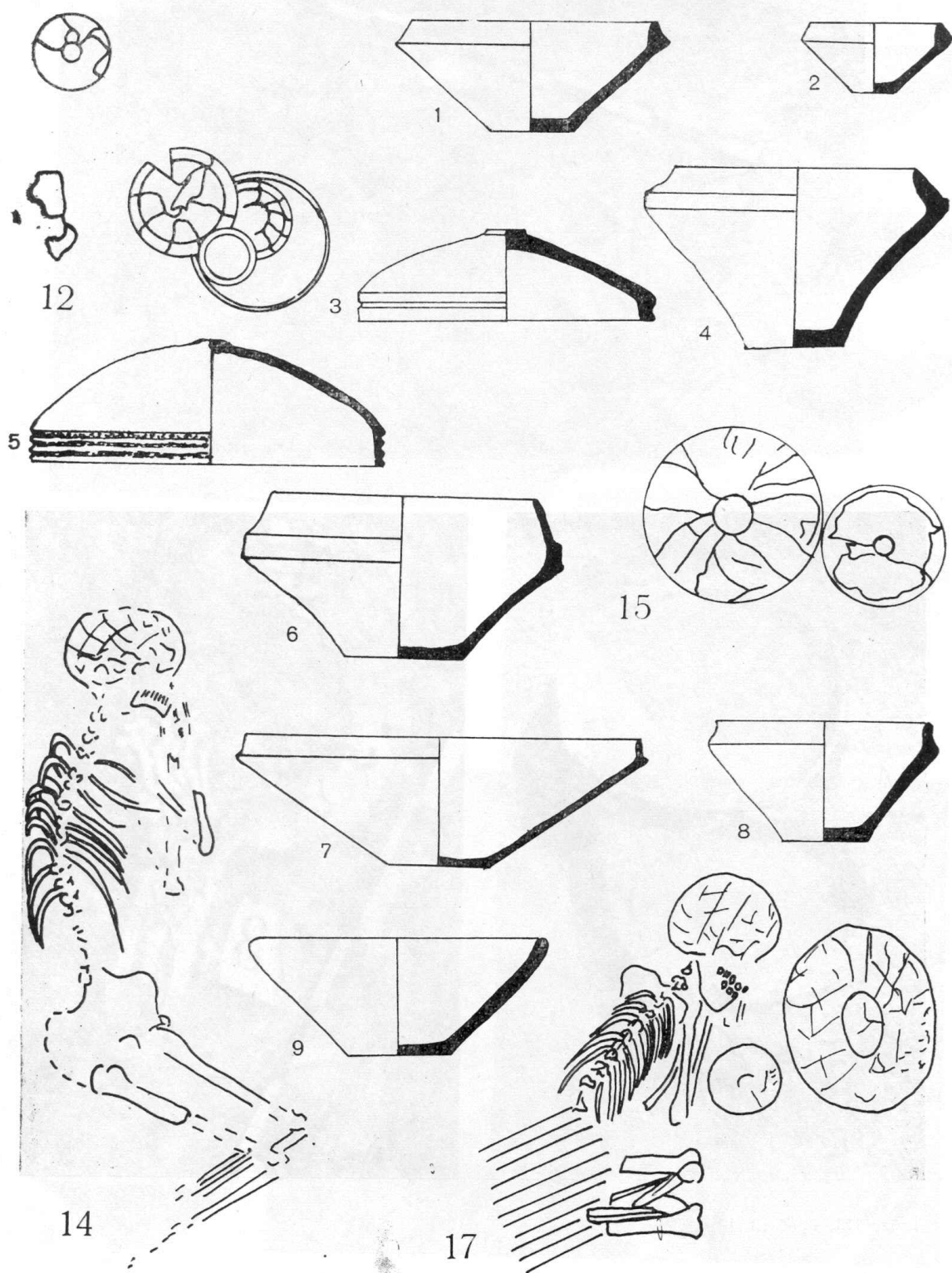
Табло 119. Предметы 1—4 от гроб 11

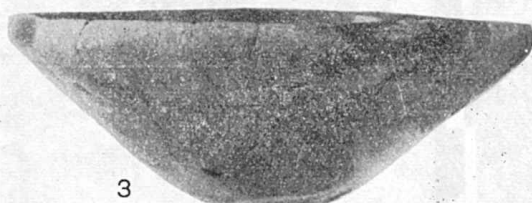
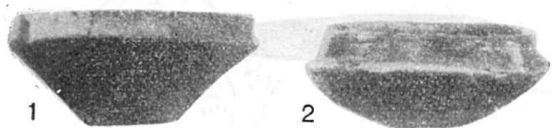
Табло 120. Предмети 1—6—8 от гроб 12; 2—5 от гроб 11

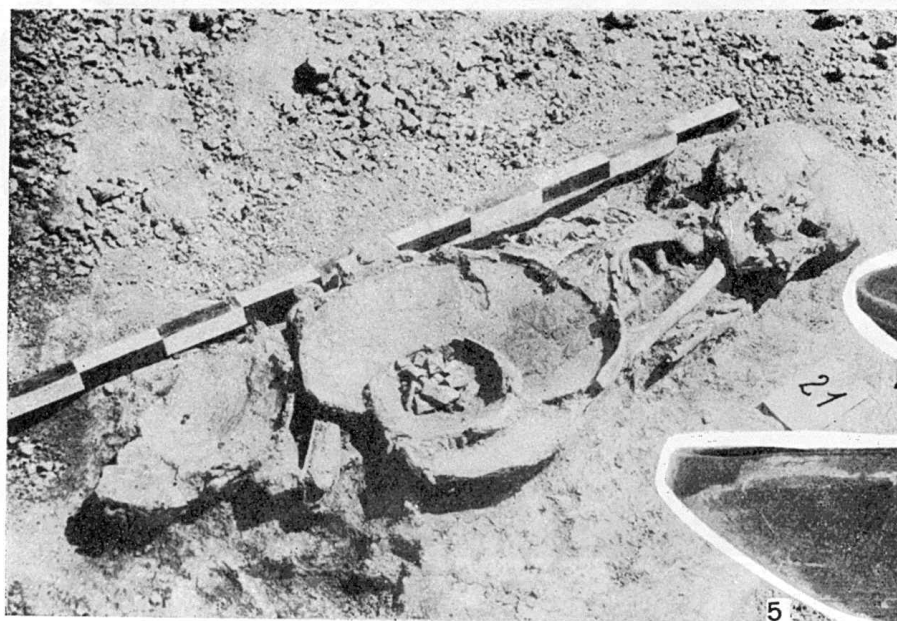
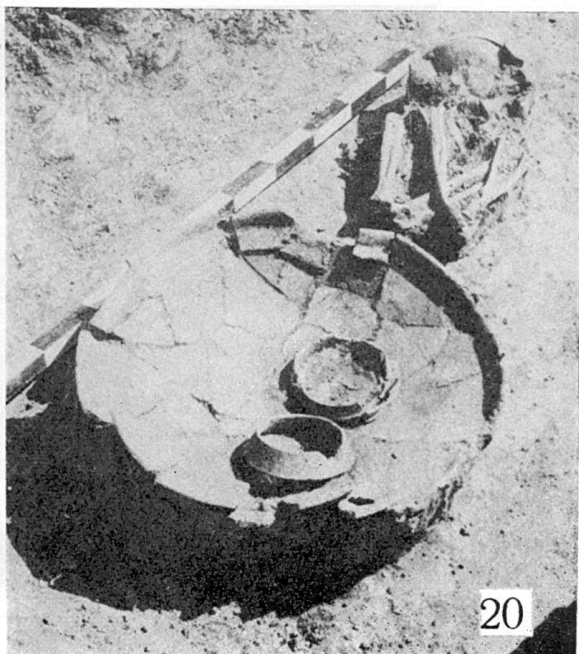
Табло 121. Гроб 13, 14 и 15

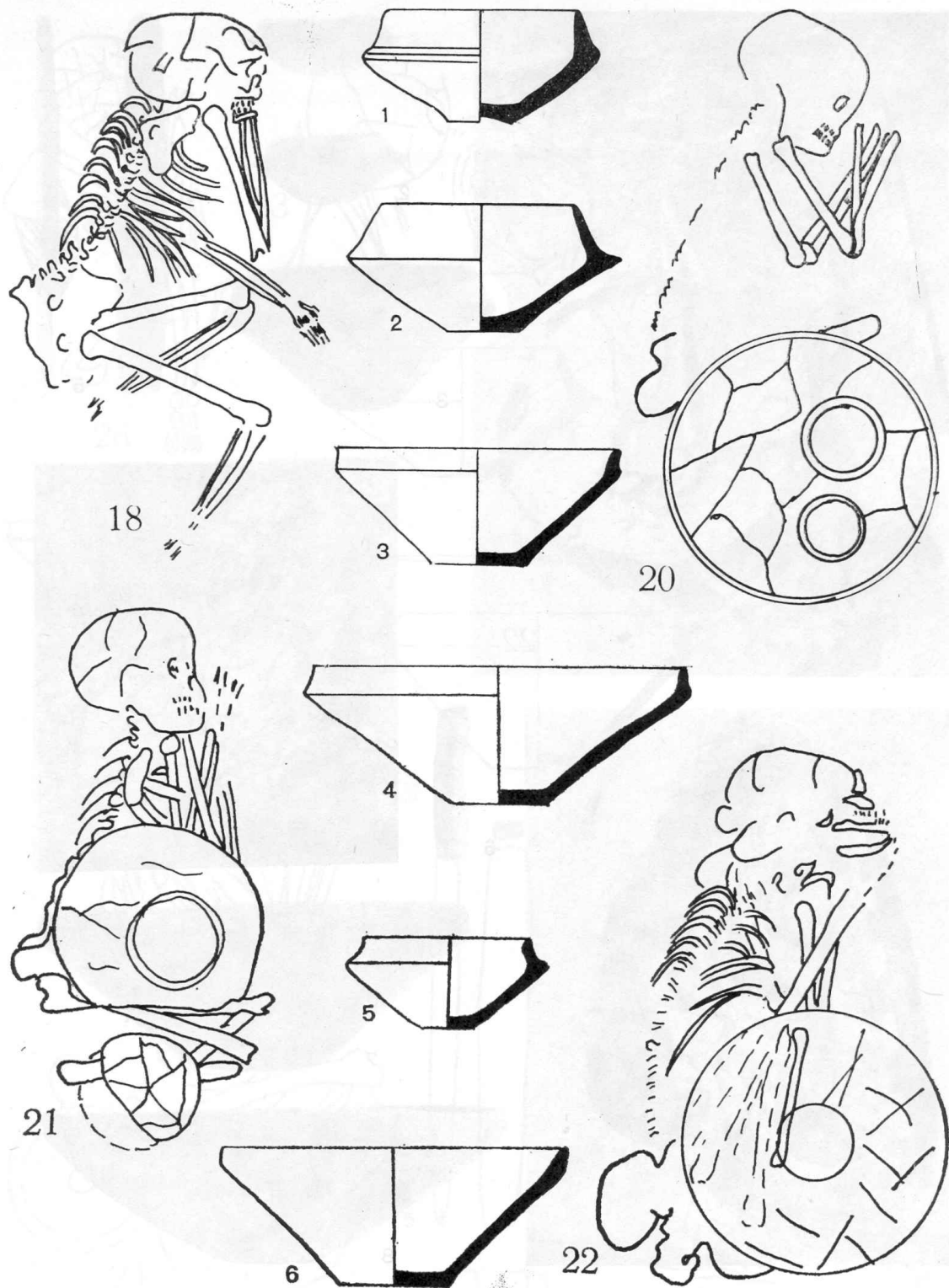
Табло 122. Предметы 1—4 от гроб 12; 5—6 от гроб 15; 8, 9 от гроб 17

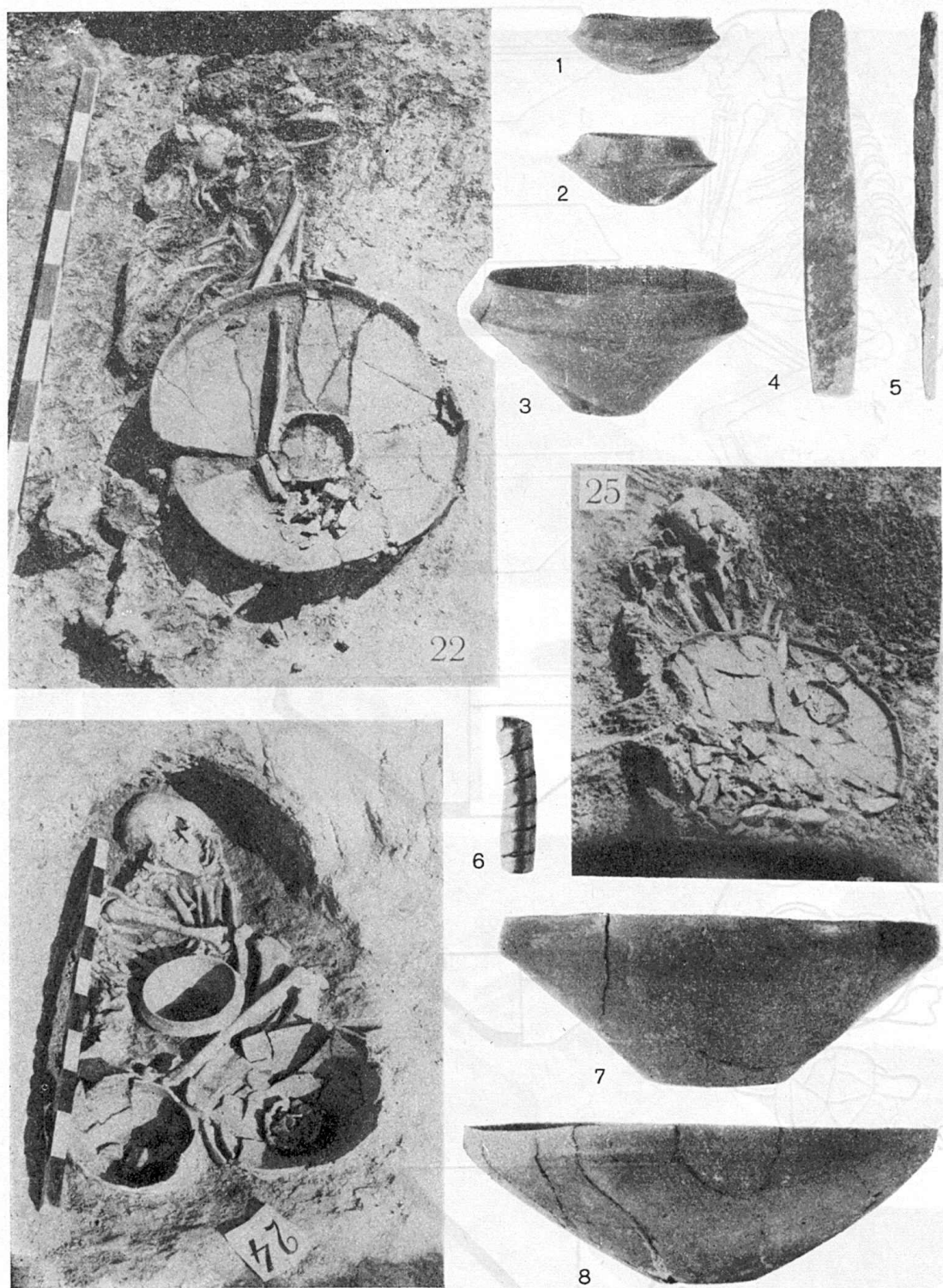
Табло 123. Предмети 1,3 от гроб 17; 2 от гроб 12

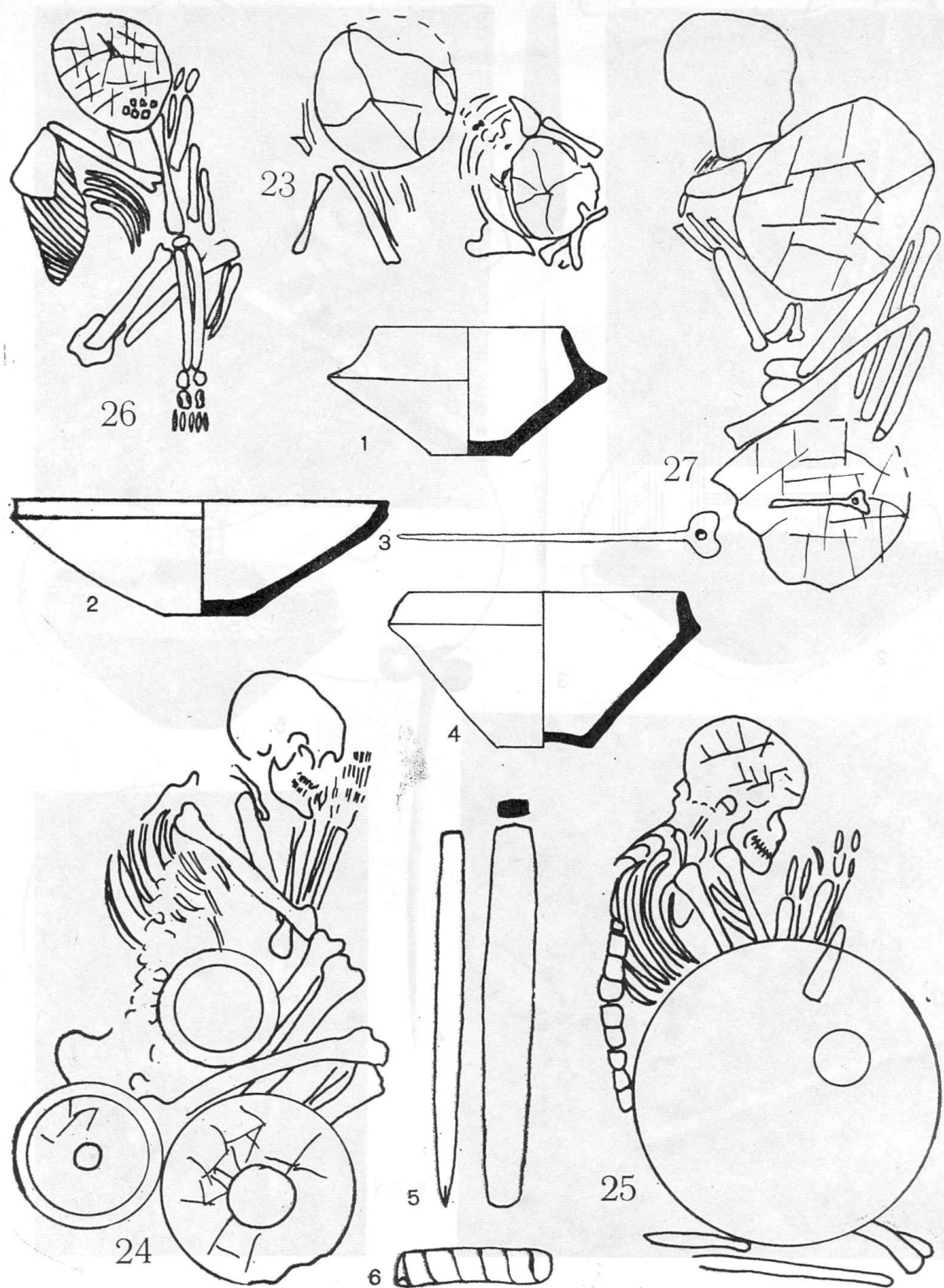
Табло 124. Предмети 1, 3, 5 от гроб 20; 4 от гроб 21

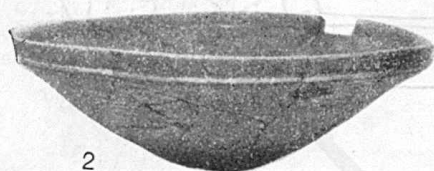
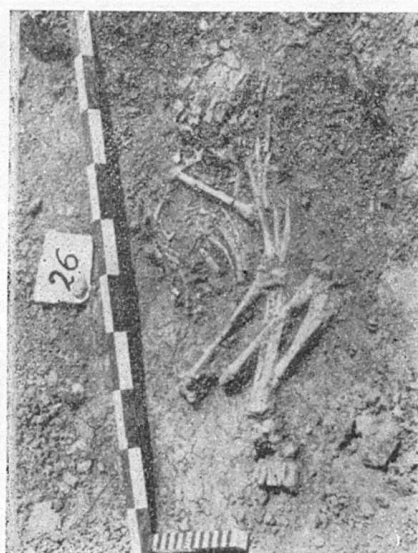
Табло 125. Предмети 1, 2, 4 от гроб 20; 3 от гроб 21

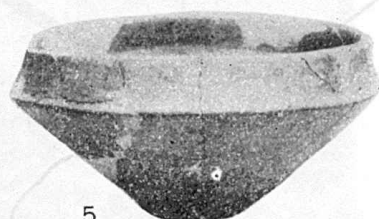
Табло 126. Предмети 1, 7 от гроб 22; 2, 3, 8 от гроб 24; 4—6 от гроб 25

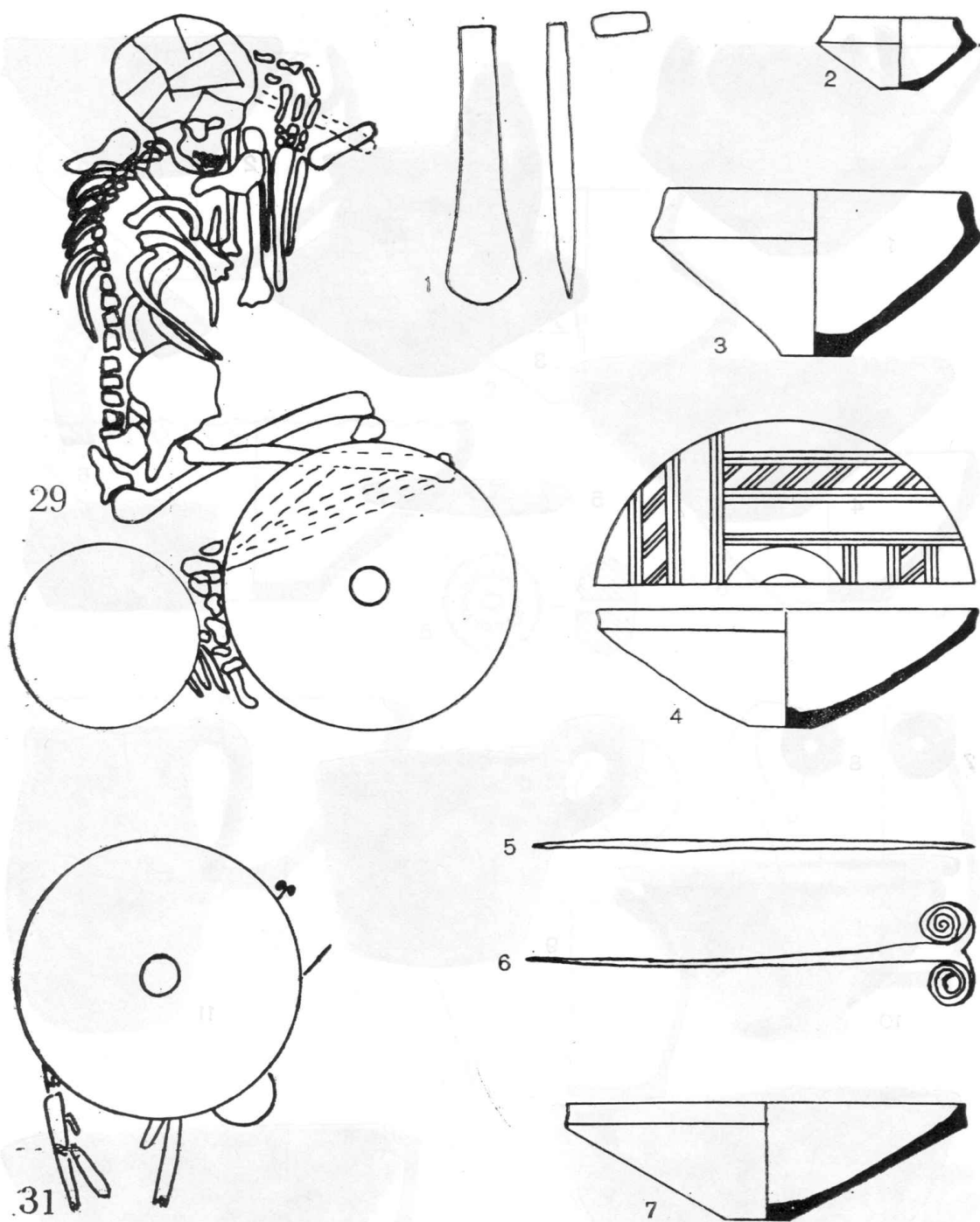
Табло 127. Предметы 1, 2—4 от гроб 24; 3 от гроб 27; 5, 6 от гроб 25

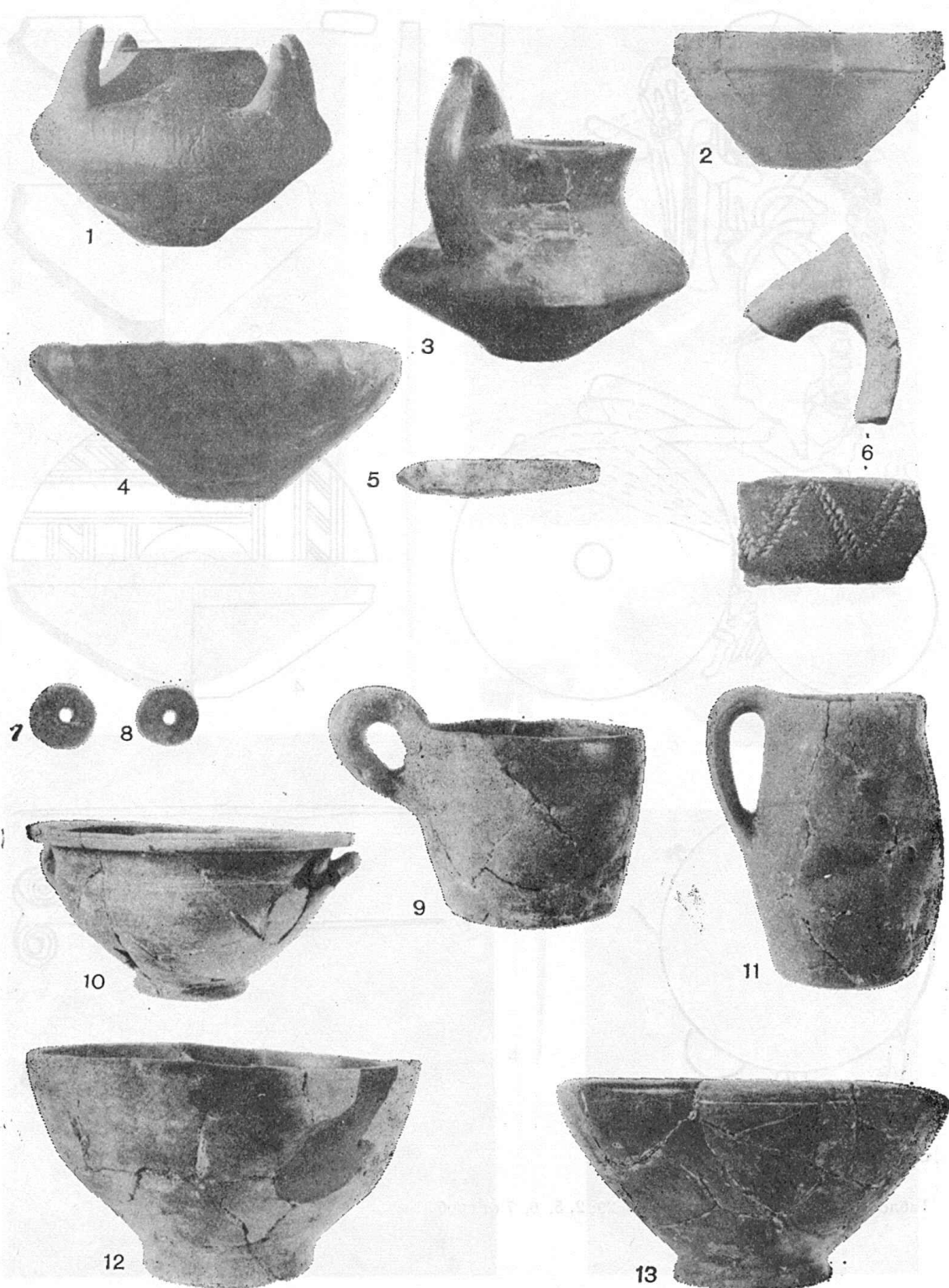
3

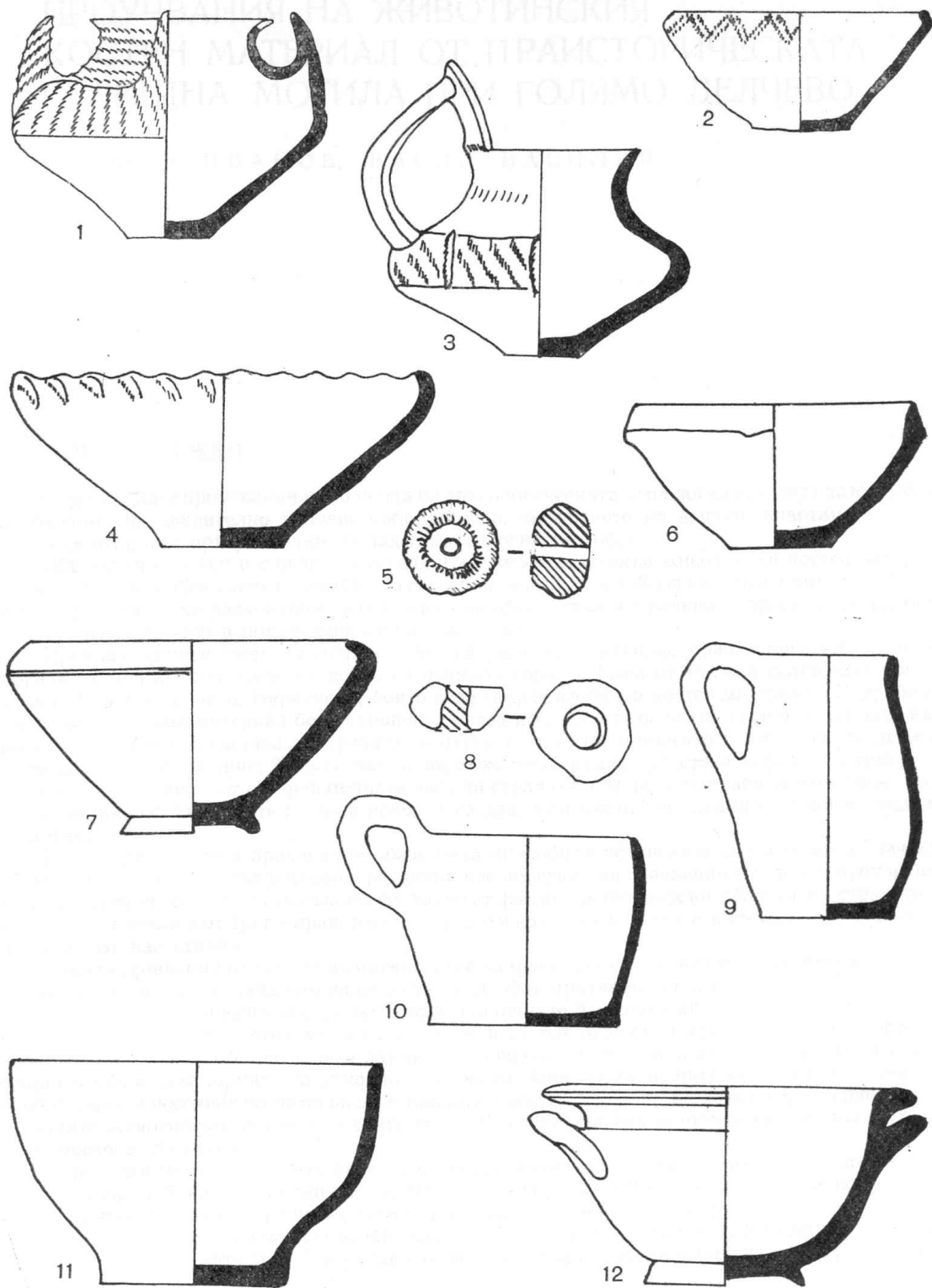
Табло 128. Предмети 1, 2 и 5 от гроб 29; 3,4 от гроб 31

Табло 129. Предмети 1, 3, 4 от гроб 29; 2, 5, 6, 7 от гроб 31

Табло 130. 1—6—материали от халцадското селище; 7—13—материали от немогилното тракийско погребение

Табло 131. 1—4, 6 — материали от халщадското селище; 5, 7—12 — материали от немогилното тракийско погребение

МОГИЛАТА ГОЛЯМО ДЕЛЧЕВО — РАДИОВЪГЛЕРОДНИ ДАТИ И АБСОЛЮТНА ХРОНОЛОГИЯ

ХАНС КВИТА, ГЮНТЕР КОЛ—БЕРЛИН

Берлинската лаборатория за датировки по метода C14 на Централния институт по стара история и археология на Академията на науките на ГДР е обработила една серия от общо 7 проби от Селищната могила Голямо Делчево.

При изследването на активността на C14 бе използвана броячната тръба на Хутерман-Ошгер с капацитет 1,8 l обем и 1,35 импулса, а рецентният ефект — на 16 импулса за минута. Отчитането бе извършено на базата на ацетилен, получен от пробния материал по стронциево-карбидния метод.

Изследваният материал представлява карбонизирани останки от дървената конструкция на домовете от различните жилищни хоризонти на селищната могила. Според ботаническото определение на д-р Мария Хопф от Римско-германския музей в гр. Майнц се касае предимно за *Quercus* sp., само проба № 2 (Берлин 921) съдържа *Fraxinus* и проба № 3 (Берлин 922) вероятно *Crataegus*.

Пробите бяха обработени чрез промиване с дестилирана вода и доколкото бе възможно, бяха почистени от макроскопично замърсяване от корени и други груби трайни съставки. Отделни проби съдържаха докъм 50% неорганични материали (пясък и други минерали). За да бъдат отстранени евентуално наличните карбонати, пробите се варяха в 5% хлорна киселина. Хумусовата киселина беше екстрахирана в соксклетов апарат с 5—10% амонячен разтвор и след това бе определена количествено. Стратиграфски най-младите проби (Берлин 920 и Берлин 921) съдържаха 2,5—3% хумусова киселина, останалите по-малко от 0,5%.

Всички дати на Голямо Делчево са измерени съобразно с препоръките на конференцията в Кембридж по полупериода на Либи от 5568 г. пр. н. е., считано към 1950 г. Като рецентен стандарт се използва оксалова киселина от Националното бюро за стандарт, която дава 95% от активността на рецентната стойност. Колебанията в датите (стойностите „плюс—минус“) се явяват от сбора на статистическите грешки при измерванията на пробите, от грешка на полупериоди от нулевия ефект и на рецентния стандарт. Досега отклоненията бяха по-малко от 100 години, обозначението на грешката е закръглено на ± 100 години.

П р о б а 1. Сектор 462, хоризонт XII, дълбочина 1,19 м

Берлин 920: 5590 ± 100 (3640 г. пр. н. е.)

Берлин 920^a: 5640 ± 100 (3690 г. пр. н. е.)

П р о б а 2. Сектор 431, хоризонт IX, дълбочина 2,80 м

Берлин 921: 5515 ± 100 (3565 г. пр. н. е.)

П р о б а 3. Сектор 954, хоризонт VII, дълбочина 3,92 м

Берлин 922: 5840 ± 100 (3890 г. пр. н. е.)

П р о б а 4. Сектор 362, хоризонт V, дълбочина 3,29 м

Берлин 923: 5970 ± 100 (4020 г. пр. н. е.)

П р о б а 5. Сектор 462, хоризонт IV, дълбочина 3,75 м

Берлин 966: 5780 ± 100 (3830 г. пр. н. е.)

П р о б а 6. Сектор 431, хоризонт IV, дълбочина 3,87 м

Берлин 924: 5840 ± 100 (3890 г. пр. н. е.)

П р о б а 7. Сектор 563, хоризонт III, дълбочина 4,08 м

Берлин 925: 5940 ± 100 (3990 г. пр. н. е.)

Седемте проби (проба 1 е измерена в две отделни разработки) произхождат от 6 различни сектора на могилата и са взети по време на разкопките от юни до октомври 1968. През 1970 г. чрез Археологическия институт на Българската академия на науките те бяха изпратени на Берлинската лаборатория. Въз основа на правените при разкопките наблюдения пробите се подреждат от III до XII жилищен хоризонт. От съпоставянето на данните може да се заключи, че в определянето на възрастта се очертава тенденция със съответна относително хронологическа последователност. Определено отклонение дават проби 2—4 (Берлин 921, Берлин 923). За да се изясни тази аномалия, необходимо е да се разбере кои са факторите, влияещи върху сигурността на датирането, което същевременно би определило и границите на възможностите на метода С14.

Всяка С 14 дата представлява средната математическа стойност от статистическата закономерност на подлежащата за обработка физикална маса. Възможността по-нататъшните измерения също да лежат в рамките на обозначените $\pm$ колебания на датирането е 2:1 и едва удвояването на статистическите грешки ни дава 95% вероятност. Важно е освен това да се знае, че дадената „средна дата“ има същата статистическа стойност, както всички други дати в рамките на посоченото колебание. Това се доказва с примера от проба 2 от Голямо Делчево — Берлин 921: 5515 ± 100 от днес, че действителната възраст (изчислена към 1950 г.) с вероятност $2/3$ лежи между 5615 и 5415, или с 95% вероятност между 5715 и 5315 г.

Съществуват редица причини за грешките, които зависят непосредствено от пробния материал. Опитът показва, че именно те могат да доведат до значително изменение на възрастта на радиовъглерода, при което вероятността на датировките не може да се прецени без точно познаване на обстоятелствата на намирането, на състоянието на материала, както и на покъсната лабораторна обработка на пробите. В случая от Голямо Делчево става дума за горели дървени останки, за които с положителност не може да се каже дали произлизат от разцепени греди или само от по-тънки клони от плет. Понеже измерването с С 14 установява винаги само момента, в който се прекъсва обмяната на веществата между биосферата и ежегодно нарастващите пръстени в дървесината, то при по-дебелите стъбла на дървета може да се получи до 150 години по-висока възраст, отколкото реалната възраст на датираната находка.

За да се елиминира най-добре този мъчно поддаващ се на изчисление фактор на растежа, по целесъобразно се оказва да се използва за изследване по-нетраен материал, като семена, плодове, тръстика или изгорели дърва от клони от местата на огнищата.

Други източници на грешки могат да произлизат от замърсяването на С 14 проби с чужда материя, при което една част от само 3% нова въглеродна материя (напр. чрез най-фините коренни влакна на днешни растения) може да предизвика подмладяването на радиовъглеродната възраст на една 5000 година стара проба с около 2000 години. От значение е също така и обстоятелството, че в гранични зони между два културни пласта въпреки голямата старателност често е много трудно да се посочат със сигурност кои отделни дупки от колове към кой жилищен хоризонт спадат. В това отношение са съмнителни преди всичко проби 3 и 4 (Берлин 921 и Берлин 922). Макар пробите да са получени от жилищните хоризонти на културата Коджадермен — Гумелница, тяхната радиовъглеродна дата отговаря на пробата от по-долния културен пласт на тип Варна. По мнение на изследователя не е изключено при вземането на тия проби от дълбоко лежащи дупки на колове да са засегнати по-долни хоризонти.

Тия малки указания за характера на една С 14 дата и за някои от възможните източници за грешки показват, че диапазонът на датите от Голямо Делчево може да бъде обяснен по различен начин и той в никакъв случай не прекращава степента на вероятност на радиовъглеродния метод.

Осемте датировки от Голямо Делчево, получени по метода С 14, могат на първо място да бъдат сравнени с датировките, получени в Берлинската лаборатория от пробите от Азмашката могила при Стара Загора и могилата Касчиоареле в Мунтения. При това датите на тип Варна добре се съгласуват с датите на късната култура Караново V в Тракия и късната фаза Боян-Спанцов в Южна Румъния. Същото се отнася и за културата Коджадермен — Гумелница и културата Караново VI. По начало почти 40-те радиовъглеродни измервания от тези три обекта потвърждават още един път правилността на установената с помощта на археологически методи относителна хронология.

С това е поставен вече най-важният въпрос, който засяга историческата стойност на датировките С 14 за археолозите. Макар дадена радиовъглеродна дата да ни дава зависеща от различни фактори информация, днес ние знаем, че точността на датирането се определя на първо място от познаването на промените на съдържащия се в атмосферата С 14. Измерванията на дендрохронологически и исторически датирани обекти, направени през последното десетилетие, показваха, че смятаният първоначално от В. Ф. Либби за постоянен С 14 пегел в миналото е бил подложен на по-големи или по-малки отклонения, така че първоначалната рецентна активност на пробата невинаги се съгласува с днешните стойности на С 14. От многото стотици измер-

вания на пръстените в стъблото на калифорнийската елха *Pinus aristata* в американските лаборатории може да се заключи, че радиокарбонната възраст до 500 г. пр. н. е. изцяло се покрива с историческите дати. В периода преди това обаче се установява едно постепенно покачване на съдържанието на С 14 в атмосферата до 10%, така че датирането с увеличаващата се възраст на пробите в средата на III хилядолетие се отклонява почти с около 500 години, а IV и V хилядолетие приблизително с около 800 години. На въпроса за характера на радиовъглеродния пегел във времето преди 5400 години пр. н. е. не може още да се отговори окончателно поради липсващите контролни измервания. Без да обсъждаме още ненапълно изяснените геофизически причини на това явление, засега можем да кажем, че някои съображения навеждат на мисълта, че доказаното увеличение на съдържанието на С14 в атмосферата би могло да стои във връзка с измененията в интензивността на земното магнитно поле. От сравнението с палеомагнитните измервания на раннеолитната керамика от Европа и Предна Азия може да се начертае една синусформена крива на протичането на отклонението в съдържанието на С 14, чиято най-голяма амплитуда, възлизаща на около 10% (800 години), е в V хилядолетие пр. н.е. След тази дата с увеличаващата се възраст отклонението намалява и кривата отново достига около 8000 или 9000 г. пр. н. е. — стойности, отговарящи на съвременната рецентна активност.

С това се изяснява въпросът, защо радиовъглеродните дати от края на глациала отново изцяло се покриват с геоботаническите изчисления.

Това документирано отклонение между конвенционалните радиовъглеродни дати и дендрохронологическите възрасти в III хилядолетие пр. н. е. се потвърждава по убедителен начин при сравнение с установената хронология на Египет. И тук С 14 датите от първите династии се оказват около 500—600 години по-млади, което, свързано с подобни неточности на радиовъглеродното датиране на протоисторическите комплекси от находки от Предна Азия и Егея (напр. царските гробове от Ур, Нипур, Троя), водеше в миналото често към скептично отношение на някои археолози към датировките, давани от природните науки.

Сегашното състояние на знанията за отклоненията на радиовъглеродната възраст от истинската историческа възраст позволява за един период от време от почти 7500 години да бъдат преизчислени (калибрирани) в приблизителни календарни години конвенционалните радиокарбонни дати. Мъчнотните за едно подобно коригиране произтичат от факта, че от средата на I хилядолетие пр. н. е. констатираното върху цялата земя увеличение на С 14 няма линейно протичане, а е прекъснато от колебания, чието точно фиксиране може да се установи само чрез по-голямо число контролни измервания. Тези смущения, предизвикани може би от промяната на слънчевото излъчване, могат да намалят чувствително точността на пресмятанията и за определени откъси от време да направят невъзможно едно абсолютно хронологическо отчитане на стойностите, получени по метода С 14. Макар че тези мъчнотии едва ли скоро ще бъдат отстранени, означеното като „калибрация“ приспособяване на радиовъглеродните дати към исторически дати предлага на археолога за първи път възможността за съставяне на абсолютна хронология на ония периоди, чието досегашно датиране с помощта на археологическите методи беше несигурно.

Произлизащите от това изводи, определящи времето на неолитното, енеолитното и ранно-бронзовото културно развитие в Средна и Югоизточна Европа, са от голяма важност за исторически работещите археолози. По съвета на Х. Тодорова и с нейна помощ по време на едно нейно посещение в Берлин направихме опит да обхванем синхронно историческия процес в отделните територии, изхождайки както от сравнителната стратиграфия, така и от наличните за тези райони С 14 дати, и да ги представим в една хронологическа таблица.

За преизчислението на стойностите С 14 в абсолютни дати бяха използвани калибрационните таблици, предложени от П. Е. Дамон, А. Ланг и Е. И. Валлик през 1972 г. на Международната конференция по радиовъглеродно датиране в Уелингтон, Нова Зеландия. Възникващата грешка при конверзията като правило е по-малка, отколкото ± 100 . Това обаче не се отнася за регистрираните откъси от време в радиовъглеродната скала за време в таблиците. Между 4600—4200 г. пр. н. е. и между 3100—2800 г. пр. н. е. на историческото летоброене вследствие на силно променящото се радиоводородно съдържание на атмосферата се срещаме с големи източници на грешки, които в определени случаи дори може да доведат до една противоречаща на стратиграфията деформация. Много вероятно е това да е причината за факта, че например в България радиовъглеродните дати на Караново V (култура Марица) твърде малко се различават от тези на културата Караново VI. Поради това не е за препоръчване въз основа само на единични дати да се построява хронологическа система, а такива опити да се правят само с непрекъснато съпоставяне със стратиграфските и други археологически критерии. Използувани по този критичен начин, радиовъглеродният метод е един твърде ценен начин за датиране, който независимо от различните методи на изследване, дори при липсващи импорти, дава възможност за установяване на едновременни хоризонти.

Докато с помощта на С 14 се попълва и утвърждава картината на относителната хронология, за нуждите на абсолютната хронология не могат да бъдат избягнати корекциите на тези хронологически данни. Вследствие на тези корекции интервалът между завършващия палеолит и започващия неолит в Европа става по-кратък и преходът към земеделието и скотовъдството е започнал на Балканския полуостров най-малко 2000 години по-рано, отколкото се приемаше досега въз основа на класическата къса хронология. Промениха се също така едностранно разглежданите в миналото отношения между Европа и предноазиатското културно развитие. Без да се намалява историческото значение на Предна Азия като примарен център на аграрната продукция, става необходимо в бъдеще да се проучват по-интензивно автохтонните корени на неолитните култури и техните специфични традиции, а не а priori да се приписват всички културни постижения на излъчващото влияние на предноазиатския район. Днес вече е известно, че в България и другите балкански земи се е създадо самостоятелно обработване на медта около 1000 години по-рано, отколкото в Егея. Това доказва обществено-икономическия прогрес на балканския енеолит, който период днес все още неправилно се приравнява от представителите на късата хронология по време към ранните класови общества в Месопотамия и Египет. При това те си затварят очите пред факта, че радиовъглеродните дати поставят тези епохи убедително в V и IV хилядолетие пр. н. е.

В заключение още един път би трябвало да се изтъкне, че спорът, който се води от две десетилетия насам около абсолютната хронология на неолита, е твърде важен за разрешение на поставените исторически въпроси. Този спор все още продължава. В тази връзка първите С 14 дати от Североизточна България, а именно датите от Голямо Делчево са твърде важен аргумент, който поставя отново на разглеждане досегашните хронологически представи и противите от това исторически концепции.

дати по метода C 14	дати	приблизителни исторически дати	средна Европа	среден Дунав	западен Балкански полуостров	Румъния	България	Егея	Египет	приблизителни исторически дати
2000	2000	2000	Унетицка култура	Тест-В	Слатина	Отомани I	с 3 ю с и	средно хеладски период	Египет	приблизителни исторически дати
2500	2500	2500	култура на каменни чашки	Надрев	Винковци	култура Глина III	култура Глина III	III	старо царство	2500
3000	3000	3000	култура на ричните амфори	Чака - Зок - Вучедол	Бубани Хум II	култура Червова III	Бубани - Хум II	II	дин.	3000
3500	3500	3500	фуневидните	Бошаци	Култура Баден - Пецел	култура Кошфени	Култура Караново VII	I	дин.	3500
4000	4000	4000	чашки	Болераз	Култура Бодокерстур	култура Фотешки	Култура Сакуца-Криводол	Култура Лариса	Амрашан (Lepean)	4000
4500	4500	4500	култура с набодена керамика	Тиса полар	Култура Хвар	култура Петрешки	Култура Грешница	Култура Димини	Бадари Накала	4500
5000	5000	5000	култура на линеарната керамика	Железна култура	Култура Данило	Прекуку - тени	Култура Грешница	?	Факом - А	5000
5500	5500	5500	линеарна керамика	Култура Кьорнош	Култура с нипрес	Култура Криш	Култура Чавдар	Култура Секло	?	5500
6000	6000	6000	?	?	?	?	Култура Овчарово	Прессекло	Чатал - Хююк	6000
6500	6500	6500	?	?	?	?	Култура Дялто-пол	Култура Протосекло	Хаджиар	6500
								прекерамичен неолит	Халаф	

Обща хронологическа таблица на културите в Средна и Югоизточна Европа

СЪДЪРЖАНИЕ

I. Х е н р и е т а Т о д о р о в а . — Археологическо проучване на селищната могила и некропола при Голямо Делчево, Варненско	5
Увод	5
Местоположение на селищната могила при Голямо Делчево	9
Методика на проучването	11
Стратиграфия и хронология на селищната могила	15
Топография на селищната могила	53
Некрополът към селищната могила	64
Раннохалщатски хоризонт от Голямо Делчево	65
Латенски обекти в Голямо Делчево	69
Икономика на селищната могила от Голямо Делчево	102
Обществена организация, мироглед, култ, изкуство	106
Култури връзки на населението от селищната могила	108
Резюме на руски език	111
Резюме на немски език	111
II. С т е ф а н И в а н о в, В а с и л В а с и л е в — Проучвания на животинския костен материал от праисторическата селищна могила при Голямо Делчево	245
Общи бележки	245
Животните през ранния енеолит	146
Животните през средния енеолит	254
Животните през късния енеолит	262
Сравнителен преглед на дивите и домашните животни и мястото им всред досегашните находки у нас	280
Ловът и животновъдството в бита на населението	299
Резюме на руски език	300
Резюме на немски език	301
III. М а р и я Х о п ф — Растителни находки от селищната могила Голямо Делчево	303
Резюме на руски език	314
Резюме на немски език	315
IV. Х а н с К в и т а, Г ю н т е р К о л — Могилата Голямо Делчево — радиовъглеродни дати и абсолютна хронология	325
Резюме на руски език	330
Резюме на немски език	331

СОДЪРЖАНИЕ

I. Х е н р и е т а Т о д о р о в а — Археологическое исследование теля и некрополя у Голямо-Делчево, Варненской области	5
Введение	5
Местоположение теля Голямо-Делчево	6
Методика исследования	9
Стратиграфия и хронология теля	11
Топография теля	15
Некрополь при теля	53
Раннегалштадтский горизонт Голямо-Делчево	64
Латенские объекты в Голямо-Делчево	65
Экономика поселения теля	69
Общественные отношения, мировоззрение, культ, искусство	102
Культурные связи жителей теля Голямо-Делчево	106
Резюме на русском языке	108
Резюме на немецком языке	111